

ISSN1680-0761

М.УТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

M.UTEMISSOV
WEST KAZAKHSTAN
UNIVERSITY

Ғылыми журнал

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК ЗКГУ

Научный журнал

Педагогика

Филология

Тарих

Экология

География

2020/
4

<http://wksu.kz>

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакхстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemissov West Kazakhstan university

БҚМУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
ЗКГУ

BULLETIN
of the WKSU

ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы

Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ

PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series

№ 4 (80)/2020

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000

Орал-Уральск- Uralsk, 2020

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы**Бас редактор:**

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері**«Педагогика» бағыты бойынша:**

1. **Подгорська-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилазов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.К.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мутиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат Комитеті 2012 жылғы 10 желтоқсанда қайта тіркеді. 2011 жылғы 26 қаңтардағы №11389-Ж мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпарат агенттігін есепке қою туралы куәлік Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетімен берілген.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетімен журнал ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2020.

ТИРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКГУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, ассоциированный профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. Подгорска-Яхник Д. – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. Мардахаев Л.В. – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. Кекеева З.О. – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. Байтлесова Н.К. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Кажимова К.Р. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. Мушаев В.Н. – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. Гилазов Т.Ш. – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. Хасанов Г.К. – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Мутиев З.Ж. – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Султангалиева Р.Б. – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. Дабровски Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Бонора Ж.Л. – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. Сдыков М.Н. – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Нурғалиева А.М. – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. Длужевска А. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Петрищев В.П. – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. Мазбаев О.Б. – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. Маусымбаева А.Д. – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. Имашев Э.Ж. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. Качмарек С. – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Морачевска Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. Сапанов М.К. – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. Андронов Е.Е. – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. Бакиев А.Г. – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. Иманбаева А.А. – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКГУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан 10 декабря 2012 года. Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26 января 2011 года выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации Республики Казахстан.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс: печатной версии ISSN 1680-0761.

Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстана журнал включен в перечень научных изданий для публикаций основных результатов научной деятельности.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикует научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования, данные научных совещаний, конференций, поздравления к юбилейным датам ученых, информационные материалы.

ISSN 1680-0761

ЗКУ им. М. Утемисова, 2020.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

The editorial Board of the scientific journal "Bulletin WKSU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, associate professor, M. Utemissov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, associate professor, M. Utemissov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemissov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemissov WKU;
5. Sultangalieva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemissov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemissov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemissov WKU.

Direction "Geography":

1. Dluzewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

Published since 2000. It is published 4 times a year.

The certificate of registration of the edition No. 971-Z of 07.12.1999 is issued by the Ministry of culture, information and public consent of RK.

Certificate of re-registration No. 1432-W dated 09.08.2000 issued by the Ministry of culture, information and public consent of the Republic of Kazakhstan.

Certificate of registration of periodical and (or) news Agency No. 11389-Zh dated 26.01.2011 issued by the Committee of information and archives of the Ministry of communications and information of the Republic of Kazakhstan.

The journal is included in the List of scientific publications of the Committee for control in education and science of the Republic of Kazakhstan recommended to publish main results of theses on Philology, historical and pedagogical Sciences.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKU, 2020.
REGISTRATION NUMBER 1432-Ж
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

UDC 378.1

IRSTI 14.15.15

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).1

¹Baltabayeva Zh.B., ²Kazhimova K.R., ³Abibulayeva A.B.¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan²M. Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*E-mail: zhaniyat93@gmail.com, kkr_1980@mail.ru, asyoka93@mail.ru*

TRANSFORMATIONS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM: THE MANAGEMENT SYSTEM AT THE EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Annotation. The most important topics that have received attention in the last 10 years were the changes and transformations in education system. Therefore, we need to work out ways to solve this issue as soon as possible. This research work will investigate the strategic management factors in the education. The management should be proposed in productive and commercial institutes and enterprises for the implementation of management. Management influences on their planning, predicting changes and managing. Also right management system can change the risks of the educational organizations and turn them into opportunities to solve the obstacles. The educational system changed from an educational direction to a strategic management which is directed to solve future issues and predict what will happened in further. Education is a key factor to growth in future; education is a key to an economical development. Strategy it is a tool what will help to the educational organization adapt in a fast changing world.

Keywords: management; education; university; modernization; strategic management; strategic planning; educational organization; University Model 4.0; strategy; implementation.

Introduction

Over the years of independence, Kazakhstan has gone through a complex and dynamic process of building a sovereign state. Responding to numerous internal and external challenges the country was able to find its own development path and propose its own model of three-stage modernization.

The first modernization, a transition from a planned economy to a market economy was made in 1991, and it was possible to keep the country from shocks and economic devastation. Kazakhstan emerged from that period with minimal losses and greatest gains.

The second modernization began with the adoption of Strategy-2030 and the creation of a new capital - Astana. The country broke out of the zone of economic lag and became one of the 50 competitive economies in the world.

The accumulated experience gave our country the right to begin the third modernization, which is aimed at a comprehensive renewal of the Republic of Kazakhstan and its promotion among the thirty most developed countries in the world under the new global reality. At the same time, the basic of economic and political reforms is the leading spiritual modernization of society, without which successful large-scale transformations are impossible. So that's why Kazakhstan wants to create a high professional education at the highest level.

There are several levels in the evolution of the universities. It is:

- University 1.0. - Characteristic of the pre-industrial era and fulfilling the mission of training;
- University 2.0. - University of the industrial era, which provides education plus research;
- University 3.0. –High school of the post-industrial era, positioned as a subject of the knowledge economy and complemented by a third mission the commercialization of knowledge [1].

And a new trend – it is University Model 4.0. It is a natural answer to the challenges of today, as a promising development model for modern universities. The main task of a modern educational organization should be not only preparing the competitive and marketable individual; but we also to take into account that we are prepare because we are responsible for the humanity and world [2].

The purpose of the study is to demonstrate and define the changes in the area of higher education in the Republic of Kazakhstan which will help to create and build a new and strong management system in the sphere of education.

Methodology of the study - comparative analysis of sources and impact on the higher education, theory of knowledge.

For updating the modern higher education in the Republic of Kazakhstan we should put on the on the center stage the qualified and competitive teaching staff which will help us to build the competitive universities.

In the Republic of Kazakhstan we are setting on a forefront the education. The key factor of the population development – is an immediate task of a security, economy and knowledge.

Kazakhstan's modern education system is undergoing a transformation. Education is a priority for Kazakhstan and in accordance with Paragraph 2, Article 30, of the Constitution of the Republic of Kazakhstan in 1995, has been written: «All citizens have the right to free general secondary, technical and vocational education, as well as free higher, higher and postgraduate education on a competitive basis, provided that education at these levels has been received for the first time» [3].

In the 1999, the World Bank identified an approach which will direct to transformation to a knowledge factor. The effective innovation system in the sphere of higher education and improvement of management at the universities will lead to a dynamic development of human capital and building an effective nontraditional system.

In the years since independence in the Kazakhstani case the higher education has been dramatically modified and in fact the format was also changed. The government before the changes in the sphere of education were handled all the questions but after the transformations the universities solve their problems by themselves. The commercialization of higher education, paid re-sessions was lead to obstacles which needed a lot amount of money. The higher education should to stay afloat, but this required a lot of wealth. A lot amount of higher education institutions have chosen to focus on increasing the amount of consumers (in our case students), and also on the status and improved skills.

In the modern world, education is a key factor in the development of strategic resources of the contemporary world, and great attention we should pay to the globalization and internationalization of the modern society. In the strategic management of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov was taken into account that the phenomenon of globalization affects at the economy, politics, culture, the media, has a significant impact on education, including higher education [1].

Effective managing of the higher education in the future will help to prevent inadequacy in the education system and educational organizations. The higher education builds a system which divided then into forms like governmental (public institutions, non-civilian and etc.), private (private universities, joint-stock universities), open joint-stock universities and international. A huge amount of managing in the sphere of education has established many obstacles and for solve

them the administration of the university – don't have sufficient expertise the main strategic role at the universities owned by the management board.

The unscrupulous competitiveness in many cases will lead to the growth of educational organizations which cannot provide a high-quality education. We know that in the Kazakhstani case the education is very valuable, so in our country was created a big amount of educational organizations non-professional and lack of competence teaching staff. Approximately a lot of educational organizations prepare students for the regional organizations, institutions and centers. The preparing graduates are like a mechanism for developing at the regional educational organizations. Universities prepare students for the further development of the region and centers.

There is a risk of a non-systemic way of education and the selected courses a taught depending on the availability of teachers. Sometimes the pretty words of the courses hide outdated content. The most universities don't think about a knowledge system of programs, but tend to satisfy the educational services for incompetent consumers. The imperfection of the law confronts us with the fact that reduces the quality of education and the main issue is that we cannot control the teaching staff previous place of employment.

The problems of the educational organizations nowadays it is the process of ageism. The process of aging of staff at the universities resulting educational organizations to hire the teaching staff that are not high-qualified. Because of this many teachers from a shortage of money some end up working at another educational organizations.

If the government wants to build a strong, qualified and competitive specialist they should pay attention for the development and improvement the universities and faculties. To meet these goals first of all we should to emphasize and pay attention to the salary of the teaching staff and create enabling environment and academic mobility for share the experience for the scientific workers.

The teaching staff can collaborate with talented students at the universities and create something special for the development of the country that will lead to the upgrading and share the knowledge.

The future talented and qualified youth should help to the status of the teacher be on the live up on the standards. From our point of view the teaching staff as a profession should be on the same level as businessmen or other work which related to the bank sphere. The new generation of the teaching staff should rehabilitate the status of the teachers and this it was the task for the government and young researchers.

The main problem in Kazakhstan about education, unfortunately large amount of students has poor quality of skills. And this low quality of education and skills will result in the future to the lack of education and to the unemployment.

The status of education is also recognizes by the level and scope of scientific research in the educational organizations. The teaching staff at the universities also plays an important role to the quality of education. According to the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2010-2011 the degree of graduation taking into account part-time workers amounted to 42.6% in, while the current degree of graduation only for full-time teaching staff was previously 45%, and for master's programs - 60%. It is logical that access to the international competitive educational space requires high quality classes by educated teaching staff. Ensuring the steadiness of teachers, their quality training requires the search for special measures aimed at meeting existing

Research results

Every year, the number of applicants to the Republic of Kazakhstan is reduced, so the number of students has decreased. One of the reasons why the number of students has decreased was the high cost of education at the educational organizations and UNT scores.

Other problems that faced of the higher education it is:

- progress in the sphere of trilinguism (Kazakh, Russian and English);
- integration;

- requirements of the Bologna Declaration.

The Bologna process stimulates students and society to be competitive and be a high-qualified.

In this context:

- the normative orientation on the personality as an active creative subject of cognition and management is relevant;
- outreach of the Kazakh idea of individual openness as a national idea of the civil nation of Kazakhstan;
- outreach of an objective system of values;
- formation of free legal awareness;
- introduction of a methodology of a personality-oriented approach instead of a "competency-based"; strengthening fundamental theoretical knowledge as the basis of the operational component of the cognitive scheme, minimizing the accumulation of knowledge as a sum of constantly changing facts;
- modern list of academic disciplines with standardized manuals consistent with methodological, logical and methodological requirements, with updated scientific content [2].

At the present time, Kazakhstani higher education trying to fully integrated into the international education global community. The integration to the global community needs the same goals and objectives. The main aim of integration is preparing bachelor degree, masters, doctoral studies where their diploma supplements will be recognized in the international community.

The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan wants to keep the national education program and based on the Bologna Declaration and create an idea of a new educational field. From this point of view government and universities in the cooperation should prepare specialists high-qualified and raise the social status, salary of the teaching staff. The main task that lies on the shoulders of the ministry is to prepare mobile, competitive young researchers.

The 14 regions in Kazakhstan need professionally mobile, competitive specialists; the labor market requires from educational organizations all specialties. All the university graduates should adapt to the modern conditions which appeared in the Kazakhstan and their regions. For this reason Kazakhstan ministry trying to set up, arranging and developing the education system. The gist of this argument is to create for the students at the educational organizations the knowledge that will be need in the coming years [4].

As worldwide perspective has shown that higher education need serious commitment. We know that the sphere of education under tremendous changes needs special knowledge, skills and advanced technologies, new information and exchange with partner universities.

The quality of education can be identified by experts, and it is they who are able to set a model of a professional and determine the necessary competencies.

An analysis of research and the practice of providing the educational process at the organization show that the opportunities establish in the standards of compulsory, basic and core direction contribute to the preparation of a students and prepare mobile, high-qualified specialist in the labor market. In the governmental, private, joint-stock and international universities have been implemented programs that will provide conditions for advanced training of the undergraduates. The essence and meaning of these programs is the varied content of education through the introduction of elective courses - elective courses, an increased level of requirements for higher education teachers to implement them. Since elective courses are focused on expressing the creative personality of a teacher who has the opportunity to offer educational material, in close connection with the current state of scientific knowledge, they are designed to contribute to the development of students' professional competence.

Note that the concept of elective course used in the practice of teaching, it already firmly gained this position, reflecting new approaches to organizing and conducting university studies.

Elective (electoral) disciplines are included in each of the three main cycles of curricula and, in accordance with the requirements of the national standard of education of the Republic of Kazakhstan form a special group - elective disciplines. The undoubted significance of the implementation of the variable content of university education allows you to quickly take into account the requirements of the labor market and the needs of students, use the scientific potential of the faculty.

As sad as it sounds the analysis of teaching practice nowadays shows that teaching staff sometimes don't even have experience gained and about scientific level also isn't have good level. One of these reasons is that expert-scientists and practitioners, without having a pedagogical education and methodological developments, they are create authoring programs that are theoretical or associated only with the mastery of certain practical skills. The review shows that a low content of education at the universities appeared because of the lack of communication activities at the organization [5] [6].

The rising competition between educational organizations and in the global education community needed new ways and solutions to managing the quality of graduates and also managing the organization. The modernization is a key factor with the help of this we could receive and reach the transformations in the sphere of education. The priority of educational policy is the qualified specialists who are able to work in labor market conditions that meet the needs and requirements of employers.

Conclusion

Unfortunately, the education system today doesn't correspond to the modern requirements of a modification in the system of education. The individual's personality cannot adapt to fast to a real information revolutions. The main issues of education are follows:

- isolation from science;
- inflexibility to the changes;
- the skills approach.

Unfortunately, today we have experienced difficulties and problems that are no ideas, no values; we are dealing with raw data. Nowadays many students after graduation unfortunately are inadequate of employment market. It is most unfortunate that educational organizations don't have a modern scientific and laboratory base, and also low social status and salary of scientific and pedagogical staff. This issue has deep roots from administrative side. From the managing opinion, the teaching staff is a deputy head of science, him or her unprotected against the arbitrariness of the collective and management.

Nowadays the qualifications of teachers don't meet the requirements of modern education; the higher education system unfortunately is ruled by personnel who don't have understanding of the strategic planning, strategic management and corporate governance.

We offer the following measures:

- to address issues to the self-government;
- strengthening the academic and administrative status of a educational personnel;
- 2-3 times increase teachers' salaries.

ENU named after L.N. Gumilyov has been consistently implementing its own modernization strategy. Over the years, ENU diversified the entire structure, which consists of a part of continuing education in a multi-level system: bachelor, master, PhD programs, professional retraining and advanced training programs qualifications. For the professional development of teaching staff has been created continuing education programs, English language programs and academic mobility.

The competitiveness of the graduates, universities and teaching staff is a main factor of development not only of universities, but also for the ministries. From our point of view education is the key factor of the entire national security system. For our country we need qualified competitive specialists. The government should solve global strategically important problems in the

field of education in a comprehensive manner, on the basis of unified programs, regardless of the form of ownership of universities.

We must take into account and meet the challenges of education like:

- organizing academic mobility among students and teaching staff;
- accessibility to sources of information;
- working closely together with foreign universities;
- creating a high status of a teaching staff;
- involvement of young researchers from domestic and foreign countries to the educational organizations;
- access of staff members to a affordable house;
- professional development of teaching staff;
- creating lifelong education programs.

Over the past two decades, the Kazakh education system has been transformed from an educational management to a strategic management that is oriented towards the future. In an integrated, dynamic global market, we need educational transformation and change. Education is the key to economic growth, which contains enormous investments in human capital.

Strategy it is a tool which play an important role in a developing of the educational organization (in our case), which helps to the universities adapted their conditions to the external changes in the world.

Strategic planning is a process which helps educational organizations to survive in a competitive world, in a fast changing world and respond with the requirements of the customers (in our case students and their parents) and universities, colleges and schools.

Strategic management over the XXI century has seen tremendous changes in education. The strategic management is the adaptation to the external environment of the systemic element of any strategy that provides all the actions that could effectively adapt an organization to change. For the successful transformation of the educational organization, the educational institution needs to pay great attention to strategic management.

Generally strategic management and strategic planning influences on the future of the any educational organization, quality of the planning and management will help universities, colleges and schools to avoid mistakes and problems in managing and hide weakness, disadvantages. And create a condition which will meet the client's needs.

REFERENCES

- [1] Стратегия развития Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева до 2020 <http://www.enu.kz/downloads/materials/str-enu.pdf>
- [2] Лукшинов А.Н. Стратегический менеджмент: Учебное пособие для вузов / А.Н.Лукшинов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.-375с.
- [3] Конституция Республики Казахстан http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
- [4] Y. Kubeyev Development of management education in Kazakhstan at the present stage / Y. Kubeyev, L. Shkutkina, S. Karstina.. Vol. 7, No. 4, 2017, ISSN 2226-3365.
- [5] Coleman, T. (2004). Theories of leadership. In M. Thurlow, T. Bush & M. Coleman (Eds.), Leadership and strategic management in South African schools. / T. Coleman.- London: Commonwealth Secretariat.
- [6] С.А. Михеева Управление образованием и педагогический менеджмент: терминологический аспект. Методология и теория управления образованием: теория и практика / С.А. Михеева, №2, 2018 год, 11-12 с.

REFERENCES

- [1] Strategiya razvitiya Evraziiskogo nacionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova do 2020 [Development strategy of the L. N. Gumilyov Eurasian national University until 2020] <http://www.enu.kz/downloads/materials/str-enu.pdf> [in Russian].

- [2] Lukshinov, A.N. (2000). Strategicheskii management: Uchebnoe posobie dlya vuzov [Strategic management: A textbook for universities]. – M.: UNITI-DANA [in Russian].
- [3] Constituciya Respubliki Kazakhstan [Constitution Of The Republic Of Kazakhstan] http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution [in Russian].
- [4] Y. Kubeyev, L. Shkutkina, S. Karstina. Development of management education in Kazakhstan at the present stage. Vol. 7, No. 4, 2017, ISSN 2226-3365. [in English].
- [5] Coleman, T. (2004). Theories of leadership. In M. Thurlow, T. Bush & M. Coleman (Eds.), Leadership and strategic management in South African schools. London: Commonwealth Secretariat. [in English].
- [6] S.A. Miheeva (2018). Upravlenie obrazovaniem ii pedagogicheskii management: terminologicheskii aspect. Metodologiya ii teoriya upravleniya obrazovaniem: teoriya ii praktika [Educational management and pedagogical management: a terminological aspect. Methodology and theory of education management: theory and practice] 2, 11-12 [in Russian].

Балтабаева Ж.Б., Кажимова К.Р., Абибулаева А.Б.
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯ: БІЛІМ БЕРУ
ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ БАСҚАРУ

Аннотация. Соңғы 10 жылда назар аударған маңызды тақырыптар білім беру жүйесіндегі өзгерістер мен қайта құрулар болды. Бұл ғылыми жұмыста білім берудегі стратегиялық басқару факторлары қарастырылған. Менеджментті өндірістік және коммерциялық мекемелер мен кәсіпорындарға басқаруды жүзеге асыру үшін ұсыну керек. Менеджмент оларды жоспарлауға, өзгерістерді болжауға және басқаруға әсер етеді. Сондай-ақ, дұрыс басқару жүйесі білім беру ұйымдарының тәуекелдерін өзгертіп, кедергілерді жою мүмкіндіктеріне айналдыра алады. Білім беру жүйесі болашақтағы мәселелерді шешуге және болашақта не болатынын болжауға бағытталған білім беру фокусынан стратегиялық басқаруға өзгерді. Білім - болашақтағы өсудің негізгі драйвері; білім - экономикалық дамудың кілті. Стратегия - бұл білім беру ұйымына тез өзгертін әлемде бейімделуге көмектесетін құрал.

Кілт сөздер: менеджмент; білім; университет; модернизация; стратегиялық менеджмент; стратегиялық жоспарлау; білім беру ұйымы; University Model 4.0; стратегия; жүзеге асыру.

Балтабаева Ж.Б., Кажимова К.Р., Абибулаева А.Б.
ТРАНСФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ:
МЕНЕДЖМЕНТ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Аннотация. Наиболее важными темами, которым уделялось внимание за последние 10 лет, были изменения и преобразования в системе образования. Эта исследовательская работа исследует факторы стратегического управления в образовании. Менеджмент должен быть предложен в производственные и коммерческие институты и предприятия для осуществления менеджмента. Управление влияет на их планирование, прогнозирование изменений и управление. Также правильная система управления может изменить риски образовательных организаций и превратить их в возможности для устранения препятствий. Образовательная система изменилась с образовательного направления на стратегическое управление, которое направлено на решение будущих проблем и прогнозирование того, что будет происходить в будущем. Образование - ключевой фактор роста в будущем; образование - ключ к экономическому развитию. Стратегия - это инструмент, который поможет образовательной организации адаптироваться в быстро меняющемся мире.

Ключевые слова: менеджмент; образование; университет; модернизация; стратегическое управление; стратегическое планирование; образовательная организация; Модель университета 4.0; стратегия; внедрение.

UDC 378.14
MONTI 14.35.11
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).2

Kerimbayeva R.K., Zhamirova U.SH., Karkimbaeva ZH.S.

Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

E-mail: risti1971@mail.ru, k_zhannur@mail.ru, zhamir1978@mail.ru

MAIN DIRECTIONS OF THE MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN

Annotation. Article is on the main directions of modernization of the education system in the Republic of Kazakhstan. In accordance with modern laws of globalization, issues of the formation of a new generation in updated content are considered. The adaptation of students in the new socio-economic environment and the introduction of innovations have been identified as the main objective of educational reforms in Kazakhstan. In accordance with the model of the education system of the advanced developed countries, issues of a personality-oriented approach to students retraining of teachers for new teaching methods are being considered. The scientific and theoretical, educational and methodological, innovative and didactic significance and the possibilities of introducing updated educational content are considered. The rational ways and effective methods, scientific and pedagogical direction of training through innovative technologies at the university have been determined.

Keywords: modernization; updated education content; innovation; technology; development; methods; techniques; innovative focus.

Introduction

The modernization of Kazakhstan's education has conceptual directions, a legislative basis, intellectual potential and the desire to comply with international standards. This is an inevitable process due to the dynamics of the development of science, technology and the information space. A person should be mobile, productive, be able to quickly change career guidance and also be prepared to absorb changing technologies. All this has significantly changed the requirements for pre-school and school education and vocational training in higher education institutions, through the updated education content [1].

The updated education content of the Republic of Kazakhstan is an educational program that will meet the needs of future generations. Updated education is a guarantee of the future. Updated education is important for many criteria: the child in the education centre stands as a person who can think, research, conduct experiments, is able to use functional literacy, creativity, he can work as individually as in a group [2].

Teachers are being retrained throughout Kazakhstan to work within the framework of a competence-based approach to education; they are being provided with health-care technologies and are being prepared to work in conditions of increased individualization of the educational process. According to the address of the President of the Republic, national education is faced with a high-quality task, and current education must be high quality, competitive, so that graduates of schools in Kazakhstan can continue their education abroad [3].

The introduction of new content in pre-school and secondary education requires the teacher not only to be knowledgeable in the curriculum and the ability to master interactive teaching methods, but above all, to change the public opinion about the teaching itself. Today, the education

of the Republic is being radically restructured, active teaching methods are being introduced they will help children to work self-independently, learn and obtain information on their own, all is done - to ensure that schoolchildren in Kazakhstan meet the new dictates of the time. Through social and personal development, schoolchildren will learn to identify, revise, analyze and evaluate the values of modern society and personality-oriented values and understand that they affect the thinking and actions of students. The emphasis in Kazakhstan's education will not be on mastering a certain content of the curriculum, but on the ability to comprehend and use it to achieve personal purposes and to participate effectively in society.

Retraining of teachers on new approaches to teaching has proved that the modern world is developing with rapid "steps" and requires competence, flexibility from the teacher, the ability to perceive and accept innovations, readiness to change and self-learning.

The key issue in the training a high-quality specialist for the education market is the formation of a teacher's conscious need for constantly replenish and updating of knowledge, improving skills and turning them into competencies. The process of introducing updated educational content in primary and secondary schools should contribute to the implementation of innovative academic policies at universities and the project of adapted educational programs for training and retraining teachers.

Training modern teachers to work within the framework of updated education requires universities to review the entire academic policies, teaching methods, and re-evaluate human and material resources. The new education model imposes new requirements in the training of teaching staff: to change pedagogical objectives and methods of teaching; to work within the framework of an innovative approach to teaching; to change the software and methodology of the educational process; to new ways and means of assessing students' educational achievements.

A sufficient level of English language proficiency, knowledge of modern information and communication technologies, practical skills in the conditions of updated education content, critical thinking and self-learning ability, the ability to teach children with special educational needs - is a far-reaching list of competencies that a university graduate should have and have reflected in educational programs.

Research materials and methods

The updated program motivates teachers to adapt quickly and implement in the new conditions. In the 21st century, teachers of a new generation need to create favorable conditions for the harmonious formation and development of the student's personality, that has the basics of skills: "functional and creative application of educational knowledge, critical thinking, the use of information and communication technologies, the use of information and communication technologies, including language skills, the ability to work in a group, in pair and individually» [4].

Today the teacher has stopped being for the student «the only source of information». Getting every student involved in learning process, being able to listen to him, making him your assistant or just an assistant, looking through the eyes of the child himself at the problem that bothers him – this is the task for a modern teacher. The new times required the teacher to master modern active technologies and actively apply them in his lessons.

A modern child is fluent in information technology and well-versed in technology. Therefore, we all need new tools and approaches for learning and developing the ability to reflect, understand, analyze, i.e. for the formation of practical skills in students. Our goal is to direct their knowledge and skills in the right direction, to tell them how to acquire knowledge, to interest them, to make their eyes light up with interest in learning. The courses helped us, as teachers, to improve our teaching skills in the context of updating the educational program for primary grades and introducing a system of criteria-based assessment. Therefore, students should learn how to adapt their knowledge to any situation and be able to cope with any complex problems they may face in the future.

So, the modern education process is to create pedagogical innovations to meet the needs of society. The current stage of development of society poses a whole range of fundamentally new problems for the Kazakhstan's education system, caused by political, socio-economic, world-view and other factors and among these is the need to improve the quality and accessibility of education should be highlighted.

The appearance of new information technologies linked to the development of computer facilities and telecommunications networks has made it possible to create a qualitatively new educational information environment as a basis for the development and improvement of the education system. The aim of technology as a science is to identify a set of patterns with a view to identifying and putting into practice the most effective, consistent and time-saving educational actions, material and intellectual resources to achieve any result.

So, let's consider the levels of innovations in education, types of innovative approaches to learning, and types of pedagogical innovations. Pedagogical innovation studies the development of educational practices by introducing some components that were not previously included or by replacing existing ones with more advanced ones. Consider the conceptual apparatus and theoretical foundations of innovation in education. «Innovation and pioneer work» are the same concepts. The concept of «pioneer work» (innovation) is defined both as a novelty and as a process of introducing this novelty into practice [5].

A pioneer work (innovation) – is an implemented (mastered) novelty. If the novelty is a potentially possible change, then the pioneer work (innovation) is an implemented change that has become real from a possible one. The novelty is interpreted as a change, first, someone purposefully implemented and second, progressive, aimed at improving the effectiveness of education».

The levels of innovation in education include:

1. Improvement.
2. Rationalization.
3. Modernization.
4. Heuristic decision.
5. An educational invention.
6. Pedagogical Discovery.
7. Innovation.

«Improvement – is a change of one or more elements of the educational process; adaptation of a known methodology to new conditions of educational activity (new ways of creating groups)».

Rationalization - is the establishment of a new rule for the usage of the known pedagogical tools to solve traditional tasks (another way of scheduling) [6].

Modernization – is a change in several elements of the existing educational system (instead of 11 years of study, 12 is supposed). Heuristic solution – is a finding a way to solve known pedagogical problems; creating and using of unknown previously pedagogical forms, methods, means for solving actual pedagogical problems (method of reference notes by V.F. Shatalov).

Pedagogical discovery – is a setting and solving a new pedagogical problem leading to a fundamental update of the educational system as a whole or to a substantial improvement of its component element (TRIZ-pedagogy, competency-based approach, distance learning) [7].

In this article, we have considered the basic concepts and theoretical foundations of innovative processes in education. We have learned that innovation is a tool (a new method, technique, technology and program) and innovation is the process of mastering the tool. Ideally, a well-chosen innovation should guarantee the success of the innovation to the maximum extent possible.

Research result

There are quite a few definitions of the concept of «innovation» and a single approach to it has not yet been developed by science. In Kazakhstan, as the analysis of economic literature has shown, the concept of «innovative activity of the university» has not been proved.

Studying the interpretation of the concept of «innovation» from western authors, S.V. Kostyukevich revealed that their approach to defining this concept is pragmatic and utilitarian: to produce new products or services, it is necessary to be able to capitalize on knowledge and skills. The following chain is being built: knowledge - innovation - economic growth.

Innovations are characterized by the following processes:

- 1) investment in the system;
- 2) development of an innovative product;
- 3) the introduction of this product;
- 4) getting a qualitative improvement in the system[8].

The result is an increase in final output. For the university innovative products are graduates with the required competencies and scientific and practical developments.

An innovative approach to education means pre-empting the development of highly skilled human resources for science, technology and knowledge-based industries that can put their ideas into practice.

According to experts, the introduction of innovation into higher education is an urgent necessity. This is also indicated by the following facts:

- rapid obsolescence of knowledge;
- intensive informatization of society;
- regular modernization of the content of the taught disciplines;
- active implementation of research results in the educational process;
- reduction of a state funding.

What do specialists consider innovations in the educational process of a University?

Thus, A.I.Vladimirov attributes the introduction of new to the content of teaching (methods, methods, technologies, forms) to the innovations. This new approach significantly changes the way students learn and think and contributes to the development of innovative competencies. According to the author, innovative activity in higher education contributes to improving the quality of education and the quality of personality. As a result of this activity, new intellectual or knowledge-intensive educational technologies, teaching aids and educational equipment are being developed. New sources of funding for higher education institutions are being created; labor motivation is being improved; the professional level of the academic staff is being raised; innovative infrastructure is being created [9].

According to the academic opinion, innovation in higher education in Kazakhstan is developing in three directions.

The first direction: research activity. It is aimed at obtaining new knowledge.

The second direction: project activity. The objective of the project activity is to develop technological knowledge.

The third direction is educational activity, the main goal of which is the professional development of subjects of a certain practice.

Innovations in higher education can also be general, intra-subject, ideological, administrative, economic, managerial, etc.

Scientists believe that there is a need to carry out changes in the scientific and educational sphere of universities. The reforms should be aimed at establishing and further developing research and educational centers and innovative programs. This will speed up the integration of scientific research and educational programs, and will facilitate the solution of research problems and personnel issues.

The study of the activities of higher education institutions by specialists has shown that the innovation process is represented by many directions:

- professional development of specialists in demand on the labor market;
- conduct of certification of scientific and scientific-pedagogical personnel of higher qualification;

- conducting fundamental and applied scientific research;
- training of scientific research activities of students, undergraduates, applicants, doctoral students, researchers, teachers;
- dissemination of innovation knowledge among students and listeners [10].

The main task of creating such structures is to advance the development of science, introduce innovations, and train highly qualified specialists for high-tech sectors of the economy.

All this should eventually take our educational system to the world level. Thus, we can say that the introduction of innovations in higher education will lead to a new model of higher education, its restructuring. And the models of innovation activity should be different for different universities.

Conclusion

Innovations in teaching are new teaching methods, new ways of organizing the content of education, methods for assessing educational outcomes. Thus, pedagogical innovations, however attractive and well-developed they are, require new forms, methods, and pedagogical technologies from a modern teacher to be implemented. It also requires an understanding of how these innovations are introduced, absorbed and accompanied.

Having examined the types and subtypes of pedagogical innovations, it can be noted that the same innovation may have several characteristics at the same time and take its place in different blocks. Thus, the activity that ensures the transformation of ideas into innovation, as well as forms a management system of the process, is an innovative activity.

REFERENCES

- [1] Professional'nyj standart «Uchitel'», prikaz Predsedatelja Pravlenija Nacional'noj palaty predprinimatelej Respubliki Kazahstan «Atameken» № 133 ot 8 iyunja 2017 g. [Professional standard "Teacher", order of the Chairman of the Board of the National chamber of entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken" No. 133 dated June 8, 2017] [in Russian].
- [2] Koncepcija 12-letnego srednego obrazovanija Respubliki Kazahstan razrabotana v sootvetstvii s Zakonom Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii» Ministerstva obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan [The concept of 12-year secondary education of the Republic of Kazakhstan was developed in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "on education" of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan]. (2010).- Astana [in Russian].
- [3] Poljakov, S.D. (2017). Pedagogicheskie innovacii: ot idei k praktike [Pedagogical innovations: from idea to practice]. - M. [in Russian].
- [4] Koshimbetova, S.B. (2018). Innovasialyq tehnologialar [Innovative technologies].-Taraz [in Kazakh].
- [5] Klarin, M.V. (2015). Innovacii v mirovoj pedagogike: obuchenie na osnove issledovanij, igr i diskussij [Innovations in global pedagogy: learning through research, games and discussions] - Riga: NPC "jeksperiment" [in Russian].
- [6] Kolombaeva, Sh.Zh., Kolombaeva Sh.Zh., Zhampeisova, K.K., Han, N.N. (2018). Innovacii v obrazovatel'nom processe Vysshej shkoly: problemy i perspektivy [Innovations in the educational process of Higher education: problems and prospects]. – Almaty [in Russian].
- [7] Býzaýbakova, K.J. (2015). Pedagogikalyq innovasialar [Pedagogical innovations].-Taraz [in Kazakh].
- [8] Shhedrovickij, P.A. (2018). Social'nye jeffekty obrazovanija [Social effects of education]. – Krasnojarsk [in Russian].
- [9] Alexander, R. (2014). Towards dialogic teaching: rethinking classroom talk. – Cambridge [in English].
- [10] Taubaeva, Sh.T. (2016). Innovacionnye metody obuchenija [Innovative teaching methods]. – Almaty [in Russian].

Керимбаева Р.К., Жамирова Ұ.Ш., Каркимбаева Ж.С.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН
ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін жетілдірудің негізгі бағыты туралы. Қазіргі жаһандану заңдылықтарына сай, жаңа заман ұрпақтарына жаңартылған мазмұнда білім беру мәселелері қарастырылады. Қазақстандағы білім беру реформаларының басты мақсаты ретінде, оқушыларды жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу, инновацияларды ендіру бағыты анықталған. Дамыған өркениетті елдердің білім беру жүйесі үлгісіне сай, оқушыларды тұлғаға қарай бағыттау, оқытудың жаңа әдістемелеріне педагогтарды қайта даярлау мәселелері қарастырылған. Білім беру саласына жаңартылған білім мазмұнын ендірудің ғылыми-теориялық, оқу-әдістемелік, инновациялық-дидактикалық маңыздылығы мен мүмкіндіктері қарастырылады. ЖОО-да инновациялық технологиялар арқылы білім берудің ұтымды жолдары мен тиімді әдіс-тәсілдері, ғылыми-педагогикалық бағыты айқындалған.

Кілт сөздер: жаңғырту; жаңартылған білім беру мазмұны; инновация; технология; дамыту; әдістер; тәсілдер; инновациялық бағыттылығы.

Керимбаева Р.К., Жамирова У.Ш., Каркимбаева Ж.С.
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Статья об основных направлениях модернизации системы образования в Республике Казахстан. В соответствии с современными закономерностями глобализации рассматриваются вопросы образования нового поколения в обновленном содержании. Как главной целью образовательных реформ в Казахстане определены такие направления, как адаптация учащихся в новой социально-экономической среде, внедрение инноваций. В соответствии с моделью системы образования передовых развитых стран, рассматриваются вопросы личностно-ориентированного подхода к учащимся, переподготовка педагогов к новым методикам обучения. Рассмотрены научно-теоретическая, учебно-методическая, инновационно-дидактическая значимость и возможности внедрения обновленного содержания образования. Определены рациональные пути и эффективные методы, научно-педагогическое направление обучения посредством инновационных технологий в вузе.

Ключевые слова: модернизация; обновленное содержание образования; инновация; технология; развитие; методы; приемы; инновационная направленность.

ӘОЖ 378:001.891:004

ГТАХР 14.35.09

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).3

¹Ахметжанова Г.А., ²Муталиева А.Ш., ³Абдешев А.Б.¹С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан³М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*E-mail: guld84@mail.ru, mutalieva.ardak@mail.ru, askat_a_b@mail.ru*

КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН АҚПАРАТТЫҚ- ӘДІСТЕМЕЛІК СҮЙЕМЕЛДЕУ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта, ақпараттық технологияларды дамыту білім берудің жаңа моделін қалыптастыруға алып келеді, білім берудің алдында тұрған мақсаттар мен міндеттер өзгереді. Білім беру мекемелері көбінесе заманауи компьютерлермен, электрондық ресурстармен, ұйымдастыру техникасымен, интернетке қолжетімділікпен қамтамасыз етіледі. Бұл білім беру процесіне ақпараттық-әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Ақпараттық технологиялардың жылдам дамуы қажетті құзыреттілікке ие педагогтың болуын талап ететіні анық, оған олар үздіксіз өз білімін және ақпараттық мәдениетті дамытуға қол жеткізе алады.

Кәсіптік оқыту педагогының ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін дамыту мәселесі бірінші кезекте және өзекті тақырыптардың бірі. Осы мәселені шешу формаларының бірі оқу үрдісінде АКТ-ны қолданатын кәсіптік оқыту педагогтарын *ақпараттық-әдістемелік сүйемелдеу* болып табылады.

Мақалада кәсіптік оқытуда білім алушылардың ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Ақпараттық-әдістемелік құзыреттілік ұғымының мәні ашылады. Кәсіптік оқытуда білім алушылардың ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін факторлар, оны қалыптастыру процесінде де, педагогикалық қызметте де көрсетіліп, анықталады.

Кілт сөздер: Педагогика; кәсіптік оқыту; білім беру; білім алушы; кәсіби; тұлға; құзыреттілік; ақпараттық-әдістемелік; ақпарат; әдістеме; электрондық оқыту; оқыту әдістемесі; педагогикалық шарттары.

Kipicne

Педагогтың қызметін ақпараттық-әдістемелік сүйемелдеу – бұл барлық кезең бойы оның дамуына ықпал ететін туындаған қиындықтарды шешуде педагогке жан-жақты көмек көрсетуге бағытталған өзара байланысты іс-әрекеттер, іс-шаралар кешені.

Оқу-тәрбие процесінде АКТ, интернет, электрондық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану, білім алушылардың сапалы білім алуын қамтамасыз ету мақсатында, педагогикалық шеберлік деңгейін арттыру; педагогтардың біліктілігін арттыру; бағдарламаларды, жұмыс оқу бағдарламаларын, әдістемелік материалдарды әзірлеу, қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды енгізу, педагогтың ақпараттық-әдістемелік сүйемелдеуі болып табылады. Кез келген жоғары оқу орны қызметінің негізгі түрі білім беру үдерісін ұйымдастыру және қамтамасыз ету болғандықтан, жоғары оқу орындарының қазіргі даму кезеңіндегі ғылыми-әдістемелік қызметі мен білім беру үрдісінің өзара байланысы

олардың ақпараттық білім беру кеңістігінде жүзеге асырылады. Білім беру процесін ақпараттық сүйемелдеуді табысты іске асыру білім беру қызметі субъектісінің қазіргі ақпараттық ортаға бейімделуіне және болашақ маманның ақпараттық қоғамда әртүрлі өмір сүру салаларында тұлғаның дербестігін қамтамасыз ету үшін жеткілікті ақпараттық жетілу деңгейін қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, ЖОО-ның ақпараттық білім беру кеңістігін дамытумен қатар, білім беру процесіне қатысушылардың ақпараттық мәдениетіне қойылатын талаптар артады.

Ақпараттық-әдістемелік сүйемелдеу моделінің мазмұнды компоненті:

- Кәсіби шеберлікті дамытудағы маңызды аспектілердің бірі ретінде педагогтың технологиялық мәдениетін қалыптастыру;
- Ақпараттық-әдістемелік мәдениеттің дамуымен педагогтың жетілдіру шарты ретінде;
- Заманауи педагогикалық технологияларды меңгерудің негізі ретінде дидактикалық мәдениетті жетілдіру;
- Педагогтың зерттеу мәдениетін дамыту, педагогикалық экспериментті жобалау және жүзеге асыру.

Ақпараттық-әдістемелік сүйемелдеудің әзірленген моделін іске асыру үшін ұйымдастыру-педагогикалық жағдайларды қамтамасыз ету қажет.

Ұйымдастыру-педагогикалық жағдай деп, біз ЖОО жаңа үлгідегі әдістемелік қызмет құруды; нормативтік-құқықтық базаны жаңартуды; білім сапасын мониторингілеу қызметінің жұмыс істеуін; әдістемелік сүйемелдеуді ресурстық қамтамасыз етуді түсінеміз.

Қазіргі білім берудің негізгі мақсаты - тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің өзекті және перспективті қажеттіліктерін өтеу, өз елінің жан-жақты дамыған, әлеуметтік өзгерістерге бейім, еңбек етуге, өзін-өзі дамытып өздігінен білім алуға қабілетті тұлғасын қалыптастыру.

Құзыреттілік деп - оқудың және өздігінен білім алудың нәтижесінде қалыптасатын және адамның әлеуметтік мобильділігін анықтайтын, білім мен тәжірибеге, құндылықтар мен бейімділіктерге негізделген жалпы қабілеттерді айтады. Құзыреттілік түйінді құраушы біліктілік болып табылады. Ал, бұл аталған міндеттерді орындаушы өз әрекетінің нәтижесін жоспарлай алатын, бәсекеге қабілетті, еркін ойлай алатын маман.

Болашақ педагогтардың кәсіби қызметінің мәні – жалпы білім беруде бірінші сатысында педагогикалық процесті ұйымдастыру және білім беру мекемелерінің әдістемелік жұмысы жағдайында Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасы талаптарын жүзеге асыру болып табылады [1].

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларда кәсіптік білім беру жүйесі жаңа білім беру стандарттарын әзірлеу мен енгізуге байланысты елеулі өзгерістерге ұшырады.

Болашақ кәсіптік білім беру мамандарының негізгі құзыреттілігін қалыптастыру проблемасын өзектендіру, оқыту бейіндерінің алуан түрлілігімен, сондай-ақ бірыңғай жалпыға танылған жіктеменің жоқтығымен байланысты. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдауда білім алушыларды қалыптастыруға тиісті негізгі құзыреттіліктердің қатарында ақпараттық-әдістемелік болып табылатынын да көрсетті. Ол қазіргі заманғы ақпарат қоғамындағы кәсіби қызметінің табыстылығын анықтайды, ақпараттық көздерде бағдарлануға, ақпараттың сапасын, орындылығын және құндылығын барабар бағалауға, болашақ еңбек процесінде ақпараттық-әдістемелік біліктерді еркін пайдалануға мүмкіндік береді [2].

Бұл ретте білім алушыларда ақпараттық-әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыруда білім алушылардың өз қызметінің тәжірибесін игеруі және шешім қабылдауы, жетекші кәсіби қызметті жүзеге асыруға дайындығы қамтылған кәсіптік білім алады.

Ақпараттық-әдістемелік құзыреттілік білім алушылардың кәсіптік білім беру жүйесінде ақпаратты жинақтау және ұғыну технологиясы, практикада техникалық іскерліктер мен дағдыларды өңдеу арқылы қалыптасады.

Осылайша, маманның да ақпараттық құзыреттілігі – кәсіптік-педагогикалық қызмет барысында пәндік білімін ұйымдастырудың ерекше түрі ретінде ең тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді [3].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде білім алушылардың ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін «компьютерлік сауаттылық», «ақпараттық құзыреттілік», «компьютерлік құзыреттілік» ұғымдарымен де жиі байланыстыруға болады.

Ол көпаспектілі және білім алушылардың ақпараттық технологиялар құралдарымен кәсіби міндеттерді шешуге дайындығын білдіреді [4].

Ақпараттық-әдістемелік құзыреттілік білім алушылардың компьютерлік техникамен, бағдарламалық камтамасыз етумен, желілік және компьютерлік технологиялармен жұмыс істей білуі ғана емес, сонымен қатар білім беру, белгілі бір жеке тұлғалық қасиеттерді дамыту, аналитикалық ойлау қабілетін де болжайды.

Ақпараттық-әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыру үшін білім алушыларды келесі ерекшеліктерге бөлуге болады:

- кәсіптік білім беру жүйесінің тәжірибеге бағдарлануы білім алушылардың білімін, іскерлігін және дағдыларын меңгеруге ғана емес, сонымен қатар, мақсаты кәсіби және әлеуметтік маңызы бар негізгі құзыреттіліктерге қол жеткізу болып табылатын іс-әрекет тәжірибесін жинақтауға бағытталған. Білім алушылардың теориялық материалдарды, практикалық кәсіби міндеттерді шешу барысында жүзеге асырылады.

Негізгі дидактикалық бірліктер: білім-білік-дағдылар-қызмет тәжірибесі, олар:

- білім беру процесінде жүйелілік - әрекеттік тәсілді қолдану, оның негізінде білім алушылардың өзіндік қызметін жандандыру және ақпараттық репродуктивті білімнен іс-әрекетті білуге көшу жүзеге асырылады. Тәсілдің мәні білім алушының құзыреттілігін қалыптастыру, оның жаңа білімді іздеу және ашуға бағытталған өз қызметі процесінде жүзеге асырылады;

- білім алушыларды дайындау сапасының интегративті көрсеткіші олардың кәсіби қызметінің ерекшелігін ескере отырып, ақпараттық-әдістемелік міндеттерді шешу қабілеті болып табылады.

Кәсіптік қызметте ақпараттық-әдістемелік құзыреттілік білімді пайдалануда камтамасыз ететін зерттеу объектілері, қызмет құралдары және тәсілдері туралы болып табылады. Когнитивті дағдылар білім алушының өз қызметі барысында ақпаратты алу, түсіндіру және қайта өңдеу қабілеттілігінде көрінеді. Практикалық қызмет тәсілдері туралы білімдерді білікке, дағдыға және тиісті құзыреттілікке ауыстыру арқылы көрсетіледі. Практикалық тәжірибесі іскерліктер мен дағдыларда іске асырылатын кәсіби қызметтің құралдары мен тәсілдері болып табылады.

Ақпараттық-әдістемелік құзыреттілік – болашақ маманның қызмет саласындағы қажетті оқу бағдарламаларын, оқу-әдістемелік құралдарын жүйелеу жолдарындағы ақпараттық ресурстарда ұтымды пайдалану. Осылайша, кәсіптік білім берудегі мамандарға ақпараттық және әдістемелік құзыреттіліктің қалыптасуы маңызды болып табылады. Қажетті педагогикалық тәжірибені жүйелеп, сондай-ақ оны кәсіби және педагогикалық түрде әдіс-тәсілмен сауатты қолдану, жобалау және электронды пайдалану, білім беру бағдарламалары мен оқу-әдістемелік материалдарды оқу үдерісіне енгізуге мүмкіндік береді.

Болашақ мамандардың құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық аспектілерін төмендегідей ашып көрсетуге болады:

- іргелі және кіріктірілген білімдердің жоғары деңгейінің болуы, яғни педагогика, тәрбие теориясы мен әдістемесі, дидактика, сыныпта оқытылатын барлық пәндерді жүргізу әдістемесі, сол пәндер арқылы оқушыларға берілетін білімдерді терең игеру;

- түйінделген іскерлікті, дағдыны, қабілетті меңгеруі – дидактикалық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік, шығармашылық, өз білімін дамытуға деген қабілет, теория

мен практиканы байланыстыра алу қабілеті, диагностикалық іс-әрекет. Ғылыми-зерттеу іс-әрекетімен айналысу;

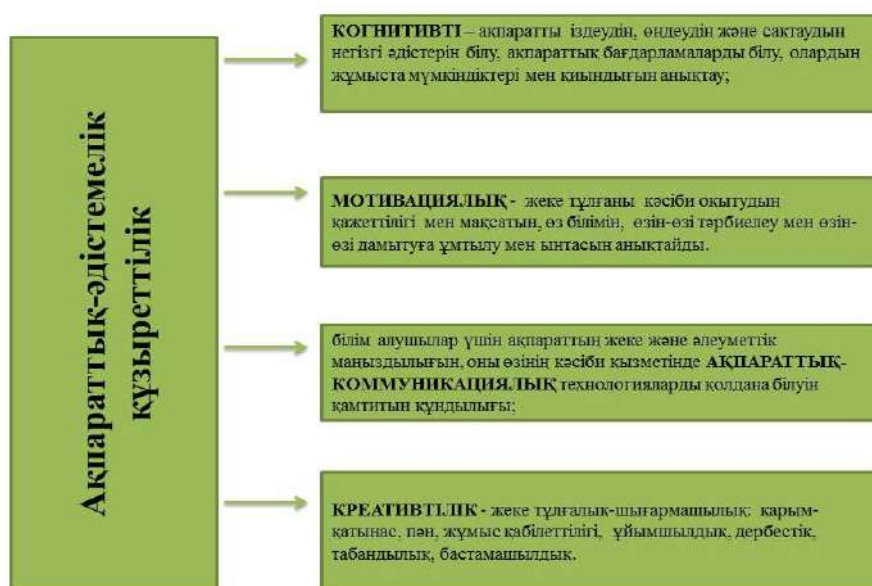
- кәсіптік-педагогикалық қасиетке жаңаша көзқараспен, яғни жеке тұлға болып қалыптасуының басты көмекшісі болуы керек;

- инновациялық технологияларды меңгеруі – маман шығармашылық іс-әрекетінің арқасында тұтас педагогикалық процесті тиімді ұйымдастыру үшін қазіргі кездегі бар инновациялық технологияларды меңгеруі тиіс. Жаңа инновациялық технологияларды ғылыми ізденіспен тәжірибеге енгізуде өз үлесін қосуы қажет;

- педагогикалық міндеттерді шешудегі кәсіптік, шығармашылық іскерлігі;

- педагогикалық міндеттерді шешу барысында шеберлік танытып, өзінің білім, білік дағдыларын пайдалана отырып, білім алушыларға тиісті білімдер жүйесін меңгерту [5].

Осылайша, ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі критерийлері келесі көрсеткіштерге бөлуге болады (1-Сурет):

1-Сурет - Ақпараттық-әдістемелік құзыреттілікті қалыптастырудың критерийлері

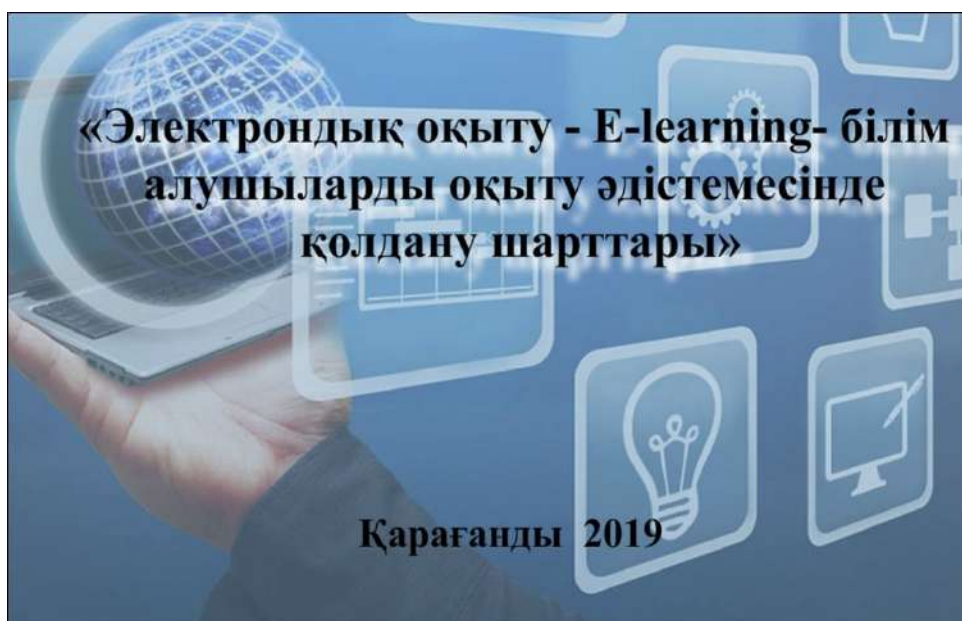
Ақпараттық-әдістемелік құзыреттілік туралы жүйелі, тұтас түсінік, мәндік белгілер мен аспектілерді бөлу, өлшемдер мен көрсеткіштерді негіздеу оның қалыптасу тенденциялары мен шарттарын зерттеу үшін теориялық алғы шарттары болып табылады. Бұл кәсіптік білім беру жүйесінде білім алушылардың ақпараттық-әдістемелік дайындығын мақсатты және тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді және олардың қазіргі заманғы ақпараттық-техникалық құралдарды меңгеру процесінде айтарлықтай жеделдетеді.

Зерттеу нәтижелері

Осыған орай, ақпараттық-әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыруда, зерттеушілік біліктілікті дамыту мақсатында, жоғары оқу орындарының «7М01400801 - Кәсіптік оқыту», «6В01407 - Кәсіптік оқыту» білім беру бағдарламасы бойынша білім алушыларына арналған (куәлік №6056, 25.10.2019) «**Электрондық оқыту – E-learning білім алушыларды оқыту әдістемесінде қолдану шарттары**» атты электронды оқу құралы жасалып, ҚР ӘМ «Ұлттық зияткерлік меншік институты» РМК берілді. Электронды оқу құралдарының құрылымы оқулық жайлы мәлімет, авторлар, кіріспе, мазмұны, теориялық мәліметтер (лекция), практикалық, өзіндік жұмыс тапсырмалары, тест тапсырмалары, глоссарий, қолданылған әдебиеттер, басқа жүйелерге өту сияқты фреймдардан тұрады [6].

Біздің әзірлеген электронды оқулық білім алушылардың өзіндік білім алу, білім қорын жетілдіру де теориялық материалдарды меңгеріп, практикалық жүзеге асуын қамтамасыз

етеді. Енді жоғарыда аталған электронды оқулықтарға тоқталсақ, «*Электрондық оқыту – E-learning білім алушыларды оқыту әдістемесінде қолдану шарттары*» атты оқу құралын құрып, оның білім мазмұнына енгізілуін сөз етеміз (2-Сурет). Қазіргі кезде электронды оқыту барлық елдерде өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

2-Сурет - «Электрондық оқыту – E-learning білім алушыларды оқыту әдістемесінде қолдану шарттары» атты оқу құралының басты беті

Білім алушыларды ақпараттық-әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету үшін білім беру ұйымдарында іске асырылатын барлық оқу жоспарларының пәндері бойынша электрондық оқу-әдістемелік кешендер болуы керек.

Электронды оқу-әдістемелік кешендерді дайындауда бекітілген оқу жұмыс бағдарламалары бойынша курстың әзірлеушісі жүзеге асырады. Электронды оқытуда электрондық білім беру ресурсының негізі білім беру контенті болып табылады. Электронды білім беру ресурсының метадеректері оқытудың технологиялық жүйесі арқылы ресурсты іздеу үшін қажетті стандартталған ақпаратты қамтиды [7].

Электронды оқытудың толық ауқымды жүйесі, стандартты модуль:

E-learning бұл оқу және оқыту форматы, білім беру контенттерінің электрондық формасына электрондық құралдарды, компьютерді, ұялы телефонды, коммуникаторларды қолданып, білімді басқару жүйесі (LMS) және интерактивтік оқыту платформасына негізделген сабақ беру формаларының бірі. Электронды оқытудың басты мақсаты – білім алушылардың ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру.

Мақсаты: Білім беру процесінің барлық қатысушыларының үздік білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету.

Міндеті: Оқу процесін автоматтандыруды енгізу үшін жағдай жасау.

Нысаналы индикатор: Білім беру ұйымдарында (2015 жылы - 50 %, 2020 жылы - 90%) электрондық оқыту жүйесі қолданылады.

Электрондық оқытуды енгізу: Алға қойған мақсатқа қол жеткізу оқу сапасын, білімді басқарудың тиімділігін, сыртқы ортамен ақпараттық енгізуін арттырады. Электрондық оқытуды енгізу бірқатар нормативтік құжаттарға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді талап етеді [8].

Электрондық оқыту жүйесінде қолданылатын электрондық оқулықтарды және оқу-әдістемелік кешендерді жасауға арналған талаптар, жүйені қолданушылардың жеке және ұжымдық жұмыстарының регламенті, техникалық регламент (электрондық оқыту жүйесін сүйемелдеу және қолдану) әзірленеді және бекітіледі (3-Сурет).

3-Сурет-1-тақырып: Электронды оқыту – E-learning

Оқытудың бұл түрі сапалы білім алудың екі жақты үлгісін жүзеге асыру, яғни білім алушылардың практикалық дайындығын олардың жұмыс орнында жұмыс істеп, университетте электронды оқыту арқылы білім беруді қамтамасыз етуге болады.

Тапсырма электрондық оқулықтың маңызды формасының бірі. Электрондық оқулықтағы тапсырма оқыту қызметін атқарады. Мұндағы ең басты талап тапсырманың тақырып мазмұнына сәйкестілігі. Сондай-ақ, электрондық оқулықта берілген тапсырма түрлерінің әр түрлілігі де білім алушыларды оларды орындауға қызықтырмақ және дербес ізденіске талпындырмақ.

Тест – сырттай қарағанда электрондық оқулықтың, белгілі бер тақырыпты өткеннен кейінгі қорытындылау нәтижесі. Мұндағы негізгі қиындық сұрақтарды құрастыру мен оның жауабын әзірлеуде. Талапқа сәйкес құрастырылған тест белгілі материал бойынша білім алушының өткен тақырып бойынша тексеріп, нәтижесін анықтайтын формасының бірі.

Қорытынды

Осыған орай, кәсіптік оқыту педагогтарын *ақпараттық-әдістемелік сүйемелдеу*, оқытуды ұйымдастыру формасы – оқытушылар мен білім алушылардың өзара бірлескен іс-әрекетін жүзеге асыру тәсілі, соның негізінде оқытудың мазмұны мен әдістері айқындалатыны белгілі. Сондықтан біз болашақ кәсіптік оқыту білім алушыларын даярлауда, ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыруда аталған электрондық оқу құралы арқылы тиімділігін қарастырдық.

Жоғары оқу орындарында мамандарды даярлау жүйесі үнемі жетілдірілуде. Көптеген жаңашылдықтар жоғары педагогикалық білім беру жүйесіне ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды енгізумен байланысты. Бұл кездейсоқ емес, өйткені мамандарды даярлаудың қажетті сапасына білім беруді ақпараттандырудың тиісті деңгейінсіз қол жеткізу мүмкін емес.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, Алматы - 2010. - 6 б.
- [2] Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лернер / М.: Педагогика, 1981. - 186 с.
- [3] Akhmetzhanova, G. (2019). Pedagogical conditions for the formation of informational and methodological competence of learners / G. Akhmetzhanova, G. Shraimanova, G. Tazhigulova, G. Kaltayeva.- Opcion, Ano35, Regular No.24: 1361-1375. ISSN 1012-1587 / ISSN:2477-9385 / <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30748/31797>
- [4] О.В. Штеймарк <https://cyberleninka.ru/article/v/pedagogicheskie-usloviya-effektivnogo-ispolzovaniya-kompyuternyh-tehnologiy-v-pedagogicheskom-protseste>// – [Электрондық ресурс] - Пайдаланған уақыты: 20.02.2019 ж.
- [5] Сарбасова Қ.А. Болашақ мамандардың ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызы / Қ.А. Сарбасова, Г.О. Тәжіғұлова, Г.А. Ахметжанова / ҚарМУ Хабаршысы, Педагогика сериясы № 4 (92) / 2018. – 78 б.
- [6] Сарбасова Қ.А. Электрондық практикумы «Электрондық оқыту – E-learning білім алушыларды оқыту әдістемесінде қолдану шарттары» / Қ.А. Сарбасова, Г.О. Тәжіғұлова, Г.А. Ахметжанова / ЭЕМ-ға бағдарлама // Авторлық құқық объектісіне құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы куәлік - № 6056, 25.10.2019 ж. // <https://copyright.kazpatent.kz/> сайтында жүктелінген.
- [7] Оқулық басылымдарына қойылатын гигиеналық нормативтер 2015 жылғы 19 тамыз // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012089/compare> / – [Электрондық ресурс]. – Пайдаланған уақыты: 20.10.2020 ж.
- [8] Оқу-әдістемелік және ғылыми-әдістемелік жұмысты ұйымдастыру және жүзеге асыру қағидалары. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2007 жылғы 29 қарашадағы N 583 Бұйрығы. - http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V070005036_ – [Электрондық ресурс]. – Пайдаланған уақыты: 20.10.2020 ж.

REFERENCES

- [1] Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zahy [Law of the Republic of Kazakhstan «On education»] (2010). - Almaty [in Kazakh].
- [2] Lerner, I. Ja. (1981). Didakticheskie osnovy metodov obuchenija [Didactic foundations of teaching methods] Moscow: Pedagogy [in Russian].
- [3] Akhmetzhanova, G., Shraimanova, G., Tazhigulova, G. & Kaltayeva G. (2019). Pedagogical conditions for the formation of informational and methodological competence of learners. Opcion, Ano35, Regular No.24: 1361-1375. ISSN 1012-1587 / ISSN:2477-9385 / <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30748/31797>
- [4]. Shtejmark, O.V. (2019). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/pedagogicheskie-usloviya-effektivnogo-ispolzovaniya-kompyuternyh-tehnologiy-v-pedagogicheskom-protseste> [in Russian].
- [5] Sarbassova, Q.A., Tazhigylova, G.O., & Ahmetzhanova, G.A. (2018). Bolashaq mamandardyn aqparattyqadistemelik qyzyrettiligin qalyptastyrudyh mahyzy [The importance of forming information and methodological competencies of future specialists] QarMU Habarshysy Pedagogika serijasy – Bulletin of KSU Pedagogy Series, 4 (92), 78 [in Kazakh].
- [6] Sarbassova, Q.A., Tazhigylova, G.O., & Ahmetzhanova, G.A. (2019). Jelektrondyq praktikumy «Jelektrondyq oqytu – E-learning bilim alushylardy oqytu adistemesinde qoldanu sharttary» [Electronic workshop «E-learning - conditions for using e-learning in the teaching methodology of students»] / JeEM-ga bagdarlama // Avtorlyq qqyq obiektsine qqyqtardy memlekettik tirkeu turaly kualik. – Vol. 6056. Retrieved from <https://copyright.kazpatent.kz/sajtynda zhykteligen> [in Kazakh].
- [7] Oqulyq basylymdaryna qojylatyn gigenalyq normativter 2015 zhyly 19 tamyz [Hygiene standards for educational publications August 19, 2015] Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012089/compare> [in Kazakh].
- [8] Oqu-adistemelik zhane gylimi-adistemelik zhymysty yjymdastyru zhane zhyzege asyru qagidalary. Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane gylım ministrinin 2007 zhyly 29 qarashadagy N 583 Byjrygy [Rules for the organization and implementation of educational and methodological work. Order of the Minister of education and science of the Republic of Kazakhstan dated November 29, 2007 Vol. 583] Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V070005036_ [in Kazakh].

Ахметжанова Г.А., Муталиева А.Ш., Абдешев А.Б.

**ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ**

Аннотация. В настоящее время развитие информационных технологий приводит к формированию новой модели образования, изменяются цели и задачи, стоящие перед образованием. Учреждения образования обеспечиваются многими современными компьютерами, электронными ресурсами, оргтехникой, доступом к интернету. Это способствует формированию информационно-методической компетентности образовательного процесса. Очевидно, что быстрое развитие информационных технологий требует того, чтобы педагог обладал необходимыми компетенциями, и они непрерывно добиваются развития своих знаний и информационной культуры.

Проблема развития информационно-методической компетентности педагога профессионального обучения в первую очередь и одна из актуальных тем. Одной из форм решения данной проблемы является информационно-методическое сопровождение педагогов профессионального обучения, использующих ИКТ в учебном процессе.

В статье рассматриваются актуальные проблемы формирования информационно-методической компетентности обучающихся в профессиональном обучении. Раскрывается сущность понятия информационно-методическая компетентность. Факторы, способствующие развитию информационно-методической компетентности обучающихся в профессиональном обучении, определяются как в процессе его формирования, так и в педагогической деятельности.

Ключевые слова: Педагогика; профессиональное обучение; образование; образовательная; профессиональная; личностная; компетентностная; информационно-методическая; информационная; методическая; электронная методика; методика обучения; педагогические условия.

Akhmetzhanova Gyldarai, Mutaliev A. Sh., Abdeshev Askat

**PROBLEMS OF FORMATION OF INFORMATION AND METHODOLOGICAL
COMPETENCE IN PROFESSIONAL TRAINING**

Annotation. Currently, the development of information technology leads to the formation of a new model of education, changing the goals and objectives of education. Educational institutions are provided with many modern computers, electronic resources, office equipment, Internet access. This contributes to the formation of information and methodological competence of the educational process. It is obvious that the rapid development of information technology requires that the teacher has the necessary competencies, and they are constantly seeking to develop their knowledge and information culture.

Problem of development of information-methodical competence of the teacher of professional training first of all and one of actual subjects. One of the forms of solving this problem is information and methodological support of teachers of vocational training, using ICT in the educational process.

Article deals with the actual problems of formation of information and methodological competence of students in vocational training. The essence of the concept of information and methodological competence is revealed. The factors contributing to the development of information and methodological competence of students in vocational training are determined both in the process of its formation and in pedagogical activity.

Keywords: Pedagogy; vocational training; education; educational; professional; personal; competence; information-methodical; information; methodical; electronic methods; teaching methods; pedagogical conditions.

ӘОЖ 378

ГТАХР 14.35

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).4

¹Иргалиев А.С., ²Кдиргужина Э.М., ²Муханбетчина А.Г.¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан²М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*E-mail: asylbek_78@mail.ru, elmira_k200873@mail.ru*

ЖОО-ДА ОФИС ТІРКЕУШІ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ МОНИТОРИНГТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада ЖОО-дағы білім беру сапасын бағалау жүйесінде мониторингтік қызметті ұйымдастырудың ғылыми-теориялық аспектілері, ЖОО-дағы педагогикалық мониторингтің мәнін түсінудің заманауи тәсілдері, ЖОО-ның білім беру процесінде педагогикалық ақпараттың функцияларын анықтаудың заманауи әдіснамасы, ЖОО-да педагогикалық мониторингті нәтижелі ұйымдастырудың педагогикалық шарттары, офис тіркеуші қызметкерлерінің мониторингтік құзыреттілігін қалыптастырудың эксперименттік жұмысының кезеңдері, офис регистратор қызметкерлерінде мониторингтік құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін диагностикалаудың психологиялық әдістемелері, ЖОО-ның офис регистратор қызметкерлерінде мониторингтік құзыреттіліктің қалыптасу деңгейінің көрсеткіштері, арнайы оқыту семинар-тренингінің бағдарламасы, арнайы жұмыстың негізгі бағыттары (теориялық және практикалық), тренингтік жұмысты ұйымдастыру принциптері, тренингтік бағдарламаны іске асыру процесінде мониторингтік құзыреттіліктің қалыптасатын қасиеттері, эксперименттің бақылау кезеңінің нәтижелері және білім беру мониторингіне қатысушыларда мониторингтік құзыреттілікті қалыптастыру бойынша практикалық ұсынымдар берілген.

Кілт сөздер: педагогикалық мониторинг; ЖОО-дағы білім сапасын бағалау жүйесі; ЖОО-дағы педагогикалық мониторинг; мониторингтік қызметтің кәсіби құзыреттерін қалыптастыру; мониторингтік құзыреттілік көрсеткіштері; офис тіркеуші қызметкерлерінің мониторингтік құзыреттілігі; мониторингтік құзыреттілік диагностикасы; аналитикалық қабілеттер; жобалау және болжау дағдылары; жетістікке жету мотивациясы; коммуникативтілік.

Kipicne

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының маңызды басымдықтарының бірі жоғары білімді басқаруды және оның сапасын бақылауды жетілдіру болып табылады. Қазіргі уақытта жоғары білім сапасының мәселесі ұлттық және халықаралық деңгейде ерекше өзектілікке ие болды [1]. Білім беру сапасы білім беру мекемесінің жеке тұлға мен қоғамның қазіргі және алдағы қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілеті ретінде де, сонымен қатар оқу процесінің қасиеттері мен оның нәтижелері жиынтығының стандарттың талаптарына, әлеуметтік нормаларға немесе жеке тұлғаның әлеуетті даму аймағына бағытталған білім беру мақсаттарына сәйкестігі ретінде қарастырылады.

Жоғары білім сапасы - бұл білім беру мен маман даярлаудың (процесс және нәтиже ретінде) тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің алуан түрлі қажеттіліктеріне теңестірілген сәйкестігі. Білім беру сапасын бағалау оқыту сапасын бағалаумен шектелмейді. Білім беру

сапасын бағалау үшін белгілі бір көрсеткіштерді енгізу қажет, солардың негізінде білім беру жүйесінің жұмысын бағалауға болады.

Білім беру сапасын бағалау білім беру жүйелерінің сатылары мен үздіксіз білім беру дәрежелерін ескере отырып, білім беру сапасын басқарудың маңызды функциясы ретінде ұйымдастырылған. Мемлекеттік деңгейдегі білім беру сапасының жүйесі мемлекеттің білім беру саясатының бір бөлігі болып табылатын Ұлттық білім беру сапасының жүйесі ретінде рәсімделеді. Қазақстан Республикасының Болон процесіне қосылуы «еуропалық өлшемді» көздеген бағдарды айқындап, оны міндетті элемент деп жариялай отырып, білім беру сапасын бағалау жүйесін құруға қатысты міндетті өзектендіре түседі. Білім беру сапасы проблемаларына ден қою тек шетелдік қана емес, қазақстандық жоғары оқу орындарына да тән. Білім беру сапасы университеттің білім беру қызметінің ажырамас сипаттамасы, оның функциялары, мазмұны мен нәтижелері ретінде қарастырылады.

Мониторинг дегеніміз - модельдеу, болжау және тиісті шешім қабылдау мақсатында объектінің жай-күйі туралы қорытындыларды бақылау, сараптау және тұжырымдау. Педагогикалық мониторинг - психологиялық-педагогикалық білімді оның барлық қырлары мен көріністерімен интеграциялау процесін ұзақ уақыт бақылау, алынған ақпаратты осы процестің жаңа технологиялық жасақтамасының негізінде берілген стандартпен және болжаммен байланыстыру. Мониторинг - педагогикалық басқару объектісінің белсенділік динамикасын және олардың өміршеңдік деңгейін бақылау [2, б. 50-53].

Педагогикалық мониторинг - педагогикалық жүйелер туралы ақпаратты ұйымдастыру, жинау, сақтау, өңдеу және тарату түрі, олардың жай-күйін үздіксіз бақылауды қамтамасыз етеді, сонымен қатар педагогикалық жүйелердің дамуын болжауға мүмкіндік береді. Мониторинг - бұл студенттердің оқу мақсатына жету процесінің жай-күйі мен дамуын үздіксіз ғылыми негізделген диагностикалық- болжамдық тұрғыдан бақылау процесі. Мониторинг үшін ең бастысы - жүйенің өзгеруін және білім алушының, топтың, оқытушының көрсеткіштерін бақылау, педагогикалық іс-әрекеттердің нәтижелілігін бақылау мүмкіндігі [3, б. 20].

Білім берудегі мониторинг - педагогикалық жүйенің қызметінің жай-күйін үздіксіз бақылауды қамтамасыз ететін, сонымен қатар педагогикалық жүйелердің дамуын болжауға мүмкіндік беретін жүйенің қызметі туралы ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және таратуды ұйымдастыру жүйесі. Мониторинг қызмет жүзеге асырылатын жүйенің (ортаның) жай-күйі туралы арнайы, ағымдағы білімді әзірлеуді, кейіннен осы білімді басқарушылық шешімдер тіліне аударуды көздейді. Мониторинг эксперименттік қызмет нәтижелерін болжауға көмектеседі [4, б. 41-46].

Сонымен педагогикалық мониторинг дегеніміз - бұл білім беру сапасы, оны өңдеу, жүйелеу, жете талдау, бағалау, интерпретациялау, әрі қарай дамуын болжау, білім беру процесін және ол үшін жасалған жағдайларды түзету жөніндегі шараларды әзірлеу туралы жан-жақты және дәйекті ақпараттың біртіндеп жинақтауды жүзеге асыратын процесс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

ЖОО-дағы білім беру кеңістігінің маңызды құрамдас бөлігі ақпараттық кеңістік болып табылады. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді проблемалық талдау негізінен ЖОО-ның ақпараттық кеңістігі ақпараттық-технологиялық және ұйымдастырушылық-мазмұндық аспектілерде қарастырылатындығын көрсетті.

Бірінші аспект аясындағы ақпараттық кеңістік білім беру процесін компьютерлендіру деңгейімен, ал екінші аспект бойынша - ЖОО қызметін ұйымдастыру үшін пайдаланылатын ақпараттың мазмұнымен байланыстырылады. Бұл аспектілер зерттеу мәселесін шешуге мүмкіндік бермейді, сондықтан біздің міндетіміз оның ЖОО-дағы білім беру қызметіне қатысушыларға тәрбиелік әсерінің болуын қамтамасыз ететін педагогикалық ақпараттың функцияларын анықтау деп белгіленді.

А.А. Бодалевтың және Н.И. Шевандриннің әлеуметтік-психологиялық көзқарастарына, В.М. Жураковскийдің, В.Н. Приходьконың, И.М. Федоровтың жоғарғы мектеп оқытушыларының негізгі функцияларының мазмұны туралы және кәсіби білім беру жүйесіндегі педагогтың тәрбиелік функцияларын анықтау туралы (Н.М. Таланчук) анықтамаларына сүйене отырып, біз педагогикалық ақпараттың келесі функциялары барын анықтадық:

- білім беру процесіне қатысушыларға өз қызметінің бағыттылығын, сипаты мен сапасын анықтауға және солардың негізінде алға қойылған ағымдағы және перспективалық мақсаттарға неғұрлым тиімді қол жеткізу үшін сындарлы шаралар қабылдауға мүмкіндік беретін диагностикалық-болжамдық функция;

- білім беру қызметіне қатысушылардың мотивациясын қалыптастыруға тікелей әсер ететін мотивациялау-ынталандыру функциясы;

- ЖОО-да педагогикалық қарым-қатынас үшін жағдай жасайтын коммуникативтік-педагогикалық функция;

- ЖОО-дағы білім беру процесінің қатысушыларына және оның құрылымдық бөлімшелеріне олардың қызметін үйлесімді ұштастыруға жағдай жасай отырып, ақпаратының ұйымдастырушылық әсері болатын интегративті функция;

- тәрбие қызметінің әлеуметтік бағдарланған және нормативтерге негізделген сипатын көрсететін педагогикалық ақпараттың әлеуметтік-нормативтік функциясы [5, б. 3-14].

ЖОО-да мониторингтік қызмет жүйесін тиімді ұйымдастырудың шарттары келесідей деп санаймыз:

1. педагогикалық мониторинг қағидаттарын келесідей ғылыми негізделген түрде қолдану:

- диагностикалық-болжамдық бағыттылық қағидаты ретінде;
- тұлғалық мақсатқа лайықтылық қағидаты; педагогикалық коммуникативтілік қағидаты;

- ақпараттық интегративтілік қағидаты;

- әлеуметтік-нормативтік шарттылық қағидаты;

- ғылымилық қағидаты;

2. мониторингтік қызмет субъектілерінде осы қағидаттарды нәтижелі іске асыру үшін келесідей құзыреттерді қамтитын мониторингтік құзыреттілік болуы тиіс:

- ізделінген көрсеткішті бөліп көрсете білу және оның дамуын болжау;

- позитивті мотивацияның болуы (жетістікке ұмтылу мотивациясы) және мақсат қою дағдысының қалыптасуы;

- коммуникабельділік және педагогикалық коммуникативтілік;

- ақпаратты тарату/жеткізе білу қабілеті (ақпараттық интегративтілік);

- кәсіби қарым-қатынас нормалары мен әдебін сақтау/трансляциялау;

- педагогикалық мониторингтің технологиялары мен әдістерін тиімді тандау үшін қажетті аналитикалық біліктер.

Іріктемеде мониторингтік құзіреттіліктің қалыптасу деңгейіне кешенді диагностика жүргізу үшін 5 психологиялық әдістеме таңдап алынды:

1. «Р. Амтхауэр шкаласы бойынша аналитикалық ойлауды зерттеу» әдістемесі.

2. Л.А.Регуштың «Болжау қабілеттілігі» әдістемесі

3. Т.Элерстің «Тұлғаның жетістікке ұмтылу мотивациясын диагностикалау» әдістемесі.

4. Р. Персоның мақсатқа ұмтылушылықты анықтау тесті.

5. М. Снайдердің қарым-қатынаста өзін-өзі коммуникативтік бақылау бағасын диагностикалау әдістемесі.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу мақсатына жету және ғылыми болжамды растау үшін психологиялық-педагогикалық эксперимент жүргізілді.

Эксперименттік жұмыс 3 кезеңде жүргізілді:

1. Диагностикалық (тұрақтандыру) кезең - зерттелетін параметрге кешенді диагностика жүргізу, оның бастапқы жай-күйін анықтау;
2. Қалыптастырушы кезең (арнайы жұмыс) - офис тіркеуші қызметкерлерінің мониторингтік құзыреттілігін дамыту бойынша оқыту семинар-тренингінің бағдарламасын әзірлеу және енгізу;
3. Бақылау кезеңі - зерттеу нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізу, практикалық ұсынбалар дайындау.

Эксперименттің тұрақтандыру кезеңінде зерттеу базасы және экспериментке қатысушылардың сандық және сапалық құрамы (іріктеме) анықталды.

Осылайша, эксперименттің констатациялық кезеңінің нәтижелерін талдауды аяқтай отырып, 5 психодиагностикалық әдістемені қолдану қорытындылары бойынша біз сыналушыларды (офис тіркеуші қызметкерлерін) іріктеуде мониторингтік құзыреттіліктің даму деңгейі жеткіліксіз екенін көреміз: сыналушылардың 60%-ында орташа деңгей басым.

Эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде біз 30 сағат көлемінде «Офис тіркеуші қызметкерлерінің мониторингтік құзыреттілігін қалыптастыру» оқыту семинар-тренингінің бағдарламасын әзірлеп, іске асырдық.

Бағдарлама 2 бөлімнен тұрды:

1. «Педагогикалық мониторинг негіздері» теориялық бөлімі (6 сағат);
2. «Мониторинг қызметінің кәсіби құзыреттерін дамыту» практикалық бөлімі (24 сағат).

Эксперименттік жұмыстың практикалық бөлімінің негізін тренинг топтарының шеңберіндегі жұмыс құрады. Тренинг тобының жұмыс қағидаттары келесідей болды:

1. «Осы жерде және дәл қазір».
2. Ашықтық пен шынайылық.
3. «Мен» қағидаты.
4. Белсенділік.
5. Құпиялылық.

Тренингтік бағдарламаны іске асыру процесінде мониторингтік құзыреттіліктің қалыптасатын қасиеттері:

1. Жүйелік-аналитикалық ойлау және ситуациялық талдау дағдылары. Олар өз қызметін талдау, жоспарлау үшін қажет. Пайдалы ақпаратты әртүрлі көздерден бөліп көрсету, оны талдау, белгілі бір болжамдар мен іс-қимыл стратегияларын қалыптастыру, тәуекелдерді бағалау мүмкіндігі сияқты қабілеттерді бағалау мақсатқа лайықты деп саналады.

2. Коммуникативті деректер: сенім атмосферасын құру, басқалар ұсынған идеяларды бағалай білу, мотивациялық ынталандыруды қалыптастыру, нәтижеге жетудің ұтымды жолын іздеуге бағытталған өз ұсыныстарын нақты және сенімді түрде дәлелдеу мүмкіндігі.

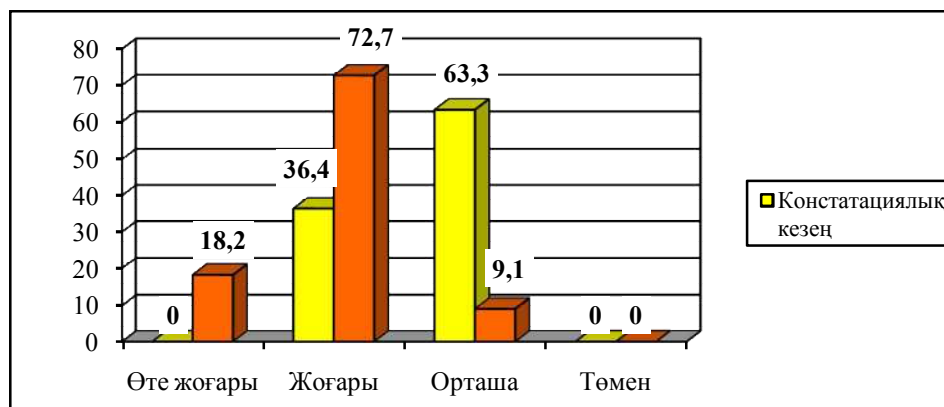
3. Көшбасшылық қабілеттер: сенімділік, іс-әрекеттің ұтымды нұсқасын нақты анықтай білу және басқаларды таңдалған жолдың сәттілігіне сендіру, серіктестік өзара ынтымақтастықты орнату, әрекет пен нәтижеге назар аудару, сыртқы қиындықтар мен кедергілерді жеңе отырып, қойылған мақсаттарды іске асыру үшін жауапкершілікті өз мойнына алу мүмкіндігі.

Оқыту семинар-тренингінің қорытындысы бойынша экспериментке қатысушылардың мониторингтік құзыреттіліктің негізін құрайтын біліктері пайда бола бастады:

- болып жатқан оқиғаларды, сондай-ақ түрлі құбылыстарды егжей-тегжейлі талдау;
- белгілі бір әрекеттерден туындайтын барлық оқиғалар мен перспективаларды анықтау;
- логикалық тізбектер құру;
- кез-келген құбылыстың артықшылықтарын немесе кемшіліктерін анықтау;

- маңызды нәрселерді қосалқы нәрселерден ажырату;
- күнделікті мәселелерді немесе міндеттерді шешу;
- түсінікті ойлау және ойды баяндау;
- уақытты дұрыс жоспарлау, жұмыс ретін сақтау;
- кез-келген логикалық тұжырымдардың анықтығы;
- дұрыс шешім қабылдау.

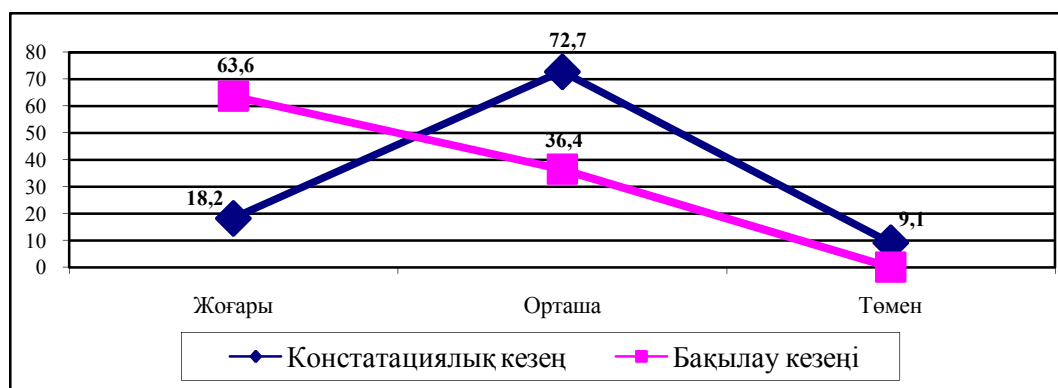
Эксперименттің бақылау кезеңінің мақсаты зерттеу нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізу, практикалық ұсынбалар дайындау болды.

1-Сурет - «Р. Амтхауэр шкаласы бойынша аналитикалық ойлауды зерттеу» әдістемесі бойынша салыстыру нәтижелері (бақылау кезеңі)

1 суреттің деректері эксперименттің бақылау кезеңінде субъектілерде аналитикалық қабілеттердің қалыптасу деңгейінің едәуір жоғарылағаны (өте жоғары 0-ден 18,2% - ға дейін; жоғары 36,4-тен 72,7% - ға дейін) туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, атап айтқанда:

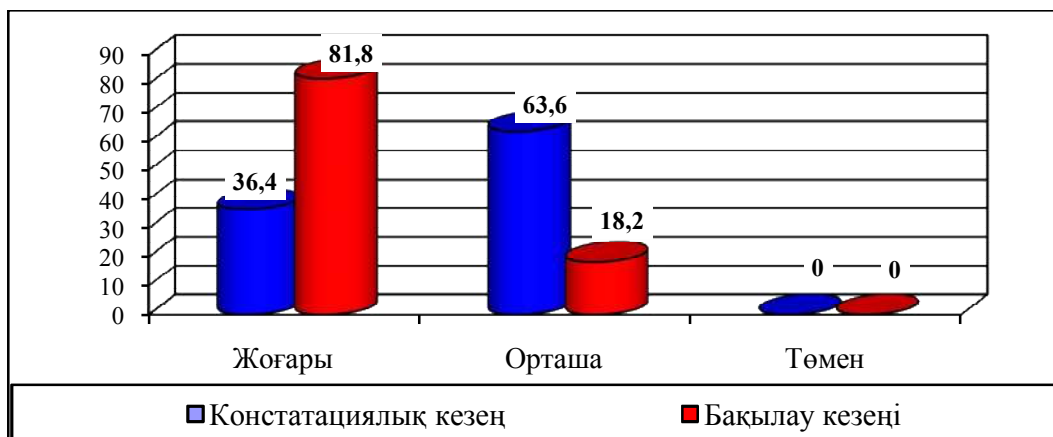
- аналитикалық ойлай білу, жалпыдан жалқыны және оның құрамдық бөліктерін бөліп алу қабілеті;
- абстрактілік ойлау және ақпаратты синтездеу;
- талдаудың әрдайым абстракциялаумен, жалпылаумен және болжаумен өзара байланыста болу құзыреті;
- шығармашылық жұмыс процесінде ақпаратты бір таңбалау жүйесінен екіншісіне аудару;
- ЖОО-да мониторингтік қызмет қағидаттарын қолдану дайындығы мен қабілеттілігі.

2-Сурет - Л.А. Регуштың «Болжау қабілеттілігі» әдістемесі бойынша салыстыру нәтижелері (бақылау кезеңі)

2 суреттен оқыту семинар-тренингке қатысқаннан кейін сыналушыларда келесі біліктер дамығанын көруге болады:

- алдағы кәсіптік іс-әрекетінің нәтижелерін болжамдауға және түсіндіруге қабілетті болу;
- болжамның салдарын әзірлеу, ұсыныстарды түзету және әзірлеу білігі;
- мақсат қою, алдағы қызметті жоспарлау және жобалау дағдылары;
- білім беру нәтижелерінің оңтайлы жұмыс істеуі мен одан әрі дамуы жағдайларын өнімді түрде анықтай білу.

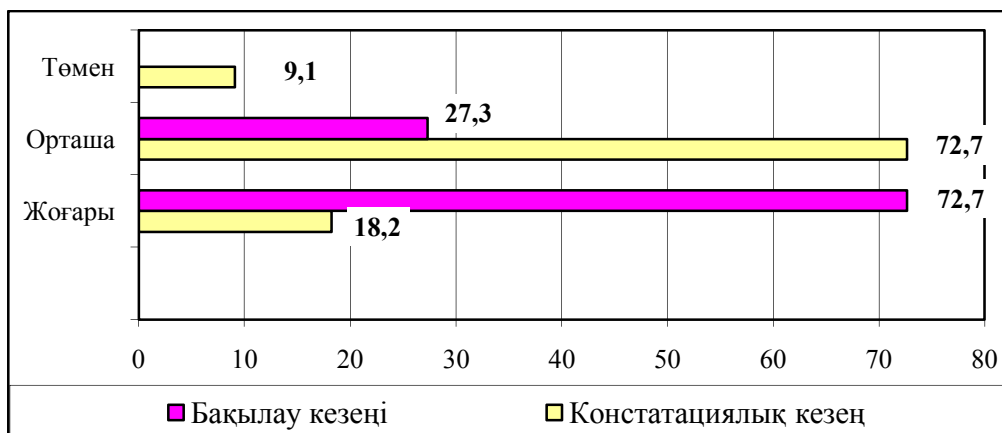

3-Сурет - Т. Элерстің «Тұлғаның жетістікке ұмтылу мотивациясын диагностикалау» әдістемесі бойынша салыстыру нәтижелері (бақылау кезеңі)

3 суреттегі салыстырмалы талдау келесілерді көрсетті:

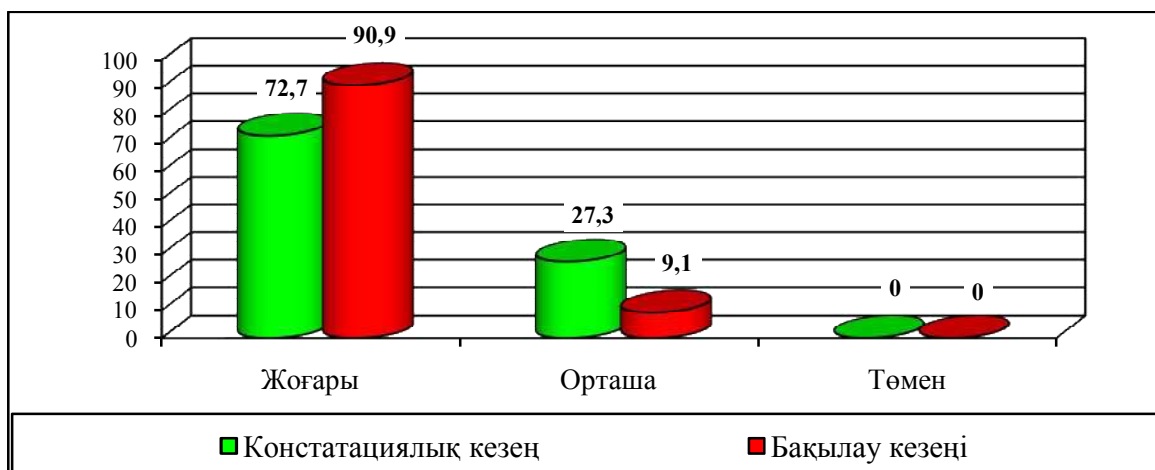
1. Екінші диагностика қорытындысы бойынша жетістікке ұмтылу мотивациясы айқын көрініп, енді сыналушыларда 81,8%-ға өсті. Іріктелген топтың басым бөлігі жетістікке жетуге бағдар алған, сенімділікпен кәсіби мінез-құлықты көрсетеді, ықтимал сәтсіздіктер мен қиындықтарды болжау және олардың алдын-алу маңызды деп санайды, білім беру және мониторинг қызметінде қандай да бір нәтижеге қол жеткізуге тырысады.

2. Жетістікке ұмтылу мотивациясының орташа деңгейі бар сыналушылар саны 63,6-дан 18,2%-ға дейін төмендеді, бұл мониторингтік қызметте мақсаттылық пен сенімді мінез-құлықты қалыптастыру үшін өткізілген семинар-тренингтің пайдалы болғанын көрсетеді.

4-Сурет - Р. Персоның мақсатқа ұмтылуды анықтау әдістемесіне сәйкес салыстыру нәтижелері (бақылау кезеңі)

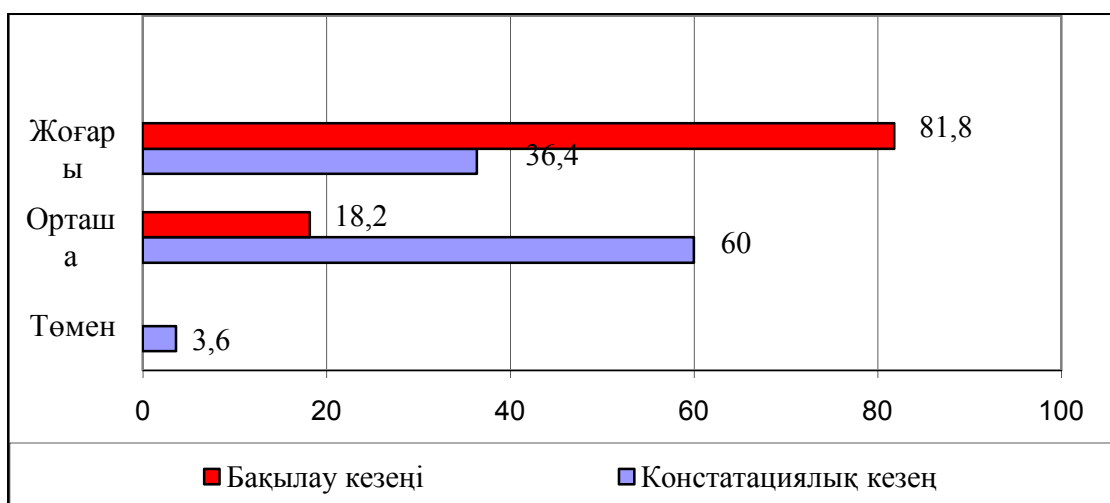
4 суретте көріп отырғанымыздай, тұтастай алғанда, іріктеменің басым бөлігі (72,7 %) мақсат қою дағдылары мен дағдыларын жетілдіру, мониторингтік қызмет бойынша мақсатты қызметке мотивтерді арттыру бойынша дамыту жұмыстарын жүргізгеннен кейін: әрқашан өз мақсаттарына қол жеткізеді, таяу/алыс перспективалар мен міндеттердің маңыздылығын талдай отырып, жұмыс уақытын тиімді жоспарлай алады; міндеттерді шешуде оңтайлы жолдарды анықтауға қабілетті; мақсаттарды дұрыс тұжырымдай және оларға, оның ішінде мониторингтік қызметте қол жеткізе алады.

5-Сурет - «М. Снайдердің қарым-қатынаста өзін-өзі коммуникативтік бақылау бағасын диагностикалау әдістемесі» бойынша салыстыру нәтижелері (бақылау кезеңі)

5 суреттен көріп отырғанымыздай, жалпы іріктелген топ үшін эмоциялық ұстамдылық пен мінез-құлықты бақылаудың жоғары деңгейі тән болып қала береді. Бұл көрсеткіштер 72,7%-дан 90,9%-ға дейін өсті.

Арнайы жұмыстың нәтижелері бойынша қарым-қатынастың эмоциялық сипаты артты, басқалармен өзара іс-қимылда шынайылық пен жеделдіктің маңыздылығы көрсетілді және орнықтырылды, шиеленісті жеңілдетудің, эмоциялық тәжірибені сезінудің, кәсіби ортада қолайлы психологиялық климат құрудың жеке әдістері мен тәсілдерін қолдану дағдылары қалыптасты

6-сурет - Іріктелген топта мониторингтік құзыреттіліктің даму деңгейін кешенді диагностикалаудың салыстырмалы нәтижелері (бақылау кезеңі)

Осылайша сыналушыларды іріктеудегі эксперименттің бақылау кезеңінің нәтижелерін талдау (тіркеуші кеңсе қызметкерлері) мониторингтік құзыреттілікті дамытудың жеткілікті деңгейін көрсетті. Сыналушылардың 81,8%-ында мониторингтік құзыреттіліктің қалыптасуының жоғары деңгейі анықталды (6-сурет).

Қорытынды

Тәжірибелік-практикалық жұмыстың қорытындысы бойынша біз келесі ұсынбаларды жасақтадық:

1. ЖОО-да педагогикалық мониторингті тиімді орындау үшін келесі шарттарды сақтау қажет:

а) педагогикалық мониторинг қағидаттарын келесідей ғылыми негізделген түрде қолдану:

- диагностикалық-болжамдық бағыттылық қағидаты ретінде;
- тұлғалық мақсатқа лайықтылық қағидаты; педагогикалық коммуникативтілік қағидаты;
- ақпараттық интегративтілік қағидаты;
- әлеуметтік-нормативтік шарттылық қағидаты;
- ғылымилық қағидаты;

б) мониторингтік қызмет субъектілерінде осы қағидаттарды нәтижелі іске асыру үшін келесідей құзыреттерді қамтитын мониторингтік құзыреттілік болуы тиіс:

- ізделінген көрсеткішті бөліп көрсете білу және оның дамуын болжау (диагностикалық-болжамдық бағыттылық);
- позитивті мотивацияның болуы (жетістікке ұмтылу мотивациясы) және мақсат қою дағдысының қалыптасуы (жеке мақсатқа лайықтылық);
- коммуникабельділік (педагогикалық коммуникативтілік);
- ақпаратты тарату/жеткізе білу қабілеті (ақпараттық интегративтілік);
- кәсіби қарым-қатынас нормалары мен әдебін сақтау/трансляциялау (әлеуметтік-нормативтік шарттылық);
- педагогикалық мониторингтің технологиялары мен әдістерін тиімді тандау үшін қажетті аналитикалық біліктілігі (ғылымилық).

2. Педагогикалық мониторингке қатысатын ЖОО қызметкерлері үшін тиісті құзіреттілікті дамыту үшін бірқатар маңызды құзыреттерді, соның ішінде аналитикалық, болжамдық біліктер мен дағдыларды, мақсат қою және тиімді жоспарлау дағдыларын үнемі жетілдіру қажет. Жаттығудың келесі түрлері ұсынылады:

а) аналитикалық-болжамдық дағдыларды дамыту үшін:

- заңдылықтарды іздеу. Әрдайым кез-келген нәрседен заңдылық табуға тырысу қажет.

Бұл жұмысқа немесе оқуға, сондай-ақ барлық үй жұмыстарына қатысты;

- пайдалы әдеттерді қалыптастыру. Әдеттерді дамыту әрекеттері миға оң әсер етеді.

Егер олар ойлауға байланысты болса (кітап оқу, ақыл-ой тұжырымдары), онда әсер екі есе күшейеді;

- іс-қимылдарды талдау. Өмірде алдыңнан шығатын әр адамға қатысты жасалатын іс-қимылдарды ойластыру қажет. Тіпті кино немесе кітап кейіпкерлерін талдау ұсынылады;

- өткенді, қазіргіні, болашақты ой елегінен өткізу. Қандай да бір оқиғаның неліктен болғанын, оның қалай аяқталуы мүмкін, болашақта не әкелетіні туралы ойлану керек;

- сөйлесуді жоспарлау. Сөйлесу кезінде қолданылатын кез-келген сөздің неге апарып соқтыратынын, бірдене айтпас бұрын әбден ойлану қажет. Егер сіз бұл шеберлікті дамыта алсаңыз, сізбен қарым-қатынас жасау өте тартымды болмақ;

б) мақсат қою және жоспарлау дағдыларын дамыту үшін қысқа уақыт ішінде ойлау қабілетін жаттықтыруға мүмкіндік беретін модельдеу әдісін қолдану ұсынылады. Бұл тәсіл келесі алгоритм бойынша орындалады:

- бұрын шешілмеген мәселелердің бірін таңдау;
- оны шешудің барлық нұсқаларын тез табуға тырысыңыз, содан кейін біреуіне тоқталыңыз;

- мәселені жан-жақты қарастырыңыз (ол неге пайда болды, оны шешу керек пе, салдары қандай болуы мүмкін, оны жойғаннан не ұтасыз);

- түпкілікті шешім қабылдау;

- таңдалған мәселені шешу кезінде оқиғалардың ықтимал дамуын болжай отырып, егжей-тегжейлі талдау жасаңыз.

3. Қалыптасушылық деңгейін психологиялық диагностикалау үшін біз құрастырған диагностиканың кешенді бағдарламасын келесі әдістерді қолдана отырып қолдану ұсынылады: «Р. Амтхауэрдің шкаласы бойынша аналитикалық ойлауды зерттеу»; Л.А. Регуштың «Болжау қабілеттілігі», Т. Элерстің тұлғаның жетістікке ұмтылу мотивациясын диагностикалау әдістемесі, Р. Персоның мақсатқа ұмтылу тесті, М. Снайдердің қарым-қатынаста өзін-өзі коммуникативтік бақылау бағасын диагностикалау әдістемесі.

4. Университет қызметкерлерін, оқытушыларын жоғары оқу орнында мониторингтік қызметті сапалы ұйымдастыруға және өткізуге дайындау үшін оқу-тәрбие процесінің сапасын едәуір арттыруға және түлектердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін «Офис тіркеуші қызметкерлерінің мониторингтік құзыреттілігін қалыптастыру» оқыту семинар-тренингінің бағдарламасын пайдалану.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген.

[2] Качалова Л.П. Педагогический мониторинг. Процессы интеграции психолого-педагогических знаний будущего учителя / Л.П.Качалова // Стандарты и мониторинг в образовании. - 1999. - №6. - 50-53 бб.

[3] Матрос Д.Ш. Психологический мониторинг / Д.Ш. Матрос, Д.М. Полев, Н.Н. Мельникова // Школьные технологии. - 1999. - №5. - 13-20 бб.

[4] Прокофьев А.А. Мониторинг качества образования учащихся профильных классов в системе «школа-вуз» / А.А. Прокофьев // Стандарты и мониторинг в образовании. - 2002. - №3. - 41-46 бб.

[5] Набойченко С. Формирование системы мониторинга развития высшей школы / С. Набойченко, А. Выварец, И. Майбуков // Высшее образование. - 2003. - № 6. - 3-14 бб.

REFERENCES

[1] Қазақстан Respublikasynda bilim berudi zhәне ғылымды damytudyң 2020 - 2025 zhyldarға арналған memlekettik бағдарlamasy / Қазақстан Respublikasy Ykimetiniң 2019 zhyлғы zheltоқsandағы № 988 қаулыsymen bekitilgen [State program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 / approved by the decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 2019 No. 988]. (2019, 12) [in Kazakh].

[2] Kachalova, L.P. (1999). Pedagogicheskij monitoring processa integracii psihologo-pedagogicheskikh znanij budushchego uchitelya [Pedagogical monitoring of the process of integration of psychological and pedagogical knowledge of the future teacher]. Standarty i monitoring v obrazovanii. - Standards and monitoring in education, 6, 50-53 [in Russian].

[3] Matros, D.S., Polev, D.M., & Melnikova, N.N. (1999). Psihologicheskij monitoring [Psychological monitoring]. Shkol'nye tekhnologii - School of technology, 5, 13-20 [in Russian].

[4] Prokof'ev, A.A. (2002). Monitoring kachestva obrazovaniya uchashchihsya profil'nyh klassov v sisteme «shkola-vuz» [Monitoring the quality of education of students in specialized classes in the «school-University» system]. Standarty i monitoring v obrazovanii - Standards and monitoring in education, 3, 41-46 [in Russian].

[5] Naboychenko, S., Vivares, A. & Mayburov, I. (2003). Formirovanie sistemy monitoringa razvitiya vysshej shkoly [Formation of system of monitoring of development of higher education]. Vysshee obrazovanie - Higher education, 6, 3-14 [in Russian].

**Иргалиев А.С., Кдиргужина Э.М., Муханбетчина А.Г.
ФОРМИРОВАНИЕ МОНИТОРИНГОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У
СОТРУДНИКОВ ОФИС РЕГИСТРАТОРА В ВУЗЕ**

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические аспекты организации мониторинговой деятельности в системе оценки качества образования в вузе, современные подходы к пониманию сущности педагогического мониторинга в вузе, представлен анализ современных подходов к определению функций педагогической информации в образовательном процессе вуза, выделены и описаны педагогические условия успешной организации педагогического мониторинга в вузе, описаны этапы экспериментальной работы по формированию мониторинговой компетентности у сотрудников офис регистратора, психологические методики диагностики уровня сформированности мониторинговой компетентности у сотрудников офис регистратора, описаны показатели уровня сформированности мониторинговой компетентности у сотрудников офис регистратора вуза, представлена программа обучающего семинара-тренинга, основные направления специальной работы (теоретическое и практическое), принципы организации тренинговой работы, результаты контрольного этапа эксперимента и практические рекомендации по формированию мониторинговой компетентности у участников образовательного мониторинга.

Ключевые слова: педагогический мониторинг; система оценки качества образования в вузе; педагогический мониторинг в вузе; формирование профессиональных компетенций мониторинговой службы; показатели мониторинговой компетентности; мониторинговая компетентность сотрудников офис регистратора; диагностика мониторинговой компетентности; аналитические способности; навыки проектирования и прогнозирования; мотивация на успех; коммуникативность.

**Irgaliyev Assylbek, Kdirguzhina Elmira, Mukanbetchina Aklima
FORMATION OF MONITORING COMPETENCE AMONG EMPLOYEES OF
THE REGISTRAR'S OFFICE AT THE UNIVERSITY**

Annotation. The article considers theoretical aspects of monitoring activities in the system of education quality assessment in higher education, modern approaches to understanding of essence of pedagogical monitoring in the higher education institution, presents an analysis of modern approaches to definition of functions of pedagogical information in educational process of the University, allocated and describes the pedagogical conditions for the successful organization of pedagogical monitoring in the University, describes the stages of experimental work on formation of the monitoring competence of staff office of the Registrar, psychological methods for diagnosing the level of formation of monitoring competence in employees of the Registrar's office, indicators of the level of formation of monitoring competence in employees of the Registrar's office of the University are described, the program of the training seminar is presented, the main directions of special work (theoretical and practical), the principles of organizing training work, the results of the control stage of the experiment and practical recommendations for the formation of monitoring competence in participants of educational monitoring.

Keywords: pedagogical monitoring; rating system of quality of education at the University; pedagogical monitoring in the University; formation of professional competences of the monitoring services; performance monitoring competence monitoring competence of staff office of the Registrar; diagnosis; monitoring competence; analytical skills; design skills and forecasting; motivation for success; communication skills.

ӘОЖ 316.613
ГТАХР 13.21.07
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).5

Аманова А.К., Амандыкова А.Н.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: amana1986@mail.ru, ainel.amandykova@bk.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада құндылық, құндылық бағдар туралы шетелдік ғалымдардың түсіндіруі бойынша анықтама беріліп, олардың қасиеттері туралы айтылады. Жалпы, «құзіреттілік» түсінігі мен құзіреттілік мәселесі жөніндегі пікірлерге шолу жасаған. Құзіреттілікті қалыптастыру жолдары көрсетіліп, студенттердің жеке тұлғалық психологиялық ерекшеліктеріне байланысты меңгерген білімдерін, дағдылары мен біліктерін, танымдық және тәжірибелік іскерлігін өмірде дұрыс қолдануы жайлы мәселе қозғалған. Сонымен қатар студенттердің бойында кездетін құндылықтар туралы сөз болып, олардың компоненттері, түрлері туралы жазылады. Болашақ маман иелерінің қоршаған ортаға бейімделуі арқылы жеке құндылықтарға ие болатындығы толық қарастылып, мәліметтермен толықтырылды. Мақалада студенттердің құндылықтары бойынша әлеуметтік-мәдени құрылымы сурет бойынша түсіндірілді. Бұл мақалада тек қана құндылық туралы емес, сонымен қатар болашақ мамандардың базалық білімде меңгеру керектігі айтылды. Жастар халықтың сезімтал топтарының бірі ретінде әлеуметтік өзгерістердің маңызды субъектісі, ақылға қонымды пайдалануды қажет ететін үлкен инновациялық күш болып табылады, базалық құндылықтардың сақталуы мен келесі ұрпаққа берілуіне әсер етін жүйе ретінде көрсетілген. Осы мақала арқылы білім алушылардың құндылық бағдарларының алғышарттарын біле аламыз.

Кілт сөздер: құндылық; құндылық дағдылары; құзіреттілік; студент; кәсіби тұлға; біліктілік; тұлғалық қасиеттер; интеграциялық үдерістер; әлеуметтік-мәдени сала.

Kipicne

Жеке тұлғаның оның ішіндегі білім алушылардың құндылық сала мәселесі әлеуметтану, педагогика, философия, психология сынды іргелі зерттеудің маңызды саласы болып табылады. Сонымен қатар, жалпыадамзаттық және жеке құндылықтардың генезисі мен табиғаты гуманитарлық білімнің іргелі мәселесі ретінде қарастыруымызға болады.

Профессор В.А.Сластениннің жетекшілігімен Т.А.Маслова жүргізген зерттеу білім беру әлемдегі қоғам мен жеке адаммен құндылық қатынастарын дамытып, әртүрлі өмірлік жағдайлардағы мінез-құлықты анықтайтын адамгершілік сезімдер жүйесін қалыптастыруы керек екенін растайды. Сондықтан көптеген ғалымдардың зерттеулерінде «құндылық» ұғымы маңызды орын алады. «Құндылық бағдары» категориясы көптеген заманауи зерттеулерде жетекші болып табылады [1, б. 30-31].

Шетелдік және отандық зерттеулерде құндылық негіздері адам сфераларындағы жеке тұлға құрылымының басты критерийлері болып табылатындығын көрсетті. Олар мінез-құлықты реттейді және адам өмірінің көптеген салаларында кездеседі. Жоғарыда аталған психологиялық категориялар – бұл адамның ішкі әлемінің сипаттамалары мен құрылымдық

бірліктері. Ішкі әлем – бұл адамның өзіне және әлемге деген қарым-қатынасының жүйесі. Адамның өзіне және әлемге деген жеке қарым-қатынасының маңыздылығын анықтау үшін «құндылық» ұғымы қолданылады. Мотивациялық процестің ұжымдық мағынасы мен жеке көрінісі ретінде құндылықты анықтайтын көптеген анықтамалар бар. Жеке тұлға үшін маңыздылығы тұрғысынан құндылықтар мотивация мен дүниетанымдық құрылымдардың қиылысында қарастырылады. Ең күрделі анықтамаларда «құндылық» қарастырылатын аспектілердің ерекшеліктеріне сүйене отырып, белгілі бір мағыналар бірден хабарлануы мүмкін. Сонымен, атап айтқанда:

- Құндылық – әлеуметтік сана жасаған үлгі ретінде ол әлеуметтік өмірдің әртүрлі салаларында тиісті өрнектер туралы теориялық ойды сақтайды. Бұл жалпыадамзаттық және нақты тарихи құндылықтар;

- объективті түрдегі құндылықтар – материалдық-рухани мәдениеттің немесе адамның іс-әрекетінің туындылары негізінде қалыптасады;

- жеке іс-әрекеттің әсерінен өзгертін әлеуметтік құндылықтар жеке құндылықтар түрінде тұлғаның психологиялық құрылымына енеді [1, б. 33].

Зерттеу материалдары

И.Т. Фроловтың редакциясындағы философия сөздігі құндылық туралы төмендегіше анықтама береді: «құндылықтар – бұл қоғамдық өмір мен табиғат құбылыстарына енген адам мен қоғам үшін (жақсылық пен жамандық, әдемі және жаман) олардың оң немесе теріс мағынасын анықтайтын қоршаған әлем объектілерінің нақты әлеуметтік анықтамалары. Сыртқы жағынан, құндылықтар объектінің немесе құбылыстың қасиеттері ретінде әрекет етеді, бірақ олар табиғатпен емес, объектінің ішкі құрылымымен, оның әлеуметтік қатынастар саласына қатысатындығымен сипатталады».

«Құндылықтар» ұғымын ғылыми айналымға В.Томас пен Ф. Знанецкий, ал Ресейге - В.П. Тугаринов енгізді, олар адамдар бағалайтын, оларға пайда әкелетін барлық құндылықтарды қамтуы керек деп санайды. В.П.Тугаринов классикалық түрде құндылықтарды үш санатқа бөлді:

- басқа құндылықтармен бірге жеке және психикалық жетілудің мотиваторы рөлін атқаратын материалдық құндылықтар:

- қоғамдық-саяси – бостандық, достастық, теңдік, әділеттілік деген түрлері жатады;
- рухани құндылықтар – білім, ғылым, өнер жатады.

В.П. Тугаринов зерттеулеріндегі құндылық бағдарлары адамның белгілі бір құндылықтарға бағытталуы деп санайды. Кейін А.Г. Здравомыслов мәдениетті, мұраттарды, принциптерді, адамгершілік нормаларын, қажеттіліктерді, мүдделерді – бір сөзбен айтқанда, адамның бүкіл рухани іс-әрекетін құндылықтарға жатқызды. Оның пікірінше, құндылықтар қоғам, әлеуметтік сала және адамның ішкі әлемі арасындағы өзара байланысты элемент болып табылады.

Көптеген ғалымдардың зерттеулерінде құндылықтардың әлеуметтік компоненті көрсетілген. Сонымен қатар, құндылықтар адамның мінез-құлқының себептерін анықтайды, жеке адамның қажеттіліктеріне әсер етеді, сондықтан ғалымдар олардың қосарлы сипатын көреді және олардың екі түрін ажыратады. Мысалы, М. Рокич терминалды және аспаптық құндылықтарды анықтады, А. А. Козлов, В. Т. Лисовский, З. В. Сикевич – өтпелі және іргелі, Э. Фромм – ресми түрде танылған саналы (діни және гуманистік) түрлері, және соңғысы нақты, бейсаналық (әлеуметтік жүйе құрған) құндылықтар болып бөліп көрсетті [4, б. 302].

И.Э.Ярмакеевтің ғылыми мектебінде өмірдің әртүрлі салаларына байланысты құндылық бағдарларды саралау әдетке айналдырған, олар төмендегіше болып бөлінеді:

- тұлғааралық қатынастардың құндылықтар бағдары («мен-сен», «біз-сіз»);
- «Адам-табиғат» («Мен-ағаш», «біз-ағаштар») саласындағы құндылықтар»);
- жоғары мағыналық инстанцияларға және мағыналық мазмұнға бағытталған құндылықтар.

Чехиялық ғалым Я. Гудачек, көптеген ресейлік зерттеушілер сияқты, «құндылық» анықтамасының екі негізгі мағынасын анықтайды:

1. Нақты заттар, іс-әрекеттер, бағыттар, материалдық және ішкі өнімдердің белгілері және т. б. тұрғысынан құндылықтар, олардың мәні құндылықтың ажырамас қасиеті болып табылады және жеке тұлғалардың жеке бағалауларына қарамастан тәуелсіз болып табылады;

2. Құндылықтар жеке тұлға үшін маңыздылық мағынасында, ол бірнеше мағынада анықталады:

а) жеке тұлғалардың ұмтылыстары бағытталған немесе оның тілектерін қанағаттандыратын заттардың ерекшеліктері;

ә) жеке тұлға оң бағалайтын объектілер;

б) әртүрлі объектілерді бағалауға болатын көрсеткіш [3, б. 151].

Құндылықтар «объектілік» қатынастарсыз өмір сүрмейтінін айтарлықтай атап өту керек. Е.А.Климов атап өткендей, оларды тақырыпқа қарамастан бар нәрсемен байланыстыруға болмайды. «Құндылық – бұл объектінің белгісі емес, оның ортасындағы субъектінің сипаттамасы». Шетелдік педагогикалық аксиологияда В.А.Сластенин құндылықтарды келесідей анықтайды: «белгілі бір объектінің мәні оны жеке тұлға бағалау процесінде анықталады, ол оның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тақырыптың маңыздылығын түсіну құралы ретінде әрекет етеді». В.И.Загвязинский өндеген педагогикалық сөздік «адамның, оның хоббиі мен тілектерінің қызмет саласына енуімен сипатталатын жеке тұлғаның, әлеуметтік қабаттың, қоғамның әлемдік орта субъектілерінің оң және теріс рөлін» анықтайды [2, б. 411].

«Құндылық» ұғымы XX ғасырдың ортасында орыс психологиялық және педагогикалық ғылымында пайда болған және С.Л. Рубинштейннің есімімен «құндылық бағдарлары» ұғымымен байланысты. Сананы тек тіршіліктің көрінісі ретінде ғана емес, сонымен бірге онымен практикалық байланыс ретінде қарастыра отырып, ғалым оның адамға әсер ететін қажеттіліктер мен құндылықтар түріндегі маңызды заттарды, құбылыстарды бөліп көрсету оның мінез-құлқын анықтайтындығын көрсетті.

Құндылық бағдарлар дегеніміз бекітілген бағдарлар жүйесі. Құндылық бағдарлар студенттерге берілген мәдениеттің құндылығына назар аудартады және студенттердің жеке өзіндік өмірлік, қасиеттік таңдауларын нақтылайды. Бұл бағдарлады негізге ала отырып, жеке тұлға негізгі рөлді атқарады. Құндылықтарға әрбір тұлғаның жеке қасиеттері, ерекшеліктері, қызығушылықтары, тіпті арман-мақсаттары жинақталады [5, б. 63].

Құндылық бағдарларын адамның объективті өмір жағдайларына субъективті қатынасын білдіретін, адамның іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерін анықтайтын, мінез-құлық стратегиясында көрінетін құндылық преференцияларының жүйесі ретінде қарастыруға болады. Құндылық бағдарлары – адамның өмірлік тәжірибесімен, оның эндогендік тәжірибесінің симбиозымен бекітілген және белгілі бір адам үшін маңызды және маңызды емес нәрсені ажырататын эндогендік жеке құрылымның маңызды элементтері. Адамның қалыптасқан құндылық бағдары жеке тұлғаның жетілуін, мінез-құлық пен қызметтің конструктивті түрін, қажеттіліктер мен мүдделердің бағытын қамтамасыз ететін сананың белгілі бір ядросын құрайды. Мотивация адамның құндылық бағдарларын реттейтін және анықтайтын маңызды фактор ретінде әрекет етеді. Құндылық бағдарларының қалыптасуын көрсететін негізгі нәтиже – идеологиялық және моральдық ұстанымдар, терең және тұрақты тіркемелер, мінез-құлық принциптері.

Құндылық бағдарының құрылымы үш компоненттен тұрады:

- шындықтың ғылыми білімін жүзеге асыратын және құндылық қатынасын қалыптастыруға ықпал ететін адамның әлеуметтік тәжірибесін жинақтайтын танымдық (семантикалық) компонент.

- Адамның құндылықтарға қатынасының жеке мағынасын анықтайтын сезімтал компонент.

- Алғашқы екі компоненттің өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде әрекет компоненті. Шындықпен және оның құндылық тәжірибесімен танысу негізінде субъект ойластырылған жоспарға сәйкес әрекет етуге дайын болады [7, б. 137].

Жоғары мектеп оқушылары (студенттер) ерекше әлеуметтік топ ретінде үнемі болып жатқан өзгерістердің қайнар көзі және қоғам эволюциясының әлеуетін анықтайтын әлеуметтанушылардың, психологтардың, педагогтардың назарында. Жас ұрпақтың болашағы, қоғамның болашағы қалыптасқан құндылық бағдарларының сапасына байланысты. Сонымен бірге, қалыптасқан стереотиптердің бұзылуы жағдайында құндылықтарды қайта бағалау сөзсіз, олардың дағдарысы ең алдымен осы әлеуметтік топтың санасында көрінеді.

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында білім алатын болашақ жастарды заманауи біліммен оқыту, сонымен қатар студенттерді болашақ маман ретінде сезінуге, ортаға тез бейімделіп, заманауи әдіс-тәсілдерді тез меңгерту жоғары мектептің негізгі әрі күрделі міндетті болып табылады. Заман ағымы тез өзгеріп, білім беру процесінде қойылатын талаптар күн өткен артуы болашақ мамандарды даярлайтын мектепке асқан ізденіс пен шығармашылықты қажет ететіні сөзсіз. Сол себепті, студенттердің ортаға тез енуі, қоршаған ортамен байланыс жасауы, олардың болашақ қабілетті маман болып ықпал етуіне, дамып-жетілуіне құндылық бағдарлардың тиімділігі өте жоғары.

Осылайша, білім алушылардың құндылық бағдарына зерттеу жүргізуден біз олардың бейімделу процестеріне де назар аудара аламыз. Бейімделу әр курс студенттеріне әр түрлі жүреді және олардың өзіндік жеке қасиеттеріне де байланысты болып келеді.

1 – Сурет - Студенттердің құндылық бағдарларын қалыптастыру бойынша әлеуметтік-мәдени бағының модулі

Студенттердің әлеуметтік-мәдени саласындағы құндылықтар туралы қысқаша сипаттама: өмірдегі өз орнын табуы және болашаққа деген нақты жоспарының болуы; әлеуметтік көзқарастар мен мотивтердің жиынтығының қалыптасуы; өзін-өзі үнемі жетілдіріп отыруы; әлеуметтік ортадағы адамдардың жеке тұлға туралы пікірінің теріс жақтарына қызығушылықтың тәуелсіз түрін ұстануы; өзінің болашақ мамандығы туралы нақты жоспарлар мен мақсаттардың болуы; көшбасшылық қасиеттердің болуы, яғни шешімді тек өзі үшін емес, ортақ топ үшін де қабылдай білуі, шығармашылық қасиеттерге

жақын болуы; үздіксіз білімге деген құштарлығының болуы және тағы басқа құндылық қасиеттерін жатқызуға болады [6, б. 99].

Жастар халықтың сезімтал топтарының бірі ретінде әлеуметтік өзгерістердің маңызды субъектісі, ақылға қонымды пайдалануды қажет ететін үлкен инновациялық күш болып табылады. Қазіргі жас ұрпақ әртүрлі өмірлік салалардағы көптеген негізгі міндеттерді шешуі керек. Бұл шешімдер елдің сындарлы дамуына, базалық құндылықтардың сақталуы мен келесі ұрпаққа берілуіне әсер етеді.

Жоғары оқу орнына түскен әрбір адамның отбасында, мектепте, құрдастарының тобында алған құндылық бағдарлары бар. Көбінесе бұл құндылық бағдарлары тар тұлғалық сипатта болады. Кәсіптік білім білім алушылардың құндылық бағдарларына әсер ете ала ма? Ия, мүмкін, адамның жоғары мектепте білім алу кезеңінде оның отбасынан автономия алуы мүмкін, оның ішінде аумақтық қашықтық, ал сырттан берілмейтін ескі құндылық бағдарлары басқалармен алмастырылуы мүмкін. Сөйлеген сөзінде көрініс ретінде салауатты өмір құндылықты анықтайды ғана емес, мінез-құлық стилі, білім алушылардың оқу процесі, бірақ мен себебін, және бағыттылығы болады. Құндылық бағдарлары — бұл студенттер өмір салтында, студенттер санасының құндылық шкаласының басымдығында, қоғам өміріне белсенді қатысуға бағытталған конструктивті сапаларының бүкіл конгломератының эволюциясында белгілі бір бағытты қалыптастыра алатын негіз деп айтуға болады.

Білім алушылардың құндылық бағдарын қалыптастырудың алғышарттары:

1. Құндылық бағдарлар туралы ғылыми әдебиеттерді талдау
2. Білім алушылардың қажеттілігін негіздейтін қайшылықтарды анықтау;
3. Студент бойындағы құндылық бағдарлардың жай-күйін анықтау мақсатында тексерулер жүргізу;
4. Оқытушылар мен студенттердің өзара байланыс нұсқаулықтарын қарастыру және құру;
5. Студенттің әлеуметтік-мәдени өміріндегі белсенділікті арттыру (қоғамдағы кез-келген белсенділік студенттің бойындағы құндылық бағдарларын арттыруы мүмкін);
6. Студенттердің құндылық бағыттарын арттыруда педагогикалық және психологиялық тетіктерін зерттеу;
7. Жоғары оқу орнында білім алатын студенттердің бейімделуін зерттеу [5, б. 66].

Қорытынды

Сонымен, құндылық бағдарлары – бұл жеке эволюция процесінде эндогендік және экзогендік өзара әрекеттесудің нәтижесі. Бұл белгілі бір адамның санасында объективті әлемнің субъективті көрінісі ретінде көрінеді. Құндылық бағдарлары – бұл әртүрлі өмірлік жағдайларда адамның мінез-құлық стратегиясы жасалатын жалпыадамзаттық ұстанымдар. Біздің ойымызша, олар адамның өмір сүру сапасын анықтайтын негізді анықтайды, адамның бағдарлануының квинтэссенциясын анықтайды және дүниетаным мен мотивацияның негізі, оның сыртқы қоғамға, оқиғаларға, жағдайға, адамдарға, өзіне деген қарым-қатынасының негізі болып табылады. Құндылық бағдарларының жүйесі ішкі және сыртқы детерминанттардың әсерінен өзгеріп, бүкіл онтогенез процесінде қалыптасады. Құндылық бағдарлары — бұл студенттер өмір салтында, студенттер санасының құндылық шкаласының басымдығында, қоғам өміріне белсенді және белсенді қатысуға бағытталған конструктивті сапаларының бүкіл білім алу эволюциясында белгілі бір бағытты қалыптастыра алатын негіз деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Михальцова Л. Ф. Феномен понятия «ценность» и генезис в психолого-педагогических исследованиях / Л. Ф. Михальцова // Педагогическое образование и наука. — 2009. — № 5, с.30-33.
- [2] СОЦИС: Гаврилук В.В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации, М., «Наука», № 1, 2002, С. 411.

- [3] Формирование ориентации культуры студенческой молодежи // Вестник Кыргызского Национального Университета им. Ж.Баласагуна: Серия 1. Гуманитарные науки. -Вып. 3. -Филология, Языкознание, Государственный язык. - Б.: КНУ, 2005. С. 151.
- [4] Гудечик Я. Психологические инициативы ценностной ориентации / Я.Гудечик. 2009 г.— 528 с.
- [5] Алексеева, В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В.Г. Алексеева // Психологический журнал, 2005. - № 5. - С. 63-70.
- [6] Будиайте, Г.Л. Личностные ценности и личностные предпосылки субъекта / Г Л . Будиайте, Т.В. Корнилова // Вопросы психологии. - 2003. - № 5. - С. 99-105.
- [7] Бобнева Н.И. Феноменология ценностных систем личности / Н.И.Бобнева // Вестник Российского гуманитарно-научного фонда. 1996. - №1. - С.137.
- [8] Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. М., 2012.
- [9] Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности / В.Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2014. – 69 с.
- [10] Қасымбеков М.Б. Мәңгілік ел. Учебник для вузов / М.Б. Қасымбеков., С. Ж. Пралиев, К. К. Жампеисова, 2015. С. 38, 95-96.
- [11] Нормативтік-құқықтық базасы / Мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы. 2011 .

REFERENCES

- [1] Mikhaltsova, L. F. (2009). Phenomen ponyatya «sennost» I genesis v psihologo-pedagogicheskogo issledovanya [Phenomenon of the concept of "value" and genesis in psychological and pedagogical research]. Pedagogicheskoe obrazovanie I nauka - Pedagogical Education and Science [in Russian]
- [2] SOCIS: Gavriluk, V.V.(2002). Dinamika sennostnix orientasei v periud sosialnyx transformasii [Dynamics of value orientations in the period of social transformation]. Nauka [in Russian].
- [3] Sagimbekova, N.Z. (2005). Formirovanie orientasii kultury studencheskoi molodezhi [Formation of Orientation Culture of Student Youth]. Bulletin of Kyrgyz National University - B.: KNU named after J. Balasagun, 1, 3 [in Kyrgyz].
- [4] Gudecik, J. (2009) Psihologicheskie inniasiativy sennostnoi orientasii [Psychological Initiatives of Value Orientation] [in Russian]
- [5] Alekseeva, V. G. (2005). Sennostnoi orientasii kak factor zhiznedeyatel'nosti I razvitya lichnosti [Value orientations as a factor in the life and development of a person] Psychological Journal [in Russian].
- [6] Budinaite, G.L., Kornilova, T.V. (2003). Lichnostnye sennosti I lichnye predposli cubekta [Personal values and personal preconditions of the subject]. Problems of Psychology [in Russian].
- [7] Bobneva, N.I. (1996). Phenomenologiya sennostnyh system lichnosti [Phenomenology of value systems of the personality]. Bulletin of the Russian Humanities and Science Foundation.
- [8] Raven Dzh. (2012). Kompetentnost' v sovremennom obshchestve: vyyavlenie, razvitie i realizaciya [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow [in Russian].
- [9] Karandashev, V. N. (2014). Metodica Shvfrsa dlya izucheniya sennosti lichnosti [Schwartz's Methodology for Studying Personality Values]. - SPb .: Rech [in Russian].
- [10] Kasymbekov, M.B., Praliev, S. Zh., Zhampeisova, K.K. (2015). Mangilik el [Mangilik el]. Textbook for universities [in Kazakh].
- [11] Legal framework (2011). Memlekettik jastar sayasatynin 2020 jilga deingi tuzhirimdamasy [Concept of state youth policy until 2020].

А.К. Аманова, А.Н. Амандыкова

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНОВ

Аннотация. В этой статье дается определение ценности, ценностных ориентаций по толкованию зарубежных ученых, рассказывается об их свойствах. Также о ценностях, с которыми сталкиваются студенты, о их компонентах и видах. Полностью рассмотрено и

дополнено данными о том, что будущий специалист приобретает личностные ценности, приспособляясь к окружающей среде. В статье разъяснена социокультурная структура студентов по их ценностям. В этой статье речь шла не только о ценности, но и о том, что будущие специалисты должны освоить в базовых знаниях. Молодые люди, как одна из наиболее уязвимых групп населения, являются важным субъектом социальных изменений, мощной инновационной силой, которая требует рационального использования в качестве системы, влияющей на сохранение базовых ценностей и их передачу будущим поколениям. С помощью этой статьи мы можем узнать предпосылки ценностных ориентаций обучающихся.

Ключевые слова: ценность; ценностные навыки; компетентность; студент; профессиональная личность; личностные свойства; интеграционные процессы; социокультурная сфера.

Amanova Aray, Amandykova Ainel

SOCIOCULTURAL PRECONDITIONS FOR FORMING VALUE ORIENTATIONS OF STUDENTS

Annatation. This article defines values and value orientations as interpreted by foreign scientists, and describes their properties. They also discussed the values that students face, their components and types. It is fully considered and supplemented with data that the future specialist acquires personal values by adapting to the environment. The article explains the socio-cultural structure of students according to their values. This article was not only about value, but also about what future specialists should master in basic knowledge. Young people, as one of the most vulnerable groups of the population, are an important subject of social change, a powerful innovative force that requires rational use as a system influencing the preservation of basic values and their transmission to future generations. With this article, we can learn the prerequisites of students' value orientations.

Keywords: value; value skills; competence; student, professional identity formation; personal properties; integration processes; socio-cultural sphere.

УДК 371 (574)

МРНТИ 14.15.01

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).6

¹Габдрахманова Ш.Т., ²Обыденкина Л.В., ³Муканбетова Ж.Т.

¹Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан

²Филиал ЧУ «Центр педагогического мастерства» в г.Уральск,
Уральск, Казахстан

E-mail: appercia81@mail.ru, risa-8@mail.ru

НОВАЯ МОДЕЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ИНТЕГРАЦИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ И ПРАКТИКИ В ШКОЛЕ

Аннотация. Среди работодателей распространено мнение о том, что подготовка будущих учителей для работы в школах нового формата в вузах осуществляется слабо. Министерство образования и науки объявило о переходе к практико-ориентированному обучению в вузах. Настоящее исследование направлено на выяснение реальной ситуации по

подготовке педагогических кадров в вузе Западно-Казахстанской области. Авторы исследования предлагают новую системно-интегративную модель педагогического образования, включающую академическое обучение и системную практику в школе на протяжении всего обучения студента-бакалавра, направленную на компетентностную модель специалиста, включающую комплекс базовых (жестких) и адаптивных (мягких) профессиональных навыков.

Приведенные промежуточные результаты по апробации системно-интегративной модели позволяют сделать вывод о том, что организация самостоятельной работы студента с наставником на площадке школы обеспечивают формирование качественной практико-ориентированной профессиональной компетентности будущих педагогов. Эти данные указывают на необходимость постоянного и крепкого тесного сотрудничества вузов со школами, которые выступают в качестве стейкхолдеров.

Ключевые слова: педагогическое образование; система; интеграция; академическое обучение; интегративная практика, системно-интегративная модель.

Введение

Основания разработки новой модели интегративной практики

Современный мир со всей динамикой его изменений породил удивительное, ранее не существовавшее явление, которое ещё требует своего осмысления и научного анализа. Оно заключается в том, что впервые за всю историю развития образования и педагогической науки мы можем констатировать, что изменения во внешнем мире происходят быстрее, чем педагогическая наука и сопутствующие ей дисциплины способны переработать и ввести в инструментарий и контент подготовки профессиональных кадров.

Быстрые и преимущественно непредсказуемые изменения вылились в анализе экономических процессов в мире в концепцию «новой нормальности», предложенной РИМСО в 2009 году, которая, хотя и подвергается серьёзной критике за излишнюю пессимистичность, но, тем не менее, всё более отчётливо находит своё подтверждение [1]. Приходится признать, что профессионалам-практикам и вузам, занимающимся подготовкой специалистов, приходится учитывать исключительную пластичность социально-экономической реальности, в которой мы находимся сегодня.

Образование, которое всегда было областью трансляции традиции, как культурного кода, в настоящее время переживает кризис отторжения традиционных подходов самой реальностью, требующей новых решений новых задач, порождаемых новыми вызовами. Эта ситуация носит глобальный характер и требует от систем подготовки профессиональных кадров глубинных и смелых изменений.

Настоящая статья посвящена обзору и презентации результатов исследования, положенного в основу проекта, реализовываемого в Западно-Казахстанском государственном университете им.М.Утемисова на протяжении трёх лет и заключающегося в конструировании инновационной модели подготовки педагогических кадров. Идеи, положенные в основу исследовательского проекта, включали в себя несколько базовых положений.

Первое из них заключается в признании кризисности традиционной модели подготовки кадров, признаками которой является приоритет академических знаний будущего специалиста, ориентированных на формирование того комплекса готовности, который в современной интерпретации принято определять в качестве «жестких навыков» (Hardskills). К этой группе относятся навыки, которым можно научить при помощи теоретических знаний и традиционных аудиторных практикумов. Их можно легко измерить, в их основу, как правило, положены теоретические знания и алгоритмы в виде инструкций. Наличие и степень сформированности этих навыков достаточно легко проверяется с помощью экзамена. Как отмечает Ольга Биккулова из Центра «Гуманитарные технологии»,

«хотя жесткие навыки и являются основой профессиональной подготовки, её успешность зависит от другой группы навыков, которых определяют как «soft skills» (мягкие навыки)» [2]. Именно эта группа является, по некоторым исследованиям, особенно значимым условием успешности специалиста, причём соотношение значимости жёстких и мягких навыков работодателями определяется соответственным отношением 15 к 85% [2].

В исследовательском обзоре Цаликовой И. К. и Пахотиной С. В. авторы отмечают, что «Изменения, происходящие в системе образования на современном этапе, обусловлены установлением новых образовательных ориентиров и требований к профессиональной деятельности. Эта трансформация ставит все дисциплины, изучаемые в вузе, на службу не только профессиональному, но и личностному развитию студента [3]. Социальный, а не когнитивный интеллект, социальные навыки и умения (soft skills), а не только предметные знания оцениваются... как решающий фактор личностной успешности, удачного трудоустройства и карьерного роста.» Авторы статьи, проводя исчерпывающий обзор 123 исследований, проведённых и опубликованных с 2010 по 2019 гг., делают вывод о том, что «При всем разнообразии подходов и описываемых ситуаций, ученые из разных стран едины в том, что все работодатели относят к основным обязательным компетенциям коммуникативные умения и способность к сотрудничеству, считая их важнее сугубо профессиональных» отмечают наличие доказательств признания «необходимости совершенствования способностей к командному взаимодействию и доказательств наличия их непосредственной связи с качеством выполнения работы...» [3, с. 195]. И следует отметить, что проблема заключается в том, что большая часть «гибких» навыков не может быть сформирована в условиях традиционных аудиторных практик, в связи с чем возрастает роль профессиональной практики «в поле», т.е. в реальной среде действующей школы.

В современной нам традиции высшего профессионального педагогического образования в формировании «мягких» или «гибких» навыков обязательной составной частью программ подготовки будущих специалистов является практика, как активный компонент, позволяющий обеспечить выполнение комплекса задач, реализация которых не только затруднительна, но зачастую невозможна в условиях академического обучения.

Значимость этого компонента обучения будущего учителя заключается том, что практика обеспечивает интеграцию теоретических знаний, полученных студентом в процессе изучения комплекса дисциплин учебной программы, с навыками практических действий, что в итоге становится основой их будущей компетентности. Значимость практики заключается также в том, что она позволяет обеспечить адаптацию и настройку (кастомизацию) теоретических знаний к условиям современной школы Республики Казахстан и протекающим в ней процессам модернизации.

Мировой опыт показывает, что в странах с наиболее успешными образовательными системами при подготовке педагогических кадров большое место уделяется объёмам и содержанию педагогической практики студентов, как части обучения. Объём практики в программах обучения достигает 60% от всего учебного времени, задания и процедуры практики основаны на компетентностном подходе и направлены на формирование специальных и гибких навыков специалиста. Мурзилова А. в своем исследовании, обобщив основные различия в организации педагогической практики из опыта вузов США, Великобритании, Канады и Казахстана, выделяет следующие направления дальнейшего развития отечественной практики в школе: «прохождение педагогической практики на всех курсах обучения; постепенное увеличение продолжительности педагогической практики от курса к курсу; введение дополнительного обучения студентов по семи основным модулям программы дополнительного профессионального образования; увеличение ответственности школ за педагогическую практику; усиление коллаборативного взаимодействия учителей

школ и преподавателей вуза для совершенствования программ прохождения педагогической практики; стимулирование и увеличение престижа работы для учителей» [4].

Предварительное изучение ситуации показало, что подходы к практике студентов в университетах Казахстана не в полной мере соответствует современным требованиям к этому компоненту обучения.

Во-первых – практика студентов в школе составляет непозволительно низкий процент по отношению к целостному объёму учебного времени, отводящегося на подготовку специалиста (примерно 25%, что недостаточно для успешной адаптации и формирования основ профессиональной идентичности будущего специалиста).

Во-вторых, проблемой педагогической практики студентов является то, что она состоит из совокупности нескольких «Практик», каждая из которых имеет собственные отдельные задачи. Каждая из «практик», не имеет логической связи с другими «видами» практики и, что наиболее важно – *прямой связи с процессом теоретической подготовки*. Отсутствуют и единые компетентностные рамки, в которых строится деятельность студента по освоению профессиональных навыков.

В-третьих, сам процесс практики не имеет достаточного обучающего характера, а в большей степени представляет собой совокупность заданий, большую часть которых студент выполняет самостоятельно и зачастую формально, так как для их выполнения отсутствуют необходимые дидактические и методические руководства, не в полной мере осуществляется мониторинг и рефлексия процесса.

Таким образом, анализ проблемы показывает, практика как обязательный компонент обучения, в рамках которого и могут быть полноценно сформированы «гибкие» навыки, включающие адаптивность, коммуникативность, способность к работе в успешной коллаборации и др., не удовлетворяет сегодня необходимым запросам. Сегодняшняя практика студента отличается дискретным характером и ориентирована на соблюдение организационно-технологического компонента процесса. При этом практика трудоустройства выпускников в за последние 3-5 лет показывает, что работодатели при подборе специалистов заинтересованы в кадрах, уже имеющих помимо специального образования и определенный опыт работы. Основной проблемой низкой профессиональной компетентности выпускников и их неконкурентоспособности является отсутствие практики решения задач в области будущей профессиональной деятельности [5]. Опрос среди выпускников вузов Западного Казахстана показывает, что более 85% студентов и молодых специалистов говорят о растерянности и неуверенности в том, что они готовы к работе в школе, и о том, что теоретическая вузовская подготовка по обучению методике преподавания предмета и работа в школе существенно отличаются [6].

Правительство Республики Казахстан инвестирует в будущих педагогов значительные финансовые ресурсы: с каждым годом увеличивается количество грантов на педагогические специальности, выплачивается стипендия, повышается пороговый балл при поступлении в вузы на педагогические образовательные программы. Создан Образовательный Альянс, координирующий действия органов управления образования и вузов с целью обеспечения всех регионов высококвалифицированными педагогическими кадрами [7].

Академическая мобильность и открытость инновационным изменениям, возможность экспериментального творчества позволила нам включиться в разработку нового формата практики студентов педагогических специальностей, которым стал проект USM, разрабатываемый и внедряемый педагогическим факультетом Университета в сотрудничестве с Центром Педагогического мастерства «Назарбаев Интеллектуальные школы». В основу разработки новой концепции организации интегративного обучения были положены следующие идеи:

Педагогическая практика является не дополнительным, а ключевым элементом подготовки специалиста, поскольку позволяет:

Интегрировать академические знания, полученные в процессе аудиторного обучения (при условии формирования системы пререквизитов и постреквизитов, а также преодоления дискретности практик);

Обеспечить глубокую адаптацию будущего специалиста к производственной среде и заложить глубинные основы будущей профессиональной идентичности (при условии создания соответствующих компетентностных рамок прохождения практики);

Обеспечить интеграцию личности будущего специалиста в профессиональную культуру и среду современной школы (при условии соответствующего организационного решения интеграции усилий вуза и профессиональной среды школы, как площадки практики).

Разработка и последовательная реализация проекта.

Интеграция академического обучения и педагогической практики в вузах Западно-Казахстанской области обеспечивается такими формами как:

–привлечение практиков к преподаванию практико-ориентированных дисциплин и методике преподавания предметов, к разработке содержания и результатов обучения вариативного компонента образовательной программы;

–внедрение элементов дуального обучения по схеме вуз-производство;

–целевые встречи с представителями различных организаций, потенциальными работодателями, успешными выпускниками;

–проведение лучшими учителями-практиками лекций, мастер-классов, ворк-шопов;

–оценка и экспертиза качества реализации вузовских образовательных программ и уровня подготовки выпускников работодателями, независимыми экспертами;

–функционирование профессионального педагогического сообщества в вузе;

–руководство профессиональной практикой работодателями и опытными учителями школ;

–анкетирование, опрос, интервьюирование обучающихся, методистов, преподавателей, работодателей, выпускников и др. [8].

Несмотря на значимость интеграции теории и практики для современного профессионального образования, его содержание и формы еще не получили достаточной теоретической и методической разработки в контексте обновления содержания среднего образования. В современной казахстанской педагогической теории недостаточно обоснованы содержательные характеристики профессионального становления будущих педагогов в образовательной среде вуза, не существует соответствующей модели, реализация которой могла бы обеспечить возможность качественной подготовки будущих учителей нового формата.

Как показали результаты анкетирования работодателей, необходимо приблизить теоретическую подготовку к будущей практике, увеличить практическую часть обучения и связать практическое обучение с деятельностью современной школы [5].

Материалы и методы исследования

Традиционно существующая педагогическая практика студентов организована на основе следующих нормативно-правовых актов:

1. Государственного общеобязательного стандарта высшего образования согласно приложению 7 к приказу МОН РК №604 от 31 октября 2018 года [9];

2. Типовых правил деятельности организаций образования, реализующих образовательные программы высшего и (или) послевузовского образования согласно приложению 5 к приказу МОН РК № 595 от 30 октября 2018 года [10];

3. Типовой Учебной программы «Педагогическая практика I-IV курсы» для группы специальностей 5В010000-Образование. (Объем от 6 до 20 кредитов), разработанная на базе КазНПУ им. Абая. - Алматы, 2017 год [11].

Возможность изменять правила, формат и содержание педагогической практики определяется:

1. Приказом МОН РК № 590 от 25 октября 2018 года «Об утверждении структуры и правил разработки программы развития организации высшего и (или) послевузовского образования», согласно которому вузу предоставлено право разработки инновационных проектов [12];

2. Наличием значительного вариативного (вузовского) компонента учебного плана (в среднем, из 7200 часов (240 кредитов) подготовки учителя по программе бакалавриата, лишь 1530 (51 кредит) относится к базовому компоненту. К вариативному – 5670 (189 кредитов) [9];

3. Педагогическая практика относится не к основному, а к вариативному компоненту обучения и может быть изменена как по структуре, так и по содержанию [9].

В ЗКГУ им.М.Утемисова с целью преодоления выявленного несоответствия в содержании подготовки педагогических кадров в вузе (как в теоретическом, так и в практическом аспектах) и требованиями, предъявляемыми к учителям общеобразовательных школ в условиях обновления содержания среднего образования было принято решение внести изменения в существующую практику вуза. Была создана команда по разработке плана развития проекта, выделены необходимые ресурсы и условия для работы и был проведен анализ проблем вуза, состояний внешней среды, ресурсного потенциала вуза, области и разработана концепция проекта. По итогам данной работы была определена приоритетная цель по разработке модели интегративной практики и внесена в Стратегический план развития ЗКГУ им.М.Утемисова [13]. Концепция проекта была утверждена на Ученом совете университета [14].

Проект «USM (University – School – Mastery)» нацелен на подготовку студентов педагогических специальностей для работы в условиях обновлённого содержания среднего образования через системную интеграцию и модернизацию педагогической практики.

На основании 3-х стороннего меморандума-соглашения между Западно-Казахстанским государственным университетом им. М. Утемисова, Центра педагогического мастерства АОО НИШ, с привлечением Назарбаев Интеллектуальной школы физико-математического направления в г. Уральске (НИШ ФМН) и Управления образования Западно-Казахстанской области при поддержке Акимата Западно-Казахстанской области в 2018/2019 учебном году стартовал проект «Системная интеграция педагогической практики и академического обучения студента бакалавриата USM (University – School – Mastery)». Продолжительность проекта – 4 года (2018-2022 гг.). Целью данного проекта является создание эффективной модели подготовки кадров учителей для работы по обновлённым программам обучения общеобразовательной школы через системную интеграцию педагогической практики и академического обучения студента.

Основная гипотеза исследования - педагогическая практика студентов педагогических специальностей должна быть переформатирована из прерывной (4 практики на базе школ за весь период обучения), с отрывом от обучения в аудиторном режиме, в **непрерывную**, которая встраивается в процесс изучения определенной темы и становится частью изучения базовых и специальных дисциплин. При этом аудиторное обучение в рамках лекций и семинаров осуществляется преподавателями в прежнем режиме, а СРСП (самостоятельная работа студента с преподавателем) переносится на площадку школы, где к работе в качестве наставника (и для студента и для преподавателя) подключаются учителя школ. Работа наставника-учителя планируется на соответствующей кафедре у преподавателя. Выделяется дополнительное финансирование для оплаты труда учителя-наставника и форма

деятельности наставника мы назвали РСНП - работа студента с наставником и преподавателем [15, 16].

Алгоритм и логика продвижения студента показана на Рисунке 1.

Рисунок 1 – Алгоритм продвижения студента по изучению дисциплины.

Таким образом, педагогическая практика реализуется не в виде отдельной программы, которая автономна от основного процесса обучения по базовым дисциплинам, а встраивается в процесс изучения этих дисциплин, которые также переориентированы на их применение в практике.

Такой подход, при котором студент находится и обучается на площадке общеобразовательной школы не реже, чем 1 раз в 2 учебных недели на протяжении всего периода обучения, позволяет лучше адаптироваться будущему специалисту к реальной профессиональной деятельности, освоиться в среде школы, глубже и эффективнее понять сущность новой практики педагогов, работающих по обновлённым образовательным программам. Это, в свою очередь, должно положительно сказаться на будущем закреплении молодых специалистов в школах, формировании у них мотивов к продвижению карьере на педагогическом поприще.

Условия включенности и ответственности участников определялось в следующем порядке:

ЗКГУ им. М.Утемисова определяет непосредственных участников реализации проекта: кафедры, лаборатории, ответственных лиц, а также факультеты и специальности, включаемые в Проект в экспериментальном режиме; является базой для разработки и площадкой для апробации содержания Проекта, включая научно-методологическую, организационную, кадровую, материально-техническую и нормативную поддержку; реализовывает продвижение проекта в качестве пилотного эксперимента модернизации программ высшего педагогического образования с последующим распространением результатов и опыта в другие вузы, реализовывающие программы подготовки педагогических кадров для школ.

Управление образования Западно-Казахстанской области (при поддержке Акимата Западно-Казахстанской области) осуществляет организационную, нормативную, кадровую и ресурсную поддержку, включая определение организаций образования в качестве площадки для внедрения нового формата непрерывной педагогической практики студентов педагогических специальностей, определение круга ответственных специалистов в методических службах и школах области; оказывает информационную поддержку Проекта. Перечень организаций общего среднего образования (общеобразовательных и инновационных школ) – участников Проекта определяется решением Управления образования ЗКО на основе критериев и рекомендаций, сделанных региональным филиалом ЦПМ. С определением их статуса в качестве участников Проекта, организации образования

формируют консультативно-тьюторские группы педагогов для работы при непосредственной методической поддержке регионального филиала ЦПМ.

Центр педагогического мастерства АОО НИШ (Филиал в г. Уральск) и НИШ ФМН г. Уральска оказывает консультационную, методологическую, организационную поддержку Проекта по всем вопросам интеграции концепции и контента программ обновленного содержания образования в содержание подготовки студентов, включая академическую (теоретическую) и практическую часть подготовки. Обеспечивает методологическую и менторскую поддержку всего проекта и деятельности непосредственных участников: ППС, руководителей педагогической практики, методистов кафедр.

НИШ ФМН г. Уральска является площадкой для стажировки, обучения, экспертной поддержки всех участников Проекта (ППС, методистов, курирующих педагогическую практику, студентов, учителей общеобразовательных школ - участников проекта, студентов). Деятельность НИШ осуществляется при методологической и методической поддержке регионального ЦПМ.

Результаты исследования

В 2018/2019 учебном году в проекте участвовали 20 образовательных программ по направлению «Педагогические науки», среди них образовательные программы Физика, Информатика, Химия, Биология на английском языке, а в 2019/2020 учебном году количество участников образовательных программ сократилось до 13 (Таблица 1.)

Таблица 1 - Динамика вовлеченности образовательных программ по новой модели за 2018-2020 гг.

Год реализации/ учебный год	Курс, количество педагогических ОП	Наименование ОП	Дисциплины
2018/2019	-2 курс, 20 ОП	Педагогика и методика начального обучения, Педагогика и психология, Музыкальное образование, Изобразительное искусство и черчение, Физическая культура и спорт, Математика, Физика, Информатика, Химия, Биология, История, Основы права и экономики, География, Казахский язык и литература, Русский язык и литература, Иностранный язык: два иностранных языка, Казахский язык и литература в школах неказахским языком обучения, Русский язык и литература в школах нерусским языком обучения, Социальная педагогика и самопознание, География-история	Введение в педагогическую профессию, Введение в профессию педагога-психолога, Педагогика, Менеджмент в образовании, Психология, Педагогическая риторика и др.
2019/2020	1-2-3 курс, 13 ОП	Педагогика и методика начального обучения, Музыкальное образование, Изобразительное искусство и черчение, Математика, Физика, Информатика, Химия, Биология, История, География, Русский язык и литература, Иностранный язык: два иностранных языка, Русский язык и литература в школах нерусским языком обучения	Педагогика, Психология, Теория и методика воспитательной работы, Инклюзивное образование и др.

Сокращение количества образовательных программ является итогом промежуточного среза по реализации исследования. Был проведен опрос среди преподавателей педагогических дисциплин, касающихся ресурсного обеспечения действий. На Совете факультета было принято решение сократить количество участников для обеспечения качественной реализации теоретической модели интегративной практики.

Количество передовых инновационных школ, площадок для педагогической практики – 24, среди них 22 городские и 2 областные школы. Количество задействованных педагогов-наставников из школы – 419. Для участия в проекте был определен состав участников с учётом их уровня квалификации и подготовленности. Были рекомендованы к участию в проекте директора общеобразовательных школ и опытные учителя, успешно прошедшие уровневые курсы и курсы по обновленному содержанию образования.

Одной из главных задач данного исследования является внесение изменений и дополнений в программу теоретической подготовки студентов педагогических специальностей и учебно-методических комплексов. С этой целью были отобраны дисциплины на 1-2 курсе, в рамках которых запланированы самостоятельная работа (практика) студента с наставником-учителем на базе школы (Таблица 1). Это базовые дисциплины: *введение в педагогическую профессию, педагогика, возрастная психология, менеджмент в образовании, теория и методика воспитательной работы, теория и методика преподавания предметов, методология и методика исследований в педагогике и психологии, технология критериального оценивания, инклюзивное образование.*

Для этого был проведен анализ содержания и качества учебно-методических комплексов дисциплин «Педагогика», «Психология», «Теория и методика воспитательной работы» и др. В содержание дисциплин психолого-педагогического цикла и методики преподавания предмета были включены новые модули-темы. На наш взгляд, предлагаемые нами модули-темы на Рисунке 2, требующие разработки и внедрения в УМК по педагогическим дисциплинам, соответствуют профессиональным компетенциям учителя общеобразовательной школы, требуемые в Профессиональном стандарте педагога (2017); является результатом обучения ОП и определяет взаимосвязи компетенций, результатов обучения и критериев оценки будущего специалиста [17].

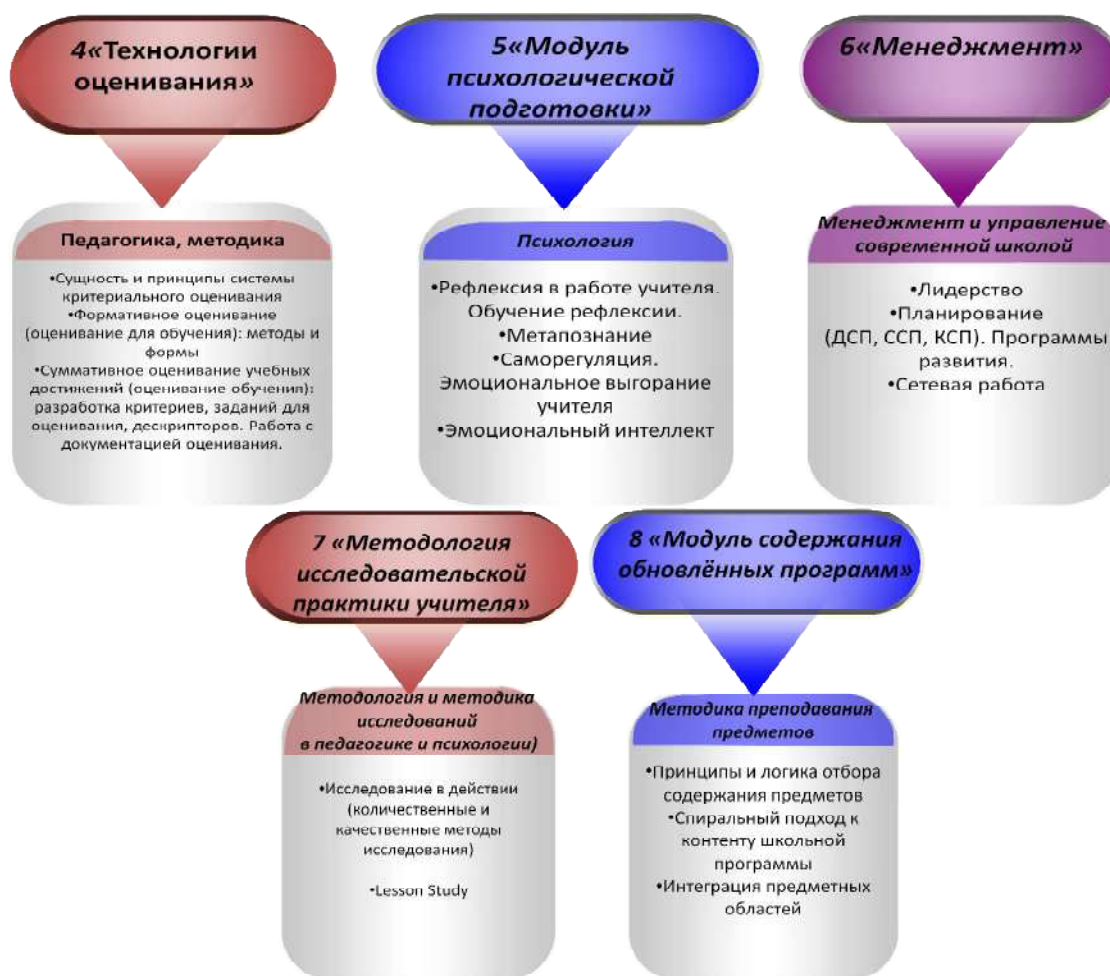

Рисунок 2 - Новые модули-темы, вводимые в базовые и профильные дисциплины группы специальностей «Образование».

Внедрение новой модели структурирования процесса подготовки студентов через интеграцию разделов теоретической подготовки, аудиторной работы студента с преподавателем и непосредственной производственной практики непрерывного характера в аутентичных классах общеобразовательных школ, реализовывающих программы обновлённого содержания образования позволило повысить теоретическую, методологическую и технологическую осведомлённость и компетентности ППС кафедр, реализовывающих программы подготовки студентов по педагогическим специальностям в вопросах философии, методологии и практики реализации обновлённого содержания образования.

В структуру университета входят факультеты физико-математический, педагогический, естественно-географический, филологический, истории, экономики и права, факультет культуры и искусства; в составе факультетов 21 кафедры, готовящих кадры по 52 образовательным программам бакалавриата и 24 программам магистратуры.

С целью обновления содержания образовательных программ по учебным дисциплинам и совершенствования педагогического мастерства по внедрению системы критериального оценивания в вузе ППС университета сами прошли педагогическую практику в школах. Примером может служить проект «Мир детей». В рамках проекта в течение 1 месяца

преподаватели совместно с закрепленными в школе менторами продуктивно работали по программе курса, обменивались опытом [18].

Составляли индивидуальные планы, наблюдали за активным преподаванием и обучением, проводили уроки, разрабатывали дескрипторы критериального оценивания и проводили СОР в классах обучающихся по обновленному содержанию образования. По окончании курса ППС применяли полученные знания и опыт в обновлении образовательных программ по методике преподавания профильных дисциплин. Это можно увидеть в рефлексивных отчетах ППС [19, 20].

Как видно на Рисунке 1, на всех факультетах ведется подготовка будущих учителей. На педагогическом факультете сохранилась устойчивая ситуация по повышению компетентности преподавателей, однако, по другим образовательным программам наблюдается некоторый спад активности по прохождению курса.

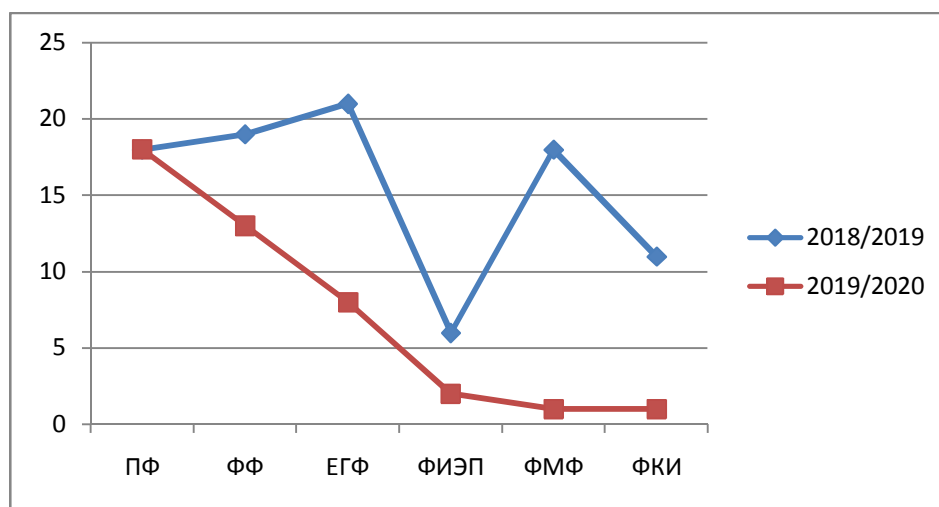

Рисунок 3 - Динамика участия ППС в программе «Мир детей» за 2018/2019 и 2019/2020 гг. в разрезе факультетов

В проекте участвуют студенты 1, 2, 3 курсов по образовательным программам «Педагогические науки». В 2018/2019 учебном году количество студентов 1 и 2 курсов составляло 1326 человек, в 2019/2020 учебном году в проекте участвовали 833. Количество школ для прохождения практики за два года осталось без изменений – 24.

С целью создания критической массы – талантливых педагогов – исследовательская группа приняла решение о сокращении количества, задействованных в проекте, образовательных программ и студентов, что можно увидеть в Таблице 1 и на Рисунке 4.

Рисунок 4 - Динамика участия в проекте студенческого контингента в 2018/2019 и 2019/2020 гг.

Самым главным и важным критерием успешности и результативности данного проекта, на наш взгляд, является мотивации успеха в выбранной профессии у студентов. С этой целью исследовательской группой проводилось анкетирование в апреле 2019 года и феврале 2020 года среди студентов 3 курса - участников проекта. На вопрос «Собираетесь ли вы после окончания вуза работать учителем?» респонденты устойчиво показывают положительные ответы.

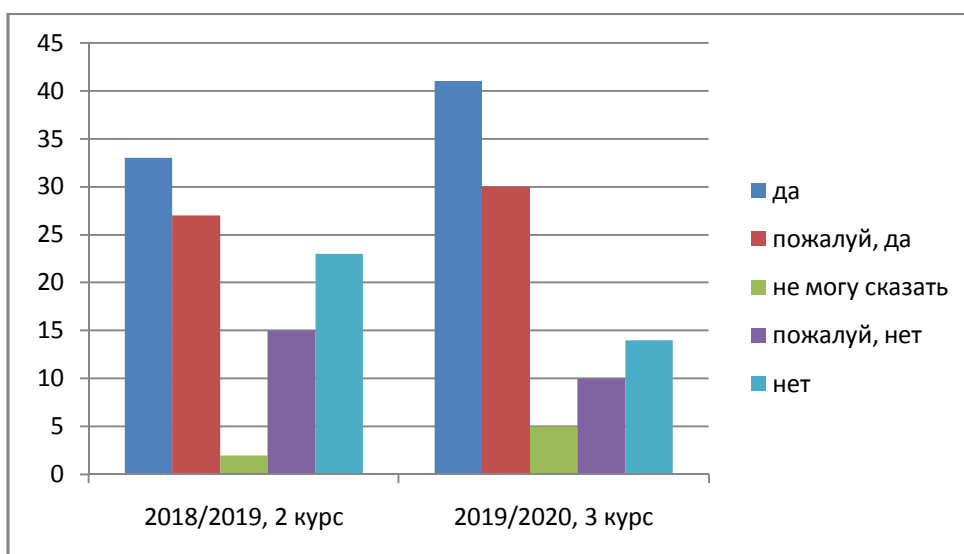

Рисунок 5 - Повышение мотивации будущего специалиста к реализации в профессии на долгосрочной основе.

Это позволяет сделать вывод о том, что разработанная новая модель системы обучения студентов является одним из успешных практик по адаптации специалиста к профессии и стимулированию закрепления в ней.

Заключение

В рамках проекта были разработаны микро-задания для непрерывной практики студентов; памятка и инструкция для методистов и преподавателей, проводящих СРСП на базе школ; памятка и инструкция для учителей школ, привлекаемых в качестве менторов (наставников) к педагогической практике;

В рамках проекта разработана новая модель системы обучения студентов, интегрирована академическая и практическая подготовка студентов; обновлена программа обучения в соответствии с реальными потребностями профессии; разработана и полностью укомплектована программа и УМК педагогической практики будущего учителя нового формата, разработан, апробирован новый механизм сотрудничества вуза и потенциального работодателя, улучшены результаты по адаптации специалиста к профессии и стимулировании закрепления в ней.

В 2019-2020 учебном году в исследование педагогического образования в области было включено проектное направление по сотрудничеству университет-колледж по формированию профессиональной идентичности.

По итогам проекта было принято решение о включении в состав учебно-методического совета факультета, университета сотрудников филиала Центра педагогического мастерства в г.Уральск, методического кабинета областного управления образования, успешных наставников-учителей.

Таким образом, новый формат практики (Таблица 2) позволяет студенту практиковаться в применении навыков, полученных в аудиторном обучении в реальных условиях урока; освоиться в среде и культуре школы, реализовывающей обновлённое содержание; получить практику коллаборации с коллективом школы, ощутить себя членом коллектива, проявить лидерские качества, идентифицировать себя в качестве педагога школы.

Таблица 2 – Отличительные особенности содержания практики нового формата

Традиционный формат	Новый формат
Практика носит дискретный характер: содержание каждой из 4 практик представлено отдельными программами, слабо связанными с контекстом процесса обновления содержания и технологии школьного обучения.	Практика непрерывна и встроена в процесс обучения, позволяет последовательно освоить все содержательные и технологические компоненты обновления содержания образования в теории и практике
Руководство практикой осуществляется тьюторами-методистами вуза, недостаточно владеющими особенностями обновлённого содержания, не имеющими опыта внедрения новых технологических подходов к обучению. Взаимодействие с учителями школ системно не организовано.	Наставниками в процессе практики выступают практикующие учителя Созданы условия для взаимодействия преподавателей вуза и учителей. Учителя включены в проект при финансовой поддержке вуза и организационной поддержке органов управления образования.
Программы практики формальны и не направлены на взаимодействие и информирование процесса базовой подготовки учителей в вузе.	Практика является инструментом мониторинга потребности в дополнительной разработке элективных курсов для более совершенной подготовки будущих педагогов.

Такой подход, при котором студент находится и обучается на площадке общеобразовательной школы не реже, чем 1 раз в 2 учебных недели на протяжении всего периода обучения, позволяет лучше адаптироваться будущему специалисту к реальной профессиональной деятельности, освоиться в среде школы, глубже и эффективнее понять сущность новой практики педагогов, работающих по обновлённым образовательным программам.

Дальнейшее развитие эксперимента

Как показывают предварительные результаты, внедрение новой модели практики студентов является не «дополнением» и даже не фактором обогащения процесса подготовки студентов педагогических специальностей, а способом целостного переформатирования всего подхода к этому процессу. В этой связи в настоящее время начата и ведётся кропотливая работа с фокусом на следующих элементах доработки и функционального совершенствования модели:

Анализ и переформатирование базовых дисциплин обучения будущих педагогов с точки зрения превращения их в полноценные пререквизитные инструменты для практического использования;

Разработка дополнительных элективных дисциплин, которые могут быть напрямую связаны с формированием различных компонентов «гибких» навыков будущего специалиста, связанных с различными сторонами актуальных компетенций. К ним относятся комплексы информационно-коммуникационных навыков, особенно важных в условиях пандемий и дистанционного обучения; психолого-педагогических компетенций, связанных с развитием эмоционального и социального интеллекта; языковых компетенций и др.

Разработка новых подходов к оценке готовности выпускника вуза к профессиональной деятельности в формате компетентностной рамки.

Благодарности

Данное исследование было проведено при финансовой поддержке ЗКГУ им.М.Утемисова.

Благодарим за поддержку Алтая Кульгинова, Мадину Тыныбаеву, Галию Жусупкалиеву, Шолпан Кадырову.

Благодарим Гульмиру Кубашеву, Айтжан Даумову, Гульжахан Кайсағалиеву, Дину Хабиеву, Салтанат Ерниязову, ППС ЗКГУ им.М.Утемисова, принявших самое активное участие в реализации проекта.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Мохамед А. Эль-Эриан, 2012 г., https://www.washingtonpost.com/opinions/paul-ryans-plan-and-the-next-new-normal/2012/08/13/53fd4e-e566-11e1-936a-b801f1abab19_story.html
- [2] Биккулова О. «Что такое «Hard skills» и «soft skills». В чём разница и что важнее?» / О.Биккулова <https://proforientator.ru/publications/articles/chto-takoe-hard-i-soft-skills-v-chem-raznitsa-chto-vazhnee.html>
- [3] Цаликова И.К. «Научные исследования по вопросам формирования soft skills (обзор данных в международных базах Scopus, Web of Science) / И.К. Цаликова, С.В. Пахотина // Образование и наука. 2019. Т. 21, № 8.
- [4] Мурзина С.А. Актуальные проблемы и направления развития педагогической практики / С.А.Мурзина // Вестник КазНПУ, Алматы, 2016. URL: <https://articlekz.com/article/19540> (Дата просмотра: 10.01.2020)
- [5] Отчет об учебно-методической работе педагогического факультета ЗКГУ им.М.Утемисова за 2018-2019 учебный год. Составитель: Габдрахманова Ш.Т. Уральск, 2019.
- [6] Опрос студентов и выпускников по ЗКО – 2015-2017 гг. - Уральск, 2017.
- [7] Концепция Образовательного Альянса между Управлениями образования регионов, Казахским национальным педагогическим университетом имени Абая и Международным центром образования «Edtech».
- [8] Об организации практико-ориентированного обучения. Информация на Ученом Совете ЗКГУ им.М.Утемисова. [Электронный ресурс]. – Уральск, 2020.
- [9] Государственный общеобязательный стандарт высшего образования согласно приложению 7 к приказу МОН РК №604 от 31 октября 2018 года. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> (Дата просмотра: 10.01.2020)
- [10] Типовые правила деятельности организаций образования, реализующих образовательные программы высшего и (или) послевузовского образования согласно приложению 5 к приказу МОН

РК № 595 от 30 октября 2018 года. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017657> (Дата просмотра: 10.01.2020)

[11] Типовая Учебная программа «Педагогическая практика I-IV курсы» для группы специальностей 5В010000-Образование. (Объем от 6 до 20 кредитов), разработанная на базе КазНПУ им. Абая. - Алматы, 2017 год. – 15 с.

[12] Приказ МОН РК № 590 от 25 октября 2018 года «Об утверждении структуры и правил разработки программы развития организации высшего и (или) послевузовского образования». URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017622> (Дата просмотра: 10.01.2020)

[13] Стратегический план Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова на 2017-2021 годы.

[14] Концепция Проекта USM (University – School – Mastery). Протокол №2, 29.10.2018г. УС ЗКГУ им.М.Утемисова. – Уральск, 2018.

[15] Қазақстандық мектепке мамандар даярлау: жаңа мазмұн және тәжірибемен байланыс = Подготовка специалистов для казахстанской школы: обновление содержания и связь с практикой: Респуб. ғыл.-тәжіриб. конф. мат.= Мат. респуб.науч.-практ. конф. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2019. – 396 б. Қазақша, орысша.

[16] Габдрахманова Ш.Т. Жоғары оқу орнында интегративті практика жүйесін ұйымдастыру тәжірибесі / Ш.Т.Габдрахманова // «Жаңартылған білім беру: ЖОО мен орта мектеп тәжірибесі» республикалық ғылыми-практикалық конференциясы. Пленарлық баяндама. Ақтөбе, 28 ақпан, 2020 ж.

[17] Профессиональный стандарт педагога. Приложение к приказу Председателя Правления Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» No 133 от 8 июня 2017 года.// <https://atameken.kz/uploads/content/files/%D0%9F%D0%A1%20%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3.pdf> (Дата просмотра: 10.01.2020)

[18] Программа курсов повышения квалификации «Мир детей» для преподавателей вуза в рамках обновленного содержания образования//Составители: Габдрахманова Ш.Т., Обыденкина Л.В., Абугалиева Г.С., Ерниязова С.Н. Протокол №2, 29.10.2018г. УС ЗКГУ им.М.Утемисова. – Уральск, 2018.

[19] «Балалар әлемі» біліктілікті арттыру курсынан өткен оқытушылардың рефлексивті есептер жинағы = Сборник рефлексивных отчетов преподавателей, прошедших курс повышения квалификации «Мир детей». – Орал, 2019. – 205 б.

[20] Жаңартылған білім мазмұны аясында жоғары оқу орны оқытушыларына арналған «Балалар әлемі» атты жалпы орта білім беретін мектептерде біліктілікті арттыру курсы нәтижелері бойынша фотоматериалдар = Фотоматериалы по итогам курсов повышения квалификации в общеобразовательных школах «Мир детей» для преподавателей вузов в рамках обновленного содержания образования. – Орал, 2019. – 35 б.

REFERENCES

[1] Mokhamed A. El-Erian. 2012 g.. https://www.washingtonpost.com/opinions/paul-ryans-plan-and-the-next-new-normal/2012/08/13/53fd4da-e566-11e1-936a-b801f1abab19_story.html. [Paul Ryan's plan and the next 'new normal']. [in English]

[2] Bikkulova O. «Chto takoye «Hard skills» i «soft skills». V chem raznitsa i chto vazhneye?» <https://proforientator.ru/publications/articles/chto-takoe-hard-i-soft-skills-v-chem-raznitsa-chto-vazhnee.html> [What are 'hard skills' and 'soft skills'? What is the difference and what is more important?] [in Russian].

[3] Tsalikova, I. K., Pakhotina S. V. (2019). «Nauchnyye issledovaniya po voprosam formirovaniya soft skills (obzor dannyykh v mezhdunarodnykh bazakh Scopus. Web of Science) [Research on the formation of soft skills (review of data in the international databases Scopus, Web of Science)]. *Obrazovaniye i nauka*, 21, 8 [in Russian].

[4] Murzina, S.A. (2016). Aktual'ny'e problemy i napravleniya razvitiya pedagogicheskoy praktiki [Actual problems and directions of development of pedagogical practice]. *Vestnik KazNPU - Bulletin Of KazNPU Almaty*. URL: <https://articlekz.com/article/19540> (Data prosmotra: 31.03.2020) [in Russian].

[5] Otchet ob uchebno-metodicheskoy rabote pedagogicheskogo fakul'teta ZKGU im.M.Utemisova za 2018-2019 uchebny'j god [Report on the educational and methodological work of the pedagogical faculty of the Moscow state University named after M. Utemisov for the 2018-2019 academic year] (2019). Sostavitel': Gabdraxmanova Sh.T. Ural'sk [in Russian].

[6] Opros studentov i vy`pusnikov po ZKO – 2015-2017 gg. [A survey of students and graduates at the WKO – 2015-2017] [in Kazakh].

[7] Konceptsiya Obrazovatel'nogo Al'yansa mezhd Upravleniyami obrazovaniya regionov, Kazaxskim nacional'ny'm pedagogicheskim universitetom imeni Abaya i Mezhdunarodny'm centrom obrazovaniya «Edtech». [The concept of an Educational Alliance between regional education Departments, Abai Kazakh national pedagogical University and the international center for education "Edtech»] [in Russian].

[8] Ob organizacii praktiko-orientirovannogo obucheniya. Informaciya na Uchenom Sovete ZKGU im.M.Utemisova. [E`lektronny`j resurs] [About the organization of practice-oriented training. Information on the Academic Council of the M. Utemisov WKSU – Ural'sk, (2020). [in Kazakh and Russian].

[9] Gosudarstvenny`j obshheobyazatel'ny`j standart vy'sshego obrazovaniya soglasno prilozheniyu 7 k prikazu MON RK №604 ot 31 oktyabrya 2018 goda. [State obligatory standard of higher education in accordance with Annex 7 to the order of MES RK №604 dated October 31, 2018] .URL: <https://articlekz.com/article/19540> (Data prosmotra: 31.03.2020) [in Kazakh and Russian].

[10] Tipovy'e pravila deyatel'nosti organizacij obrazovaniya, realizuyushhix obrazovatel'ny'e programmy` vy'sshego i (ili) poslevuzovskogo obrazovaniya soglasno prilozheniyu 5 k prikazu MON RK № 595 ot 30 oktyabrya 2018 goda. [Standard rules of activities of educational institutions, implementing educational programs of higher and (or) postgraduate education in accordance with Annex 5 to the order of MES RK № 595 dated October 30, 2018].URL: <https://articlekz.com/article/19540> (Data prosmotra: 31.03.2020) [in Kazakh and Russian].

[11] Tipovaya Uchebnaya programma «Pedagogicheskaya praktika I-IV kursy`» dlya gruppy` special'nostej 5B010000-Obrazovanie. (Ob`em ot 6 do 20 kreditov), razrabotannaya na baze KazNPU im. Abaya [Standard Curriculum "Pedagogical practice I-IV courses" for the group of specialties 5B010000-Education. (Volume from 6 to 20 credits), developed on the basis of KazNPU]. (2017). Abai's - Almaty`, god [in Kazakh and Russian].

[12] Prikaz MON RK № 590 ot 25 oktyabrya 2018 goda «Ob utverzhdenii struktury` i pravil razrabotki programmy` razvitiya organizacii vy'sshego i (ili) poslevuzovskogo obrazovaniya» [Standard Curriculum "Pedagogical practice I-IV courses" for the group of specialties 5B010000-Education. (Volume from 6 to 20 credits), developed on the basis of KazNPU]. Abai's URL: <https://articlekz.com/article/19540> (Data prosmotra: 31.03.2020) [in Kazakh and Russian].

[13] Strategicheskij plan Zapadno-Kazaxstanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni M.Utemisova na 2017-2021 gody` [Strategic plan of M. Utemisov West Kazakhstan state University for 2017-2021 Protokol №2, 29.10.2018g]. US ZKGU im.M.Utemisova [in Kazakh and Russian].

[14] Konceptsiya Proekta USM (University – School – Mastery). Protokol №2, 29.10.2018g. (2018). US ZKGU im.M.Utemisova. – Ural'sk, [in Kazakh and Russian].

[15] Qazaqstandyq mektepke mamandar dayarlau: zhana mazmun zhane tazhiribemen bailansy = Podgotovka specialistov dlya kazakhstanskoi shkoly Podgotovka specialistov dlya kazaxstanskoj shkoly` obnovenie soderzhaniya i svyaz` s praktikoj: [Training of specialists for Kazakhstan schools: updating the content and connection with practice: Repub. scientific-experience] (2019). Respub. ry`l.-tazhirib. konf. Mat. - Mat. respub.nauch.-prakt. konf. - Mate. respub.scientific.- pract. Conf. Oral: M.Øtemisov aty`ndaŕy` BҚМУ RBO [in Kazakh and Russian].

[16] Gabdrakhmanova, Sh. (2020). Zhogary oqu ornynda integrativti praktika zhyesin yiymdastyru tazhiribesi [Experience in organizing an integrative practice system at a university] «Zhanartylgan bilim beru: zhogary oqu orny men mektep tazhiribesi» respublikalyq gulumi-praktikalyq konferensiyasy. Plenarlyq bayandama. - Republican scientific and practical conference «Updated Educational Content: the experience of the university and school». Plenary report. - Experience of organizing the system of integrative practice in higher education / / Republican scientific and practical conference "updated education: experience of universities and secondary schools". Plenary report Aktobe [in Kazakh].

[17] Professionalnyi standart pedagoga (2017). [Teacher's professional Standard]. Retrieved from <https://atameken.kz/uploads/content/files/%D0%9F%D0%A1%20%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3.pdf>.

[18] Gabdrakhmanova, Sh., Obydenkina, L., Abugalieva, G., Yerniyazova, S. (2018). Programma kursov povysheniya kvalifikatsii «Mir detei» dlya prepodavatelei vuza v ramkah obnovenennogo soderzhaniya

obrazovaniya [Program of continuing education courses in secondary schools “World of Children“ for university teachers as part of the updated content of education]– Protocol №2, 29.10.2018. Academic Council M.Utemisov WKSU. Uralsk [in Kazakh and Russian].

[19] «Balalar aleymy» biliktilikti arttyru kursynan otken oqytushylardyn refleksiifti esepter zhinagy = Sbornik reflektivnyh otchetov prepodavatelei, proshedshyh kursy povysheniya kvalifikatsii «Mir detei» [A collection of reflective reports of teachers who completed a course “World of Children“] (2019). Oral [in Kazakh and Russian].

[20] Zhanartylgan bilim mazmuny ayasynda zhogary oqu orny oqytushylaryna arналган «Balalar aleymy» atty zhalpy orta bilim беретін мектептерде биліктілікті арттыру курсы натіжелері бойынша фотоматериалдар=Fotomaterialy po itogam kursov povysheniya kvalifikatsii v obsheobrazovatelnyh shkolah «Mir detei» dlya prepodavatelei vuzov v ramkah obnoblennogo soderzaniya obrazovaniya [Photo materials based on the results of continuing education courses in secondary schools “World of Children“ for university teachers as part of the updated content of education] (2019). Oral [in Kazakh and Russian].

Габдрахманова Ш.Т., Обыденкина Л.В., Мұқанбетова Ж.Т.

ҚАЗАҚСТАНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МОДЕЛІ: АКАДЕМИЯЛЫҚ ОҚУ МЕН МЕКТЕПТЕГІ ТӘЖІРИБЕНІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

Аңдатпа. Жұмыс берушілер арасында жаңа форматтағы мектептерде жұмыс жасауға дайын болашақ педагогтарды жоғары оқу орындарында даярлау жеткіліксіз жүреді деген пікір бар. Білім және ғылым министрлігі практикаға бағытталған оқытуға көшетіндігін хабарлады. Осы зерттеу Батыс Қазақстан облысындағы университетте педагогикалық кадрларды даярлауда шынайы ситуацияны анықтауға бағытталды. Зерттеуде авторлар негізгі (қатаң) және бейімделгіш (жұмсақ) кәсіби дағдылар кешенін біріктіретін маманның құзыреттілік моделіне бағытталған, студент-бакалаврдың тұтас білім алуы барысында академиялық оқу мен мектептегі үздіксіз тәжірибеге негізделген жүйелі-интегративті педагогикалық білімнің жаңа моделін ұсынады.

Жүйелі-интегративті модельді сынақтан өткізудегі аралық нәтижелер мектеп алаңында тәлімгермен өтетін студенттің өздік жұмысы сапалы практикаға-бағытталған кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруды қамтамасыз ететіндігі туралы қорытынды жасауға негіз болды. Бұл мәліметтер стейкхолдер роліндегі мектеп және университет арасында тығыз байланыстың тұрақты және сенімді сипатта қажеттігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: педагогикалық білім; жүйе; интеграция; академиялық оқу; интегративті тәжірибе; жүйелі-интегративті модель.

Gabdrakhmanova Shynar, Obydenkina Larisa, Mukanbetova Zhanar

NEW MODEL OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN: THE INTEGRATION OF ACADEMIC STUDY AND PRACTICE IN SCHOOL

Annotation. There is a widespread opinion among employers that the training of future teachers to work in schools of the new format is poorly carried out in universities. The Ministry of education and science announced the transition to practice-oriented training in universities. This research is aimed at finding out the real situation in the training of teachers in the University of West Kazakhstan region. The authors of the research propose a new system-integrative model of pedagogical education, that integrates academic learning and systemic practice in school throughout the student's bachelor's degree, focused on the competence model of a specialist, which includes a set of basic (hard) and adaptive (soft) skills.

The given intermediate results on the testing of the system-integrative model allow us to conclude that the organization of independent work of a student with a mentor on the school site provides the formation of high-quality practice-oriented professional competence of future teachers. These data point to the need for constant and strong cooperation between universities and schools which act as stakeholders.

Keywords: Pedagogical Education; Integration; System; Academic Study; Integrative Practice; System-integrative model.

ӘОЖ 557.57.08570(82)
ГТАХР 34.05.17
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).7

Рүстеннов А.Р., Кожағалиева Р.Ж.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: rabdrakhmanova_7@bk.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада студенттерді оқытуда ғылыми-зерттеу тәсілін дамыту мәселелері, сондай-ақ болашақ мамандарды даярлау аясында зерттеу білімі мен дағдыларының мәні мен қалыптасуы қарастырылған.

Бұл бағыттың өзектілігі білім беру мен қоғамның дамуындағы қазіргі жағдайдың талаптарымен анықталады. Бұрын әлеуметтік табысты болу үшін адам, жақсы маман болу жеткілікті болды, ал қазір белгілі бір білім мен дағдыларға ие болу үшін мәселелерді өз бетінше қоюға және шығармашылықпен шешуге қабілетті ерекше адам болу керек. Тек бұл бәсекеге қабілетті, сұранысқа ие маман болуға мүмкіндік береді. Студенттердің кәсіби, әлеуметтік, шығармашылық тұлғасын қалыптастыру тәсілдерінің бірі: ғылыми-зерттеу қызметі. Дәл осы қызмет түрі студентке өзінің шығармашылық, өз білімін, зерттеу қабілетін, дербестігін, белсенділігін көрсету, шығармашылық, стратегиялық жоспарлау мүмкіндігі қызмет және күтілетін нәтижелерге қол жеткізу, сондай-ақ ұжымда жұмыс істей білу қабілеттерін қалыптастырады.

Кілт сөздер: зерттеу тәсілі; білім мен дағдыларды қалыптастыру; ғылыми жұмыстың негізгі міндеттері; оқу-зерттеу жұмысының мақсаттары; білім беру; дипломдық жұмыс; пікір; рецензия.

Kipicne

Оқытудағы зерттеушілік тәсіл-бұл білімалушылардың ғылыми таным әдістерімен танысу жолы, оларда ғылыми дүниетанымды қалыптастырудың, ойлау мен танымдық дербестікті дамытудың маңызды құралы.

Оқытудағы зерттеу тәсілінің мәні:

- ғылыми зерттеудің жалпы және жеке әдістерін оқу таным процесіне оның барлық кезеңдерінде (қабылдаудан бастап практикада қолдануға дейін енгізуде);
- оқу және оқудан тыс ғылыми білім беру, шығармашылық ізденіс қызметін ұйымдастыруда;
- пәндер ішіндегі және пәнаралық байланыстарды өзектендіруде;
- «Оқытушы-студент» өзара қарым-қатынас сипатын ынтымақтастық жағына өзгерту.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Студенттердің зерттеу білімі мен дағдыларын қалыптастыру бойынша жұмыстың мазмұнын анықтай отырып, ғылыми-зерттеу жұмысы аясында оқытушылар түсініктерге, зерттеу білімі мен зерттеу дағдыларына назар аударады. Зерттеу білімі оқыту мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде ақпаратпен жұмыс істеу тәсілдері мен әдістері туралы түсініктерді камтиды, заңдылықтарды, фактілерді, оқыту, тәрбиелеу және дамыту процестерін ұсынуға, қалыптастыруға, түсіндіруге бағытталған танымдық іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады. Зерттеу дағдылары - бұл оқытудың, тәрбиенің және дамудың объективті заңдылықтарын

анықтауға (құруға, ашуға және т.б.) бағытталған танымдық іс-әрекеттің нәтижелерін іздеу, таңдау, өңдеу, талдау, құру, жобалау және дайындау бойынша саналы түрде әрекет ету қабілеті. Зерттеу білімін, дағдыларын игеру және оқу-зерттеу жұмысын жүзеге асыру барысында зерттеу қызметін жүзеге асыру қабілеті мен дайындығы қалыптасады [1,2].

Студенттер ғылыми-зерттеу жұмысының әдістемесін, өз бетінше және шығармашылық ойлау, алған білімдерін практикада пайдалану, ғылыми әдебиетпен өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын дамытады, алынған деректерді өңдеу, нәтижелерді талдау, ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелері бойынша баяндамалар мен есептерді жасау және ресімдеу әдістемесін меңгереді [3,4].

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары олардың зерттеу мәдениетінің қалыптасуына ықпал етеді, өйткені олардың зияткерлік белсенділігінің деңгейі артып, ғылыми білімді игере білу, сондай-ақ әрі қарайғы қызметінде тиімді пайдалану қабілеті қалыптасады. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау алынған білімді жүйелеуге, бекітуге және жетілдіруге ықпал етуге арналған. Ғылыми-зерттеу жұмысының кез - келген түрі студенттердің оқу материалын меңгеру деңгейін арттырады, өмірлік жағдайларды шешуде теориялық білімдерін шығармашылықпен қолдана білуін дамытады, кәсіби өсуіне ықпал етеді [5, 3].

Ғылыми-зерттеу жұмысы қажет, өйткені ол ақыл-ой еңбегінің мәдениетін арттырады, білімді өз бетінше алу және тереңдету қабілетін дамытады, болашақ кәсіби қызметте қажет жауапкершілік сезімін тәрбиелейді. Студенттерді кәсіби қызметке тиімді бейімдеу процесі қазіргі заманғы жоғары білім берудің қажеттілігі болып табылады. Бейімделуге жәрдемдесуді оқыту процесінде де, аудиториядан тыс қызметте де жүзеге асыру қажет. Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметіне қатысуы өзіндік шығармашылық жұмысқа, ойлау қызметін дамытуға ықпал етеді, қызығушылық тудырады, танымдарын кеңейтеді, бастысы талдауға, салыстыруға, бөлуге мәжбүр етеді. Алынған дағдылар оларға әрі қарай жұмыс істеуге көмектеседі. Қазіргі әлем студенттен икемділікті, ұтқырлықты, бейімделуді, жаңа ақпарат көздерімен жұмыс істеуді, кәсіби деңгейін арттыруды талап ететін жаңартулар мен өзгерістердің жоғары жылдамдығымен сипатталады [6, 7]

Жоғары оқу орнының қабырғасында болашақ маман өзіндік шығармашылық, зерттеу, ғылыми жұмыс дағдыларын дамытып, өзінің кәсіби мүдделері мен қажеттіліктерінің шеңберін қалыптастыруы керек. Осыған байланысты, жоғары білім беру мақсаттарының бірі – белсенді, шығармашылық, кәсіби дайындалған тұлғаны қалыптастыру, оның дүниетанымы мен ойлау стилі қазіргі заманғы жағдайларға ғана емес, болашаққа да бағытталған. Өз бетінше білім алуға деген ұмтылыс – бұл біздің студенттердің кәсібилігінің негізі [1, 7].

ЖОО студенттерін оқытудағы ғылыми-зерттеу тәсілі – бұл ғылым жетістіктеріне, озық педагогикалық және зерттеу тәжірибесіне негізделген ғылыми-практикалық іс-шаралардың арнайы кешені. Бұл тәсіл болашақ мамандардың – университет студенттерінің жалпы және кәсіби құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы оқу процесінің жалғасы және тереңдеуі, маман даярлау сапасын арттырудың маңызды және тиімді құралдарының бірі болып табылады [2,9].

Студенттердің ғылыми жұмысының мақсаты – дайын білімді игеруден жаңа білім алу әдістерін игеруге көшу, ғылыми әдістерді қолдана отырып, өзіндік талдау дағдыларын игеру. Студенттердің ғылыми жұмысының негізгі міндеттері шығармашылық және аналитикалық ойлауды дамыту, ғылыми ой-өрісін кеңейту; өзіндік ғылыми-зерттеу жұмысының тұрақты дағдыларын дарыту, оқытылатын пәндерді меңгеру сапасын арттыру, теориялық білімді және ғылыми зерттеулердің заманауи әдістерін қолдана білуді қалыптастыру болып табылады [7,8,10].

Зерттеу нәтижелері

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың негізгі формасы пәндер бойынша студенттік ғылыми үйірмелер болып табылады. Үйірмелер қызметінің

негізгі мазмұны сабақтан тыс уақытта белгілі бір тақырып бойынша ғылыми зерттеулерді орындау болып табылады. Кез-келген ғылыми зерттеудің негізгі компоненттері: зерттеу проблемасының, зерттеу мақсаттары мен міндеттерінің, ғылыми гипотезаның болуы, зерттеу объектісі мен тақырыбын дәл анықтау, зерттеудің сенімді әдістерін таңдау және дамыту.

Студенттердің зерттеу қызметі әр түрлі түрде жүзеге асырылады шығармашылық жұмыстар, кейбіреулер ақпараттық реферат жасайды. Мұндай еңбектерде авторлар нақты бір ғалымдардың қазіргі ғылыми басылымдарына сілтеме жасайды.

Мұндай шығармашылық жұмыстардың нәтижелері ғылыми конференцияларда жарияланады, экологиялық жазғы лагерьде өткізіледі. Көбінесе ақпараттық-рефераттық жұмыстар проблеманы өз түсіндіруімен проблемалық-рефератқа айналады. Әдетте, проблемалық реферат жұмыстары авторға ғана емес, оның тыңдаушыларына да қызықты.

Зерттеуде шығармашылық жұмыстарының маңызы өте зор. Оларды орындау үшін студенттер талдап қана қоймайды ғылымда сипатталған қол жетімді зерттеу нәтижелері, сонымен қатар әдістерді игереді, оларды өздерінің тәжірибелік материалдарын алу үшін қолданады. Жеке зерттеулер талданады, олар бойынша тұжырымдар тұжырымдалады. Көбінесе зерттеу барысында студенттер нәтиже алады, жұмыстың басында болжау қиын болады. Бұл зерттеуді жалғастыруға ынталандырады, студент іздену жұмыстары арқылы шығармашылық дамуын арта түсіреді.

Студент ғылыми-зерттеу жұмыстарын аяқтағаннан кейін жаңа, қосымша білім алып қана қоймай, сонымен қатар өз жауапкершілігін дамытып зерттеу нәтижелерімен басқа студенттермен бөліседі. Зерттеуші студенттер "зияткерлік меншік" ұғымымен танысады, зерттеу объективтілігі, ғылыми этика қағидаттарымен танысады. Орындалған зерттеу жұмыстарының нәтижелерімен студенттер әртүрлі деңгейдегі конференцияларда баяндама жасайды. Әр сөз – ақпараттың сенімділігі, дәлелді және сенімді диалог, студенттің қорытындысы, оқытушының және ғылыми кеңесшінің шығармашылығы.

Зерттеу жұмысын орындау барысында студенттер болашақ мамандыққа қажетті дағдылар мен қабілеттерге ие болады, танымдық белсенділікті, шығармашылық дербестікті, өз денсаулығына сыни көзқарасты дамытады, дененің резервтік қабілеттерін арттыру қажеттілігін түсінеді.

Қазіргі кезеңдегі жоғары білімнің басты мақсаты студенттерге білім беру және олардың белгілі бір дағдыларын дамыту ғана емес, сонымен қатар студенттердің ақпаратты өз бетінше алу, талдау және ұтымды пайдалану, тез өзгеретін әлемде тиімді өмір сүру, даму және жұмыс істеу қажеттілігін қалыптастыру болып табылады. Танымдық тәуелсіздікті қалыптастыру және оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту кезінде оқу-тәрбие жұмысының тиісті әдістері, формалары мен әдістері ғана емес, сонымен қатар әртүрлі кәсіби жағдайларға зерттеу тәсілін дамыту үлкен маңызға ие [1,7].

Студенттер ғылыми-зерттеу жұмыстармен айналасқанда алған дағдыларын, соңғы курстарда дипломдық жұмыс жазған кезде көп пайдаланады. ЖОО-дағы қорытынды жұмыс мамандандырылған бағыты бар тақырыптар бойынша дипломдық жұмыс нысанында орындалады. Дипломдық жоба/дипломдық жұмыс – бұл студенттердің кешенді өзіндік жұмысы, оның негізгі мақсаты мен мазмұны мамандық бейіні бойынша теориялық және практикалық сипаттағы өзекті міндеттер мен мәселелерді жан-жақты талдау, зерттеу және әзірлеу болып табылады. Дипломдық жұмыс орындау студенттің алған білімін, іскерлігін жүйелеуге және бекітуге, жалпы және кәсіби құзыреттіліктерді меңгеруге ықпал етуге арналған.

Зерттеу жұмысының осы түрін ұйымдастыру келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Дипломдық жұмыс жетекшілерінің тақырыптарын әзірлеу және бұйрықпен бекіту.
2. Дипломдық жұмыс жазудың қажетті шарты – бұл дипломалды практикасы, оның мақсаты материалдарды жинау және жалпылау, сонымен қатар практикадан өту кезінде студент зерттеу нысаны мен тақырыбын таңдайды, дипломдық жұмыстың бастапқы

нұсқасын дайындайды. Университетте әрбір мамандық бойынша негізгі практика базаларымен келісім-шарт жасалады.

3. Жұмысты орындау студенттерді дипломдық жұмыс туралы ережемен таныстырудан және диплом жетекшіден жеке тапсырма алудан басталады. Сонымен қатар студенттерге дипломдық жұмыс бойынша күнтізбелік жоспар-кесте беріледі. Онда жұмыстың белгілі бір кезеңдерінің реттілігі, кезектілігі және мерзімдері белгіленеді. Кестемен бірге диплом жетекшісі студентпен бірге жұмыс жоспарын жасайды. Сондай-ақ, жұмыс жоспарда диплом жұмысының негізгі мазмұның, әр тарау мен бөлімдердің шамамен көлемін көрсетеді.

4. Диплом жұмыс аяқталғаннан кейін ол диплом жетекшісіне ұсынылады. Диплом жетекшісі дипломдық жұмысқа жазбаша пікір жасайды. Осы материалдардың негізінде кафедра отырысында комиссия шешімімен студентке диплом жұмысын қорғауға рұқсат беріледі.

5. Қорғауға жіберілген дипломдық жұмыс рецензияға жіберіледі. Рецензент жұмысты формасы мен мазмұны бойынша бағалайды.

6. Дипломдық жұмыс қорғау үшін титул бетінде белгіленген қолдармен расталған, диплом жетекшісінің жазбаша пікірімен, рецензиясымен МАК-қа ұсынылады. Дипломдық жұмысты қорғау түлектердің деңгейі мен сапасының тиісті мамандықтарға сәйкестігін анықтау мақсатында жүргізіледі.

Дипломдық жұмыс студенттің жоғары дербестік деңгейін болжайды, өзін-өзі тануға және шығармашылық өзін-өзі көрсетуге мүмкіндік береді. Тұлғаның қасиеттерін, ойлаудың шығармашылық түрін қалыптастыру және дамыту қазіргі білім беру тұжырымдамасының негізін құрайды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, ЖОО студенттердің зерттеу қызметін ұйымдастыру сауатты ғылыми негізделген тәсілді және ұйымдастырушылық-басқарушылық, оқу-әдістемелік, кадрлық қамтамасыз ету, ұйымдастырушылық-әдістемелік, ақпараттық, дидактикалық және психологиялық-педагогикалық міндеттер кешенін шешуді талап етеді. Бұл міндеттерді кез-келген оқу орнында шешуге болады, егер оқытушылар ғылыми-әдістемелік дайындықтың белгілі бір деңгейіне, жобалау технологиясы мен зерттеу әдісіне ие болса.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Дистанционная поддержка в процессе подготовки студентов высших учебных заведений / А.С. Ломов // Сибирский педагогический журнал. 2011. №1. С. 88–94.
- [2] Сергеева О.С. Самостоятельная работа студентов ссуза в рамках – 2016. –компетентностного подхода / О.С.Сергеева // Прил.к журн. «СПО». С.118-121.–№4.
- [3] Метод учебного проекта в образовательном учреждении: Пособие для учителей и студентов педагогических вузов / Н.Ю. Пахомова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: АРКТИ, 2005. – 112 с.
- [4] Логинова А. Самостоятельная работа студентов, как важная часть –подготовки компетентного специалиста /А.Логинова // Вестник СПО. С.4.– №2. –2015.
- [5] Макарова Е.Л. Ключевые исследовательские компетенции современного учителя, их формирование в процессе обучения в вузе / Е.Л. Макарова //Образование и саморазвитие. 2010. Т. 5. №21. С. 90–96.
- [6] Грунская Е.А. Организация самостоятельной работы студентов с использованием рабочих тетрадей / Е.Л.Грунская, Н.Ф.Потоцкая // С.20-21.– №12. – 2010.
- [7] Назарова Л.П. Исследовательская компетентность как основной компонент профессионализма учителя / Л.П. Назарова, В.Г. Сотник //Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2008. №2. С. 69–78.
- [8] Marinho-Araujo C. M. Adaptation of the academic expectation scale of freshman university students / C. M. Marinho-Araujo, D. De Souza Fleith, L. S. Almeida et al. // Avaliacao Psicologica. 2015. Vol. 14, No. 1. P. 133–141.

[9] Heng Tsai Tan A. A systematic review of quality of student experience in higher education / A. Heng Tsai Tan B, Muskat, A. Zehrer // International Journal of Quality and Service Sciences. 2016. Vol. 8, No. 2. P. 209–228. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJQSS-08-2015-0058>.

[10] Иванова И.А. Человеческий капитал как основа инновационных преобразований и развития общества через призму мотивационных ожиданий студентов / И. А. Иванова // Управленческие науки в современном мире. 2015. Т. 1. № 1. С. 618–620.

REFERENCES

[1] Lomov, A.S. (2011). Distancionnaya podderzhka v processe podgotovki studentov vysshih uchebnyh zavedenij [Distance support in the process of preparing students of higher educational institutions]. Siberian pedagogical journal [in Russian].

[2] Sergeeva, O.S. (2016). Samostoyatel'naya rabota studentov ssuza v ramkah kompetentnostogo podhoda [Independent work of college students within the framework of the competence approach] SPO [in Russian].

[3] Pahomova, N.Yu. (2005). Metod uchebnogo proekta v obrazovatel'nom uchrezhdenii: Posobie dlya uchitelej i studentov pedagogicheskikh vuzov [Method of a training project in an educational institution: A guide for teachers and students of pedagogical universities] ARKTI [in Russian].

[4] Loginova, A. (2015) Samostoyatel'naya rabota studentov, kak vazhnaya chast' podgotovki kompetentnogo specialista [Independent work of students, as an important part of training a competent specialist]. Vestnik SPO [in Russian].

[5] Makarov, E.L. (2010). Klyuchevye issledovatel'skie kompetencii sovremennogo uchitelya, ih formirovanie v processe obucheniya v vuze [Key research competencies of a modern teacher, their formation in the process of studying at a university]. Education and self-development [in Russian].

[6] Grunskaya, E.A., & Potockaya, N.F. (2010). Organizatsiya samostoyatel'noj raboty studentov s ispol'zovaniem rabochih tetradej [Organization of students' independent work using workbooks], 12 [in Russian].

[7] Nazarova, L.P., & Sotnik, V.G. (2008). Issledovatel'skaya kompetentnost' kak osnovnoj komponent professionalizma uchitelya [Research competence as the main component of teacher professionalism]. Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina -Bulletin of the Leningrad State University. A.S. Pushkin [in Russian].

[8] Marinho-Araujo, C. M., Souza Fleith, D. De. & Almeida, L.S. (2015). Adaptation of the academic expectation scale of freshman university students. Avaliacao Psicologica [in English].

[9] Heng Tsai Tan, A.A., Muskat, B. & Zehrer, A. Systematic review of quality of student experience in higher education. [International Journal of Quality and Service Sciences]. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/IJQSS-08-2015-0058> [in English].

[10] Ivanova, I.A. (2015). Chelovecheskij kapital kak osnova innovacionnyh preobrazovanij i razvitiya obshchestva cherez prizmu motivacionnyh ozhidaniy studentov [Human capital as the basis for innovative transformations and development of society through the prism of students' motivational expectations] [in Russian].

Рустенов А.Р., Кожагалиева Р.Ж.

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы развития научно-исследовательского подхода в обучении студентов, а также сущность и формирование исследовательских знаний и навыков в рамках подготовки будущих специалистов.

Актуальность данного направления определяется требованиями современного состояния образования и развития общества. Раньше для социального успеха было достаточно быть человеком, хорошим специалистом, а теперь, чтобы иметь определенные знания и навыки, нужно быть уникальным человеком, способным самостоятельно ставить и творчески решать проблемы. Только это позволит стать конкурентоспособным, востребованным специалистом. Один из способов формирования профессиональной, социальной, творческой личности студентов: научно-исследовательская деятельность.

Именно этот вид деятельности формирует у студента способность проявлять свое творчество, свои знания, исследовательские способности, самостоятельность, активность, способность к творчеству, стратегическому планированию и достижению ожидаемых результатов деятельности, а также умение работать в коллективе.

Ключевые слова: исследовательский подход; формирование знаний и умений; основные задачи научной работы; цели учебно-исследовательской работы; образовательная; дипломная работа; отзыв; рецензия.

Rustenov Amangeldy, Kozhagaliyeva Rima
RESEARCH APPROACHES IN TEACHING STUDENTS OF HIGHER
EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation. The article deals with the problems of developing a research approach in teaching students, as well as the essence and formation of research knowledge and skills in the training of future specialists.

The relevance of this direction is determined by the requirements of the current state of education and development of society. Previously, for social success, it was enough to be a person, a good specialist, but now, to have certain knowledge and skills, you need to be a unique person who is able to independently set and creatively solve problems. Only this will allow you to become a competitive, in-demand specialist. One of the ways to form a professional, social, and creative personality of students: research activities. This type of activity forms the student's ability to show their creativity, their knowledge, research abilities, independence, activity, the ability to create, strategic planning and achieve the expected results of activities, as well as the ability to work in a team.

Keywords: research approach; formation of knowledge and skills; main tasks of scientific work; goals of educational and research work; educational; thesis; feedback; review.

ӘОЖ 792.8

ГТАХР 13.21.15

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).8

¹Айткалиева К.Д., ²Сапарова Ю.А.

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: aitkalieva_kd@mail.ru, ylduz58@bk.ru

МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ
ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие мен білім беру барысында олардың көркемдік талғамын қалыптастыру жолында хореографиялық өнердің мүмкіндіктерін пайдаланудың маңызы зор. Мақалада мәдени-тынығу жұмысы саласындағы хореографиялық өнердің тәлімдік әсерін тиімді пайдалану арқылы көркемдік талғам өрісін дамыту жолдары мен тәсілдері, эстетикалық тәрбие жүйесіндегі көркемдік талғам ұғымының сипаты, оны қалыптастырудың педагогикалық негіздері, көркемдік талғамның қалыптасуына ықпал

ететін хореографиялық өнердің түрлері - классикалық биді, халықтық-сахналық биді, қазақ биін оқытып үйретудің әдістері сөз болады.

Би дегеніміз - ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мәдениет. Бұл ретте мәдени-тынығу жұмысы саласының маманы бидің мәнерлі құралдарын мәдени демалыс жұмысы тәжірибесінде қолдана алуы үшін биді орындаудың түрлі бағыттарымен, сондай-ақ халықтық би шығармашылығы құндылығымен таныс болғаны дұрыс.

Кілт сөздер: Хореография; эстетика; классикалық биі; халықтық-сахналық биі; қазақ биі; экзерсис; терминология; музыка; өнер; мәдениет; рухани; бос уақыт.

Kipicne

Зерттеудің мақсаты - мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастырушы мамандар дайындаудағы би өнерін оқытудың маңыздылығын, мәдени-тынығу жұмысы саласындағы хореографиялық пәндердің кәсіби деңгейде оқытылуын қалыптастырудың педагогикалық тиімді жолдарын қарастыру.

Хореографиялық өнер мәдени-тынығу жұмысы саласы бойынша мамандар даярлау үрдісінде айрықша рөл атқарады, өйткені көркем шығармашылық оның жүйелендіруші өзегі болып табылады және студенттерді шығармашылық дамытуға ерекше әсерін тигізеді.

Хореографиялық өнердің мәдени-тынығу жұмысындағы ерекшелігі – оның мәдени және демалыс бағдарламаларының алуан түрлілігі мен тақырыбына сәйкес бос уақыттың әр түріне енуі болып табылады.

Хореография (грекше choreia – би және grapho - жазу).

Би жазу (алғашқы мағынасы). Би өзінің әр түрлілігіне қарамастан тұтас өнер (XIX ғасырдың аяғынан бастап «Хореография» термині белгіленген). Хореография өнері ұйымдасқан шартты музыкалы, адам денесінің образды мәнерлі қозғалысына негізделген. Образды түрде жеткізу бастамасы адам болмысымен үйлесімді әрі нақты өмірдің өзінде де солай. Аңғарар болсақ адамның қалай қозғалғанынан, ымдауынан және басқаның әрекетіне пластикалық кері жауап қайтаруынан оның мінезі, сезімі, жеке адами өзгешелігі байқалады. Нақты өмірде пайда болған мұндай түр сипатты көрсетуші «сөйлейтін» элементтерді пластикалық интонациялар немесе мотивтер деп атау қалыптасқан. Бұларда хореографияның образды қайнар бастаулары негізделген. Ол нақты өмірден көптеген қозғалыстарды ала отырып, өз бойына симметрия, сәндік өрнектерді ырғақ заңдылығы бойынша жинақтайды. Хореография - басынан синтездік өнер, ол өйткені би пластикасының айқындығын күшейтетін, әсершіл және ырғақты негіз беретін музыкадан тысқары өмір сүре алмайды. Кейбір шығыс және африка халықтарындағы биді соқпалы аспап ырғағымен сүйемелдеуі - бұл енді музыканың әр түрлілігі. Мұнымен қоса хореография би композициясы арқылы уақыт пен кеңістік мағынасын билеушінің кейпімен көрерменіне жеткізе білетін көрніс өнері. Хореографияның жоғары формасы - балет, және жарыса музыкалық театрдың бір түрі болып табылады [1, с.564].

Мәдени-тынығу жұмысы мамандарын даярлау үрдісінде хореографияның оқытылуын зерттеудің өзектілігі мен практикалық маңыздылығы би өнерін үйрену, бидің классикалық, тұрмыстық, фольклорлық, заманауи және эстарда хореографиясы негіздерімен таныстыру арқылы студенттердің креативті ойлау қабілетін дамыту қажеттілігінен туындайды. Мәдени-тынығу жұмысы мамандарын даярлау үрдісінде бидің әр түрлі мәдени-тынығу бағдарламаларының қоғамдық тәжірибесінде биді мәнерлі етіп көрсету маңыздылығы туралы ұғым қалыптастыру қажет. Студенттер бидің көпфункционалдығын көре біліп, биді мәдени тынығу санатына тең дәрежеде жатқызуға болатын мәдениет, өнер түрі ретінде қарастыра алатындай көзқарасқа ие болуы қажет.

Би - кез-келген халықтың басты ұғымдарының біріне жататынын және оның көмегімен кез-келген ұлт пен ұлыстың сипатын анықтауға болатынын айта кеткен жөн. Мұндай би көп жағдайда функционалды және адамның қызмет жағдайы мен оның

мәселелеріне байланысты. Айталық, мәселен, жұмыстан бос уақытта, яғни дискотекада, кештерде билейтін билерді мәдени тынығу санатына қосуға болады.

Кез-келген адам дискотекада өзінің ләззаты үшін па қимылдарын орындап, би тобында өз мүмкіндігін сынай алады. Нәтижесінде, би - демалыс ретінде тынығып, босаңсуға, көңіл көтеруге, эмоционалдық стрессті жеңілдетуге, адамдардың өзара әрекетіне көмектесуге деген ниетпен байланысты. Мәдени-тынығу жұмысының маманы демалуды бидің көмегі арқылы ұйымдастыра білуі шарт.

Мәдени- тынығу саласындағы бидің ерекшеліктері ең алдымен, бос уақытты өткізу сипатымен анықталады және бос уақытты өткізу принциптерінің интеграциялануын болжамдайды (бос уақыт процесіне өз еркімен қатысу, процестің ішкі құндылығы, өзін-өзі ұйымдастыру және бос уақытты таңдау еріктігі, тұлға мүдделерінің басымдығы). Бұдан басқа, барлық мәдени-тынығу бағдарламаларында би ерекше міндетті орындайды. Оның белсенді сипаты аудиторияны әрекетке қосып жібере алады (би флешмобтары, би белсенділігі, шеберлік кластары). Яғни, кей адамдар үшін би белсенді қызмет ретінде болса, ал кейбіреулер үшін – көрініс түріндегі эмоционалды әсер ету құралы ретінде әрекет етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысында әлемдік (Н.Базарова, В.Мей, Г.П.Гусев, Т.Ткаченко) және Қазақстанның (Ш.Жиенқұлова, Ғ.Бейсенова, Т.О.Ізім, А.К.Кульбекова т.б.) көрнекті хореография өнері педагогтарының, қайраткерлерінің еңбектері теориялық және әдістемелік негіз ретінде басшылыққа алынды. Мәдени-тынығу жұмысы, бос уақыт педагогикасы саласындағы зерттеушілер А.Д.Жарков, Н.К.Камалова, Л.И.Шулунова М.Е.Ержанов, И.Т.Багов, Г.С.Тихоновская, Ю.Д.Красильников, В.М.Чижиков еңбектеріне назар аударылды.

Қазақстанда тәжірибе жүзінде талқыланған, пайдаланылған Ш.Жиенқұлова, Д.Әбіров, Ғ.Бейсенова сынды би майталмандарының қимылдар терминологиясы, қазақ халық биіндегі анықталған қимылдарының элементтері жұмыстың негізін құрайды.

Зерттеу нәтижелері

Хореографияны өнер ретінде қарастыра болсақ, бұл - адамның нақты бір эстетикалық мұраттарына сәйкес хореографиялық көркемдік шығармашылық үрдістегі ақиқаттың көрінісі мен қалыптасуының бір түрі болып табылады.

Би өнерінің сипатын қарастыра отырып, оның табиғатынан синтетикалық екенін анықтауға болады, өйткені ол бидің басқа түрлерімен тығыз байланыста. Хореографиялық өнерге – музыка, драматургия, хореографияның өзі, кескіндеме өнері және т.б. секілді өнер түрлері жатады. Хореографияның кеңістіктік-уақыттық өнер түрі ретіндегі ерекшелігін эстетикалық мәнді, ырғақты жүйеленген қимылдар мен қалыптар арқылы жасалатын көркем образдар құрайды.

Мәдени-тынығу жұмысы саласының болашақ мамандары би өнерінің теориялық негіздерімен қаруланып, сондай-ақ оларды кәсіби қызмет үрдісінде тиімді қолдану дағдысы мен білігіне ие болуы қажет. Сонымен қатар, мәдени-тынығу жұмысы мамандары міндеті түрде хореография негіздері бойынша білімді, жеке иілімділікті қалыптастырудың негізгі әдістерін игеруі керек. МТЖ маманы жалпы дене және пластикалық мәдениеттің ырғақтық дағдысына ие болғанда ғана маманның шығармашылық әлеуеті дамып, өзін-өзі жүзеге асыру, жетілдіру қабілетіне қол жеткізеді.

Мәдени-тынығу бағдарламаларының қай түрі болмасын, барлық жас ерекшеліктері үшін бимен байланысты екені белгілі. Хореография негіздері бойынша біліммен қаруланған МТЖ маманы осы шаралардың ұйымдастырушысы ғана емес, сонымен қатар қимыл мен музыканың, костюмның, безендірудің немесе би шығармасының тұтастай формасының мазмұнды бірлігін құрушы ретінде танылады. Ол би музыкасының, би қимылдарының, би костюмдерінің және образ бен сахнаны безендірудің қасиеттерімен шығармашылық түрде жұмыс істеуі керек. Көрермендердің немесе орындаушылардың көркем ұғымдарының,

сенімдер мен дағдыларының, би бағыттарының стильдік айырмашылықтарының, тұрмыстық және сахналық би мен би тақырыптарын бөлу жиынтығының қалыптасуы осыған байланысты, ал, бұл, өз кезегінде биді мәдени-тынығу бағдарламаларына қосу кезіндегі басты компонент болып табылады. Әуесқой би бірлестіктерін құрып, ұйымдастыру кезінде ол қатысушылардың психофизикалық даралығын ескеруі керек. Белгілі болғандай, хореографиямен бос уақыт немесе қарым-қатынастың бір түрі ретінде айналысу қатысушылардан физикалық, эмоционалдық және ақыл-ойкүйзелісін қажет етеді. Мұндай қызметке деген қажеттілік бос уақыт формаларын таңдау еркіндігімен ғана анықталады.

МТЖ маманы бұл жағдайда биді физикалық және психологиялық ләззат, жағымды эмоциялар алу үшін және қарым-қатынас орнату қажеттілігін жүзеге асырып, жаңа ақпаратқа ие болу үшін қолданады.

Демалысқа және эмоционалдық бәсеңдіккедеген бағдар музыкалық материалдың және бидің жеңіл көңіл көтеру сипатымен расталуы мүмкін. Бұл дискотекадағы әлеуметтік бейімделу мен эмоционалдық босану түріне жататын жастардың өзіндік формасы болып қалыптасқан биге де байланысты. Көркемөнерпаздар ұжымында би мәдениеті қоғамның шынайы рухани құндылығына назар аударады, жастардың эстетикалық мәдениетін дербес дамытуға септігін тигізеді.

Мәдениет және өнер саласындағы мәдени-тынығу қызметінің маманы жұмысында қатысушылардың белсенділігі, би элементтерін көпшілік зерттеу және орындауға тарту басты назарға ие. Ол үшін тәжірибелік көрсетілім, биді ширату немесе белгілі бір би бойынша тренинг, демонстрациялық шеберлік класы, флешмоб бойынша әдістер қолданылады.

Осылайша, сауатты мәдени-тынығу жұмысы маманы хореографиялық материалға талдау жүргізу, би мизансценасының тақырыптық бағытын анықтау және демалыс формасының тұжырымдамасын ескере отырып, композициялық материалдарды таңдай білу қабілетімен ерекшеленеді.

Мәдени-тынығу қызметінде биді қолдану би лексикасының ерекшеліктері есебімен жүзеге асырылады және жеке мизансценаларға арналған би шешімін жасау кезінде қатысушылардың мәдени-демалыс формаларында би дайындығының деңгейі ескеріледі.

Мәдени-тынығу жұмысының маманын даярлау барысында жеке тұлғаны түзетуге, босатуға, қимылдағы негізгі және шығармашылық сапаның көрінісі - импровизацияны, шығармашылық коммуникативтік қарым-қатынасты көрсетуге, қимыл-қозғалыс жаттығуларының көмегімен би дағдыларының сапасын жетілдіруге, оларды орындау техникасына, кеңістіктегі бағдарға бағытталған би түрлерін шығармашылық бағытта оқыту қажет екенін айта кеткен жөн.

Осылайша, би мәдениетінің мәдени-тынығу жұмысы маманының жан-жақты дайындығына әсерін асыра бағалау мүмкін емес. Мәдени-тынығу жұмысының маманы оқу, тәрбие және орындаушылық қызмет синтезі негізінде аудиторияның жоғары би мәдениетін, яғни адамгершілік пен еңбексүйгіштік, жалпы мәдениет пен шығармашылық қорлар, эмоционалдық тәжірибе мен интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті қалыптастыруға ықпал етуі керек.

Шара Жиенқұлова өзінің «Сымбат» деген кітабында былай дейді: «Би өнерінің әліппесі ең алдымен денені түзу ұстап үйренуден басталуға тиіс. Кейбір жастардың жүріс – тұрысы сөлекеттеу болып келеді. Мәселен, денесін былық-сылық бос ұстап, екі иығын ретсіз қосып, қолдары ептейсіз салбырап, мойнын ішіне тартып бүкірейтіп жүретіндер бар. Әсіресе, қыз балалардың жүрісі өте әсем болғаны жөн. Мысалы, екі аяқтың ұшын ішке қаратып шалыс жүріп әдеттенгендіктен, кейбір қыздардың аяқтары «қисық» көрінуі әбден мүмкін. Мұны түзеп, қалыпқа келтіру адамның өз қолындағы іс» [2, с.28].

Классикалық би – хореография өнерінің негізі. «Классикалық би – би өнеріндегі канонға айналған көркемдік тәсілдер жүйесі» [3, с.462].

Хореография сабағы классикалық экзерсиспен басталуы маңызды. Адамның көркемдік шығармашылығы қай салада болсын белгілі бір ептілікті, шеберлікті, қалыптасқан машықты талап етеді. Осы ептілікке, шеберлікке, машыққа ие болу үшін оған би шығармашылығындағы классикалық экзерсис үлкен көмегін тигізеді.

Би экзерсисі (француз тілінен - *exserise* – жаттығу) деген түсінік дүниежүзілік тұрмыс-тәжірибеге енген. Билеу экзерсисі – тек жаттығу бабының жиынтығы ғана емес, ол – биге үйретудің көркемдік жүйесі және осы өнердің мәнін жете меңгеру. Экзерсистерде осы өнердің басты ерекшелігі – саз бен қимылдың ажырамас бірлігі сезіледі. Экзерсистің саздық сүймелдеуі өзінің әуендік – ырғақтық көркемдігі мен би жаттығулары әсерлілігінің мол болуына жағдай жасайды. Сондықтан да әртүрлі экзерсистерді меңгеру кезінде музыкалық материалдарды таңдап алуға және орындауға ерекше көңіл бөлінуге тиіс.

Классикалық би және оның мектебі төрт жүз жылдан астам уақыт бойы өмір сүріп келеді және адам денесін тәрбиелеудің жалғыз жүйесі болып табылады. Классикалық биге негізделген Экзерсис би өнерін дамытуда бірінші орын алу құқығын бұрыннан дәлелдеді. Уақыт хореографияға қандай жаңалықтар әкелсе де, биде қандай заманауи бағыттар пайда болса да - джаз-модерннен бастап хип-хопқа дейін – ештеңе өзгермейді: классикалық экзерсис - бұл басқа би қойылымдарын дамытуға негізделген өзек. Мұның бәрі сахналық іс-әрекет үшін дененің дұрыс және үйлесімді қалыптасуына ықпал етеді, физикалық кемшіліктерді түзетеді, әдемі би мен дене бітімін жасайды [4, с.25].

Осы кезеңде классикалық биде бүгінге дейін қолданылып жүрген француз терминологиясы бекітілді. Бұл терминология белгілі бір қимыл, қалып немесе позылар генетикалық бастауларын анықтауға мүмкіндік береді.

Жалпы классикалық би сабағы 3 бөлімнен тұрады: станок жанындағы экзерсис, зал ортасындағы экзерсис, секірулер (*allegro*) бөлімі. Мәдени-тынығу жұмысы мамандығындағы студенттерге классикалық биді оқытып, үйретуде Ресей педагогтары Н.Базарова мен В.Мейдің «Азбука классического танца» атты еңбегі өте құнды. Кітапта оқытушылардың жинақталған практикалық тәжірибесі классикалық биді оқытудың алғашқы үш жылындағы әдістемесі берілген [5].

Студенттердің бәріне бірдей эстетикалық тәрбие берудің міндеттеріне сүйене отырып, хореографиялық училищелер мен ЖОО хореография мамандығынан тыс классикалық экзерсистің ең қарапайым, бірақ аса маңызды элементтерін үйреткен жөн.

Сонымен, классикалық экзерсис, тіпті оның ең қарапайым элементтері мен ең шағын көлемінің өзі де дене бітімінің дамуында болатын кемістіктермен тұрпайы дағдыларды (аяқтың қисықтығы, еңкіштік, дененің икемсіздігі) түзеуге айрықша көмегін тигізеді. Аяқ пен бұлшық еттерінің күшін барынша жетілдіреді. Кез келген күнделікті қимылдың табиғи жарасымдылығы мен сұлулығы үшін аса маңызды, әрі би қимылдарының бәріне де қатысатын дене мүшелерінің – басты еркін әрі түзу ұстау дағдысын қалыптастыра отырып, колдың, иықтың, мойынның еркін және дұрыс бұрылуын жетілдіреді. Сондықтан да, мәдени-тынығу жұмысы мамандығындағы студенттеріне өте пайдалы әрі қажетті деп есептейміз.

Би өнерімен эстетикалық, адамгершілік тәрбие беруде тұңғыш балетмейстер Д.Әбіров көп еңбек етті. Би саңылағы мол тәжірибесін жастарға үйрету мақсатымен балетмейстерлік-педагогикалық жұмысқа біржола ден қойды. Ол жастардың көркем, әсем қасиеттерге жақсылап баулуда бойға сіңіретін жайдың бірі би өнері екенін сол кезде жақсы түсінді. Тарланбоз ағамыз туған жеріміздің барлық түпкірлерінде, әрбір ауылда дерлік жаңа өспірім ұрпақ бойына би мен әсемдікке сүйіспеншілік ұрығын септі деседі болады. «Би» пәні сабағынан жалпыға бірдей білім беру ісі Қазақстан Республикасының болашақ ұрпақтарына эстетикалық тәрбие беруде маңызды орын алады. Би үйренумен айналысуда жастарымыз тек өз халқының биін үйреніп қана қоймай, өзге ұлттардың да би тарихынан, музыкасынан хабардар болады. Би мен ән (музыка) бір-бірімен тығыз байланысты. Олар би өрнегінің өзегін құрайтын ырғақсыз ешқашан іске асқан емес. Жалпы айтқанда, би бұл дене

қимылының поэзиясы. Нақты айтқанда, қозғалыс - өмір, ал би мәңгілік жастық. Бидің басқа пәндерден айырмашылығы бар ма? Биден сабақ беру барлығын биші етіп шығарамыз деген түсінік емес», - деп атап көрсетті [6, с.153].

Халық биі – эстетикалық тәрбиенің аса қуатты құралының бірі, өйткені бұл ең көне өнер болып табылатын ұлттық әуенмен және өзінің дыбысталу ерекшелігі жағынан әуеннің ырғағы ғана емес, билеу қимылдарын да анықтайтын әннің сөзімен де тұтас бірлікте өмір сүреді. Халық биі ұлттық киімге оның этникалық тарихы мен материалдық мәдениетіне, климат жағайына және сәндік қолөнерімен байланысты болып келетін үлгілер мен оның ұлттық бояуына тікелей қатысты. Өйткені киімде халықтың эстетикалық талғамы кең көрініс табады.

Халық биінің әуенді-поэтикалық сөзбен, музыкамен, киіммен өзара табиғи байланысы оның оқу орындарындағы эстетикалық тәрбие саласындағы маңыздылығын анықтайды.

Халықтың баға жетпес рухани байлығы – сиқырлы сазды билеріндегі оның көркемдік және адамгершілік сипаттарын – жас ұрпақты жарасымды етіп тәрбиелеудің аса пәрменді құралы. Студенттік шақта алған ізгі әсер адамның бойында өшпестей із қалдырады. Бұл – адамгершілік пен эстетикалық сезімнің дамуы үшін жасалған тиянықты негіз.

Жастардың ұлтаралық қарым-қатынасын кеңейтуге жол ашатын, эстетикалық тәрбиенің маңызды әрі қажетті бір саласы – әр түрлі халықтардың билері. Әр түрлі халықтардың билерінің элементтерін меңгеру студенттерге халық тілінің баға жетпес байлығын танытуда аса табысты нәтиже береді. Әр халықтың ұлттық ерекшелігіне орай би өнерінің көркемдік бейнелеу құралдары мен мазмұны да әртүрлі болып келеді. Мәдениеті өскен халықтардың тұрмыс-тіршілігі мен еңбек процесінің жетік дамуына байланысты, олардың ұлттық ойындары мен билері де сан түрлі болып келеді. Мәдениеті өскен халықтардың тұрмыс-тіршілігі мен еңбек процесінің жетік дамуына байланысты, олардың ұлттық ойындары мен билері де сан түрлі сипат алып, түрлік, мазмұндық, көркемдік жағынан кең қанат жайып, үнемі ілгерілеп отырады. әр халықтың белгілі бір ережелерге бағындырылған әсем де сүйкімді, нәзік қимылдарынан келіп би туындайды. Әрбір ғасыр мен дәуір ұсынған талаптар мен тенденцияларға байланысты түрлі ұлт ойындары жаңарып, жаңғырып би ырғағы да талай толығулар мен өзгерістерге ұшырауы заңды құбылыс. Сондықтан да, біз халық билеріне зор көңіл бөлеміз.

Халықтық би сабағы да үш бөлімнен тұрады: станоктағы жаттығулар, залдың ортасындағы қимылдар мен комбинациялар, халық билерінің би материалындағы оқу этюдтерін үйрену және композициялық құру.

Халықтық-сахналық биді оқыту әдістемесін, жүйесін енгізуде А.В.Луначарский атындағы Мемлекеттік театр өнері институтының профессоры Т.С. Ткаченко үлкен үлес қосты. 1954 жылы оның «Народный танец» (1957, 1967, 1975 жылдары кітап бірнеше рет қайтара басылды) деген кітабы жарық көрді. Т.С.Ткаченко кітаптың «Станок» бөлімінде халық биі сабағының жаттығуларын айтарлықтай кеңейтті және жүйелендірді, жаңа атаулар қолданды, бұл өз кезегінде пәннің позицияларын айтарлықтай бекітті.

Француздың классикалық биі негізінде пайда болған халық биінің жаттығулар жүйесі уақыт өте келе біржолата дербес пән ретінде бөлініп шықты. Бұл уақыт аралығында «халықтық-сахналық би» кең көлемде таралып, түрлі оқу орындарының білім беру бағдарламаларына енді [7].

Сондай-ақ, хореография профессоры Г.П.Гусевтің «Методика преподавания народного танца» атты екі еңбегі де халық билерін үйретуде де үлесі зор. Г.П.Гусевтің 2002 жылы шыққан бірінші оқу құралында станок жанындағы жаттығуларды оқыту әдістемесі көрсетілген. Оқу материалы дәйекті түрде орналастырылған. Суреттермен, музыкалық материалмен толықтырылған [8].

2003 жылы залдың ортасында өткізілетін халық биі жаттығуларын оқыту әдістемесі баяндалған, студенттердің буын-байлам аппаратының одан әрі дамуына ықпал ететін оқу

материалы рет-ретімен орналасқан, жаттығуларды, би комбинацияларын үйрену әдісін және сабақтың ортаңғы бөлігін құру бойынша ұсыныстар берілген екінші оқу құралы басылып шықты [9].

Би процесі тәрбиесінде әрбір сабақтың ойдағыдай өтуі үшін музыкамен сүйемелдеу маңызды роль атқарады. Халықтық би сабақтарын музыкамен сүйемелдеуде әлдеқайда қолайлы аспап баян немесе аккордеон, сирек рояль пайдаланылады. Музыка қимыл-қозғалыс мінездемесіне, стилге, ұлттық бояуға сәйкес болуы қажет. Педагог пен концертмейстер міндетті түрде шығармашылық байланыста болуы қажет және әрбір сабақтың хореографиялық және музыкалық материалын жақсы білуі керек. Жақсы музыкалық сүйемелдеу студенттердің тек ырғақ, есту қабілеттерінің дамуына көмектесіп қоймайды, сондай-ақ көркем шығармашылық талғамын тәрбиелейді.

Мәдени-тынығу жұмысы мамандығындағы студенттерге қазақ биін оқыту маңызды рөл атқарады. Қазақ экзерсисі – халық биінің өзіндік қимыл ерекшелігі мен ұлттық бояуын сақтап қалу үшін, оны қате үйретуден сақандыру мақсатында жасалған жаттығулар жиынтығы. Ол аяқтың, қолдың, дененің халықта қалыптасқан қимылдарының негізінде құралады. Аяқ үшін ұзақ және тиянақты тәрбиені қажет ететін бірқатар жаттығулардың негізі қазақтың пластикалық эстетикасының кейбір принциптері жинақталған қимылдар болып саналады.

Экзерсиске арналған бұл қимылдар билеу технологиясының басты, қажетті дағдылары мен шеберлігін тәрбиелеп қана қоймайды, дәлірек айтқанда, қазақтың би мәдениетінің ежелден орныққан өзіндік сипаты мен эстетикасындағы дәстүрлер мен мүмкіндіктерді меңгеруге тәрбиелейді. Дәстүр халықтың сан ғасырлық, көркемдікке тән даналығы мен дүниеге келіп толыққан баға жетпес байлығын және бидің ұлттық бояуын танытады.

Қазақ экзерсисі ерлер мен қыздар қимылының сипаты мен сезімдік бояуында үлкен айырмашылық барына қарамастан – олардың өзіндік технологиясының мәнісі бір болғандықтан, ол қыздар мен жігіттерге бірдей үйретіледі. Бұл бірілік – халық өміріндегі біркелкі жағдайға байланысты қалыптасқан - өкшелей басу, сырғи секіру, дене мен аяқтың қарама-қарсы тұрысы, аяқтың кенет және жеңіл бүгілуі, аяқтың бүгіліп, қайта түзетілген қалпы және т.б. қимылдар. Сиқырлы сазды қазақ биі жас ұрпақты жарасымды етіп тәрбиелеудің аса пәрменді құралы, бұл – адамгершілік пен көркемдік сезімнің дамуында үлкен рөл атқарады.

Шара Жиенқұлова өз шығармашылығында көптеген мазмұнды қазақ би қимылдарын енгізді. Төмендегі аталған би қимылдарын оқып үйрену жастарды иманжүзділік пен көркемдік дәстүрлерге баулып, халықтың рухани әлеміне терең бойлатады.

1. Қазақтың қолөнер үлгілерінен туындайтын би қимылдары; *тұмарша, қошқар мүйіз, сыңар мүйіз, киік мүйіз, арқар мүйіз, тарақ, ирек, құрай гүл, шаңырақ, шынжыр жол, ашамай, қияқ гүл, құс мұран, үкі аяқ, көбелек, құс қанаты, ай қияқ, жұлдыз, қос өркеш, қос жылан.*
2. Тұрмысқа байланысты туындайтын би қимылдары; *сәлем (әйелдер), сәлем (ерлер), сәукеле, түбек, торсық, кебеже, кереге көз, құрт сығу, беташар, айна, бота мойын, арқан, ожау, ою, ши орау, саба пісу, тары тұю, киіз басу, жүн сабау, алатау, ұршық, өрмек, қазақ үй, тақия.*
3. Ерлердің іс-әрекетінен туындайтын би қимылдары; *ақын, қосаяқ, малдас құру, алтыбақан, насыбайшы, бүркіт, теңселме, тізе бұғу, ақ сандық, көк сандық, тең арқалау, шалғы, аударыспақ.*
4. Қазақтың ұлт ойындарынан туындайтын би қимылдары; *күрес, садақ ату, күміс ілу, атқа міну, сайыс, ат шабыс I түрі, ат шабыс II түрі, ат шабыс III түрі, ат шабыс IV түрі, ат шабыс V түрі.*

5. Домбыра аспабына байланысты туған би қимылдары; *отырыс, домбыраны жоғары көтеру, домбыраны тік ұстау, домбыраны оңға ұстау, домбыраны алға ұстау.* [2, с.28].

Сонымен қатар, қазақ биін оқыту үрдісінде Ізім Т., Кульбекова А. «Қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі» оқулығынан практикалық курс тараушаларынан қазақ биінің қимылдарын пайдалануға болады [10].

Қазақ биін оқыту барысында халық биі мәдениетінің қалыптасуы мен тарихи дамуын, қазақ биінің терминологиясын, пластикалық ерекшелігін түсініп білу, билеу техникасын меңгеруін мейлінше айқын мәнерлілікті және саздың мазмұнын түсіну міндеті қойылады. Сонымен қатар қазақ биінің негізін салушылардың, олардың халық мұрасына айналған би шығармаларын білу. Ә.Ысмайлов, Ш.Жиенқұлова, Д.Әбіров, З.Райбаев, Б.Аюханов, О.Всеволодская-Голушкевич, М.Тілеубаевтардың қазақ би мұрасына айналған әсем билерін келесі ұрпаққа жеткізу бүгінгі күннің міндеті. «Алтын қор» билері қазақ биінің қимылдарының орындалу әдістемесін білуде, қазақ биінің орындау техникасын арттыруда, өз бетінше жұмыс істеуге машықтануда, қазақ биінен нұсқа түрлерін құрастырып, көрсете білуде, өз орындаушылық деңгейін көтеруде көп септігін тигізеді. Бүгінгі күні Ш.Жиенқұлованың «Айжан қыз», «Қазақ вальсі», Ә.Ысмайловтың «Құсбегі-дауылпаз», Д.Әбіровтың «Қоштасу», «Балбырауын», З.Райбаевтың «Мерекелік сюита», «Шолпы», «Ата толғауы», «Биші қайың», Б.Аюхановтың «Аққу», О.Всеволодская-Голушкевичтің «Кербез би», «Киіз басу» т.б. билері қазақ биін оқытуда міндетті түрде оқытылуы тиіс.

Қорытынды

Сонымен, хореография пәндерін оқу үрдісі болашақ мәдени-тынығу жұмысы маманының дамып, жетілуінде, тар шеңберлі мамандықты, әмбебап күзиреттілікті игерумен қатар, осы алған білімі мен білігін, дағдысын өмірде кәсіби тәжірибелік міндеттерді шешу үшін пайдалануға дайындық деп түсінген жөн. Бұл, ең алдымен, алған білімі мен білігін, дағдысын, түрлі мәдени-бос уақыт формаларын хореографиялық рәсімдеу үшін қолдануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Балет:энциклопедия / гл.ред.Ю.Н.Григорович.-М.:Советская энциклопедия, 1981.-623 с.
- [2] Жиенқұлова Ш. Сымбат / Ш. Жиенқұлова. - Алматы: Өнер, 1987. -248 б.
- [3] Қазақ совет энциклопедиясы / бас ред.М.Қ.Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1974. № 5 том. - 656 б.
- [4] Аркина Н. Е. Языком танца / Н.Е. Аркина. - М.: Знание, 1975. - 56 с.
- [5] Базарова Н. Азбука классического танца / Н.Базарова, В.Мей. – Л., Издательство: Искусство, 1983. –208 с.
- [6] Абиров Д. Т. История казахского танца. / Д.Т.Абиров. – Алматы: Санат, 1997. -160с.
- [7] Ткаченко Т. Народный танец. / Т.Ткаченко. – М: Искусство, 1975. -351 с.
- [8] Гусев Г.П. Методика преподавания народного танца. Упражнения у станка. / Г.П. Гусев. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. — 208 с.
- [9] Гусев Г.П. Методика преподавания народного танца. Танцевальные движения и комбинации на середине зала / Г.П. Гусев. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — 208 с.
- [10] Ізім Т. Қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі / Т.Ізім, А.Кульбекова. – Алматы: Еверо, 2015. – 192 с.

REFERENCES

- [1] Grigorovich, YU.N. (Eds). (1981). Ballet: enciklopediya [Ballet: Encyclopedia]. Moscow.: Sovetskaya enciklopediya [in Russian].
- [2] ZHienqylova, S.H. (1987). Symbat [Simbat]. Almaty: Өнер [in Kazakh].
- [3] Qarataev, M.Q. (Eds). (1974). Kazak sovet enciklopediyasy [Kazakh Soviet encyclopedia]. Almaty: Kazak Soviet enciklopediyasynyn bas redakciyasyn [in Kazakh].
- [4] Arkina, N.E. (1975). Yazykom tanca [The language of dance]. Moscow.: Znanie [in Russian].

- [5] Bazarova, N. Mej, V. (1983). *Azbuka klassicheskogo tanca* [The ABC of classical dance]. – L., Izdatel'stvo: Iskusstvo [in Russian].
- [6] Abirov, D.T. (1997). *Istoriya kazahskogo tanca* [The history of the Kazakh dance]. Almaty: Sanat [in Russian].
- [7] Tkachenko, T. (1975). *Narodnyj tanec* [Folk dance]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- [8] Gusev, G.P. (2002). *Metodika prepodavaniya narodnogo tanca* [Methods of teaching folk dance. Exercises at the machine]. Moscow.: Gumanit. izd. centr VLADOS [in Russian].
- [9] Gusev, G.P. (2003). *Metodika prepodavaniya narodnogo tanca. Tanceval'nye dvizheniya i kombinacii na seredine zala* [Methods of teaching folk dance. Dance moves and combinations in the middle of the hall]. Moscow.: Gumanit. izd. centr VLADOS [in Russian].
- [10] Izim, T., Kul'bekova, A. (2015). *Kazak biin okytudyn teoriyasy men әdistemesi* [Theory and methodology of teaching Kazakh dance]. Almaty: Evero [in Kazakh].

Айткалиева К.Д., Сапарова Ю.А.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВОЙ РАБОТЫ

Аннотация. В процессе эстетического воспитания и образования, формирования художественного вкуса подрастающего поколения важно использовать многогранные возможности хореографического искусства. В статье рассмотрены направления и методы развития художественного вкуса через эффективное использование воспитательного воздействия хореографического искусства в сфере культурно-досуговой работы; характер понятия художественного вкуса в системе эстетического воспитания и педагогические основы его формирования; виды хореографического искусства, способствующие формированию художественного вкуса; методы преподавания классического танца, народно-сценического танца, казахского танца.

Танец – это культура, которая транслируется из поколения в поколение. В этом случае специалист культурно-досуговой работы должен быть знаком со спецификой исполнения различных танцевальных направлений и богатством народного танцевального творчества для того, чтобы использовать выразительные средства танца в практике культурно-досуговой деятельности.

Ключевые слова: Хореография; эстетика; культура; искусство; культурно-досуговая работа; терминология; классический танец; народно-сценический танец; казахский танец; экзерсис; музыка, духовный досуг.

Aitkalieva Karlygash, Saparova Yuldyz

PEDAGOGICAL BASES OF TEACHING CHOREOGRAPHIC COURSES IN THE CONTEXT OF CULTURAL AND LEISURE WORK

Annotation. In the process of aesthetic education and the formation of artistic taste of the younger generation, it is important to use the multifaceted possibilities of choreographic art. The article considers the directions and methods of developing artistic taste through the effective use of the educational impact of choreographic art in the field of cultural and leisure work; the nature of the concept of artistic taste in the system of aesthetic education and the pedagogical foundations of its formation; types of choreographic art that contribute to the formation of artistic taste; methods of teaching classical dance, folk stage dance, and Kazakh dance.

Dance is a culture that is transmitted from generation to generation. In this case, the specialist of cultural and leisure work should be familiar with the specifics of the performance of various dance directions and the richness of folk dance creativity in order to use the expressive means of dance in the practice of cultural and leisure activities.

Keywords: choreography; aesthetics; culture; art; cultural and leisure work; terminology; classical dance; folk stage dance; kazakh dance; exercise; music; spiritual leisure.

УДК 372.881.116.11
МРНТИ 14.25.09
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).9

Алипова Ш.Ж., Утегенова К.Т.

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: shara.alipova@list.ru, karlyga@bk.ru

ПРИМЕНЕНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ЦЕЛЯХ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ И ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В статье рассматривается проблема применения на уроках русского языка и литературы активных методов обучения для развития устной монологической и диалогической речи учащихся школ с нерусским языком обучения. Дана трактовка понятия «активные методы обучения». Освещены исследования известными учеными-педагогами современности данных методов обучения, призванных активизировать мышление обучающихся. Выявлены сущностные характеристики и содержание монологической и диалогической речи. Исследованы современные педагогические технологии, методы и приемы активного обучения, нетрадиционные формы обучения, позволяющие эффективно формировать у учащихся казахских классов навыки устной русской речи. Дается описание практического опыта авторов статьи по применению активных методов обучения с целью развития диалогической и монологической речи учеников. Полученные результаты позволили провести анализ учебников 6-8-х классов для общеобразовательной школы с нерусским языком обучения в аспекте исследуемой проблемы.

Ключевые слова: Монологическая и диалогическая речь; приемы и методы; обучение; мотивация; развитие речи; процесс.

Введение

Обновление содержания образования в Республике Казахстан ставит перед собой главную цель: совершенствование педагогического мастерства учителей в контексте новых образовательных программ с внедрением системы критериального оценивания результатов обучения. Одновременно нормативно-методическому реформированию подвергается вся система образования, в том числе школьного. Так, в Государственных общеобязательных стандартах образования всех уровней образования в Республике Казахстан сформулирован комплекс ожидаемых результатов по итогам обучения русскому языку для классов с нерусским языком обучения и неродным языком в части овладения навыками говорения. Обновление содержания образования определило устойчивую тенденцию при овладении вторым языком, которая заключается в переносе акцентов на формирование и развитие у учащихся навыков устной речи. Рост речевой компетенции у учащихся предполагает приобретение навыков/способности понимать неродную речь, свободно выражать свои мысли, владеть различными стилями речи. При обучении говорению на русском языке в национальной школе возникают некоторые трудности, связанные с недостаточностью в долговременной памяти учащихся языковых средств, необходимых для воспроизведения возникшей мысли.

Цель исследования: изучить возможности использования активных методов обучения в развитии монологической и диалогической речи у учащихся школ с нерусским языком обучения среднего звена.

В основу исследования положена гипотеза: развитие диалогической и монологической речи учащихся школ с нерусским языком обучения на уроке русского языка и литературы будет проходить эффективно при условии использования в учебном процессе активных методов обучения.

Таким образом, важнейшим индикатором овладения русским языком как вторым определена эффективность использования средств неродного языка в соответствии с коммуникативной установкой.

Материалы и методы исследования

При обучении русскому языку как второму учащихся казахских школ, применение активных методов обучения в развитии устной диалогической и монологической речи должно быть направлено на запоминание и воспроизведение готовых клише, образцов правильной русской речи.

Одной из важнейших форм устной речи - монолог. В отличие от диалогической речи монологическая речь имеет большую традиционность и возможность в выборе языковых средств для передачи информации. «Свободное владение формами монологической речи – искусство», – указывал В. В. Виноградов [1, с. 19]. Сложность монологического высказывания определяется не только содержанием, она зависит и от того, каким оно будет по своей эмоциональной окраске, какими источниками “питается” эта тональность, откуда рождается интонационная выразительность [2, с. 121-123].

По цели высказывания выделяют следующие типы монолога: информационный (лекции, доклады, рапорты, сообщения и пр., передающие информацию), убеждающий (подразумевает ответную реакцию и эмоционален по содержанию) и побуждающий (содержит призыв к действию). Ф. Б. Аманалиева в своем исследовании провела анализ двух типов монологической речи: 1) монологическая речь, которая отражает характер общественного воздействия на большую аудиторию; 2) монологическая речь, которая отражает психологическое воздействие, направленное на конкретное лицо [3, с. 60-64].

Совершенно очевидно, что одной из основных задач казахстанской методики преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения является исследование проблемы интенсификации процесса обучения русскому языку как второму, которая требует поисков решения эффективных путей формирования навыков диалогической и монологической речи учеников.

В аспекте проводимого исследования проанализируем методы обучения, направленные на формирование диалогической и монологической речи. М. И. Махмудов среди общих методов обучения особо выделял монологическое и диалогическое изложение [4, с. 25]. Идеи М. И. Махмудова нашли отражение в исследованиях Т. И. Шамовой. Она трактует активизацию как мобилизацию учителем с помощью специальных средств интеллектуальных, нравственных и физических сил учеников на достижение конкретных целей обучения и воспитания.

В свою очередь, формирование коммуникативной компетенции в теории и методики обучения неродному языку неразрывно увязывается с психолингвистическими, возрастными, социокультурными факторами. При этом проблема развития навыков говорения на втором языке относится к числу наиболее сложных методических проблем, от решения которой во многом зависит эффективность обучения неродному языку в том объеме, который обеспечил бы обучающемуся полноценную языковую коммуникацию в би- и полиязыковом пространстве. Поэтому в исследованиях, обращающихся к проблемам обучения второму языку, особое внимание уделяется условиям формирования коммуникативной компетентности обучаемых, межкультурному компоненту, инновационным педагогическим

технологиям, диагностированию, прогнозированию и планированию учебного процесса по неродному языку, диалогу культур; комплексу рекомендаций, формирующих предметно-содержательные аспекты межкультурной коммуникации.

Обратимся к толкованию активных методов обучения (АМО).

В «Новом словаре методических терминов и понятий» Э. Г. Азимова и А. Н. Шукина АМО дефинируется как единое название для классификации методов, направленных на практическое обучение языку за счёт постоянного применения коллективных форм обучения. К таким методам относятся различные виды прямого, интенсивного и коммуникативного методов[5].

Активное обучение предусматривает применение такой системы методов, которая направлена, главным образом, не на подачу готовых материалов, что способствовало бы у учащихся запоминания и воспроизведения, а на самостоятельный поиск учащимися знаний и умений в процессе активной мыслительной и практической деятельности.

Активными методами обучения считаются методы, призванные активизировать мышление, что приводит к прогрессу мышления в структуре мозга [6]. Чем больше мозг находится в активном положении, тем больше мотивирует человека к обучению. Профессор Джон Хэтти (John Hattie) полагает, что активное обучение вовлекает учащихся в построение смысла на основании алгоритма учителя путем действий, при которых они должны активно участвовать в процессе обучения вспоминать и применять свои знания.

При активном обучении от учащихся требуется большего участия, чем традиционного пассивного слушания им учителя. Обучение происходит больше в деятельности, чем предваряет ее. Активное обучение в рамках обновленного содержания образования может реализоваться через групповую работу, «имитацию игры» [7]. В развитии навыков критического мышления обучающихся «имитация» игры позволит смоделировать и исследовать аспекты реальности.

Развить в себе процесс саморефлексии, интенсивно включиться в учебную работу, почувствовать себя вовлечённым в совместную работу с одноклассниками, современному школьнику поможет активное обучение в процессе коллективной (в парах сменного состава), групповой (малые группы) и парной (стабильные пары) деятельности, организованной учителем. Основными задачами учителя при активном обучении является оценка отдельных обучающихся с целью развития потенциала и определения дальнейших шагов в процессе обучения для каждого обучающегося. Подобный мониторинг отражен в мета-анализе наиболее успешных образовательных нововведений.

В рамках исследования нами проанализирован учебник для 6 и 8 классов общеобразовательной школы с нерусским языком обучения «Русский язык и литература» по выяснению включения упражнений по развитию монологической и диалогической речи. Составителями учебника предусмотрена работа по развитию речи учащихся по формированию умений в устной и письменной форме [8, 9].

Таким образом, активное обучение предполагает создание атмосферы доверия между учителем и обучающимися, самими обучающимися, вовлечение их всех в учебную работу; умение строить диалогическое обучение. Учитель призван формировать у обучающихся умение выслушивать мнение каждого; стремление у обучающихся уверенности, ответственности, активности; желания на самоанализ, рефлексии и инновационную деятельность. Важную деятельность современного учителя при активном обучении составляет умение поощрять исследовательскую деятельность обучающихся; развитие навыков у них критического мышления; поддерживать их в самооценивании и саморазвитии, ведущие к индивидуальной траектории развития. На уроке подбираются такие упражнения, которые способствуют повышению самооценки обучающихся, ситуации его успеха.

Результаты исследования.

Назначение учителя – вступать в диалог с учениками, общаться с ними, способствуя выявлению и развитию знаний не с тенденцией пополнения, увеличения, а углубления, – полагает Паулу Фрейре (Paulo Freire). Ею разработана теория образования, по которой каждый человек способен критически принимать участие в учебном процессе и в диалогической беседе с другими людьми. Л. Бухараева [10], рассматривая диалогическую педагогику Паоло Фрейре, акцентирует внимание на том, что в основе ее теории лежит термин «возможности педагогики» для внедрения положительной энергии, внедренной в этом подходе. Образование должно быть, по П.Фрейре: *совместным* – интерактивным и готовым к сотрудничеству; *критическим* – саморефлексивным и социально рефлексивным; *демократичным* – выстроенным совместно учителями и учениками; *диалогическим* – сосредоточенным на проблемах, рассматриваемых и решаемых в рамках диалога; *ориентированным на исследования* – учителя и ученики занимаются исследованием проблемы, связанной с опытом, обществом и учебным материалом; *аффективным (эмоциональным)* – сострадательным и заинтересованным в развитии чувств, а также социальных исследований.

С этой точки зрения опишем практическое применение нами активных методов преподавания и обучения на основе АМО «Картины разума», «Тайны», «Диктор телевидения» и др.

Метод «*Картина разума*» применяется на уроке русского языка как неродного в 8 классе при объяснении темы «Культура питания», помогает вовлекать обучающихся в дискуссию по определенному вопросу, обмену информацией. Учителем зачитывается начало текста с описанием культуры питания у русского народа, а ученики должны продолжить ее, развив описание мысленно на протяжении оставшегося времени. После выполнения задания учащиеся рассказывают в условиях малых групп или же перед всем классом, объясняя, что обозначают ритуалы, соблюдаемые народом при питании. Применение метода «Картина разума» развивает мышление, логику и диалогическую речь обучающегося.

Метод «*Тайны*» использовался на уроке в 8 классе по теме «Сила искусства» при изучении произведения А. С. Пушкина «Моцарт и Сальери». Учащимся предстояло разгадать «тайну» поступков Сальери на основе анализа и объяснения его поступков, рассуждений, аргументируя их убедительными доказательствами, цитатами из текста. Метод «Тайны» осуществляется на основе взаимодействия обучающихся, которые работают в группах, выдвигающих свои версии и доказательства. Диалогическая и монологическая речь учеников строится в процессе решения поставленной цели, развивая их мышление, умение сотрудничать в группе.

После выступления и защиты своих версий, ученики подвергаются опросу, акцентирующему их внимание на процессах по принятию решения поставленной проблемы. Можно задать следующие вопросы: *Были ли спорные моменты? Достигнута ли цель, если – да, то – каким образом? Были ли принятые меры объективно доказуемыми? Все ли решения логично и аргументировано высказаны? Какие распределены роли в малых группах, и достойно ли они исполнены?* Опрос учит ребят аналитической работе, самоанализу, критическому мышлению.

Развитие монологической речи достигается на уроке по изучению рассказа А. П. Чехова «Хамелеон» в 6 классе на основе применения метода «Диктор телевидения». Данный метод дает ученикам свободно высказать свои мысли, рекомендации и предложения в процессе ответа на вопрос: «Какого человека называют «хамелеоном»? Правила метода «Диктор телевидения» дают возможность ученику говорить непрерывно, не боясь, что его перекричат, или что он останется невыслушанным. Метод формирует у учащихся навыки заинтересованного выслушивания друг друга.

Они строятся на основе диалога, обучения диалогической речи, развивают умение вести спор, отстаивать свое мнение, мыслить, используя аргументы и логически выражать свою точку зрения. Обучение диалогической речи можно проводить методом «снизу-вверх», т.е., методом индукций. Для начала дается время обучающимся для изучения лексических и грамматических единиц, затем переходят к диалогу. Приемами этого метода выступают «Толстые и тонкие вопросы», «Шесть шляп»; обучающие структуре речи, составлению плана выступлений приёмы.

Технология развития критического мышления формирует монологическую речь и учит правильно вести диалог с собеседником. Приёмы и стратегии в этой технологии представлены в форме обсуждения, умения говорить и спорить, опираясь на факты и аргументы. К таким приемам относятся «Уголки», «ПОПС-формула», «Кубик Блума», «Сюжетная таблица», «Мысли по аналогии», «Идеал», «Мудрые совы», обучающими связной, логически выстроенной и аргументированной речи.

Таким образом, обучение монологической и диалогической речи должно вестись на всех уровнях обучения. Главная задача современной школы должна заключаться не только в обучении логичности изложения мысли, но и развитии критического мышления, критичности суждений, умения вести дискуссии и споры. Учителю необходимо фокусироваться на требованиях к устной речи. Это дает возможность научить детей правильно вести диалог. Существуют до сих пор вопросы в области обучения диалогической и монологической речи, еще много требующих теоретического и экспериментального исследования. К таким проблемам относятся: соотношение диалогической и монологической речи на уроках русского языка и литературы средней школы; методы и приемы для создания коммуникативных условий на уроке; особенности восприятия речи в процессе диалога; отбор речевых действий, в основе которых лежит обучение диалогу на разных этапах урока; способы создания диалогической речевого акта на уроке; отбор вопросов и заданий для обучения диалогу.

Заключение

В итоге при выполнении проанализированных упражнений у обучающихся формируются умения и навыки устной монологической и диалогической речи: отвечать на поставленные учителем вопросы по прочитанному или прослушанному тексту, картине; вести беседу, подавая реплики по предъявленной теме, тексту или ситуации; давать развернутые ответы на вопросы по содержанию прочитанных текстов. В результате развития речевой компетенции предполагается приобретение навыков/способности понимать русскую речь как иностранную, адекватно, соответственно речевой ситуации.

Таким образом, изучая методику по развитию монологической и диалогической речи обучающихся на уроках, пришли к выводу о том, что результатом такой методики является правильное употребление в речи языковых средств, предпочтение самостоятельной творческой работы, стремление принять участие в научных и творческих конкурсах, в итоге имея положительные результаты.

Благодарности

Выражаю благодарность сотрудникам научной библиотеки ЗКГУ имени Махамбета Утемисова за помощь в поиске и формировании списка научной литературы по теме исследования; соавтору - доценту кафедры русской филологии К. Т. Утегеновой - за ценные идеи и советы в выборе направления исследования и редактирование работы, администрации СОШ №20 в предоставлении возможности проведения эксперимента для исследовательской работы.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 2013. – 320 с.

[2] Тлехурай М.К. Диалогическая и монологическая речь, их роль в развитии навыков связной речи учащихся /М.К. Тлехурай // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2014. - № 3. – С. 121-123.

[3] Аманалиева Ф. Б. Типы монологической речи, используемые в недиалогической прямой речи / Ф.Б. Аманалиева // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2014. - № 3(149). – С. 60-64.

[4] Махмутов М.И. Избранные труды: В 7 т. Т.4: Современный урок и педагогические технологии развития мышления / М.И. Махмутов. — Казань: Магариф — Вакыт, 2016. — 375 с.

[5] Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) /Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. — М.: Издательство ИКАР. - 2015.

[6] Hattie J. and Yates G. Visible learning and the science of how we learn. - Routledge, London, 2004.

[7] Brodie, K. Teacher intervention in small-group work. DOI: 10.1080/10508406.2013.805300, 2013.

[8] Жанпейс У.А., Русский язык и литература: для 6 класса общеобразовательной школы с нерусским языком обучения. В 2-х частях. Ч. 1 / У.А. Жанпейс, А.Т. Есетова, Н.А. Озекбаева, А.А. Ерболатова. – Алматы: Атамұра, 2018. – 192 с.

[9] Жанпейс У.А., Русский язык и литература: для 8 кл. общеобразовательной школы с нерусским языком обучения. В 2-х ч. Часть 1 / У.А.Жанпейс, Н. Озекбаева, Р. Даркембаева, Г. Атембаева. – Алматы: Атамұра. – 2018. – 411 с.

[10] Бухараева Л. Диалогическая педагогика Пауло Фрейре / Л. Бухараева // Высшее образование в России. – 2014. - № 3. – с. 122-127.

REFERENCES

[1] Vinogradov, V.V. (2013). Problemy russkoj stilistiki [Problems of Russian stylistics]. – М.: Vysshaja shkola, – 320 [in Russian].

[2] Tlehurst, M. K. (2014). Dialogicheskaja i monologicheskaja rech', ih rol' v razvitii navykov svjaznoj rechi uchashhihsja // [Dialogue and monologue speech, their role in the development of students' coherent speech skills] Vestnik Majkopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta, 3, 121-123 [in Russian].

[3] Amanaliev, F.B. (2014). Tipy monologicheskoy rechi, ispol'zuemye v nedialogicheskoy prjamoj rechi // [Types of monologue speech used in non-dialogical direct speech] Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja / 60-64 [in Russian].

[4] Mahmutov, M.I. (2016). Izbrannye trudy: V 7 t. T.4: Sovremennyyj urok i pedagogicheskie tehnologii razvitija myshlenija [Modern lesson and pedagogical technologies for the development of thinking]. Kazan': Magarif Vakyt, /375 [in Russian].

[5] Azimov, Je.G. (2015). Shhukin A. N. Novyj slovar' metodicheskikh terminov i ponjatij (teorija i praktika obuchenija jazykam) [New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages)]. — М.: Izdatel'stvo IKAR [in Russian].

[6] Hattie, J. and Yates, G. (2014). Visible learning and the science of how we learn. - Routledge, London.

[7] Brodie, K. (2013). Teacher intervention in small-group work. DOI: 10.1080/10508406.2013.805300

[8] Zhanpejs, U.A. (2018). Russkij jazyk i literatura/ [Russian language and literature] dlja 6 klassa obshheobrazovatel'noj shkoly s nerusskim jazykom obuchenija. V 2-h chastjah. Ch. 1Almaty: Atamura, / 192 [in Russian].

[9] Zhanpejs, U.A (2018). Russkij jazyk i literatura/ [Russian language and literature] dlja 8 kl. obshheobrazovatel'noj shkoly s nerusskim jazykom obuchenija. V 2-h ch. Chast' 1 Almaty: Atamura. / 411 [in Russian].

[10] Buharaeva, L. (2014). Dialogicheskaja pedagogika Paulo Frejre // [Dialogue pedagogy Paulo Freire] Vysshее obrazovanie v Rossii. 122-127 [in Russian].

Алипова Ш.Ж., Утегенова К.Т

**ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОНОЛОГТЫ ЖӘНЕ ДИАЛОГТІ ТІЛІН ДАМУҒА ҮШІН
БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ**

Аңдатпа. Мақалада орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында орыс тілінде оқытпайтын мектеп оқушыларының ауызша монологтық және диалогтық сөйлеуін дамыту үшін оқытудың белсенді әдістерін қолдану мәселесі қарастырылады. "Оқытудың белсенді әдістері" ұғымына түсінік берілді. Қазіргі заманның танымал ғалым-педагогтары білім алушылардың ойлауын белсендіруге арналған осы оқыту әдістерінің зерттеулері қарастырылады. Монолог және диалогтық сөйлеудің мәні мен мазмұны анықталды. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар, белсенді оқытудың әдістері мен тәсілдері, қазақ сыныптарындағы оқушылардың орыс тілін ауызекі сөйлеу дағдыларын тиімді қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқытудың дәстүрлі емес түрлері зерттелді. Мақала авторларының оқушылардың диалогтық және монологтық сөйлеуін дамыту мақсатында оқытудың белсенді әдістерін қолдану бойынша практикалық тәжірибесі баяндалады. Алынған нәтижелер зерттелетін мәселе аспектісінде орыс тілінде оқытпайтын жалпы білім беретін мектептің 6-8 сынып оқулықтарына талдау жүргізуге мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: монологиялық және диалогтік сөйлеу, техникасы мен әдістері, жаттығу, мотивация, сөйлеуді дамыту, процесс.

Alipova Shara, Utegenova Karlyga

**APPLICATION OF ACTIVE TEACHING METHODS FOR THE DEVELOPMENT
OF ORAL MONOLOGICAL AND DIALOGICAL SPEECH OF STUDENTS**

Abstract. The article deals with the problem of using active teaching methods in Russian language and literature lessons for the development of oral monological and dialogical speech of students of schools with non-Russian language of instruction. An interpretation of the concept of "active learning methods" is given. The article highlights the research by well-known scientists and teachers of the present day of these methods of teaching, designed to activate the thinking of students. The essential characteristics and content of monological and dialogical speech are revealed. Modern pedagogical technologies, methods and techniques of active learning, non-traditional forms of education that allow students to effectively form the skills of oral Russian speech in Kazakh classes are studied. The article describes the practical experience of the authors of the article on the use of active teaching methods for the development of Dialogic and monological speech of students. The results obtained allowed us to analyze textbooks of grades 6-8 for General education schools with non-Russian language of instruction in the aspect of the problem under study.

Keywords: monologic and dialogical speech, techniques and methods, training, motivation, speech development, process.

УДК 373.1.02:372.8

МРНТИ 14.25.09

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).10

Амельченко В.И., Амельченко Л.Б.**Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail: ivan_avin@mail.ru*

ПЕРЕДОВЫЕ МЕТОДЫ ОБНОВЛЁННОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Статья содержит результаты исследования педагогического опыта учителей в обучении географии учеников в условиях обновления образования в Республике Казахстан. Проведён сравнительный анализ дидактических задач, которые ставят перед собой учителя географии с целью повышения эффективности обучения. Выявлены методические подходы, которые являются передовыми в современном географическом образовании. Особое внимание уделено краеведческому принципу и методу школьных проектов в обновлённом географическом образовании Республики Казахстан.

Ключевые слова: обновлённое географическое образование; метод школьных проектов; краеведческий принцип.

Введение

Предметом исследования является использование передовых методов в процессе обучения школьников географии в условиях обновлённого образования.

Цель исследования заключается в изучении значения таких передовых дидактических методов, как: метод школьных проектов и краеведческий принцип в современном географическом образовании Республики Казахстан и в анализе способов применения этих методов учителями географии. Необходимость данного исследования обусловлена широким распространением краеведческого принципа и метода проектов в обновлённом образовании Республики Казахстан. Востребованность этого методического приёма обусловлена не только дидактическими задачами, но и необходимостью усилить работу по формированию функциональной грамотности учеников, что поможет им в их будущей профессиональной деятельности, в том числе рационально использовать имеющиеся на территории своей местности природные ресурсы. Поэтому школы в процессе обучения и воспитания своих учеников должны развить у них патриотическое чувство, желание работать на родной земле. Одновременно с этим учителя школ должны сформировать у своих выпускников функциональную грамотность труженика. Решению этой задачи способствует осуществление в Республике Казахстан программ «Мәңгілік ел», «Туған жер», выполнение которых должно обеспечить целостное изучение географии своего государства и улучшить патриотическое воспитание учеников.

Большую роль в реализации этих программ играет краеведческий принцип в географическом образовании учеников школы. Второй причиной, повышающей актуальность этого подхода, является отсутствие в обновлённом школьном географическом образовании Республики Казахстан системного курса по изучению своей республики. На уроках географии ученики не получают целостного представления о пространственном образе своего государства.

Материалы и методы исследования

В своём исследовании мы использовали материалы обмена опытом учителей географии, которые размещены в социальных сетях интернет ресурсов. Это связано с тем, что Программы «Мәңгілік ел», «Туған жер» сопровождаются очень общими рекомендациями, поэтому учителя, в процессе их выполнения, проявляют большое творческое разнообразие. Для более полного изучения данного вопроса мы использовали наследие классиков дидактики. В качестве основного метода исследования был применён направленный сравнительный анализ педагогического опыта казахстанских и российских учителей географии и обобщение результатов этого анализа.

Результаты исследования

Отсутствие в обновлённом школьном географическом образовании Республики Казахстан системного курса по изучению своей республики актуализирует использование краеведческого подхода в географическом образовании и повышает значение географии в патриотическом воспитании учеников, в формировании у них функциональной грамотности.

Краеведческий подход в отечественном географическом образовании применялся начиная с 18-го века, но наиболее полное развитие и методическое обоснование получил в трудах К.Д.Ушинского и его последователей в географическом образовании. К.Д. Ушинский выделял в процессе обучения, которое является, по его мнению, специфической формой познания, несколько ступеней.

Первая ступень характеризуется познанием через ощущения и представления на основе чувственного восприятия.

Вторая ступень представляет рассудочную стадию познания, результатом которой являются сформированные понятия и суждения. Если на первой стадии учитель учит школьников направленному наблюдению, то на второй стадии он учит сравнительному анализу совокупности фактов, их обобщению и обоснованию выводов.

На третьей ступени познание поднимается до идейного или разумного уровня. На этой ступени формируются самосознание и мировоззрение. Задачей учителя, организующего этот уровень познания, является упорядочение полученных учениками знаний в логически стройную систему, которая станет основой мировоззрения школьников.

На последней, четвёртой ступени обучения проводится закрепление и освоение учениками приобретенных знаний [1,2].

В отечественной педагогической науке польза от применения краеведческого подхода была выявлена и начала использоваться с середины 19-века. В 1840 г. Ф. Д. Студитский в своём учебнике отметил, что изучение географии нужно начинать с «того места, где живут люди» [3]. Таких же взглядов придерживался методист-географ Д.Д. Семёнов (1862 г., 1864 г.) [4].

В методической литературе в то время использовался термин «родиноведение», хотя с 1914 года был введён и другой термин - «краеведение», но широкого использования в методической литературе он не получил.

Массовое применение термина «краеведение» и краеведческого подхода получило в 20-е годы 20-го века. Этот подход предусматривал синтез всех знаний о какой-либо небольшой по площади территории. К 30-м годам краеведение становится особой комплексной наукой и учебной дисциплиной, превращается в общественное движение. Вследствие того, что в краеведении используется комплексный подход, то есть - игра аккордами, а не одним пальцем, ведущими становятся методы географического исследования, а само краеведение превращается в «малое страноведение» [5].

Эстафету идеи 30-х годов приняли Программы «Мәңгілік ел», «Туған жер». Главная идея учителей Казахстана в их краеведческом подходе заключается в использовании школьного географического краеведения в патриотическом воспитании. Стержнем этого воспитания является мысль о том, что родная земля - это святое место в жизни человека. Именно эта земля связывает его с прошлым и будущим своего государства. Поэтому с детства у каждого человека должна быть сформирована любовь к Родине. Большое внимание

в краеведческом подходе и патриотическом воспитании многие учителя уделяют положительному эмоциональному настрою своих учеников. Начиная изучение своего края, они предлагают ученикам вспомнить о наиболее приятных моментах, связанных с родным домом, улицей и родным посёлком. Именно здесь проходит радостное детство учеников [6].

Следующим шагом в изучении Родной земли является изучение её природы: почвы, поверхностных вод и явлений в атмосфере. Ученики приучаются видеть прекрасное в природе своего края. Очередным шагом в краеведческом и патриотическом воспитании является формирование учителем гордости у своих учеников за историю своего края, за известных земляков.

Учителя республики считают, что именно с любви к малой родине пробиваются ростки настоящего патриотизма [7].

Содержание краеведческой работы по географии определяется её целями и задачами.

Значение краеведения в школьном географическом образовании определяется тем, что в краеведении, так же как и в географии, предметом изучения является местность, территория. Поэтому можно сказать, что предметом географического краеведения по нашему мнению, которое учитывает мнение многих учителей географии и методистов, является комплексное изучение природы, населения и хозяйства определённого края. Одновременно с этим необходимо проводить исследование истории его развития. Большое внимание следует уделять изучению разнообразных связей своей местности с другими регионами государства и сопредельных территорий других государств. Важно показать отличительные черты природы, культуры местного населения и хозяйственной специализации края. Показать значение своего региона в развитии всего государства.

Используя краеведческий подход, необходимо выявить причины, влияющие на особенности природы, населения и хозяйства своей местности, понять своеобразие формирования и развития отдельных частей, составляющих природный территориальный комплекс. Необходимо использовать системный подход в исследовании социальной сферы и экономики.

Обобщая опыт учителей географии в применении краеведческого подхода в обновлённом географическом образовании Республики Казахстан, можно сделать следующие выводы:

1. Предметом краеведения является комплексное географическое изучение родной местности;

2. Цель использования краеведческого подхода заключается в развитии патриотизма, в воспитании любви к своему родному краю и к своему государству.

Необходимо отметить ещё одну очень важную цель краеведческого подхода, на которую не было обращено внимание учителей республики, но на это обращают большое внимание учителя и методисты других государств. Это повышение эффективности географического образования [7-9].

Чтобы эффективно использовать краеведческий подход, учителя географии должны овладеть специальными навыками в проведении краеведческой работы в школе, в организации наблюдений в природе и камеральной обработки собранного в полевых условиях материала. Учителям-краоведам необходимо уметь проводить туристическую и природоохранную работу с учениками, знать объекты местной природы, которые требуют охраны.

Перечисленные требования к учителям-краоведам относятся к внеклассной и внешкольной работе с учениками. Однако, для совершенствования процесса обучения востребованными являются специальные знания, умения, навыки и компетентности учителей географии, которые направлены на совершенствование уроков географии, на повышение эффективности географического образования в результате использования краеведческого подхода.

Учитывая свой педагогический опыт, учителя географии отмечают необходимость применения в краеведческой работе основных педагогических принципов: научности, непрерывности, последовательности, комплексности, региональности, историзма [7-9].

Следование этим педагогическим принципам означает, что учитель даёт ученикам всех возрастных групп научное объяснение процессов и явлений, которые ученики наблюдают в природе во время краеведческих экскурсий и туристических подходов. При этом в изложении научного объяснения необходимо учитывать возрастные особенности учеников.

Систематическое и последовательное проведение краеведческой работы способствует воспитанию у школьников привычки постоянного наблюдения за процессами и явлениями местной природы и выявления их взаимосвязи. Использование этого принципа помогает сформировать образ своей местности, как целостной природной системы. В этой системе ученики в процессе постоянных наблюдений выявляют взаимодействие всех элементов окружающей природной среды.

Историзм в краеведческой работе необходим для изучения и понимания направлений изменения и развития особенностей природы, населения и хозяйства изучаемой местности.

Под школьным краеведением учителя понимают в основном внеклассную работу и рассматривают три организационные формы краеведческой деятельности, которые сложились и развиваются в Республике Казахстан: государственная, школьная и общественная формы. Интерес представляет тот факт, что среди государственных форм краеведческой работы учителя школ выделяют такие виды, как: краеведческие музеи и библиотеки, имеющие фонды с краеведческой литературой. С этим мнением трудно не согласиться, так как в краеведческих музеях собран и профессионально обобщён материал о природе, населении, хозяйстве и истории родного края. Здесь учитель может проводить уроки географии с использованием краеведческого подхода в обучении. В государственных библиотеках ученики имеют возможность использовать краеведческую литературу для самостоятельного выполнения творческих заданий, предложенных учителем.

Изучение своего края учителя школ предпочитают начинать с истории и с этнических особенностей местного населения. В туристско-краеведческих центрах и в некоторых школах, в которых имеются возможности проводить экскурсии в природу и многодневные походы, практикуется физико-географическое краеведение. Программа этого вида работы включает углублённое изучение школьниками отдельных элементов местной природы и природных комплексов разного уровня, их картографирование. Физико-географическое, особенно геологическое краеведение было широко распространено у нас в 30-е годы. Серьёзная организация на государственном уровне и массовый характер физико-географического краеведения того времени способствовали открытию с помощью школьных краеведческих экспедиций многих месторождений полезных ископаемых, которые стали основой для индустриального развития государства. Работу школьных краеведов направляли специалисты-геологи. Многие ученики, принимавшие участие в краеведческих исследованиях, впоследствии стали профессиональными геологами, учёными-географами. Краеведческая работа имела большое значение в профессиональной ориентации учеников.

В последние годы возрастает интерес к изучению населения и местных социально-географических условий. Социально-географическое краеведение получило широкое развитие в странах «западного мира», в которых такой вид работы предполагает формирование и развитие у школьников социальной активности. Ученики должны делать выводы по результатам выполнения своих социально-географических проектов, публиковать их в местной прессе и выходить в органы местного самоуправления с предложениями по улучшению существующей социально-экономической ситуации.

В настоящее время и в Республике Казахстан внедряется метод школьных проектов, но такого значения, которое он имеет в европейских государствах и в Северной Америке, в Республике Казахстан этот метод ещё не получил.

Доступными источниками краеведческой информации для выполнения школьных проектов являются экспозиции краеведческих музеев (государственных и общественных), фонды краеведческой литературы в местных библиотеках и результаты полевых наблюдений, включая анкетирование и интервьюирование местных жителей. В некоторых методических пособиях по школьному краеведению рекомендуется сбор материала в государственных научно-исследовательских и статистических учреждениях. Однако, собирать какой-либо материал в этих учреждениях ученикам обычно не разрешается.

Всякое географическое краеведение должно быть основано на использовании географической карты.

В публикациях учителей географии, в которых они обмениваются опытом краеведческой работы, значительное место занимают программы экскурсий и походов, которые представляют собой различные вариации использования типовых характеристик отдельных элементов природы, населения и хозяйства, анализа взаимосвязи и взаимообусловленности всех элементов местной природно-социально-экономической системы. Уделяется внимание социальной направленности и природоохранному вектору школьного краеведения. Большое внимание отводится фенологическим наблюдениям [10,11].

Интерес учителей вызывает применение в школьном географическом краеведении метода проектов. Этот метод имеет не только воспитательное значение с целью формирования и развития у учеников гражданской активности. Этот метод привлекает внимание учителей и тем, что его использование способствует повышению познавательного интереса учеников. При этом активность познавательной деятельности школьников достигает исследовательского уровня. В процессе выполнения школьных географических проектов на краеведческой информационной основе у школьников развиваются навыки применения методов географического исследования, которые предусмотрены программой обновлённого географического образования. В процессе выполнения обучающимися проектов, у них формируются функциональная грамотность и творческие способности.

Метод проектного обучения не является инновационным. Считается, что он был разработан в начале 20-го века российскими педагогами во главе с С.Т. Шацким, параллельно с американским педагогом и философом Джоном Дьюи. Главной концепцией в методе проектов является обучение через деятельность учеников. П.Ф. Каптерев считал, что этот метод очень эффективно способствует развитию мышления школьников [12-13]. В результате массового педагогического опыта, этот метод подтвердил свою эффективность, поэтому с полным основанием может называться передовым методом географического обучения. Наибольшего расцвета в нашем отечестве этот метод получил в 30-е годы 20-го века. Но именно такое широкое внедрение проектного метода привело к нарушению рекомендаций методистов, которые занимались его разработкой: этот метод стал главным в образовательном процессе. Поэтому в последующие годы пришлось применять его как дополнительный вид работы в географическом обучении. В современное время метод проектов в географическом обучении вновь расширяет своё значение и его продолжают совершенствовать многие учёные-методисты и учителя-практики.

В процессе самостоятельного, но под руководством учителя, изучения своей местности, ученики решают задачи, которые реально значимы для них и их семей, имеют для учащихся реальный смысл. Это повышает познавательную активность обучающихся.

Обобщение результатов своих проектов ученики могут представить в различных формах, а именно: в вербальном виде, в графическом, картографическом видах и в форме

макетов. Тема проектов должна соответствовать содержанию обновлённого школьного географического образования, значимости изучаемых вопросов для ученика. При этом, учителю необходимо учитывать возможности темы проекта в патриотическом, интернациональном, экологическом, экономическом и для других форм воспитания учеников.

Особое внимание учителям республики необходимо уделять школьному краеведению на уроках географии.

Активизация географического мышления, как и любой другой мыслительной деятельности учеников, более успешно осуществляется в результате решения учебно-практических задач реально значимых для учащихся и раскрывающих проблемы своей местности. При этом учителю следует использовать краеведческий материал как средство в изучении темы урока. Использование краеведческого материала необходимо для формирования на уроке основных географических понятий и в процессе изучения плана и карты.

Практика географического образования доказала эффективность использования на уроках заданий для учеников, связанных с краеведческими наблюдениями. При этом имеются в виду наблюдения не только за природой, но и за жизнью населения, за его хозяйственной деятельностью. Краеведческий материал можно широко использовать для формирования и развития у школьников умений и навыков измерительных и картографических работ. Эти умения и навыки эффективно можно использовать и в процессе обработки на уроках во время практических работ метеорологических и фенологических наблюдений. Опыт наблюдения учеников за природой помогает в развитии у них умения географического описания отдельных природно-территориальных комплексов.

Непосредственное участие школьников в сезонных работах (дачи, фермы) имеет большое значение в процессе обогащения их опыта краеведческих наблюдений. Этот опыт может быть очень полезным при использовании метода проектов в обучении географии учеников. Близость школьников к природной среде помогает учителю в обучении своих учеников географии.

Красота ландшафта вызывает положительные эмоции у детей разного возраста. Начиная с младшего школьного возраста, у детей формируются правильные представления о структурной мозаичности окружающей среды.

Ученики, имея большой опыт наблюдений в географической среде, легче выделяют типичное для разнообразных географических образов и определяют отклонения от типичного. Это способствует эффективному формированию у учеников новых географических понятий и системы научных понятий в целом.

Ученики школы, опираясь на личный опыт наблюдений в природе, лучше понимают причинно-следственные связи, влияющие на развитие ландшафта.

Значительную часть функциональной грамотности выпускников сельской школы составляет система научных географических понятий, умений и навыков, которые помогут им правильно оценить складывающуюся ситуацию в окружающей природно-хозяйственной среде и выбрать лучшую для данных условий модель поведения.

Заключение

Использование краеведческого подхода в условиях обновления образования в Республике Казахстан является очень актуальным, так как позволяет удержать на достигнутом уровне эффективность географического образования. При этом необходимо отметить, что в Республике Казахстан под школьным краеведением в основном понимают изучение школьниками своего края. Главной целью краеведческого подхода является воспитание патриотизма и преданности своему государству. Поэтому необходимо направить внимание учителей на использование школьного краеведения, в качестве эффективного методического приёма обучения географии с применением конкретного материала из

жизни своего края. В первую очередь краеведческий подход должен постоянно использоваться на уроках географии.

То обстоятельство, что сельские ученики постоянно наблюдают природную среду, живут в ней, это способствует эффективному формированию у них новых географических понятий и системы научных понятий в целом.

Краеведческий подход, постоянно применяемый на уроках географии и во внеклассной работе, способствует повышению эффективности профориентационной работы среди сельских учеников.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Педагогическая теория Ушинского [Электронный ресурс] //Электронная библиотека учебников. – Режим доступа: <http://studentam.net/content/view/1500/125/>.

[2] Богуславский М.Н. Ушинский К.Д. (1824-1870) / М.Н. Богуславский //Вестник образования. – 2004. - № 15. - С.70-76.

[3] Новиков Н. В. К портрету Ф. Д. Студитского / Н. В. Новиков // Этнографические исследования Северо-Запада СССР : традиции и культура сельского населения. Этнография Петербурга : [сб. ст.].– Л. - 1977. – С. 63-76.

[4] Семёнов Д.Д. Избранные педагогические сочинения. / Д. Д. Семёнов. –М. - 1953. - С.253-260.

[5] Барков А. С. Вопросы методики и истории географии.:Избранные работы. /А. С. Барков. - М.: АПН РСФСР, 1961. - С.74.

[6] Пархоменко В.Г. Географическое краеведение – это интересно! /В.Г.Пархоменко //Школа-лицей. – 2018. -№1. – Костанай. – С.34-36.

[7] Иванов Ю. А. Методика преподавания географии / Ю. А. Иванов. - Брест.: БрГУ, 2012. - 96 с.

[8] Кузнецов М. В. Методика географии: основы географической дидактики / М. В. Кузнецов. - Симферополь: НАТА, 2009. — 230с.

[9] Иванова М. Ф. Краеведческий компонент в системе школьного географического образования [Электронный ресурс] / М. Ф. Иванова.– 2010. - Режим доступа: <https://www.zharar.com/kz/shygarma/22224-q.html> www.ZHARAR.com:

[10] Васильев С.В. Формирование образа территории в школьном краеведении / С.В. Васильев, Г.А. Кононова //География в школе. - 1995. - №6. - С.15-19.

[11] География и школьное краеведение/ под ред. Н. Е. Дика. - М.: Просвещение, 1971. – 129 с.

[12] Пеньковских Е.А. Метод проектов в отечественной и зарубежной педагогической теории и практике / Е.А. Пеньковских [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://vo.hse.ru/data/2013/10/20/1279364153/VO4_10%20Pen%27kov.pdf

[13] Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология [Электронный ресурс] / В.В. -Гузеев - М.: Народное образование, 2000. – с.195, 198 – Режим доступа: <https://psychosearch.ru/teoriya/vospitanie/478-istoriya-i-osobennosti-metoda-proektov-dzhon-dyui>

REFERENCES

[1] Pedagogicheskaya teoriya Ushinskogo [Pedagogical theory of Ushinsky]. E`lektronnaya biblioteka uchebnikov – Electronic library of textbooks. Retrieved from <http://studentam.net/content/view/1500/125/> [in Russian].

[2] Boguslavskij, M.N. (2004). Ushinskij K.D. (1824-1870) [Ushinsky K. D. (1824-1870)]. Vestnik obrazovaniya – Bulletin of education, 15, 70-76 [in Russian].

[3] Novikov, N. V. (1977). K portretu F. D. Studitskogo [To the portrait of F. D. Studitsky]. E`tnograficheskie issledovaniya Severo-Zapada SSSR : tradicii i kul`tura sel'skogo naseleniya. E`tnografiya Peterburga – Ethnographic studies of the North-West of the USSR: traditions and culture of the rural population. Ethnography of St. Petersburg: [collection of books, 63-76 [in Russian].

[4] Semyonov, D.D. (1953). Izbranny`e pedagogicheskie sochineniya.[Selected pedagogical essays]. Moscow, 253-260 [in Russian].

[5] Barkov, A. S. (1961). Voprosy` metodiki i istorii geografii.:Izbranny`e raboty [Questions of methodology and history of geography.: Selected works]. Moscow: APN RSFSR, 74 [in Russian].

[6] Parxomenko, V.G. (2018). Geograficheskoe kraevedenie – e`to interesno! [Geographical study of local lore is interesting!]. Shkola-licej –. - School-Lyceum - Kostanay 1, 34-36 [in Kazakh].

- [7]. Ivanov, Yu. A. (2012). Metodika prepodavaniya geografii [Methodology of teaching geography]. Brest.: BrGU [in Belarus].
- [8] Kuznecov, M. V. (2009). Metodika geografii: osnovy` geograficheskoy didaktiki [Methodology of geography: fundamentals of geographical didactics] Simferopol': NATA [in Russian].
- [9] Ivanova, M. F. (2010) Kraevedcheskij komponent v sisteme shkol'nogo geograficheskogo obrazovaniya [Local history component in the system of school geographical education] Retrieved from.: <https://www.zharar.com/kz/shygarma/22224-q.html> www.ZHARAR.com: [in Russian].
- [10] Vasil'ev, S.V. (1995) Formirovanie obraza territorii v shkol'nom kraevedenii [Formation of the image of the territory in school local lore]. Geografiya v shkole - Geography at school, 6, 15-19 [in Russian].
- [11] Dik, N. E. (Eds.). (1971). Geografiya i shkol'noe kraevedenie [Geography and school local lore]. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
- [12] Pen'kovskix, E.A. (2013). Metod proektov v otechestvennoj i zarubezhnoj pedagogicheskoy teorii i praktike [Method of projects in domestic and foreign pedagogical theory and practice]. Retrieved from —: https://vo.hse.ru/data/2013/10/20/1279364153/VO4_10%20Pen%27kov.pdf [in Russian].
- [13] Guzeev, V.V. (2000). Planirovanie rezul'tatov obrazovaniya i obrazovatel'naya tekhnologiya [Planning of educational results and educational technology]. - Moscow.: National education, 195, 198 – Retrieved from: <https://psychosearch.ru/teoriya/vospitanie/478-istoriya-i-osobennosti-metoda-proektov-dzhondyui> [in Russian].

Амельченко В. И., Амельченко Л.Б.

ЖАҢАРТЫЛҒАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ҮШІН ЕҢ ҮЗДІК ӘДІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасында білім беруді жаңарту жағдайында оқушылардың географиясын оқытудағы мұғалімдердің педагогикалық тәжірибесін зерттеу нәтижелері келтірілген. Оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында география мұғалімдері алдына қойған дидактикалық міндеттерге салыстырмалы талдау жасалады. Қазіргі географиялық білім беруде дамыған әдістемелік тәсілдер анықталды. Қазақстан Республикасының жаңартылған географиялық білім беруінде өлкетану принципі мен мектеп жобаларының әдіс-тәсілдеріне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: өлкетану тәсілі; мектеп жобасының әдісі; жаңартылған географиялық білім.

Amelchenko Valentin, Amelchenko Lyudmila

BEST TECHNIQUES FOR UPDATED GEOGRAPHIC EDUCATION

Annotation. The article contains the results of a study of the pedagogical experience of teachers in teaching geography of students in the context of the renewal of education in the Republic of Kazakhstan. A comparative analysis of the didactic tasks that geography teachers set themselves in order to increase the effectiveness of teaching is carried out. The methodological approaches that are advanced in modern geographic education are identified. ... Particular attention is paid to the principle of local lore and the method of school projects in the renewed geographical education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: updated geographic education; method of school projects; local history principle.

ӘОЖ 57: 37.016
ГТАХР 34.01.45
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).11

Бимагамбетова Г.А., Қадырова А.М., Қонысбаев А.О.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: b.g.a72@mail.ru, merekekyzy0707@mail.ru, k.abylai_95@mail.ru.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада көрнекі құралдардың тиімділігі мен биология сабақтарында қолданудың ұтымды тұстары көрсетілген. Көрнекіліктерді биология сабақтарында пайдалану, оқушылардың логикалық қабілеттерінің дамуына, ал алған білімдерін өмірде пайдалана білу, оқушылардың дағдыларының қалыптасуына әкелетіндігі қарастырылған. Тәжірибе жүзінде көрнекі құралдарды пайдаланып сабақ өткізудің тиімділігі дәлелденген. Биология сабағын сызбаларды, иллюстрацияларды, суреттерді және басқа да көрнекіліктерді пайдаланбай, тиісті деңгейде сабақты өткізу мүмкін емес. Көрнекі құралдардың қай -қайсысы болса да сабақтың ажырамас бөлігіне айналды, өйткені онымен жұмыс жасау оқушылар үшін жаңа білім көзі және зерттелген материалды игеру, жалпылау, қайталау құралы болып табылады. Мақалада биологияны оқытуда сабақ процесі барысында пайдаланылатын көрнекі құралдарды қолданудың әртүрлі әдістері көрсетілген. Көрнекіліктердің оқушылардың биологиядан білім алу сапасын арттырудағы маңызы айтылған. Көрнекіліктердің оқушылардың назарын аударудағы орны мен ойлау және есте сақтау қабілеттерін арттырудағы маңызы баяндалған.

Кілт сөздер: Көрнекілік; бейнелеу көрнекілігі; символикалық көрнекілік; диапозитивтер; диафильмдер; муляж; макет; геометриялық фигуралар.

Kipicne

Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Барлыққазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы туралы Қазақстан халқына жолдауында айқындалған негізгі басым бағыттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдерін қолданудың тиімділігін арттыру қажеттігін баса айтқан болатын. Осы орайда оқушылардың да танымдық белсенділігін дамытуда көрнекі құралдардың маңызы ерекше көңіл бөлген жөн [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көрнекілік- оқытуда заттар мен құбылыстардың өзіне тән жаратылыс бітімін, сыртқы сипаттарын сезім мүшелері арқылы көзбен көріп, қолмен ұстап, құлақпен естіп қабылдауға баулитын дидактикалық үрдіс.

«Көрнекілік» терминінің түбірі «көру» етістігінен шықса да, қазіргі уақытта ол түрліше сезім мүшелері арқылы санаға әсер ету керектігін білдіреді.

Ұлы Абай өзінің шығармаларында ақыл -ойды дамытып, шын ғылыми білім алудың қажеттілігін, ол үшін ойлау, зейін, ес, мінез-құлық, ерік-жігер, қиял сияқты психикалық процестерді дамыту керек екендігін ашық көрсетеді. Мысалы «Адам баласы... көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрнымен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады» - деген дана ойы көрнекі құралдардың маңыздылығын нақты айқын көрсетсе. Ал,

қазақтың ұлы педагогы Ы.Алтынсарин: «Қазақ жастары ғылымды, оқу мен өнерді кітап сөзі деп қарамай, заттай, көзімен көріп, қолымен ұстап ажырата білулері керек» - деген.

Оқушыларының ойлау қабілеті жан-жақты пісіп жетілуіне, алдағы өміріне қажетті білімнің, біліктің, дағдылардың берік негізін дамытуда көрнекі құралдың алатын орны ерекше.

Көрнекілікті оқу үрдісінің барлық кезеңінде пайдалануға болады, әрі белгілі тақырып мақсатында пайдаланғанда ғана тиімді болмақ. Көрнекіліктер бойынша көптеген ғалым педагогтер зерттеулер жүргізіп өз пікірлерін айтқан болатын. Атап өтсек: К.Д.Ушинский, Я.А.Коменский, В.Шаталов, Л.В.Занков еңбектерінде қарастырылады [2, б. 448].

Сабақ үрдісінде, әртүрлі көрнекіліктерді қолдану оқушылардың сабаққа деген ынтасы мен қызығушылығын арттыра түседі.

Көрнекілік қолданылуына қарай:

Табиғи көрнекілік: коллекциядағы кептірілген өсімдіктер, хайуанаттар мен құстардың тұлыбы, минералдар және тағы басқалар жатады.

Заттар және бейнелеу көрнекілігі: оқу картиналары, муляж, геометриялық фигуралар, макет, портреттер, архитектура, кескіндеме және мүсін үлгілері, көркем суреттер, жер бетінің бедері тағы басқалар.

Символикалық көрнекілік: сызбанұсқалар, мәтіндік, сандық кестелер, карталар, картограммалар, схемалар, диаграммалар, кестелер тағы басқалар.

Техникалық - динамикалық көрнекілік диапозитивтер, диафильмдер, оқу киносы, оқу теледидары жатады.

Көрнекілік мұғалімнің шығармашылық ізденісі мен әдістеме жаңалықтарына сергек қарап, сабақ барысында шебер пайдалана білуді талап етеді.

Көрнекілікті қолдану барысында мұғалім төмендегідей шарттарды ескергені жөн.

➤ оқу бөлмелерінің толық жабдықталуы; қажетті құралдың білім беру мен оқыту аясында өзіндік мүмкіндіктерінің жүзеге асырылуы;

➤ оқу-тәрбие жүйесінің барлық салаларының кіріктірушілік, үйлесімділік және кешендік мүмкіндіктерін ескерту;

➤ оқытушы мен оқушының қазіргі кездегі оқыту әдістерін пайдалану барысында өзара қарым-қатынастарын ескеру.

Көрнекі құралдарды оқу процесінде жүйелі түрде қолдану функциялары сабақтың мазмұны мен мұғалімнің сабақ беру әдіс-тәсілдеріне байланысты. Әдістердің ең неізгілерінің бірі - оқушылардың байқау-көру қабілетін дамыту үшін сабақта қолданылатын көрнекі және дидактикалық құралдарды пайдалану *болса*, негізгісі қолданатын көрнекі құралдар қазіргі заманғы талаптарға сай болу керек. Жалпы көрнекі құралдарға төмендегідей талаптар қойылады:

1. Көрнекі құралдардағы суреттер, жазулар сынып оқушыларына толық көрінетін болуы керек.

2. Әрбір көрнекі құрал өтілетін тақырыпқа арналған, оның мазмұнын ашатын болуы тиіс.

3. Көрнекі құрал тартымды безендірілген, бояулары айқын болғаны жөн.

4. Көрнекі құралға оқушы назарын ерекше аудартуға арналған мәтін, сурет ерекше бояумен берілуі керек.

5. Көрнекі құралда бір мәселенің қайталануынан сақ болу керек.

6. Көрнекі құралда жүйелілік, хронологиялық реттің сақталуын қатты қадағалау.

7. Көрнекі құралда берілген әрбір мысал тексерілген, дау тудырмайтын, түсінікті, өтіліп отырған материалды дәлелдеуге көмектесетін болуы керек.

8. Мүмкіндігінше көрнекі құрал өтілейін деп отырған материалды толық қамтитындай болғаны жөн.

9. Көрнекі құралды сыныпта пайдаланғанда уақыт көп кетпейтіндей етіп жасау (іліп қою, алу, қайта пайдалану).

Сабақ барысында қолданатын көрнекі құралдар қолдануға қолайлы, тиімді, әрі негізгі қағидаттарды ескере отырып жасалған болу шарт [3, б. 311; 4, б. 14-15].

Биология сабақтарының бәрінде көрнекіліктер көптеп қолданады әрі қолданылуына қарай табиғи және суреттеме болып екіге бөлінеді.

Көрнекілік әдістің түріне демонстрациялау, тәжірибе, табиғи объектілерді, суреттелерді көрсетеді. Табиғи объектілерді демонстрациялау биологияны оқытуда маңызды себебі өсімдік, жануарларды тірі күйінде көрсетеді. Ыңғайлы және тірі объект бұл өсімдіктер. Оны биологияда (өсімдіктер, тіршіліктану) сабақтарында демонстрациялайды. Өсімдіктерді алдын ала табиғатта, үйде дайындауға болады. Өсімдіктанудың көптеген сабақтарында көрнекілік әдіс ерекше орын алады. Ал, жануарларды (жануартану, тіршіліктану) сабақтарында демонстрациялауға болады. Оқушыға көрсетуге ыңғайлысы орташа көлемдегі құстар мен сүтқоректілер. Көрнекілік арқылы оқушылардың қоршаған орта мен өмір құбылысын және заттарды салыстыра отырып ойлап, қабылдау арқылы оқушылардың сана-сезімі қалыптасады, мәселені түйсінудеңгейі артады.

Көрнекілік оқу процесінің барлық кезеңдерінде қолданылады: жаңа сабақты түсіндіргенде білім, білік және дағдыны қалыптастыруда, үйге берілген тапсырманы орындаған кезде, өткенді қайталау кезінде тағы басқа. Көрнекілікті орынсыз пайдаланбай, оған қойылатын шарттарын дұрыс сезіне білу керек.

Көрнекілік оқушыларға заттардың өзіне немесе олардың бейнесін тікелей көріп байқауға мүмкіндік береді. Оқытуда нақты білім алу – көрнекілікке, сезімге, бақылау әрекетіне негізделеді [5, б. 18-19].

Зерттеу нәтижелері

Биология сабақтарында көрнекі құралдарды қолданудың тиімділігін оқыту үрдісінде тәжірибелік эксперимент арқылы тексерілді.

Эксперимент жұмыс Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы, №48 жалпы орта білім беретін мектепте оқу процесі барысында жүзеге асырылып, сынақтан өткізілді.

Эксперимент жұмысын үш кезеңде жүргізілу қолға алынған болатын:

1. Анықтау эксперименті;
2. Қалыптастыру эксперименті;
3. Бақылау эксперименті – зерттеу жұмысының нәтижесін тексеру.

Алғашқы кезде аты аталған мектепте сегізінші сыныптардың ішінен сабақтар жүргізу барысында 8 «Б» сыныптың білім деңгейлері мен бақылау тобы 8 «Ә» сыныптарының білім көрсеткіштеріне мән берілді. Алдымен оқушылардың үлгерімі шамалас екеніне көз жеткізіп, оны бағалары (күнделік журналы бойынша білім көрсеткіштер) ескерілді.

Эксперимент жүргізуге экспериментке 8«Б» сыныбынан 20 оқушы, ал бақылау 8«Ә» сыныбынан 23 оқушы қамтылды. Екі сыныптың сабақтағы білім көрсеткіштерін салыстырған кезде айтарлықтай айырмашылық байқалмады дегенмен де 8 «Б» сыныбының білім сапасы, 8 «Ә» сыныбына қарағанда, оқу үлгерімдері аздап төмендеу болғандығын басшылыққа алған болтынбыз. Кейін, екі сыныпқа да жалпы эксперимент барысында, білім және біліктерін бағалау тапсырмалары беріліп, нәтижелері сарапталып қорытынды шығарылды.

Оқушылардың білімді меңгеру көрсеткіштерін Б.Блумның аралық нәтижелерге жеткізетін шағын мақсаттар атты еңбек көрсеткішін басшылыққа алып жүзеге асырылды.

Эксперименттің алғашқы кезеңіндегі бақылау және эксперименттік сыныптардағы оқушылардың білімді меңгеру көрсеткіштері 4 деңгей бойынша сараланды.

Анықтаушы эксперимент барысында оқушылардың биология пәні бойынша білім, білік деңгейі және олардың бағдарлама талаптарына сәйкестігі көрнекіліктің бірнеше

түрлерін қолдана отырып тексеріліп, талдау жасалды. Оқушылардың білім сапасын анықтауға төмендегідей тапсырмалар қолданылып жүзеге асырылды:

Тапсырма 1. «Сөйлемдерді толықтыр».

1. Ағзаның ішкі ортасы деп _____ айтады.
2. Қан – ағзадағы _____ ұлпаның бір түрі.
3. Қанның құрамы _____ және оның ішінде қалқып жүретін _____ тұрады.
4. Қан барлық мүшелердің жасушаларына _____ мен _____ жеткізеді және тіршілік әрекетінің өнімдерін зәр шығару мүшелеріне тасымалдайды.
5. Қанның өте маңызды қасиеттерінің бірі - _____.
6. Қанның клеткалары _____ түйіршіктер мен _____ түйіршіктер, қан пластинкалары _____.
7. Эритроцит санының қалыптан тыс басым болуы эритроцитоз, аз болуы _____ деп аталады.

Тапсырма 2. Мына сөздерді сәйкестендіріп жаз.

Нәруыздар
Альбуминдер
Фибриноген
Гемоглабин
Глобулиндер
Глюкоза

Атқаратын қызметі

- А. Қанның ұюын қамтамасыз етеді.
- Б. Денедегі сұйықтықты реттейді.
- В. Ағзаны энергиямен қамтамасыз етеді
- Г. Газдарды тасымалдайды.
- Д. Денедегі суды реттейді.

Тапсырма 3. Суретте көрсетілген схема бойынша түсінік бер (сур.1).

1 - Сурет - Лимфа айналымы

Тапсырма 4. «Не артық» әдісі (сур.2).

2- Сурет - Суретпен жұмыс

Кейін оқушылардың берген жауаптарына сай білім деңгейлері бағаланды. Нәтежесін төмендегі 1-ші кестеден көруге болады.

1 – Кесте – Батыс Қазақстан облысы Орал қаласы №48 жалпы орта білім беретін мектеп (КММ) оқушыларының педагогикалық эксперимент жүргізілгенге дейінгі көрсеткіші (%-бен).

Деңгейлер	Бақылау тобы		Эксперимент тобы	
	Сапа	Саны	Сапа	Саны
Тану, түсіну	24%	5	26%	6
Қолдану	33%	7	39%	9
Талдау	38%	8	31%	7
Жинақтау	5%	1	4%	1

Анықтаушы эксперимент нәтижесі негізінде жасалған қорытындылар, білім сапасын арттыру мен айқындауға мүмкіндік берді. Кейін, анықтаушы эксперимент нәтижесін көрген соң, қалыптастыру экспериментін қолға алынған болатын.

Мақсаты: биология сабағында көрнекіліктерді қолданып оқушылардың сабаққа деген белсенділіктерін арттыру. Білім мазмұнын ескере отырып, сабақта әртүрлі көрнекіліктерді пайдаланып, оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтарын қалыптастыру, сабақтарды түрлендіріп өткізе отырып, оқушыларды шығармашылыққа баулу және көрнекіліктердің түрлерімен жұмыс жасауға үйрету.

Экспериментке алынған топ оқушыларының биологиядан алған түсініктерін кеңейту және сабаққа деген құлшыныстарын ояту, қызықты тапсырмалар арқылы ойлау қабілеттерін жоғарылату, сабан барысында көрнекіліктерді түрлендіріп пайдалана отырып есте сақтау, ақыл - ой қабілеттерін кеңейту, көрнекіліктердің түрлерімен жұмыс жасауға бейімдеу жолдарын жүзеге асару қолға алынды.

Эксперимент кезінде, топ оқушыларымен сабақтардың тақырыптары бойынша ойлау қабілеттерін дамытуға арналған көрнекілік түрлерімен берілген тапсырмалар, оқушылардың логикалық ойларын кеңейтуге және сурет жұмыстары арқылы ақыл-ойларын дамытуға арналған тапсырмалар берілді. Әр кезеңнің мақсаты «шағын мақсат», оның нәтижесі «аралық нәтиже» - деп қарастырылды.

Кез - келген даму үдерісінде аралық нәтижелер алып отыру жүзеге асырылады. Әрі аралық нәтиже оның алдында қол жеткен аралық нәтижеден жоғары болуы шарт. Б.Блум мұндай алты аралық нәтижелерге жеткізетін шағын мақсаттардың алтауын атап көрсетеді. Олар шағын мақсаттар немесе аралық мақсаттар тізбегі – деп. аталады. Айталық, кез –келген тақырыпты меңгерту мақсаты – тақырыпты толық меңгертуді көздейтін болса – ондағы топкі нәтиже ең соңғы алтыншы нәтижеге тең болу керек.

Мысалы:

- 1) «Танып - білу» тапсырмаларын орындап, алғашқы аралық нәтижені алу болса;
- 2) «Түсінуге» бағытталған тапсырмалар беріледі.
- 3) «Қолдану»
- 4) «Анализ - талдау»
- 5) «Синтез - жинақтау»
- 6) «Рефлексия» немесе «тақырыптың мазмұнына баға беру». Аталғандардың барлығының нәтижесі болуы тиіс.

Сонымен, тақырыпты меңгертудің мақсатын анықтау үшін түбегейлі нәтиже ретінде 6-нәтижені болжау қажет. Көрнекілік түрлерін қолдану жағдайындағы мұғалімнің қызметі

мынадан тұрады: қажетті жағдайда неғұрлым күрделі ұғымдардың мазмұнын түсіндіре отырып, сурет түріндегі көрнекілік түрлерін пайдаланып, оқушылардың оқу-танымдық қызметін фактілерді талдау негізінде қорытындылар мен жинақтауларды жасайтындай, ұғымдарды, ережелерді, заңдарды тұжырымдайтындай немесе белгілі жаңа ситуацияны өздігінен қолданатындай (ойлап табады, жоспарлайды, ал ақырында, шындық болмысты көркем бейнелейтіндей (эссе жазады, сурет салады, ойнайды) етіп ұйымдастырады (сур.3).

3 - Сурет – Оқушылар өз бетімен жұмыстану сәті

Нәтижесінде оқушылардың ақыл-ойы мен іс - әрекет дағдылары дамиды, зейіні, ерік, қиял, логикалық ойлау қабілеті мен жаңа білімдер мен болжамдар ұсыну, дәлелдеу қабілеті қалыптасады [6, б. 20-25; 7].

Біздің ғылыми - зерттеу жұмыстарымызда дәлелденгендей, аралық мақсаттар реті төмендегідей жүзеге асырылады: 1. Білу; 2. Түсіну; 3. Талдау; 4.Жинақтау.

Бұған негіздеме: мақсаттар тізбегіндегі төрт қадам арқылы теориялық бөлімді меңгерту.

Мысалы:

1.Білу мақсатына сәйкес Не? Қашан? Қай жылы? Қайда? ...құрылымы қандай? Аяқта т.с.с. Мысалы, сұрақ: А) Қанайналым жүйесі дегеніміз не?

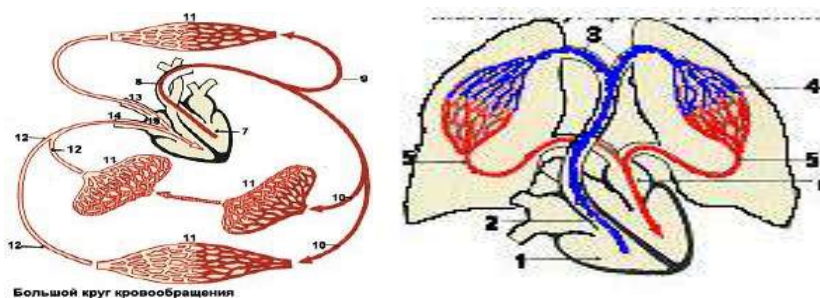
2. «Түсіну» мақсатына жету үшін берілетін сұрақтар түрі: Неге? Неліктен? Себебі? түсіндір, бірнеше тәсілмен шеш, тексер т.с.с. Бұл сұрақтар «Білу» - дегі жауаптарға қойылады. Мысалы: А)Жүректің қалыпты жұмыс жасауы неге байланысты?

3. «Талдау» мақсатына жету үшін соңғы жауаптардың ішінен салыстыруға келетін ұғымдарды іріктеп алып, тапсырма шартына: аталған ұғымдарды:

1) салыстыр, 2) айырмашылығы неде? 3) ұқсастығын тап. 4) тақырыптың басты идеясын бөліп шығар- деген тапсырмалар міндетті түрде берілу керек. Немесе: салыстыр, айырмашылығы неде?, Ұқсастығын тап – деген тапсырмалар қамтылуы қажет. Салыстыру. Сол жақ қарынша мен он жақ қарыншаның қызметтерін салыстыр.

4. «Жинақтау» мақсатына жету үшін оқушының соңғы тапсырма бойынша бөліп шығарған тақырыптың басты идеясынан: қорытынды шығар, анықтама бер, классификация жаса, сөзжұмбақ, кесте толтыр, немесе тірек-сызба сыз, иә немесе жоқ сияқты т.б. тапсырмалар берілді.

Тапсырма 5. Суреттегіүлкен және кіші қан айналым шеңберлерін салыстыр(сур.4).

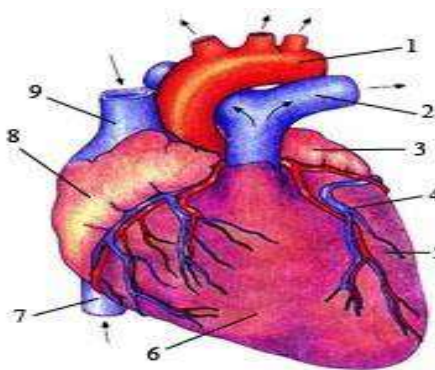
4 - Сурет - Қан айналым шеңберлері

Кейін оқушылардың жоғарыда меңгерген теориялық білімдерін практикада бекіту жұмыстары жүргізіледі.

Көрнекілік түрлерін көптеп қолданып оқушыларды қызықтыру мақсатында көрнекіліктерді түрлендіріп беруді қолға алған болатынмын. Мысалы:

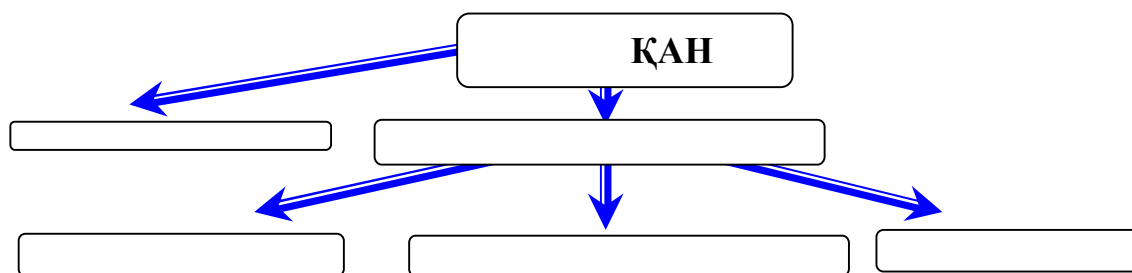
Тапсырма 6. Суретті сөйлет (сур.5).

Жүректің сыртқы құрылысының бейнесі санмен көрсетілген оларға атау бер.

5 - Сурет- Жүрек құрылысы

Тапсырма 7. Жеке жұмыс «Қан құрамын ажыратып көрсет» (сур.6).

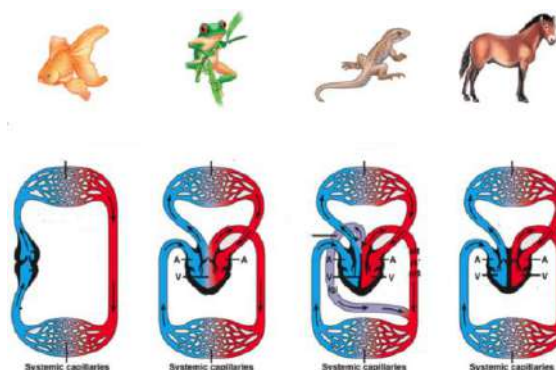
6 - Сурет – Қан құрамы

Тапсырма 8. Нақты сандар сөйлейді (сур.7).

7 - Сурет –Сандар сыры

Тапсырма 9. «Айырмашылығы неде» әдісі (сур.8).

8 – Сурет– Қанайналым жүйелерін салыстыр

Міне, осылайша біздің тәжірибеміздің алдына қойған мақсаты орындалды. «Биология сабағында көрнекіліктерді пайдалану» арқылы оқушылардың іс-әрекетін қарқындатуға және білім сапасын арттыруға септігін тигізетіндігі анықталды[8, б. 200 – 205; 9, б. 35-39; 10, б. 22-24].

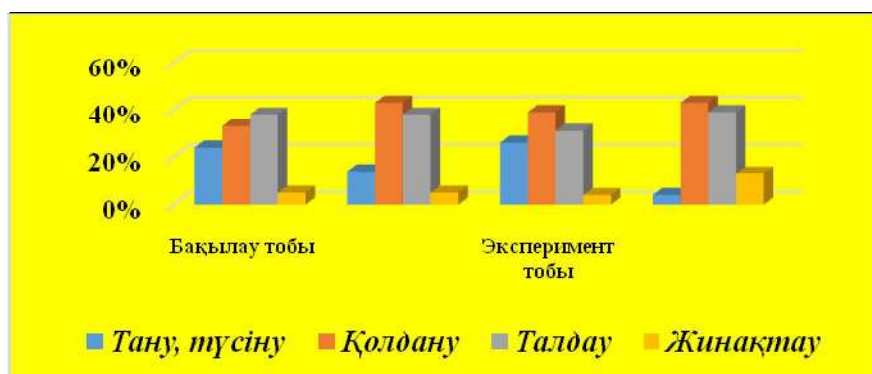
Өткізілген сабақтар нәтижесінде оқушылардың білімдері бір жүйеге түсірілді, оқушылардың биологиядан көрнекіліктермен жұмыстануынан шығармашылықтары мен логикалық ойларын дамытуда сабақтарды жаңа технологиялардың түрлерін көптеп пайдалана отырып түрлендірілген сабақтар өткізілді.

2 – Кесте – Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №48 жалпы орта білім беретін мектеп (КММ) оқушыларының педагогикалық эксперименттен кейінгі нәтиже көрсеткіші (%-бен)

Деңгейлер	Бақылау тобы		Эксперимент тобы	
	Сапа	Саны	Сапа	Саны
Тану, түсіну	14%	3	4%	1
Қолдану	43%	9	43%	10
Талдау	38%	8	39%	9
Жинақтау	5%	1	13%	3

3 – Кесте–Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №48 жалпы орта білім беретін мектеп (КММ) оқушыларының экспериментке дейінгі және кейінгі көрсеткіш нәтижелері (%-бен)

Деңгейлер	Бақылау тобы		Эксперимент тобы	
	дейін	кейін	дейін	кейін
Тану, түсіну	24%	14%	26%	4%
Қолдану	33%	43%	39%	43%
Талдау	38%	38%	31%	39%
Жинақтау	5%	5%	4%	13%

9 - Сурет – Экспериментке дейінгі және кейінгі көрсеткіш

Қорытынды

Зерттеудің басты мақсаты биология пәніне көрнекіліктерді пайдалану арқылы оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытудың ерекшеліктерін көрсетілген фактілер мен құбылыстарды шешуде оқушылардың білім қорының жоғарлылығы бақыланды және Орал қаласы, №48 жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының экспериментке дейінгі және кейінгі көрсеткіштері сараланып нәтижесіне баға берілді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] ҚР Президентінің «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» атты Қазақстанхалқына Жолдауы / Егемен Қазақстан, 11 қараша, 2014.
- [2] Әбиев Ж.Ә. Педагогика / Ж.Ә. Әбиев, С.Б. Бабаев, А.М. Құдиярова.-Алматы: Дарын, 2004.- б. 448.
- [3] Занков Л.В. Наглядность и активизация учащихся в обучении / Л.В. Занков. -М.: Учпедгиз, - 1988. – с.311.
- [4] Шорманова Ж.Ш. Көрнекіліктердің тиімділігі / Ж.Ш. Шорманова //Қазақстан мектебі.- 2008.-№10.- б.14-15.
- [5] Төлеуханова Д.Р. Көрнекі құралдардың дидактикалық негіздері /Д.Р. Төлеуханова // Білім. - 2006. - №2. - б. 18-19.
- [6] Сәтімбеков Р. Биология. Дидактикалық материалдар / Р. Сәтімбеков, Р. Әлімқұлова, Ж. Шілдебаев – Алматы, - 2007. – б. 20-25.
- [7] Таксономия Блума. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ansya.ru/health/taksonomiya-bluma/main.html>.
- [8] Bloom, B.S., (Ed.). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman, 1986. p. 200-205
- [9] Соловьева А. Биология. Оқулық / А.Соловьева, Б.Ибраимова –Алматы, - 2018. – б. 35 – 39.
- [10] Мұстафина Т. «Көрнекті құралдарды пайдаланудың тиімділігі» / Т.Мұстафина, Б.Қанағатова – 2000. - №2. – б. 22-24.

REFERENCES

- [1] QR Prezidentiniń «Nurly jol - bolashaqqa bastar jol» atty Qazaqstan halqyna Joldaýy [The message of the president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan «Nurly Zhol is the way to the future»] (2014). Egemen Kazakhstan [in Kazakh].
- [2] Abiyev, Zh.A., Babaev, S. B., Kudiyarova, A.M. (2004). Pedagogika [Pedagogy]. Almaty: Daryn Publ.[in Kazakh].

- [3] Zankov, L. V. (1988). Nagladnost i aktivizatsia uchasihsa v obýchenii [Visibility and activation of students in training]- M.: Uchpedgiz [in Russian].
- [4] Shormanova, Zh. Sh. (2008). Kornekilikterdin timdiligi [Effectiveness of Visual Aids]. School of Kazakhstan, 10 [in Kazakh].
- [5] Toleukhanova, D. R. (2006). Korneki quraldardyn didaktikalyq negizderi [Didactic bases of visual aids] bilim, 2 [in Kazakh].
- [6] Satimbekov, R., Alimkulova, R., Shildebayev, Zh. (2007). Biologia. Didaktikalyq materialdar [Biology. Didactic materials] – Almaty [in Kazakh].
- [7] Taksonomia Bluma [Bloom's Taxonomy]. [Electronic resource] - access Mode: <http://ansya.ru/health/taksonomiya-bluma/main.html>. [in Russian].
- [8] Solovyova, A., Ibraimova, B. (2018). Biologia. Oqulyq [Biology. Textbook]– Almaty. [in Kazakh].
- [9] Mustafina, T., Kanagatova, B. (2000). Kornekti quraldardy paidalanudyn timdiligi [Efficiency of using outstanding tools] , 2 [in Kazakh].

Бимагамбетова Г.А., Кадырова А.М., Конысбаев А.О.
ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАГЛЯДНЫХ ПОСОБИЙ
НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Аннотация. В статье отражены эффективность наглядных пособий и преимущественные стороны их использования на уроках биологии. Использование методов и приемов наглядных пособий на уроках биологии способствует развитию логических способностей учащихся, а умение использовать полученные знания в жизни - формированию их навыков. На практике доказана эффективность обучения с использованием наглядных пособий. Урок биологии невозможно провести на должном уровне без использования чертежей, иллюстраций, рисунков и других наглядных пособий. Наглядные пособия стали неотъемлемой частью урока, так как работа с ним является источником новых знаний для учащихся и средством усвоения, обобщения, повторения изученного материала. В статье представлены различные методы использования наглядных пособий на уроке при изучении биологии. Выявлено влияние наглядности на качество знаний учащихся по биологии. Наглядность активизирует их внимание, мышление и память.

Ключевые слова: Наглядность; изобразительная наглядность; символическая наглядность; диапозитивы; диафильмы; муляж; макет; геометрические фигуры.

Bimagambetova Gulnara, Kadyrova Aikorkem, Konysbaev Abylai
THE IMPORTANCE OF USING VISUAL AIDS IN BIOLOGY LESSONS

Annotation. The article reflects the effectiveness of visual aids and the advantageous aspects of their use in biology lessons. The use of methods and techniques of visual aids in biology lessons contributes to the development of students' logical abilities, and the ability to use the knowledge gained in life to the formation of their skills. In practice, the effectiveness of teaching using visual aids has been proven. It is impossible to conduct a biology lesson at the proper level without using drawings, illustrations, drawings and other visual AIDS. Visual AIDS have become an integral part of the lesson, as working with it is a source of new knowledge for students and a means of assimilation, generalization, repetition of the material studied. The article presents various methods of using visual AIDS in the classroom when studying biology. The influence of visibility on the quality of students' knowledge in biology is revealed. Visibility activates their attention, thinking, and memory.

Keywords: Clarity; pictorial clarity; symbolic clarity; transparencies; filmstrips; dummy; layout; geometric shapes.

УДК 37.01:78; 37:001.891.573
МРНТИ 14.35; 14.35.07; 14.01.77
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).12

Ворфоломеева О.В.

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: o.vorfolomeeva@yandex.kz

ДИАГНОСТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ МОТИВАЦИИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА ИСКУССТВ

Аннотация. Целью данного исследования, которое проводилось в 2014-2020 гг., стала проверка эффективности разработанной нами модели формирования академической мобильности студентов вуза искусств в музыкальной информационно-образовательной среде. Процесс формирования академической мобильности студента в музыкальной информационно-образовательной среде (далее - МИОС) осуществляется поэтапно. Исходя из полученных диагностических данных исследования, этот процесс неразрывно связан с определением индивидуальных приоритетов профессионального и творческого развития, позволяющих определять цели, учебные задачи, проводить наблюдение за динамикой качественных изменений результатов обучения музыканта. Принцип *целесолагания* позволил нам выделить организационно-педагогические условия реализации образовательных программ вуза искусств, диагностики индивидуальных и профессиональных качеств обучающегося музыканта; структурировать ценностно-ориентированную мотивацию при выборе видов деятельности; накапливать опыт академической мобильности через профессиональные виды деятельности студента в МИОС. Принцип *профессионально-ориентированной деятельности* позволил нам выявить и использовать совокупность психолого-педагогических условий развития индивидуально-личностных качеств обучающегося, применения информационно-технических ресурсов МИОС, которые позволяют обеспечить продолжительность и непрерывность накопления опыта академической мобильности. В соответствии с выдвинутой практической проблемой нами выделены значимые ресурсы и компоненты педагогической системы в обновленных условиях с учетом индивидуальных особенностей, разработана теоретическая модель МИОС. Принцип *интегрирования* позволил обеспечить оптимальную адаптацию обучающегося музыканта в новых условиях прохождения программ академической мобильности через профессионально-ориентированные (традиционные и технологически-насыщенные) виды деятельности в условиях МИОС. Принцип интегрирования, используемый в нашей модели, состоит во включении формируемых компетенций в преподаваемые предметные модули конкретной специализации.

Ключевые слова: академическая мобильность; мобильность; среда; информационно-образовательная среда; мотивация; профессионально-ориентированные виды деятельности; вуз искусств; диагностика; музыка; музыкальная педагогика.

Введение

Экспериментальное исследование осуществлялось нами как последовательность
- процесса определения ценностно-ориентированной мотивации при выборе видов

деятельности в условиях МИОС;

-процесса накопления опыта учебной мобильности через виды профессионально направленной деятельности студента вуза искусств в условиях МИОС;

-процесса интеграции накопленного опыта академической мобильности в комплекс профессионально значимых качеств обучающегося музыканта.

Мы выявили, что в процессе определения и упорядочивания ценностно-ориентированной мотивации в условиях МИОС важна личная позиция самого студента. С целью осознанного выбора самостоятельных путей формирования академической мобильности в процессе обучения нами разработана «Карта творческого саморазвития».

Материалы и методы исследования

Карта творческого саморазвития состоит из разделов 1-9, в первом разделе студенту предложено определить приоритет направлений, которые становятся доминирующими в дальнейшем выборе и освоении видов учебной деятельности. 80,5 % студентов экспериментальной группы основным определяют овладение исполнительским мастерством; 75,6% - овладение методикой обучения; 63,4%- получение звания лауреата престижных конкурсов; 29,3%-участие в грантах и проектах.

В процессе организации саморазвития и самовоспитания студентов существенной является роль педагога-координатора.

С целью самосовершенствования обучающегося нами выделены личностные качества, привычки, которые студенты хотели бы у себя изменить: 75,6% хотели бы раскрыть интеллектуальные и профессиональные качества; 17,1% - повысить организаторские способности; 61%- повысить физическую активность; 43,9%- развить артистические способности; 34,1%- повысить читательскую культуру; 41,5%-развивать коммуникабельность и коллективизм; 14,6%-развить научные способности; 31,7%-изменить отношение к труду; 26,8%- изменить отношение к себе; 19,5% изменить отношение к окружающим.

С целью саморазвития познавательной деятельности (раздел 3), умений, навыков предложено сформировать следующие позиции: отношение к совершенствованию исполнительской деятельности 92,7% (самая популярная стратегия); 63,4% - хотели бы пройти дополнительное обучение в престижных вузах страны и зарубежья; 53,7%-предпочитают посещение мастер-классов ведущих мастеров культуры и искусства; 34,1%-получить вторую специальность.

Анализ интеллектуальных запросов студентов (раздел 4) фиксирует следующие данные: 26,8% планируют изучение методической литературы; в равных долях (17,1%) – психологическую, художественную, из серии «Жизнь замечательных людей»; менее всего студенты обращают внимание на педагогическую (14,6%) и философскую (7,3%) литературу.

Раздел 5 ориентирует на изучение опыта известных профессиональных музыкантов и педагогов. Самый популярные ответы - изучение опыта зарубежных мастеров искусств (36,5%); отечественных мастеров искусств (19,51%); мастеров- лауреатов (19,51%); обучающего педагога (12,1%).

Позиционирование направлений научной и исследовательской сферы (раздел 6) выявило широкий диапазон интересов студентов, среди которых профессиональные (теоретические, практические, методические, психологические, эстетические), личностно-ориентированные (интеллектуальные, психологические, этические).

В разделе 7 сформулированы позиции, ориентирующие студентов на овладение профессиональным мастерством. Нами отмечено стремление студентов к совершенствованию профессиональных навыков: 56,1% студентов планируют качественно овладеть образовательной программой обучения; 26,8%-принимать участие в конкурсах вуза; 14,6%- участвовать в международных конкурсах; следить за конкурсными выступлениями известных музыкантов-73,2%; 58,5%-посещать мастер-классы; 51,2%

изучать передовой опыт известных музыкантов.

Раздел 8 выявляет интересы студентов в дополнительном обучении: самыми актуальными формами обучения студенты считают онлайн-обучение 21,95%; посещение курсов (в том числе языковых)-19,5%; участие в конференциях 12,19%; дистанционное обучение-9,75%.

Наиболее популярной стратегией в организации досуга и свободного времени обучающегося музыканта (как показывает раздел 9) определена организация сбалансированного труда и отдыха студентов-61%. Данные показатели (разделы 2-9) позволяют учитывать личные стратегии студентов, что в свою очередь способствует координированию процесса обучения, формированию продуктивных уровней академической мобильности и совершенствованию профессионально значимых качеств обучающихся.

Результаты исследования

Разработанный нами на основе результатов диагностики предметный модуль «Основы академической мобильности в условиях музыкальной информационно- образовательной среды» предназначен для формирования общих компетенций обучающихся по специальностям искусств, предполагающих «...интеграцию образовательных программ в целях формирования умений, востребованных в различных сферах профессиональной деятельности (так называемых «мобильных/переносимых» умений)» [1].

Результатом внедрения предметного модуля явился процесс качественного изменения сферы учебной деятельности, системного формирования продуктивного уровня академической мобильности студентов как профессионально значимого качества обучающегося музыканта [6].

Выявленные приоритетные направления, соответствующие выбору личных стратегий [4] (на основе анализа результатов диагностики) определили следующие учебные задачи, выстроенные по степени важности для студентов: овладение исполнительским мастерством и методикой обучения; получение звания лауреата престижных конкурсов; участие в грантах и проектах.

Данные виды деятельности позволят реализовать осознанный мотивированный выбор [3] обучающегося в самосовершенствовании личностных качеств: раскрытии интеллектуальных и профессиональных качеств; повышении организаторских способностей; повышении физической активности; развитии артистических способностей; повышении читательской культуры; развитии коммуникабельности и коллективизма; мыслительных способностей; отношения к труду; отношение к себе; отношение к людям.

В соответствии с выявленными результатами творческой стратегии, нами выделены приоритетные учебные задачи. Учебные задачи в рамках развития профессионально-ориентированных умений и навыков: совершенствование исполнительской деятельности; дополнительное обучение в престижных вузах страны и зарубежья; посещение мастер-классов ведущих мастеров культуры и искусства; получение второй специальности.

Учебные задачи, соответствующие результатам выбора литературы для изучения и чтения: изучение методической литературы, психологической, художественной, научно-технической.

Учебные задачи с ориентацией на изучение опыта известных профессиональных музыкантов и педагогов. изучение опыта зарубежных мастеров искусств; отечественных мастеров искусств; мастеров- лауреатов; обучающего педагога.

Учебные задачи в соответствии с выбором направлений по научной, исследовательской и методической сферы: профессиональные (теоретические, методологические, психологические, эстетические), личностно-ориентированные (интеллектуальные, психологические, этические). Учебные задачи, направленные на овладение профессиональным мастерством: овладение образовательной программой обучения; участие в конкурсах вуза; участие в международных конкурсах; просмотр

конкурсных выступлений известных музыкантов; посещение мастер-классов; изучение передового опыта известных музыкантов и педагогов.

Учебные задачи по реализации интересов студентов в дополнительном обучении: онлайн-обучение; посещение курсов; участие в конференциях; дистанционное дополнительное обучение.

Учебные задачи в популярной стратегии в организации досуга и свободного времени: организация сбалансированного труда и отдыха студентов. Учебные задачи, разработанные и реализованные на основе разделов 2-9 «Карты творческого саморазвития» позволили учитывать личные стратегии студентов, координировать учебную и творческую деятельность обучающегося. Такая последовательность оказала влияние на процесс формирования продуктивных уровней академической мобильности.

Комплекс методов, выработанных на основе поставленных учебных задач, а именно: описание, психолого-педагогическая характеристика студентов, наблюдение, собеседование, моделирование, анализ учебной документации (успеваемость студента по циклу дисциплин общего и специального - профилирующего компонентов) и мотивации продуктивности учебной деятельности студентов, методов педагогической статистики, - позволило обеспечить накопление эмпирического экспериментального материала, его обработку и доказать эффективность предложенной методики.

Заключение

Процесс формирования академической мобильности в МИОС базируется на принципах и технологиях кредитной системы обучения. При этом студент является активным участником образовательного процесса [5]. Роль преподавателя здесь выражена в деятельности лектора, организатора учебной, творческой и научной деятельности, консультанта, координатора, партнера. Одной из основных задач преподавателя является планирование и координация самостоятельной работы обучающегося. Например, в содержание дисциплин специального цикла с целью активизации познавательной деятельности, практического освоения профессиональных компетенций, в том числе навыков исполнительской деятельности, включаются индивидуальные задания и творческие проекты обучающихся. При их выполнении у обучающихся формируются навыки планирования и непосредственного участия в решении учебных и творческих задач. При непрерывной поддержке координатора обучающиеся используют в практической деятельности источники ИОС [2], в том числе нотную литературу, сборники музыкальных произведений, оперные клавиры, хрестоматии, лучшие образцы записей исполнения музыки, исполнительских школ, самостоятельно определяют степень необходимости дополнительных источников, их поиск, обработку и применение. Выполнение творческого проекта завершается сценическим выступлением, концертной программой, публикацией текстовых, фото и видеоматериалов в средствах массовой информации. При поддержке координатора такой вид деятельности способствует формированию ключевых, предметных и специальных компетенций, необходимых будущему музыканту и педагогу. Метод непрерывного консультирования с координатором способствует формированию продуктивных уровней академической мобильности, профессионально-ориентированного опыта, необходимого в сольной, камерно-сценической деятельности, преподавании теоретических и исполнительских дисциплин в средних специальных учебных заведениях (музыкальных колледжах), колледжах искусств и культуры, для работы в культурно-просветительских организациях и объединениях, на радио, телевидении, в концертных организациях. Степень включенности в процесс взаимодействия координатора определяется не только преподавателем, но и самим студентом, что логически закрепляет результат предложенного метода.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Академическая мобильность в России: нормативно-методическое обеспечение / Сёмин Н.В., Артамонова Ю.Д., Демчук А.Л., Лукшин А.В., Муравьева А.А., Олейникова О.Н. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 208 с. – стр.56.
- [2] Иванова Е. О. Дидактические требования к информационно-образовательной среде и ее компонентам / Е.О. Иванова, И.М.Осмоловская // Ярославский педагогический вестник.– 2015 – № 5. – с.19-24.
- [3] Decuir-Gunby J.T. Race and ethnicity in the study of motivation in education / Decuir-Gunby J.T. and P.A. Schutz . New York: Routledge. – 2016, – 230 pages.
- [4] Gonida E.N. Motivation in education at a time of global change : theory, research, and implications for practice. First edition. ed. Advances in motivation and achievement / E.N. Gonida, M.S. Lemos, Bingley, United Kingdom: Emerald Publishing. xiii, –2019, – 259 pages.
- [5] Schunk D.H. Motivation in education : theory, research, and applications / D.H. Schunk., J.L. Meece, P.R. Pintrich., 2014, Boston: Pearson. xii, 436 p.
- [6] Ворфоломеева О.В. Формирование академической мобильности студента в условиях информационно-образовательной среды вуза искусств / О.В.Ворфоломеева // Oslo:GlobalScienceCenterLP.-№26,2019. С.33-36.

REFERENCES

- [1] Akademicheskaja mobil'nost' v Rossii: normativno-metodicheskoe obespechenie [Academic mobility in Russia: regulatory and methodological support] / Sjomin N.V., Artamonova Ju.D., Demchuk A.L., Lukshin A.V., Murav'eva A.A., Olejnikova O.N. (2007). – M.: Izd-vo MGU [in Russian].
- [2] Ivanova, E.O., Osmolovskaja, I.M. (2015). Didakticheskie trebovaniya k informacionno-obrazovatel'noj srede i ee komponentam [Didactic requirements for the educational information environment and its components]. Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik - Yaroslavl Pedagogical Bulletin, 5. – pp.19-24 [in Russian].
- [3] Decuir-Gunby, J.T. and P.A.Schutz (2016). Race and ethnicity in the study of motivation in education. – New York: Routledge [in English].
- [4] Gonida, E.N. and M.S. Lemos (2019). Motivation in education at a time of global change: theory, research, and implications for practice. First edition. ed. Advances in motivation and achievement,. Bingley, United Kingdom: Emerald Publishing, xiii [in English].
- [5] Schunk, D.H., J.L. Meece, and P.R. Pintrich (2014) Motivation in education: theory, research, and applications. – Boston: Pearson. Xii [in English].
- [6] Vorfolomeyeva, O.V. (2019) The formation of musician's personality in the informational-educational environment (art's faculty as example) //Norwegian Journal of development of the International Science//Oslo:Global Science Center LP.-№26, 33-36 [in Russian].

Ворфоломеева О.В.

СТУДЕНТТЕРДІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН МОТИВАЦИЯНЫҢ ДИАГНОСТИКАСЫ

Аңдатпа. 2014-2020 жылдары жүргізілген бұл зерттеудің мақсаты музыкалық ақпараттық-білім беру ортасында өнер университеті студенттерінің академиялық ұтқырлығын қалыптастыру үшін біз жасаған модельдің тиімділігін тексеру болды. Студенттің музыкалық ақпараттық-білім беру ортасында академиялық ұтқырлығын қалыптастыру процесі (бұдан әрі - МИОС) кезең-кезеңімен жүзеге асырылады. Зерттеудің алынған диагностикалық мәліметтеріне сүйене отырып, бұл үдеріс кәсіби, шығармашылық дамудың жеке басымдылықтарын анықтаумен тығыз байланысты, бұл мақсаттарды, оқу мақсаттарын анықтауға және музыканттың оқу нәтижелеріндегі сапалық өзгерістер динамикасын бақылауға мүмкіндік береді. Мақсат қою принципі бізге өнер университетінің білім беру бағдарламаларын жүзеге асырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын, оқитын музыканттың жеке және кәсіби қасиеттерін диагностикалауға мүмкіндік берді; іс-әрекетті таңдау кезінде құндылыққа бағытталған мотивация құрылымы; студенттің МИОС-тағы кәсіби қызметі арқылы академиялық ұтқырлық тәжірибесін жинақтау. Кәсіби бағытталған іс-әрекет принципі бізге оқушының жеке және жеке қасиеттерін дамытудың, академиялық ұтқырлық тәжірибесін жинақтаудың ұзақтығы

мен сабақтастығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін МИОС ақпараттық-техникалық ресурстарын пайдаланудың психологиялық-педагогикалық шарттарының жиынтығын анықтауға және қолдануға мүмкіндік берді. Алға қойылған практикалық мәселеге сәйкес біз жеке сипаттамаларды ескере отырып, жаңартылған жағдайда педагогикалық жүйенің қомақты ресурстары мен компоненттерін бөлдік, МИОС теориялық моделін жасадық. Интеграция принципі МИОС жағдайында кәсіби бағдарланған (дәстүрлі және технологиялық жағынан бай) іс-әрекет түрлері арқылы академиялық ұтқырлық бағдарламаларын өтудің жаңа жағдайында үйренетін музыканттың оңтайлы бейімделуін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Біздің модельде қолданылатын интеграция принципі белгілі бір мамандық бойынша оқытылатын пәндік модульдерге қалыптасатын құзыреттіліктерді қамтиды.

Кілт сөздер: академиялық ұтқырлық; ақпараттық-білім беру ортасы; мотивация; кәсіби бағытталған қызмет түрлері; музыка; өнер; диагностика; музыкалық педагогика.

Vorfolomeyeva Olga

DIAGNOSTICS OF PROFESSIONALLY-ORIENTED MOTIVATION IN THE FORMATION OF ACADEMIC MOBILITY OF STUDENTS (FACULTY OF ARTS)

Annotation. The purpose of this study, which was carried out in 2014-2020, was to test the effectiveness of the model developed by us for the formation of academic mobility of students of an art university in a musical information and educational environment. The process of forming a student's academic mobility in the musical information and educational environment (hereinafter - MIOS) is carried out in stages. Based on the obtained diagnostic data of the study, this process is inextricably linked with the determination of individual priorities for professional and creative development, which allow defining goals, learning objectives, and monitoring the dynamics of qualitative changes in the learning outcomes of a musician. The principle of goal-setting allowed us to single out the organizational and pedagogical conditions for the implementation of educational programs of the university of arts, diagnostics of the individual and professional qualities of a studying musician; structure value-oriented motivation when choosing activities; accumulate experience of academic mobility through the student's professional activities in MIOS. The principle of professionally oriented activity allowed us to identify and use a set of psychological and pedagogical conditions for the development of individual and personal qualities of a student, the use of information and technical resources of MIOS, which allow us to ensure the duration and continuity of the accumulation of experience of academic mobility. In accordance with the put forward practical problem, we have allocated significant resources and components of the pedagogical system in the updated conditions, taking into account individual characteristics, developed a theoretical model of MIOS. The principle of integration made it possible to ensure optimal adaptation of a learning musician in the new conditions of passing academic mobility programs through professionally oriented (traditional and technologically rich) types of activities in the conditions of MIOS. The principle of integration used in our model consists in including the competencies being formed into the taught subject modules of a specific specialization.

Keywords: academic mobility; information environment; educational environment; musical environment; motivation; professionally oriented types of activity; music; art; diagnostics in music pedagogy.

ӘОЖ 373.3

ГТАХР 14.07.07

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).13

Ергалиева.Г.А, Сарсенбаева Б. И, Нәбиева Ж.Ж**М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан***E-mail: e77ASK@yandex.ru, nabi.zhanar@inbox.ru***БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК
ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларына рухани адамгершілік құндылықтарды, рухани сананы қалыптастыруға негізделген рухани адамгершілікке тәрбие берудің жолдары қарастырылған. Құндылыққа бағдарлау негіздері, ізгілік мәселелері, тұлғаны қалыптастыру жөнінде іргелі зерттеулерге сипаттама берілген. Қазіргі уақытта білім беру үдерісінде адамгершілік құндылықтарды сақтау мен өзінің бет – бейнесі, рухани сана – сезімі мен мінез құлқы негізінде қалыптасқан жеке тұлғаны тәрбиелеу мәселесі теориялық және эксперименттік тұрғыда зерттеліп, қорытындылары баяндалған. Бүгінгі таңдағы оқушылардың рухани азаматтық сезімін қалыптастырудың, адамгершілікке негізделген ұлтаралық береке, бірлікті, ынтымақтастықты, бейбітшілікті нығайтудың маңызы зор. Рухани-азаматтық құндылықтар үлкен мен кішінің арасындағы шынайы қарым-қатынас кезінде бала бойына дариды. Осының негізінде қоғамымыздың басты мақсаты - өзіндік рухани-азаматтық құндылықтарын оқушы бойына дарыта отырып, оның жүрек түкпіріндегі рухани қазынасын жарыққа шығару, әрбір баланы жеке тұлға ретінде жетілдіру үшін оның бойындағы бар құндылықтарды дамыту зерттеудің көкейкестілігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: рухани адамгершілік құндылық; рухани мәдениет; рухани құндылық; рухани сана; адамгершілік сезім; адамгершілік тәрбиесі.

Kipicne

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында білім беру жүйесінің жаңғыртылуында жас ұрпақтың рухани адамгершілік құндылығын қалыптастыру өзекті мәселеге айналып отыр. ХХІ ғасыр табалдырығын енді аттағалы отырған жас ұрпаққа тәлім – тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындап, педагогика ғылымында ұлттық сананы қалыптастыру қажеттілігі туындауда. Бастауыш сынып бастапқы берілетін білім мен тәрбиенің негізгі баспалдағын құрайды. Олай болса алғашқы тәрбиенің негізгі тұғырын рухани сана, рухани сезім, рухани мәдениетті ұрпақ бойына сіңіруден бастап толық дамыған тұлғаны қалыптастыруда алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызда қалыптастырып, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн – деп білеміз. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі «жеке тұлғаны ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтардың, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде қалыптастыру, дамыту және кәсіби тұрғыдан жетілдіру» болып табылатындығы көрсетілген. Ұлтымыздың өзіндік келбетін сақтау үшін, ұлттық мәдениетімізді, тарихымыз бен бай мұраларымызды қайта жаңғыртып өз таңдауымызды жасау қажет деп санады М.Балтабаев.

Жалпыадамзаттық құндылықтарды өскелең ұрпақтың ақыл – парасатына азық ете білу үшін әрбір педагог халық педагогикасын, сан ғасырларда қалыптасқан салт – дәстүрлерді, әдет – ғұрыптарды жан – жақты терең біліп, тебірене іс – қимыл жасауға, өркениетті өмірмен байланыстырып, тәлім – тәрбиеге пайдалана білуге халық алдында борышты.

Құндылыққа бағдарлау негіздері, ізгілік мәселелері Н.Г.Нұрғалиева, Р.Н.Нұрғалиева, А.Қ.Қаптиева, С.С.Тілеуова, Г.А.Ергалиева және т.б.; рухани құндылықтардың әлеуметтік – философиялық негізі С.Нұрмұратов, Е.Әлсатов, Б.С.Ерасов және т.б.; рухани - адамгершілік тәрбиесін жетілдіру А.А.Калюжный, А.А.Аманжолова, А.М.Қараев, К.Б.Сейталиев және т.б.; тұлғаның қалыптасу ерекшеліктері А.Қ.Аренова, Ә.М.Мұханбетжанова, С.Қ.Қалиев, Қ.Жарықбаев және т.б.; жеке тұлғаның адамгершілігін арттыру Б.Қ.Игенбаева, А.Ж.Тұрсынов, Т.Ә.Ахметов және т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Жеке тұлға мен қоғам құндылықтарының жандануы адам өмірінің негізгі өзегі болып саналатын адамгершілік, ұқыптылық, ар мен намыс, парыз бен жауапкершілік, игілікті іс сияқты жалпы адамзаттық қасиеттерді объективті түрде талап етеді. Осыған орай қазіргі қоғамның максаты жалпы адамзаттық құндылықтарды дамыту болса, онда адамгершілік құндылықтарды өскелең ұрпақтың бойына қалыптастыру тәрбие процесінде өзекті мәселе болу маңыздылығын ешқашан да тоқтатпайды. Бұл талаптар жалпы орта білім беретін мектептерінде «Өзін - өзі тану» рухани – адамгершілік білім беру пәні арқылы жүзеге асырылады.

Тұңғыш президент Н. Ә. Назарбаев «Қазақстан 2030» бағдарламасында «Біздің жас мемлекетіміз өсіп – жетіліп кемелденеді. Біздің балаларымыз бен немерелеріміз онымен бірге ер жетеді. Олар өз заманының жауапты да жігерлі, білім өрісі биік, денсаулығы мықты өкілдері болмақ. Олар бабаларымыздың игі дәстүрін сақтай отырып, қазіргі заманғы жағдайда жұмыс істеуге даяр болады» - деген болатын. Бүгінгі оқушы – Егеменді еліміздің ертеңгі ұрпағы. Ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті саналы ұлттың ойлау қабілетімен білімі болуы керек.... [1, б.19].

Бала бойындағы асыл қасиеттердің көзін ашып, оны қоғамның белсенді мүшесі етіп дайындауда, білім берумен тәрбиелеуде жеке тұлғаны дамыту қатар жүргізілгенде ғана өз дәрежесінде жүзеге асады деген болатын Т.М.Әлсатов.

1- Сурет - «Өзін- өзі тану » рухани – адамгершілік білім беру бағдарламасының аксиологиялық негіздері

Ендеше, егеменді қазақстандық білім үлгісі рухани сана, адамгершілік құндылық бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс мұраларымызды ұрпақ бойына сіңіру бүгінгі оқытудың негізі болуы тиіс екендігі айқын. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің мәңгі сарқылмас мұраларының бірі ғана. Сондықтан бүгінгі зерттеуімізге өзек болып отырған мәселе ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатырған мәңгі сарқылмас рухани адамгершілік

құндылықтарды ұлттың бойына сіңіріп жас ұрпақты білімді және сол білімді ұтымды пайдалана алатын іскер, білгір де, білікті етіп өсірумен қатар, оның адамгершілік болмысын, ішкі жан дүниесін, азаматтық тұлғасын, халықтық қасиеттерін дұрыс және орнықты түрде қалыптастыру болмақ. Жаңғыру дегеніміздің өзі рухани сана, рухани мәдениетті сақтау, сол арқылы рухани адамгершілік тәрбиесінің негізін қалау болып табылады. Рухани адамгершілік тәрбиесін берудің өзі – ұлттық қауіпсіздік пен мәдениеттің құрамдас бөлігі [2,б.65]. Бұл болашақ қазақ елінің жас ұрпақтарын бабалардан қалған мұрамен қамтып, рухани адамгершілік мәдениетіміздің қайта жаңғыруына негіз болатын рухани білім беру жүйесін құруды талап етеді. Әр ұлт өз ұрпағына рухани адамгершілік тәлім – тәрбие беру арқылы ғана ұлттық болмысын, бейнесін сақтап, дамыта алатыны белгілі. Дегенмен қазақстандық педагогикалық әдебиеттерде рухани адамгершілік құндылық жүйесіне ғылыми тұрғыда терең талдау, оларды тәрбиенің қуатты құралына айналдыру жеткіліксіз болып отыр. Сондай – ақ ғылыми – педагогикалық еңбектерді оқып – үйрену, мұғалімдердің іс – тәжірибесімен танысу және талдау бастауыш мектепте оқыту процесінде рухани адамгершілік тәрбие құралдарын пайдалану көкейкесті мәселе екендігін көрсетіп отыр.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері бастауыш сынып оқушыларына рухани адамгершілік тәрбие беру жолдарын анықтау және оның тиімділігін тәжірибелік – эксперимент арқылы тексеру.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы жазу әдістемесінде жергілікті жердегі бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік құндылығының қалыптасу деңгейін анықтау, озық тәжірибелі оқытушылардың іс – тәжірибесімен танысу, оқушылардың ата – аналарының рухани құндылықтарды қабылдауындағы ерекшеліктерін зерттеу және рухани мәдени құндылықтарды қалыптастыру жолдарының тиімділігін қарастыру мәселері қамтылды.

Алға қойылған міндеттерді түбегейлі шешу мақсатында бастауыш сынып оқушыларына рухани адамгершілік тәрбие беру бойынша эксперименттік жұмыс жүйесі (айқындау, қалыптастыру, бақылау) жүргізілді. Оқушылардың адамгершілік тәрбие беру оқу процесінде және сыныптан тыс уақытта тәжірибелік – эксперименттік жұмыс кезінде бақылаудан өтті.

Эксперимент барысында оқушыларды рухани адамгершілік құндылықтарға бағыттау бала тұлғасының білімін, дағдыларын анықтау мақсатында сабақтан тыс уақыттарда жұмыстар жүргізілді. Осы мақсатты жүзеге асыруда халық ауыз әдебиетінің үлгілері, диафильмдер, дидактикалық материалдар, қойылатын сұрақтар, педагогикалық жағдаяттар, ұлттық ойындар әзірленді. Материалдарды жасаудағы негізгі мақсатымыз – оқушылардың біз ұсынған бағдарлама деңгейінде жас ерекшелігіне сәйкес жеке тұлғалық білім – білік дағдыларын, мәдени мінез – құлық әрекетінің қалыптасу деңгейін анықтау болып табылды.

Қазақстан күн сайын қарқынды дамып келеді және ұлттың зияткерлік әлеуетін қалыптастыруға батыл қадамдар жасалып отыр. Елдің білім беру жүйесі терең де сатылы стратегиялық жаңғырту кезеңін бастан өткеруде. Қазақстанның тәуелсіздік алып, егеменді ел ретінде жаңа даму жолына түсуі қоғамның жалпы адамзаттық құндылыққа бағдарланған жаңа идеологиясын қалыптастыруды қажет етеді.

Зерттеу тақырыбымыз елімізде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қолдауымен қабылданған «Қазақстанның ел бірлігі» Доктринасымен, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы, «Тілдердің үштұғырлылығы» ұлттық мәдени жобамен және «Мәдени мұра» бағдарламасымен де үндесіп жатыр. «Мәдени мұра» бағдарламасының арқасында қазақтың төл тарихы мен этномәдениеті жан – жақты зерттеліп, оның негізгі нәтижелері ғылымның әлемдік деңгейінде жарық көріп отыр [3].

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауының ерекше

құнды арнасы – «Мәңгілік Ел» идеясына басым мән берілуінде. Бұл ретте Елбасы: «Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы», - деп түйіндеді [3, б.15].

Құндылықтар – тәрбие мен оқытудағы адамгершілікке бағытталған мұраттар, ол шынайы болады, ол адамға тәуелді емес, дегенмен ол адам санасында орын алады. Құндылықтар сезім арқылы қабылданады, ал сана арқылы оны түсінуге болады, соның нәтижесінде тұлға құндылықты игереді, соған сай әрекет етеді. Нақтырақ айтатын болсақ, ана тілі мен ұлттық дәстүрді құрметтейтін, дүниетанымы, ақыл ой парасаттылығы қалыптасқан, мақсат қоя алатын, сол мақсатқа жету жолында жауапкершілігі мол, мінез құлқы, айналадағы адамдарға қарым – қатынас мәдениеті жоғары, Отанын сүйетін, күрделі жағдайда нақты шешім қабылдай алатын, салауатты тұлға. Ал осы рухани адамгершілік құндылықтарды бала бойына сіңіруде бастауыш сыныпта атқаратын жұмысының орыны ерекше. Тәрбиені сәби ана құрсағынан бастаса, оны білім теңізінің мектеп атты кемесінде ұлттық құндылықтарымызбен жетілдіру өте маңызды. Ұлы Абай: «Бала мінез үш алуан адамнан жұғады: біріншісі - ата – анасынан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – құрбысынан.» - деген екен. Қоғамға қызмет ететін болашақ жеткіншектерге сапалы білім мен өнегелі ұлттың тәрбие беру – ұстаздың басты парызы. Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел! Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаев: – «Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – «Мәңгілік Ел» идеясы. Тәуелсіздік арқасында халқымыз мәңгілік мұраттарға қол жеткізді, еліміздің жүрегі Елорда тұрғызылды. Қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – мәңгілік Қазақтың перзенті. Ендеше Қазақ Елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел» – дегенеді. Яғни, жарқын болашаққа жол ашатын мәңгілік құндылықтарды жас ұрпақтың бойына сіңіруге шақырды. «Мәңгілік Ел» болып жасай беру, оны қорғау, Қазақстан мемлекетінің тарихын жүйелей, саралай отырып «көздің қарашығындай» сақтау – әрбір азаматтың ұлттық тарихқа деген сүйіспеншілігі, үлкен қайсар шешімі екенін терең білу ортақ парызымыз [4, б.120].

Ұрпақ тәрбиесіндегі ежелден қалыптасқан халқымыздың рухани адамгершілік құндылықтарды дәріптейтін тағылымдарын Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ойшылдарының еңбектерінен көруге болады. Олардан жеке тұлғаның рухани адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда халықтардың бір – бірімен әдет – ғұрпы, салт – дәстүр тұрғысынан жақындығы ғасырлар қойнауынан орын алатындығын көреміз. Осы тұрғыда, тәрбие туралы ой – пікірлер айтқан Орта ғасыр ғұламалары: Әл – Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашқари, XIX ғасырдың II жартысында өмір сүрген классик ақындар мен ағартушы ғалымдар: Абай, Шоқан, Ыбырай одан бертін келе қазақтың зиялылары: Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, т.б. бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді [5, б.188].

Бастауыш сыныптарда баланы өмірге дайындау үшін танымдық, тұлғалық дамытудың маңызы ерекше:

- зердесін дамыту;
- эмоциясы мен сезімдерін дамыту;
- кездойсоқ қиыншылықтарға төтеп бере алуын дамыту;
- өзіне – өзінің сенімділігін, өзін – өзі қабылдау, жақсы көруін дамыту;
- танымдық үрдісін дамыту;
- өзін – өзі алып жүре алуын, өзіндік дербестігін дамыту;

- өзін – өзі көрсете алуына, өзін – өзі жетілдіруге деген ынтасын дамыту болып табылады. Көрнекті психолог Л.С. Выготскийдің тұжырымына сүйенсек, бала қиялының дамуы біртіндеп, шамасына қарай қабылдауынан басталады. Баланың қиялы біртіндеп өмір тәжірибесінің молаюына байланысты қалыптасады. Қиялда болатын барлық бейнелер, қаншама таңғажайып болып көрінгенімен баланың өмірден алған әсеріне негізделеді. Кейде бала өмірде кездескен кейбір жағдайларды өзіндік қабылдаумен түсіндіргенде, бізге ол күтпеген жағдай болып көрінеді. В.С. Мухинаның пайымдауынша бастауыш мектеп

жасындағы балаларда мінез – құлық мотивациясы мінез – құлықтың саналылығы күшейеді, мотивтер мен қажеттіліктер көлемі ұлғаяды, рухани және материалды қажеттіліктер сферасы кеңейеді, қарым – қатынасқа деген қажеттілік, жетістікке жету, бастапқы басқарушылық, әлеуметтік қажеттіліктер біртіндеп нығая түседі. Әсіресе, өлкетану түйсіну, сезіну, қабылдау, ойлау, зейін қою сияқты таным үрдістері дамуына жол ашады делінген өз зерттеуінде В.Қ.Күзембаев.

Қазіргі дүниені неғұрлым дұрыс танып, білу үшін және жақсы өмірдің дұрыс жолын тандай білу үшін және жаңа мыңжылдықта білімді, тәрбиені, адамгершілікті – ізгілікті дамыту үшін біз әр уақытта, әр дәуірде өзімізге дейінгі өткен идеялармен қағидаларға сүйенгеніміз жөн. Ондай идеяларды Орта ғасырларда өмір сүрген Батыс пен Шығыстың ғұлама ойшылдары Аверроэсо (Ибн Рушд), Я.А. Коменский, Н. Макиавелли, Ибн Халдун, Ибн Сина, Әл Бируни және т.б. айтты. Осындай ой титандарының бірі – бірегейі, қазақ топырағынан шыққан ғұлама ғалым – философ Әл Фараби еді. Ол сонау ерте орта ғасырлардың өзінде адамзат ілімінің молайып, ақыл – парасаттың жетілуін, оқу – ағартудың қажеттілігін айтып, білім алудың маңызын атап көрсеткен болатын. Фараби идеялары оның 140 – тан астам трактаттарының арқауы болды. Әл – Фараби трактаттарының әрқайсысы өзіндік бір дүние, қағида, теория мен әдіс. Солардың бірі 948 жылы Египетте жазылған «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» болып табылады. Ол бұл еңбегінде адам әрекетінің түпкі мақсаттарының бірі – бақытқа жету – деп айта келе, сол бақытқа тек біліммен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады дейді [6].

Әл – Фараби тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиенің теориясы ғылымға негізделуі қажет деп санады. Ол ғылымда тарихи үрдіс деп түсініп, ғылым жүйелі түрде құрылған білімнің жоғарғы формасы деген анықтама берген. Фараби сонымен бірге оқу – ағартумен тәрбие туралы, еңбек мәдениеті туралы ілім жасады. Еңбектің өзі өнер. Ал еңбек тәрбиесі сол өнерден туындайды, әрбір адамды еңбекке баулиды, еңбек шеберлігін үйретеді. Олардың еңбек ету дағдысын қалыптастырады деген болатын Фараби. Оның адам еңбегі туралы бұл тұжырымдамалар қазіргі жаңа мыңжылдықта да өзекті.

Бала психикасы негізінен, өмір барысында, оқу – тәрбиесінде қалыптасады. Бұл жерде оның өз бетінше әрекеттенуі, өзіндік белсенділігі ерекше маңызды. Жеке тұлғаның моральдық, психологиялық қасиеттері де оның өмірден алатын тәжірибесінен, дұрыс жүргізілген тәрбиеден қалыптасады. Ал, адамның қалыптасуының тиімді құралы – тәрбие мен оқыту. Тәрбие мен оқыту үдерісінде шын бақытқа ұмтылушы жас ұрпақтарда адамгершілік және интеллектуалды сапалар қалыптасады. Адам бойындағы барлық адамгершілік қасиеттерді жаттығулардың, әдет – дағдылардың нәтижесі деп қарауға болады. Дұрыс жүргізілген тәрбие адамда игілікті сапа қасиеттерді тәрбиелеуден басталады. Ұлы ғұламаның ойынша, жақсы мінез әр адамның табиғатында бар, бірақ олар жүйелі тәрбие арқылы жүзеге асады. Ғұлама ғалым жағымды қасиеттерге адалдықты, мейірбандықты, жомарттықты, батылдықты, достықты жатқызып, адам бойындағы жағымды қасиеттерді қалыптастыруда арнайы педагогикалық іс – әрекеттің маңыздылығын айтады [6, б.248].

Осы орайда, Ж. Баласағұнның «егер адам артына өз ұрпағына пайда келтірердей іс қалдырса, бала тәрбисінде ата – аналарға насихат боларлық өте құнды педагогикалық мұра қалдырса, оның жаны өлмейді. Егер бала жаман мінезді болса, онда жақсы адамдарға қауіп төнгені. Адам өмірде өз ойындағы мақсаттарға жеткісі келсе, ол дұрыс тәрбие алуы керек. Ж. Баласағұнның өзінің педагогикалық тұжырымын: «Ақыл қайда болса, ұлылық толады, Білім кімде болса, сол билікті болады», «Өмірдегі барлық жақсылық білімнен шығады» - дейді. «Адам болу үшін ерлікпен қатар, ақ көңілділік те керек», «Байсалдылық – ізгі қасиет», «Адамға оның ақылы ғана дос», «Парасат – қараңғыдағы шырақ», «Біліктілік пен ақылдылық төбенді көкке жеткізеді», «Ақылы болса, пайдасын ел көп көрер, білім білсе, әзіз тірлік өткерер» - деп осылай жеке тұлға тәрбиесіндегі білімге, ақыл – ойға, мінез – құлыққа мән береді [7, б.160].

М. Қашқари толық мағынасында түркі әлемінің энциклопедиясы болып табылатын атақты «Диуани лұғат ат – түрік» деген еңбегінде халық педагогикасының өзекті мәселелерін арқау етіп, халық ауыз әдебиеті үлгілерін, аңыз, ертегілер, мақал – мәтелдер, қанатты сөздер және халық фольклорын өте орынды пайдалана білген. Шығармадағы нақыл сөздері ізгілік, инабаттылық, әдептілік төңірегіндегі айшықты ойдың жемісі болып саналады. «Құрмет қылсаң қонаққа, асады даңқың халқыңа», «Білімдіде нақыл ал, асыл сөзді ұғып ал, бойыңа сіңір», «Ізгілік қанша керек болса, өз қолыңмен де оны істей біл», [8, б. 272] деген сияқты, жеке тұлғаны ақылдылыққа, парасаттылыққа, кемеңгерлікке, көпшілдік пен әділдікке үндейтін нақыл сөздер жүйесі бүгінгі таңда да маңызын жойған жоқ. Ғұлама жеке тұлғаның басқалардан өзгешелігі де оның бойындағы асыл қасиеттерінде деп есептейді.

Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Ұлы Абайдың 45 қара сөздерінде жеке тұлғаның әлеуметтік маңызы бар қасиеттерін тәрбиелеу, адамгершілік және жігер сапаларын дамыту, эстетикалық талғамын және мәдениеттілік дағдыларын қалыптастыру барысы тереңінен келтірілген. Ойшылдың шығармалары жас ұрпақтың жеке басына және жас деңгейіне байланысты ерекшеліктер әдеп, үлгі – өнеге, өзін – өзі тәрбиелеумен ұлттық мінез – құлықты меңгерумен бірге жас ұрпақты ең абзал, парасатты қасиеттер – еңбекке, өнер, білім, ғылымды үйренуге тәрбиелейді [9, б.150]

Әрбір адамның болашағы балалық және жастық шағындағы көргендері мен алған әсеріне тікелей байланысты. Жастар адамның рухын шыңдап, жігер беретін ортада ақыл – ойы ұшқыр, көргенді боп өседі. Сондықтан ең жоғары құндылықтардың өзегі - бұл адами қасиеттер және адам екендігі қоғам дамуында әрдайым дәлелденіп келген Кожахметова К.Ж.

Ш.Құдайбердіұлы өзінің шыңы биік шығармаларында жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті оқу, білім алу, тәлім – тәрбие туралы өрнекті өнеге қалдырған: Жеке тұлғаға байланысты психологиялық көзқарасы «Анық пен танық», «Қазақ айнасы», «Үш анық» т.б. шығармаларында баяндалған. Бұл еңбектерінде ғұлама: «Адамдар ғасырғы дүниенің, қоршаған табиғаттың жұмбақ сырын ұқ, танып, біл, оның өлшеусіз байлығын мұратыңа, қажетіңе жарат, сол үшін жаратқан адамға ми берді, білу, нану, ұғыну, тану – бәрі ақыл ісі, ол мидан шығады», - деген тұжырым жасайды. Ми қызметі адамның сезім мүшелерінің әрекеті арқылы іске асады, ойға алған істі жүзеге асыруды, адамның әділетті, әділетсіз болуы, ізгілікті қууы немесе жауыздық жолға түсуі ақыл мен жүректің ісі, сондықтан әр нәрсені сарапқа салып, байыбына барып, терең ойлап, ақыл мен іс қылу – адамдықтың басты парызы, дейді. Осы ойлардың түп – төркіні жеке тұлғаның іс – әрекеті арқылы көрінетін, оның қоршаған ортаны нақтылы бейнелеуінің тиімділігін белгілейтін принциптен аңғарылады. Осы тұрғыда, ақын: «Жеке тұлғаның негізі етіп, білім мен еңбекті, тәрбиені уағыздайды: білімді үйрену үшін нені үйренуді, кімнен, қалай үйренуді білу ләзім, білімнің кілті – ыждағатта, ынта – жігерде, еңбекте» - деп көрсетеді.

«Жас баланы ұрғанмен шырылдатып,

Ойы толмай тұрғанда ақыл енбес», - деп тәрбиелеуде, білім беруде баланың жеке басының ерекшеліктеріне, жан жүйесіне, дербестік шараларына қарай, тәрбиелеудің сендіру тәсілін қолданумен қатар, білім берудің лайықты мақсатын іске асыруды ұсынады [10, б. 54].

Ұлы ойшыл баланы тәрбиелеуде жалпы адамзаттық мақсат – мүдделерді алға тартып, тәлім – тәрбие беруде адамгершілік, ақыл – ой, еңбек, патриоттыққа тәрбиелеуге көңіл бөлген ақын ұлттық тәрбиеге көп еңбек сіңірді. Ұлттық тәлім – тәрбиеге көп көңіл бөлген, педагог М. Жұмабаевтың артына қалдырған тәлім – тәрбиелік мұраларының негізгі тақырыптарының бірі де – бала тәрбиесімен тұлға мәселесі. Осы мәселені қарастырғанда ақын: «Балаға тәрбиені өзінің шамасына, жаратылысына қарай беру керек. Жас бала – жас бір шыбық, жас күнінде қай түрде иіп тастасақ, есейгенде сол иілген күйінде қатып қалмақ. Адам өсу, дамып жетілу үдерісінде біртіндеп тұлға, кісі деген атқа ие болады. Оның жан – жүйесі, сана – сезімінің дамуы айналасы мен қоғамдық өмірге тәуелді. Осындай жағдайда

оның дүниетанымы, сенімі, арманы мен талғамы, кісілігі қалыптасады. Яғни, белгілі ұлт пен ұлыстың ділінен (менталитет), дәстүр – салт, жол – жоралғыларынан жеке дара ұғыну ерекшеліктері қалыптасады, - деген ақын өз шығармаларында ақыл – ой, ерік – күші белсенді, іс – әрекеті басқаларға үлгі боларлық, ел мен халықтың көш бастаушы, қамқор ақылшысы болуға жарайтын тұлғаларды тәрбиелеудің жолын іздестіреді [11, б.47]. Осы мәселені шешудің жолын іздестірген ғалымның түсінігі бойынша нағыз тұлға болу үшін жасаған іс – әрекетінде де, ішкі жан дүниенде де Алланы ұмытпауың, сенімнің берік болуы керек. Діни сезімдері күшті адам, яғни тәңірінің барына, құдіретіне сеніп, оның махаббатын алуға, қаһарына ұшырамауға тырысатын адам өмір бойы ізгілікке ұмтылып, жауыздықтан безіп, ала жіпті аттамайды. Адамдықты арсыз, арбау дүниеден ажыратып алар – тек осы иман. Иман адам санасына сәби кезеңінен бастап сіңірілуі тиіс, деп өз ойын тұжырымдаған. Мектепте оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білім игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, шығармашылық қабілеттерін рухани адамгершілік тәрбие беру арқылы дамыту болып табылады. "Білім беруге ұмтылмайтын халық қандай байлыққа ие болса да, біраз уақыттан кейін оның байлығы өркениетті халықтардың қолына өтеді" деген сөздерінен халық мұрасын сақтауда білімнің атқаратын ролін атап өтеді М.Қ Кұрсабаев.

Зерттеу нәтижелері

Бастауыш сынып жасы- бұл айналадағы өзге әлемді баланың өз бойына сіңіре бастау, білім жинақтау, осыларды басымдылықпен игеру кезеңі болып табылады. Осы бір аса маңызды өмірлік функцияны табысты орындау баланың өзіне тән бейімділігінің осы жаста қалыптасуына қолайлы жағдай жасайды, яғни, ол мынадай бейімділіктер: адамның беделіне зор сеніммен қарауы, кездесетін барлық жағдайларды тез қабылдап, оған тез әсерленгіштігі, аңғал да ойын баласының қарым-қатынасы. Бастауыш сынып жасындағы балалардың бойындағы осы аталған бейімділіктердің әрқайсысы тек жақсы жақтарымен ғана көрініс табады, ал ол осы жастағы балаларға ғана тән қайталанбас ерекшеліктер болып табылады

Эксперименттік зерттеу жұмысы Орал қаласы қаласындағы №50 жалпы білім беретін мектепте 2 «А», "В" сыныптарына жүргізілді. Экспериментке барлығы 40 оқушы қатысты. Оның ішінде 20-сі бақылау тобына, 20 эксперименттік топқа алынды.

Рухани – адамгершілік білім беру мониторингінің мақсаты білім алушылардың нақты оқу жетістіктері мен жеке бас мүмкіндіктерін анықтау болып табылады.

Оқушылардың адамгершілік қасиеттерінің даму деңгейлерінің келесі түрлері бар (Фридман Л.М, Пушкина.Т.А., Каплунович.И.Я.) :

I – деңгей. Адамгершілік қасиеттерінің мәнін құрайтын, адамгершілік қағидаларын түсініксіз, көмескі елестету.

II – деңгей. Адамгершілік қасиеттерінің мәнін құрайтын, адамгершілік қағидаларын білу, алайда бұл қағидалар тұлға мінез – құлқының себебі бола алмайды, оларға деген қатынас теріс немесе тұрақты емес.

III – деңгей. Адамгершілік қасиеттерінің құрылымын анықтайтын, оған тұлға тарапынан белсенді – жағымды қарағандығы, бірақ мінез – құлқындағы адамгершілік қасиеттерінің көрінуі жеткіліксіз адамгершілік нормаларын нақты және дұрыс елестету.

IV- деңгей. Мінез – құлығында адамгершілік қасиеттердің зердесіне жеткенінің тұрақты көрінуі.

1-Кесте – Мониторинг бағдарламасы

Деңгей	Зерттеу әдістері
Бастауыш сынып оқушыларының рухани – адамгершілік даму деңгейін мониторингілеу	1.«Өзің және адамдар жайлы сен не білесің?» сауалнамасы 2.Эмоционалдық күлерді анықтау 3.Адамгершілік ұғымын анықтау 4.Берілген тақырыпқа шығарма ойластыру 5. «Өзін – өзі бағалауды анықтау» әдістемесі

6. «Аяқталмаған сөйлемдер» әдістемесі
7. Білім алушыларға арналған «Мен өзімді қалай ұстаймын?» сауалнамасы
8. «Таңдау» әдістемесі

Айқындау экспериментінің негізгі мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік тәрбиелілік деңгейін анықтау болды. Бұл мақсатты жүзеге асыруда мұғалімдермен, ата – аналармен, мектеп әкімшілігімен сауалнамалар, әңгімелесулер жүргізілді, оқушыларға тест, бақылау әдістері, арнайы тапсырмалар жүйесі қолданылып, олардың ұлттық тәрбиелілік деңгейі нақтыланды.

Эксперименттік сыныптармен бақылау сыныптарының негізгі ерекшеліктері, бақылау сыныптарындағы оқушылардың оқыту әдіс – тәсілдері бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша, мұғалімнің қалауы бойынша ұйымдастырылды. Ал эксперименттік сыныптарға ұсынылған бағдарлама бойынша жүргізілді.

Ұйымдастырылған тәжірибелік – экспериментальдық жұмыстары барысында сабақтарды өткізу нәтижесінде эксперименттік және бақылау сыныптары оқушылары деңгейін салыстырғанда, олардың білімдері бір – бірінен біршама айырмашылықтары бар екендігіне көзіміз жетті.

Оқушылардың мейірімділік, адалдық, басқа адамдарға (соның ішінде үлкендерге де) мұқият және құрметпен қарау сияқты адамгершілік құндылықтарының қалыптасуы диагностикаланды.

Аталған құндылықтардың қалыптасуын бағалау критерийлері ретінде когнитивті, эмоциялық және мінез-құлық тандап алынды (2-кестені қараңыз).

2-Кесте–2-сынып оқушыларының адамгершілік құндылықтарының қалыптасу деңгейін бағалаудың критериялы базасы

№	Өлшемдер	Көрсеткіштер	Диагностикалық Аспаптар
1	Когнитивті	Құндылық сенімінің болуы Құндылық сенімінің тұрақты болуы	Сауалнама Зерттеу өнімдерін талдау (оқушылардың адамгершілік мазмұнының мәтіндерін жазбаша талдау, аяқталмаған ұсыныс), тестілеу
2	Эмоционалды	Құндылыққа оң эмоция көрсетуі Құндылыққа эмоциялық күйзелістері мен ішкі тұрақты сезімінің орнауы	бақылау Таңдау жағдайын жасау
3	Мінез-құлықтық	Мінез құлығында құндылықтарды көрсетуі Мінез құлқындағы құндылықтар көрінісінің тұрақтылығы	Таңдау жағдайын жасау Бақылау

Когнитивтік өлшемі бойынша диагностикалау сауалнама жүргізу ("құндылықтық сенімдерінің болуы" көрсеткіші бойынша) және зерттеу өнімдерін талдау ("құндылықтық сенімдерінің тұрақтылығы" көрсеткіші бойынша) арқылы жүзеге асырылды.

Сауалнама мейірімділік, адалдық, басқа адамдарға (соның ішінде үлкендерге де) мұқият және құрметпен қарау сияқты адамгершілік құндылықтар туралы 15 сұрақтан тұрды.

Сонымен қатар оқушыларға ұс ыныстар әдісі ұсынылды. Оқушыларға 6 сөйлемді аяқтау керек болды. Бұл ұсыныстардың мазмұны адалдық, басқа адамдарға құрметпен қарау сияқты құндылықтарды көрсетті.

Эмоциялық және мінез-құлық өлшемдері бойынша диагностикалау байқау және таңдау жағдайын жасау арқылы жүзеге асырылды. Дәл осы әдістер оқушы нақты жағдайға қалай жауап беретінін және өмірде қалай әрекет ететінін айқын көрсетеді.

Балаларды бақылау құндылыққа байланысты эмоционалдық күйзелістерді анықтау мақсатында жүргізілді. Балалардың эмоционалдық реакцияларын бақылау сабақтарда, үзілістерде, сабақ басталар алдында, кітапханада, асханада, ұзартылған күн тобында жүзеге асырылды. Бұл әдіс сондай-ақ мінез-құлқында құндылықтардың пайда болуының тұрақтылығын анықтау үшін қолданылды.

Когнитивті өлшемі бойынша сыныпта орташа балл- 4 мүмкін балдан 1,8. Балалар 50% аз жинады. Тек үш оқушы ғана ең көп ұпай жинады. Екі балада балл саны нөлге тең. Жалпы сыныпта балаларда құндылықты нанымның болуы ішінара немесе мүлдем байқалмады. Тек 6 балада ғана бұл көрсеткіш айқын көрінді.

Эмоционалды өлшем бойынша балалар 2 балл жинады, сондай-ақ балалардың басым көпшілігінде құндылықпен байланысты жағымды эмоционалдық уайымдар ішінара немесе мүлдем көрінбейді.

Байқау көрсеткендей, көптеген балаларда құндылыққа байланысты жағымды эмоционалдық уайымның болуы ішінара байқалды. Ересектер тарапынан айқын бақылау кезінде көрсеткіш айқын бақылаусыз көрінген. 8 балада айқын бақылаумен көрсеткіш байқалды, 12 балада көрінбеді. Ересектер тарапынан анық бақылаусыз балалардың жартысынан көбі көрсеткіш байқалмады (12), қалғандарында байқалды.

Мінез-құлық өлшемі бойынша-2,4. 5 оқушы ең жоғарғы ұпай жинады. 11 оқушы 2-3 баллдан. Бұл балалардың адамгершілік құндылығының анықтамасын қалыптастыра алмайтындығына қарамастан, олар өздерін қалай ұстау керектігін түсінеді. 4 адам бір балдан, ал 0 балл тек бір оқушыда.

Қорытынды эксперимент нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік құндылықтарының қалыптасу деңгейін анықтауға және сипаттауға мүмкіндік берді.

Жоғары деңгей: балаларда тұрақты құндылық нанымдары бар; балалар құндылықтарға төзімді жағымды эмоционалдық реакциялар көрсетеді; адамгершілік құндылықтар мінез - құлқында тұрақты көрінеді (9-12 балл).

Орта деңгей: адамгершілік нанымдары тұрақты емес, айналасындағылардың пікіріне байланысты, құндылыққа эмоциялық реакция әрқашан орын алмайды, мінез - құлық көбінесе сыртқы факторларға байланысты (8-6 балл).

Төмен деңгей: балаларда құндылық нанымдары жоқ; құндылыққа оң эмоционалдық жауап жоқ; мінез - құлықта адамгершілік құндылықтар көрінбейді (5-0 балл).

3-Кесте–Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың басында бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік құндылықтарының қалыптасу деңгейі

№	Қалыптасу деңгейі	Оқушылар саны
1	Жоғары	5
2	Орташа	9
3	Төмен	6

Орындалған зерттеуде бастауыш сынып оқушыларының сыныптан тыс жұмыста Б.Алтынсариннің шығармашылығымен танысу материалында және өзін-өзі тану сабақтарында интерактивті тәсілдерді қолдану адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру үдерісі сипатталған. Психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді талдау

"тәрбие", "адамгершілік", "мораль", "адамгершілік тәрбие", "құндылықтар" ұғымдарының мәнін ашуға мүмкіндік берді. Ертегіге сәйкес жұмыста "адамгершілік құндылықтар" ұғымы адамның жоғары құндылықтары ретінде анықталды, олардың басты категориялары игілік пен ар-ождан категориялары болып табылады; олар іс-әрекеттердің, қағидаттардың, адамгершілік мінез-құлықтың нормаларының жиынтығын қамтиды және олардың негізінде адам бағалайды, мақұлдайды, яғни оларды мейірімді, игілік, әділ деп қабылдайды. Бастауыш сынып оқушыларының ең алдымен мейірімділік, адалдық, басқа адамдарға мұқият және құрметпен қарау сияқты құндылықтар қалыптасуы тиіс. Әдебиеттерді зерттеу барысында, Б.Т. Лихачев, Т.В. Рыжкова, Б.И. Додонов, М.Н. жұмыстарды зерттеу негізінде. - Алматы: "Мектеп" баспасы, 2007. келесі қорытындылар жасалды: барлық зерттеулерде дәстүрлі түрде адамгершілік құндылықтарды қалыптастырудың үш бағыты: когнитивті, эмоционалдық және мінез-құлық.

Сонымен қатар зерттеудің теориялық бөлімінде біз бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру тұрғысынан Ы.Алтынсарин шығармаларын өзін-өзі тану сабағынан қосымша факультативтік сабаққа қосу мүмкіндіктерін сипаттадық.

Қорытынды эксперимент барысында оқушыларды рухани құндылықтарға бағыттап бала тұлғасын қалыптастыруда бастауыш сыныптың оқу – тәрбие үдерісін және олардың күнделікті өмірін дұрыс ұйымдастыруға баса назар аударылып, педагогикалық іс – әрекеттерде қолданған әдіс – тәсілдердің тиімді екендігі айқын дәлелденді. Бұл тиімділікті ұсынылған қорытынды мәліметтерден көруге болады. Сөйлеу тілі, дербес іс – әрекет жасау дағдылары мен оған қызығуларының жоғарылағаны, сабақ, еңбек ойын әрекеттерінде қолдана білу білімі мен дағдысының экспериментке дейінгі деңгейімен салыстырғанда өскендігі дәлелденді. Ол төмендегі кестеде көрсетілген.

4-Кесте – Бала тұлғасында рухани адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру деңгейлерінің көрсеткіштері. (пайыз есебімен)

Деңгейлер	Эксперимент тобындағы бала саны – 20		Бақылау тобындағы бала саны - 20	
	Экспериментке дейін	Эксперименттен кейін	Экспериментке дейін	Эксперименттен кейін
Жоғары	25%	38,7%	22%	28,8%
Орта	41,2%	42,5%	42,5%	45%
Төмен	33,8%	33,8%	35%	26,2%

Оқушылардың рухани адамгершілік құндылықтарға бағыттап бала тұлғасын қалыптастыру деңгейлерінің қорытынды нәтижесі төмендегідей болды: экспериментке дейін жоғары деңгей көрсеткен оқушылар 25%, орта деңгей 41,2%, төменгі деңгей 33,8% болса, эксперименттен кейін жоғары деңгей 38,7% - ға жоғарылады, орта деңгей – 42,5%, төменгі деңгей 18,8% көрсетті; бақылау тобында алғашқы көрсеткіштер жоғары деңгей 22%, орта деңгейі 42,5%, төменгі деңгей 35% болса, соңғы көрсеткіштер жоғары деңгей 28,8%, орта деңгей 45%, төменгі деңгей 26,2% - ды көрсетті, яғни бақылау тобында атап айтарлықтай өзгерістер байқалмады. Бұл зерттеудің ғылыми гипотезасының дұрыс екендігін дәлелдеп, алға қойған міндеттердің нәтижелі орындалғандығын көрсетеді.

Ұсынылған диагностикалық әдістемелердің мазмұнын мынадай мәселелер құрады:

5-Кесте – Бастауыш сынып оқушыларында ұлттық тәрбиеліліктің эмоциялық компонентінің қалыптасу нәтижелері

Бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік тәрбиелілігінің эмоциялық өлшемі	Эксперимент басында	Эксперимент соңында

	Бақылау тобы (20 оқушы)	Эксперимент тобы (20оқушы)	Бақылау тобы (20 оқушы)	Эксперимент тобы (20 оқушы)
Төмен деңгей	56,25%	56,9%	47,6%	35,4%
Орта деңгей	25,0%	26,1%	32,1%	37,0%
Жеткілікті деңгей	18,75%	17,0%	20,3%	27,6%

Алынған нәтижелерді талдау бастауыш сынып оқушыларында рухани адамгершілік компонентінің қалыптасуын анықтауға мүмкіндік берді (6-Кесте):

6-Кесте – Бастауыш сынып оқушыларында рухани адамгершілік тәрбиелілігінің эмоционалдық компонентінің қалыптасу нәтижелері.

Бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік тәрбиелілігінің эмоционалдық компоненті	Эксперимент басында		Эксперимент соңында	
	Бақылау тобы (20 оқушы)	Эксперимент тобы (20 оқушы)	Бақылау тобы (20 оқушы)	Эксперимент тобы (20 оқушы)
Төмен деңгей	48,4%	49,2%	57,8%	27,7%
Орта деңгей	23,4%	32,3%	28,1%	33,8%
Жеткілікті деңгей	28,2%	18,5%	14,1%	38,5%

Сонымен зерттеу жұмысын біз мынадай кезеңдер бойынша жүргіздік:

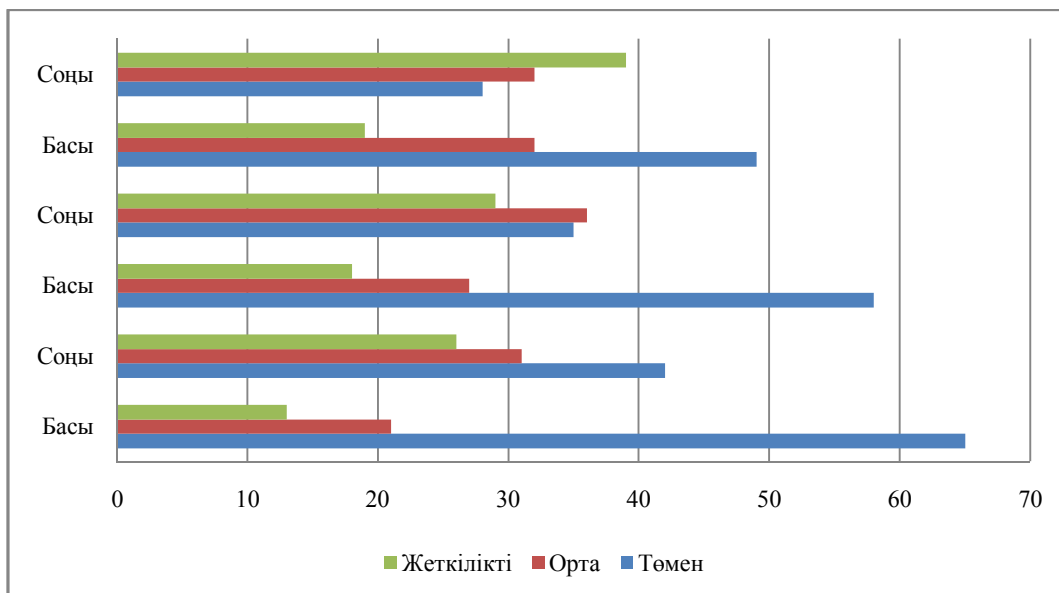
- бастапқы диагностика;
- нәтижелерді талдау;
- бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік құндылығы туралы алынған мағлұматты ескере отырып, тәрбие жұмысын ұйымдастыру;
- қайталау диагностикасы;
- тәрбие жұмысының жоспарына толықтырулар енгізу, арнайы рухани адамгершілік тәрбие беру бойынша бағдарламаларын құрастыру;
- бастауыш сынып оқушыларына рухани адамгершілік тәрбие берудің тиімділігін айқындау;
- алынған нәтижелерге салыстырмалы талдаулар жасау.

Тәрбиелік деңгейі Л.М. Фридман әдістемесіне сәйкес төмендегідей көрсеткіштер арқылы анықталды: а) жанұядағы мінез – құлқы (тәртібі); ә) үлкендерге қатынасы; б) құрдастарына қатынасы; в) мектептегі мінез – құлқы (тәртібі); г) көшедегі және қоғамдық орындардағы мінез – құлқы (тәртібі); д) өзіне қатынасы.

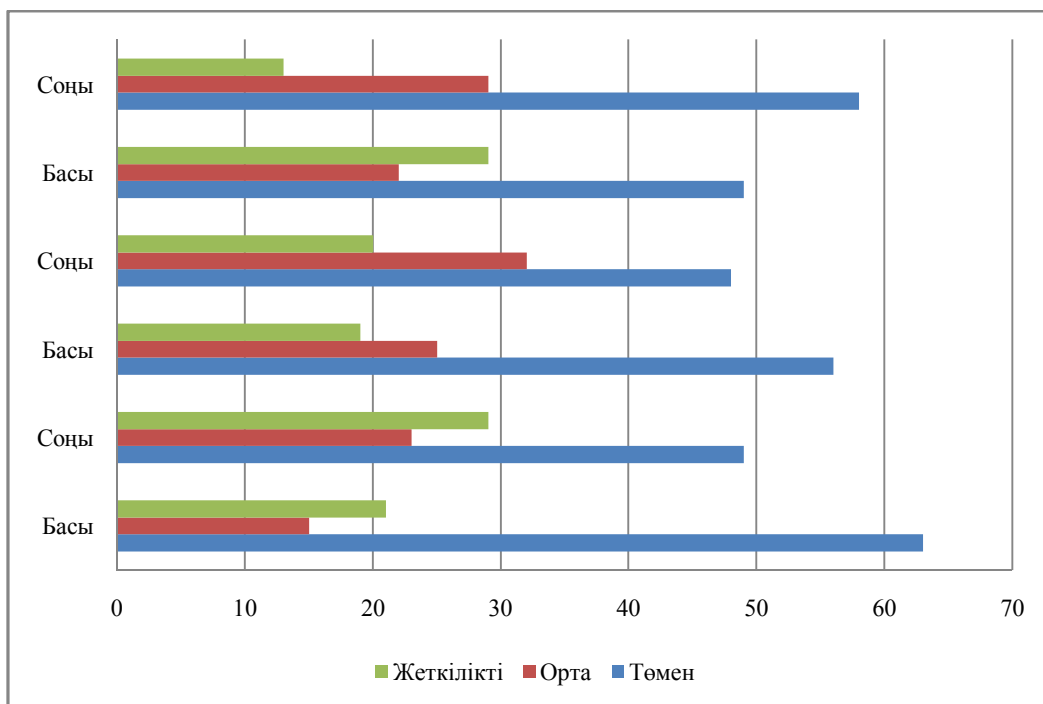
Бастауыш сынып оқушылары мен оқушылар ұжымының дербес ерекшеліктерін зерттеуді ұйымдастырудың мұндай әдісі тәрбие процесінің тиімділігін арттырады, себебі ол Адам деген құрметті атқа сай өмір сүруге қабілетті баланың жеке тұлғасын дамыта отырып, жас және дербес ерекшеліктерді есепке алу негізінде жүзеге асырылады.

Кестеде келтірілген мәліметтер біз ұсынған бастауыш сынып оқушыларына рухани адамгершілік тәрбие берудің педагогикалық шарттарын іске асыру әдістемесінің тиімділігін дәлелдейді. Егер когнитивті өлшем бойынша жеткілікті деңгей көрсеткен оқушылар эксперимент тобынан 11,5% - ға бақылау тобынан 7,1% - ға артты, орта деңгей эксперимент тобынан 10% - ға артты, бақылау тобынан 7,8 % - ға артты, ал төмен деңгей эксперимент тобынан 21,5% - ға, бақылау тобынан 8,7% - ға кеміді мінез-құлықтық өлшем бойынша жеткілікті деңгей көрсеткен оқушылар эксперимент тобынан 20% - ға, бақылау тобынан 9,4% - ға артты, орта деңгей эксперимент тобынан 1,5% - ға артты, бақылау тобынан 4,7% - ға артты, ал төмен деңгей эксперимент тобынан 21,5% -ға кеміді, бақылау тобынан 9,4% - ға артты, яғни бақылау тобында айтарлықтай өзгеріс болған жоқ.

Экспериментке дейін және эксперименттен кейін бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік тәрбиелілік деңгейлерінің қалыптасу диаграммалары 1-2 – суреттерде сипатталады (сурет-1,2).

2 - Сурет – Эксперимент тобындағы бастауыш сынып рухани адамгершілік құндылық көрсеткіштері

3 - Сурет – Бақылау тобындағы бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік құндылық көрсеткіштері

Қорытынды

Эксперименттік жұмыс нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік құндылығын қалыптасуында халықтық педагогика құралдарының айрықша мәнге ие болтаныдығын көрсетті. Ең бастысы, әрбір оқушыны табысты іс – әрекетке жеткізу үшін мұғалімнің өзі іс – әрекетін табысқа жететіндей құра білу керек. Оқушыларға дұрыс тұлғалық қатынас жасау, әрбір тәрбие жұмыстарын ізгілендіру қағидалары негізінде құру, жүйелілікті басшылыққа алу принциптері мұғалімнің бастауыш сынып оқушыларына рухани адамгершілік тәрбие беру тиімділігін қамтамасыз етеді. Әрине, бұл жерде материалдық, әдістемелік, психологиялық жағдайлар да негізге алынуы қажет.

Бастауыш сынып оқушыларына халықтық педагогика құралдары арқылы рухани адамгершілікке тәрбие берудің педагогикалық шарттары мен оны іске асырудың әдістемесін эксперименттік түрде тексеру оның барлық кезеңдерінде нәтижелі екендігін, бастауыш мектепте пайдаланудың тиімділігін көрсетіп, біздің зерттеуіміздің ғылыми болжамының дұрыстығын дәлелдеп берді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан –2030» даму стратегиялық бағдарламасы / Н.Ә. Назарбаев. – Алматы, 1997. – 96 б.
- [2] Малене Грам. Болашақ әлем чемпиондары. Қазіргі заманғы еуропалық жарнамаларда ұсынылған тәрбие идеялары. 11 том. №3./ Малене Грам. – Лондон, 2004. – 319-337 б.
- [3] Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 17 мамырдағы №1738 қаулысы. – Алматы, 2010. – 360 б.
- [4] Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан –2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Қол жеткізу режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>
- [5] Аймауытов Ж. Психология./ Ж.Аймауытов. – Алматы, 1995. – 312 б.
- [6] Әл – Фараби. Әлеуметтік – этикалық трактаттар./ Әл – Фараби. – Алматы: Ғылым, 1974. – 343 б.
- [7] Баласұғұн Ж. Құтты білік. Қазақ тіліне аударған Егеубай А. / Ж. Баласұғұн, А.Егеубай – Алматы, 1986. – 616 б.
- [8] Қашкари М. Диуани лұғат ат – түрік / М. Қашкари // Түркі тілдерінің жинағы. – Алматы, 1993. – 395 б.
- [9] Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. 2 том / А. Құнанбаев – Алматы, 1986. – 330 б.
- [10] Құдайбердиев Ш. Үш анық. / Ш.Құдайбердиев – Алматы, 1991. – 78 б.
- [11] Жұмабаев М.. Педагогика. / М. Жұмабаев – Алматы, 1993. – 112 б.

REFERENCES

- [1] Nazarbaev, N. Ä. (1997). «Qazaqstan-2030» damý strategıalyq baǵdarlamasy [Kazakhstan – 2030 and strategic development programs]. Almaty [in Kazakh].
- [2] Malene, Gram. (2004). Bolashaq álem chempiondary. Qazirgi zamanǵy eýropalyq jarnamalarda usynylǵan tárbie ideıalary. [The Future World Champions. Ideals for upbringing represented in contemporary european advertisements]. Vol 11, 3, 319-337. [in English].
- [3] Qazaqstan Respýblikasy Úkimetiniń 2000 jylǵy 17 mamyrdaǵy №1738 qaýlysy. (2005). [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 17, 2000 No. 1738]. – Almaty [in Kazakh].
- [4] Qazaqstan Respýblikasynyń Prezidenti N. Ä. Nazarbaevtyń «Qazaqstan – 2050: bir maqsat, bir múdde, bir bolashaq» atty Qazaqstan halqyna Joldaýy. [Kazakhstan's path – 2050: a common goal, common interests, common future]. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014> [in Kazakh].
- [5] Aımaýytov J. (1995). Psihologıa. [Psychology]. – Almaty [in Kazakh].
- [6] Ál-Farabı. (1974). Áleýmettik-etikalýq traktattar. [Social – Ethical Tractor] – Almaty [in Kazakh].
- [7] Balasaǵun, J. (1986). Qutty bilik. Qazaq tiline aýdargan Egeýbay A. [Kutty bilik]. Egeubay A. Translated into Kazakh. – Almaty [in Kazakh].

- [8] Qashqari, M. (1993). Dıyani lúgat at-túrik [Diwani Meadow at – Turk]. Túrki tilderiniń jınaǵy - Code of Turkic languages, Almaty, 395 [in Kazakh].
- [9] Qunanbaev, A. Shyǵarmalar jınaǵy. 2 tom. (1986). [Collected Works]. Vol 2. – Almaty [in Kazakh].
- [10] Qudaiberdiev, Sh. (1991). Úsh anyq. [Ush anyk] – Almaty [in Kazakh].
- [11] Jumabaev M. (1993). Pedagogıka. [Pedagogıka] – Almaty [in Kazakh].

Ергалиева Г.А., Сарсенбаева.Б.И., Набиева.Ж.Ж.
ПУТИ ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
НАЦИОНАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути национального воспитания учащихся начальных классов основанные на национально – культурных ценностях, национальном самосознании, государственном языке и на знании истории государства народами Казахстана. Пути развития образовательной системы приведены и обоснованы мнениями ученых – исследователей с учетом национально – культурных и культурно – исторических традиций народов Республики Казахстана. На пути сохранения национальных ценностей и своего имиджа и на пути продолжения добрых традиции в образовательном процессе нынешнего времени, в теоретическом и в экспериментальном плане, глубоко изучены и изложены проблемы воспитания личности, которая усвоила свой родной язык, свою историю, самобытную культуру и национальные традиции и личности, у которой сложилось национальное самосознание и поведение. Уровень развития познавательных мотивов и сфера духовных и материальных потребностей у детей младшего школьного возраста возникает от первичной управленческо – социальной потребности и от национального воспитания. Сегодня важно сформировать у студентов чувство духовной гражданственности, укрепить межнациональное благополучие, единство, сотрудничество и мир на основе нравственности. Духовные и гражданские ценности прививаются ребенку в реальных отношениях между старшим и младшим. Развитие существующих ценностей подтверждает актуальность исследования.

Ключевые слова: духовные и нравственные ценности; духовная культура; духовная ценность; духовное сознание; нравственное чувство; нравственное воспитание.

Ergalieva Gulzhan , Sarsenbaeva Botagoz, Nabieva Zhanargul
WAYS OF EDUCATING THE STUDENTS IN PRIMARY CLASSES TO
NATIONAL VALUES

Annotation. This article discusses the ways of national education of primary school students based on national and cultural values, national identity, the state language and knowledge of the history of the state by the peoples of Kazakhstan. The ways of developing the educational system are given and substantiated by the opinions of scientists and researchers, taking into account the national – cultural and cultural – historical traditions of the peoples of the Republic of Kazakhstan. On the path to preserving national values and its image and on the path to continuing good traditions in the educational process of the present time, theoretically and experimentally, the problems of educating a person ,who has learned her native language, her history, original culture and national traditions and a person that have developed national identity and behavior, are deeply studied and described. The level of development of cognitive motives and the sphere of spiritual and material needs in children of primary school age arise from primary managerial and social needs and from national education. Today it is important to form a sense of spiritual citizenship in students, to strengthen interethnic well-being, unity, cooperation and peace based on morality. Spiritual and civic values are instilled in a child in a real relationship between the elder and the younger. The development of existing values confirms the relevance of the study.

Keywords: spiritual and moral values; spiritual culture; spiritual value; spiritual consciousness; moral feeling; moral education.

ӘОЖ 94 (574):796 (574)
ГТАХР14.35.11
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).14

¹Жумабекова Ф.Н., ²Керимбаева Р.К.

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

E-mail: zhumabekova.58@mail.ru, risti1971@mail.ru

БОЛАШАҚ МАМАНДАР ДАЯРЛАУДА РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ИДЕЯСЫН ТӘЖІРИБЕДЕ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Мақалада Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының негізгі идеяларына талдау жасалып, ғұлама ойшылдар мен ағартушылар ой пікірлерімен дәйекті дәлелденген. Болашақ мамандар даярлауда рухани жаңғыру идеясын тәжірибеде пайдалануда ұлттық рухты дамыту, мәдениетті көтеру, салт-дәстүрлерді сақтауды, тәрбиелеудегі мамандардың кәсіби құзіреттілігін жетілдіру мәселесі қарастырылған. Жас ұрпақты тәрбиелеуде рухани жаңғыру – идеясын тәжірибеде пайдаланудың бағыт-бағдары мен нақты ұйымдастырылған іс-шаралар ұсынылған. ЖОО-да студенттерге кәсіби білім беру мен тәрбиелеу жұмыстарын ұйымдастыруда Елбасы идеясының ендіруге нақты ұсыныстар жасалған. Студенттердің рухани жаңғыруды тәжірибеде пайдалануының: тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі, білімнің салтанат құруы, сананың ашықтығы, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, Қазақстанның эволюциялық даму көрсеткіштері эксперименттік тұрғыда анықталған.

Кілт сөздер: болашаққа бағдар; рухани жаңғыру; рухани тәрбие; бәсекеге қабілеттілік; білімнің салтанат құруы; сананың ашықтығы.

Kipicne

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: ұлттық кодты сақтауда адамның бойындағы болатын жақсы мен жаманның ара-жігін ажырата алуды, келешекке нық сеніммен қарайтын қасиеттерді қалыптастыруды көздеген. Ұлттық сананы жаңғыртуда жат әдеттерден аулақ болуды, рухани ұлттық тәрбиенің тамырынан сусындауды, ұлттық сананың жетістіктері мен кемшіліктерін саралай отырып болашақтың жарқын боларына сенім білдірген еді. Халқымыздың ежелден келе жатқан тағылымы мол үлгі-өнегелері мен ұлттық салт-дәстүрлерін болашақта өркендеудің темір қазығы ретінде пайдалануды ұсынған еді [1].

Ұсынылған ұлттық сананы өзгерту арқылы рухани жаңғыру идеясы адамзаттың дүниетанымдық көзқарасын жаңартуға ықпал ететін жаңа ұғым болуымен құнды. «Ұлттық сананы жаңғыртудың» тетігі ретінде негізгі бірқатар бағыттарды атап көрсеткен. Сондай-ақ, сананы жаңғырту үшін, білімнің салтанат құруына баса назар аударған. «Білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» - деп болашақ ұрпаққа, білім беру ұйымдарындағы педагог мамандарға сенім білдірген еді. Бұл идеяларды жүзеге асыру барысында болашақ мамандарды даярлауда олардың бойында бәсекеге қабілеттілікті арттыруды және сананың ашықтығына ұмтылуды, ізгілік қасиеттерге тәрбиелеуді, қолға аурудың маңыздылығын атап көрсеткен еді [1].

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Жоғары білімнің сапасына да жеке тоқталып, білім беру сапасын жақсарту, мамандар даярлаудың отандық жүйесін еңбек нарығына сәйкестендіре жетілдіруді тапсырды. Ғылым саласындағы ахуалға ерекше назар аударуды талап етті. Біз ғылымсыз еліміздің дамуын қамтамасыз ете алмаймыз, ғылыми зерттеулердің деңгейін көтеру және оны тәжірибеде қолдану тұрғысынан қарастырған жөн» деп атап көрсетті [2].

Мемлекет басшысының бүгінгі таңда алға қойып отырған негізгі ұстанымы – болашақ ұрпақтың тәрбиесіне баса назар аударуды және оның қоғамның дамуына өз үлесін қосатын азамат болуына, елін-жерін сүйетін, ақылды, парасатты ұрпақ тәрбиелеуге атсалысу қажет. Бүгінгі таңда қоғамдағы келеңсіз көріністер, қатыгездікке құрылған компьютерлік ойындар, әртүрлі жағымсыз мазмұндағы фильмдер, гаджеттер, жас ұрпақтың санасын басқа ақпараттық ағымның жетегінде кетуге мәжбүрлеуде.

Бұл мәселелер ұлтымыздың болашағын ойлайтын, санасы сергек, ойы орамды барша қауымды толғандыруда. Себебі ұлы бабамыз Әл-Фараби: «Тәрбиесіз қолға білім салма», деген екен [3]. Білім мен тәрбиені терең меңгеру және оны тәжірибеде қолданудың маңыздылығы арта түсуде және оны рухани жаңғыру идеясымен ұштастыра жүргізгенде құнды болмақ.

Ағартушы ғалым А.Байтұрсынұлы: «Біз әрқашанда білімге ұмтыламыз. Негізінде, ең бірінші тәлімге ұмтылуымыз керек, тәрбиелі білім беруде, тәлімді рух қажет. Тәрбиеге негізделген білім адамзатқа жарық риясыз нұр береді, жүректі мейірімге толтырады, шынайы адамның бет бейнесін қалыптастырады, міне-адам! Міне-тұлға!», -деп білімнен бұрын тәрбиеге көңіл аудару керектігін, тәрбиесіз берілген білімнің жас ұрпаққа ешқандай пайда келтірмейтіндігін атап өткен еді [4]. Осы ретте болашақ мамандарды даярлауда білім беру мазмұнын рухани жаңғыру идеясымен сабақтастыра жүргізудің маңызы зор.

Рухани жаңғыру идеясын жүзеге асыруда негізінен бастыкөңіл бөлетін мәселе отанын, елін, жерін, халқын шынайы сүйетін ұрпақ тәрбиелеу үшін әрбір адам өзінің санасын жаңғыртуға, ой-ниетін түзетуге өзін-өзі тәрбиелеуге және оны өмірлік дағды ретінде қалыптастыруға ықпал ете білуі керек. Ол жайында белгілі ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Қазақтың ертеңгі ұрпағы ең әуелі осы елдің, осы кең байтақ жерді қалай иеленгенін, бұған қанша қан төгіліп, қанша тер сіңгенін, мұндай ұланғайыр даланы біздің ата-бабаларымыз қалай сақтап қалғанын, бұл даланы бізге өсіп-өну үшін аманаттап кеткенін, осы дархан даланың әр қарыс жері үшін батырларымыздың, хандарымыз бен билеріміздің қасық қаны қалғанша қалай күрескенін бүгінгі ұрпақ білуі керек. Сонда ғана тарихын тану арқылы біздің ұрпақтың бойында қазақ екенін мақтан тұтатын, «мен мынадай ата-бабадан, намысын таптатпаған ержүрек, батыр ұлттан тараған ұрпақ екенмін ғой» деген түсінік қалыптасқан, елі мен жерін сүйетін шын мәніндегі отаншыл, ұлтшыл, патриот ұрпақ өсіп-өнеді» - деп өз ойын ортаға салады [5].

Рухани жаңғыру идеясын жүзеге асыруда өзімізді өзіміз тани алуға – ұлттық құндылықтарымызды бағалай алуға, ұлттық сананы қалыптастыруға баса назар аудару керек. Ұлттық құндылықтарды іріктеп, оқыту үдерісіне енгізу арқылы рухани -адамгершілік қасиеттерді жас ұрпақтың бойына сіңіріп, рухани уызбен сусындатып, отбасында, мектепте, ЖОО-да ұлтжандылық пен отаншылдыққа баулып, өз халқына, өз мемлекетіне адал қызмет ететін мамандар даярлап шығару басты міндет болып табылады. Біз бұл міндеттерді іске асыруда ой-ниеті таза жанды, айналасына риясыз сүйіспеншілікпен қарайтын, жанашыр, бауырмал, жауапкершілігі мол, өз ұлтын шынайы жақсы көретін мамандар даярлауды қолға алуымыз керек.

Зерттеу әдістері және материалдары

Осыған орай рухани жаңғыру идеяларын өмірде, өз тәжірибелерінде пайдалану мәселесі өзекті болғандықтан төменде оның бірнеше бағыт-бағдарларын айқындап алуды жөн көрдік.

Біріншіден, болашақ мамандар даярлауда оқытушы, ұстаздар қауымы рухани

жаңғыруды – ЖОО-да білім беру мазмұнында және тәрбие жұмыстарының негізі ретінде тәжірибеде пайдаланып, бәсекеге қабілетті мамандар даярланғанда ғана көздеген нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Бәсекелік қабілет ұғымы – әр ұлттың, аймақтың немесе жаһандық ауқымдағы сапасы жоғары басқаларға ұтымды дүние ұсына алу деп түсіндіруге болады. Бұл материалдық құндылық қана емес, сондай-ақ, ғылым, білім, қызмет, зияткерлік өнім және сапалы еңбек нәтижелерінің болуын қажет етеді. Бұл өз кезегінде ұлттымыздың болашағын болжайтын табыстың болуы, оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекеге қабілеттілігімен өлшенетін болады. Болашақ мамандардың ақпараттық сауаттылығы, бірнеше шет тілдерін білуі мен медиа-мәдени ашықтықтығының болуын балап етеді. Бәсекеге қабілеттілік деңгей жоғары болу үшін терең білімді игеру және оны тәжірибеде білім беру жүйесіне ендіре алуы және ол білім мазмұнын жаңартуы ықпал ететіндей болуы шарт. Педагогтардың ғылыми теориялық негіздерінің болуы, инновациялық технологияларды жетік меңгеруі және көшбасшылыққа, бәсекеге қабілеттілікке ұмтылуы, санасына мемлекетшілдік, ұлтжандылық, рухты қалыптастырудың маңызы зор.

Екіншіден, ұлтты санаға сіңіп қалған көптеген келеңсіз көріністер мен қалыптасқан қажетсіз дағдылар, таптаурын болған қасаң қағидаларды толыққанды жаңартуымыз қажет. Қазіргі қоғамдағы шынайы мәдениеттіліктің айғағы – орынсыз сән-салтанат құру емес, керісінше, сабырлылық, төзімділік, қанағатшылдық пен қайырымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді. Нақты көздеген мақсатқа жетуде білім алуға, ұмтылу, салауатты өмір салтын қалыптастыру, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық беруді және оған жетудің жолында әр нәрсені ұтымды пайдалануға бейімделу қажет. Педагог мамандар өзінің кәсіби бейімделуінде жастарға тәрбие беру үшін ең алдымен өзі үлгі бола білуі керек. Болашақ мұғалімдер әрдайым өзінің кәсіби шеберлігін шыңдауға әрекет етуі тиіс. Олардың рухани-адамгершілік деңгейі, қарым-қатынас мәдениеті, жағымды ойлауы, басқаларға пайдалы іс тындыруға көмек көрсете алуы арқылы өзін үнемі дамытып, жетілдіріп отыруы керек.

Үшіншіден, ұлттық бірегейлікті сақтау мен ұлттық жаңғыру ұғымын-сананы кемелдендіру деп түсіндіреді. Мұнда ұлттық сана-сезімді кеңейту, тереңдету және ұлттық болмыстың өзегін сақтауды талап етеді. Қазіргі жағдайда жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру ретінде қарастыру көзделген. Жаңғыру ұғымы – ескірген, жаңа заманға сәйкес келмейтін таным-түсініктерден арылу деп түсіндіріледі. Ол үшін азаматтардың ұлттық кодты, ұлттық мәдениетті сақтауын және ұлттың дамуына кедергі келтіретін кертартпа көзқарастар мен әрекеттерден аулақ болуды талап етеді [6].

Осы орайда, білім беру мазмұнын ұлттық құндылықтарға негіздей отырып жаңартуды және оның үздіксіз білім беру жүйесіне тұтастай енгізілуіне жағдай жасау қажет. Жалпы білім беретін мектептерде және ЖОО-да оқу пәндерін жалпы адамзаттық құндылықтармен ықпалдастыра отырып оның мазмұнын жаңарту қажет. Осыған дейін ғылым негіздерін меңгеру мен сауаттылыққа көңіл бөлінсе, қазіргі жағдайда білім мен тәрбиенің тереңдігіне, көркем мінез қалыптастыру, адами құндылықтарға басым көңіл бөлінуде [7].

Болашақ мамандардың бойында болатын жақсы қасиеттер мен рухани құндылықтарды санамызға сіңіруге көңіл бөлу қажет. Рухани құндылықтарды іріктеп, оқыту үдерісіне енгізу арқылы ұлттың асыл қазынасын, рухани байлығын сезінетін тұлға болуды көздейді. Ұлт қадірін білген алаштың ардақтысы Ж.Аймауытов: «терең рухани қазынамыз - ол қазақтың болмысы, рухани-адамгершілік нормалары, мәдениет, білім, тәрбие туралы айтқан ой тұжырымдары бүгінгі күнге дейін құндылығын жойған жоқ [8].

Төртіншіден, болашақ педагогтардың білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуын талап етеді. Ол үшін рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыратын маңызды міндеттерді жүзеге асыру керек. Олар: руханилық, әсемдік, ақиқат, сүйіспеншілік, дұрыс әрекет, ішкі

тыныштық, қиянат жасамау, ізгілік, еркіндік, мейірімділік, кешірімділік сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар. Сондай-ақ, әр ұлттың өз мәдениетін меңгеруі, әлемдік рухани ынтымақтастық рухта басқа ұлттармен бейбітшілікті сақтауы-деп білеміз. *Бесіншіден*, жоғарыда айтылған сананың ашықтығы–адамзаттың рухани дамуын қамтамасыз етудегі және экономикалық жағынан қоғамды жетілдіруге өте қажетті қабілеттер мен қасиеттер болып есептеледі. Бұл қоғамның әр қилы кезеңдерінде өзгерістерге дайын болуды талап етеді. Сананың ашықтығы біздің мақсаттарымыздың бірлігін, құндылықтарымыздың ортақтығын және қоғамдық келісімнің қуатын айғақтайды. Болашақ мамандардың ұлттық санасын өзгерту жеке тұлғаның халықтық түсініктері мен сенімдерін, білімін нақты іс-әрекетте, қарым-қатынаста пайдалану арқылы көрінеді[9].

Алтыншыдан, рухани жаңғыру идеясын жүзеге асыруда ЖОО-да студенттермен білім беру мен тәрбие жұмысын ұйымдастыруда төмендегідей іс-шаралар өткізілді:

- арнайы курстар, семинарлар, тренингтер, ашық дәрістер – жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген теория мен тәжірибенің өзара сабақтастығына сәйкес берілген нақты ақпараттар мен деректер және қызықты мәліметтер т.б. арқылы бүгінгі өмірмен тығыз байланыстыра отырып өткізу олардың, қызығушылығын оятып, ұлттық сананы қалыптастыруға ықпал ететіні сөзсіз.

- «Сократың сұхбаты» – әдісін пайдалану арқылы сұрақтар қоя отырып, оларға жауап тауып, болашақ мамандардың ой-санасын өзгертуге бағыт-бағдар беруге болады;

- шығармашылық тақырыптар, ғылыми-жобалар, әртүрлі бағдарламалар, дөңгелек үстел, ашық мінбер, пікір талас т.б. тиімді әдістерді пайдаланып топ мүшелері ортақ шешімдерге келіп өздерінің ғылыми жобаларын қорғауға ұсынды;

- «сырлы–сұхбат» – жүргізе отырып қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістерге сай, адамдардың бойындағы ұлтты сананың өзгеруіне, халық педагогикасындағы идеяларды басшылыққа ала отырып мәселенің шешімін табудың жолдарын қарастырды және т.б. арналған тәрбиелік Руханият клубының жұмыстарын жандандыру арқылы жақсы нәтижеге қол жеткіздік;

- ашық микрофон – студенттер мен оқытушылардың жалпыадамзаттық құндылықтарды тәрбиелеу мен білім берудің біртұтас оқу үдерісіне енгізуді жан-жақты талдау жасалғандығы маңызды болды;

- ұлы тұлғаларға арналған танымдық бағыттағы тартымды да мазмұнды іс-шараларды өткізу рухани жаңғыру идеяларын жүзеге асыруға ықпал ететіндігін көрсетті;

- ұлы Абайдың “Қара сөздері” ұлттық сананы өзгертуде тағылымдық мәні зор материалдар ретінде пайдаланып, эстафета ұйымдастырылып, қарасөздің поэзия түрінде жазылған нұсқасын оқу арқылы рухани деңгейді көтеруге ықпал ететіндігі дәлелденді;

- жас ұрпақты дұрыс ойлай білуге, дұрыс сөйлеуге, дұрыс әрекет жасауға шақыру мақсатында факультетте «Бүгінгі күнге - ұлы сөз» тақтасы жасалды;

- наурыз мерекесін өткізуге арналған жаңаша бағыттағы жоспарлар жазу сайысы, оны балабақшаларда студенттер өздері жүргізуші болып өткізуі олардың мамандыққа деген қызығушылықтарын оятты;

Өткізілген іс-шаралар болашақ мамандардың ұлттық санасын өзгертуге негіз болды деп ойлаймыз. ұрыс ұйымдастырылған оқу-білім, еңбек, іс-әрекет т.б. студенттердің ақыл-ойын дамытады, өмірлік дұрыс бағыт таңдауына, ұлтын, елін, жерін сүйуге мүмкіндік береді. Оған дәлел ретінде кафедраның доценті, п.ғ.к., А.И. Омарбекованың бастамасымен әлеуметтік ғылымдар факультетінің кіре берісіндегі қарсы беттегі «*Бүгінгі күнге ұлы сөз*» тақтайшасы студенттердің көз алдындағы ғұлама ойшылдардың ой пікірлері негізінде рухани жаңғыру идеяларын сабақтастыра отырып күнделікті өмірлерінде пайдаланып, санасына сіңіруге ықпал ететін құрал болуда. Ұсынылған сөздер студенттерді ойлануға, өмірде алға қарай жылжуда дұрыс әрекет жасауға бағдар беретін болды. Дұрыс ойлаудан – дұрыс сөз туындайды. Ойы-ниеті дұрыс адамның - сөзі де дұрыс. Дұрыс іс-әрекет әдетке, әдет-мінезге,

ал, мінез - тағдырға айналады. Адам қандай бағытта сөйлеп, ойын білдірсе, сондай бағытта өмір сүреді [10].

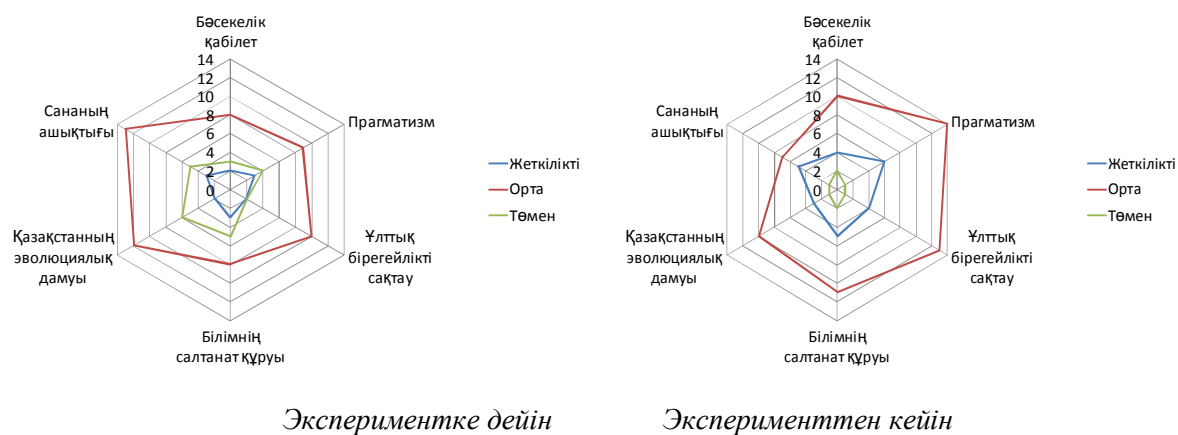
Зерттеу нәтижесі

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде рухани жаңғыру идеясын тәжірибеде пайдалануда, «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 3 курс студенттері және «Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту» мамандығының 2 курс студенттерімен зерттеу жүргізілді. Жүргізілген зерттеу барысында бірқатар мәселелерге көз жеткіздік.

Аталған студенттердің рухани жаңғыру идеясын тәжірибеде қолдануда төмендегідей мәселелерге баса назар аудардық. Оқу үдерісінде және Руханият клубы аясында жүргізілетін тәрбие жұмыстарындағы өзара бірлескен әрекетке дайындығы барысында олардың ұлттық сананы өзгертуде санадағы ескіден арылмай, жаңаны сіңіре алмайтындығына көз жеткіздік. Ұлттық сананы жаңғыртуға, қоғамды дамытуға кері ықпал ететін әдеттерден арылу қажет. Мұнда әрбір адам өзі ең алдымен неден арылуға тиіс екенін ойланып, ұлттық болмысты сақтай отырып кедергілер мен қиындықтарды жеңуге әрекет етуді түсінуі керек.

Негізгі тірек ұғымдарына сәйкес ұсынылған сауалдарға студенттердің (2%) толық оқып таныспағандарын айтса (10%), оқығандарымен жауап беруге киналады (40%), ал студенттердің (48%) білім беру мазмұнында және оқытушылардың айтып түсіндірумен есте сақтайтындарын, куратор сағаттары мен клубтың тәрбие жұмыстары бойынша өткізілген іс-шаралар арқылы жан-жақты түсінетіндерін, тәжірибеде пайдалануға әрекет ететіндерін атап өтті.

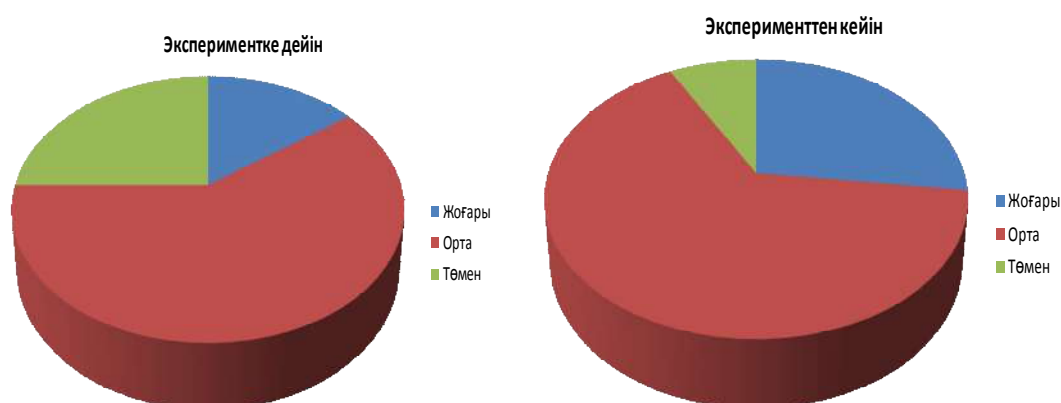
Жүргізілген бақылау мәліметтері негізінде студенттер Рухани жаңғыру идеясы негізінде - адам баласының ішкі әлемінің жаңаруы, сананың жаңаруы, жас ұрпақтың тәрбиесін жаңартуы, жаңа өзгерісті қабылдай білуі екенін түсіне бастады. Руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруді және ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымның мәнін ұғынды. Болашақ мамандар жас ұрпақты тәрбиелеуде өздерінің алға қойған мақсаттарына жетуге ұмтылады, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастырудың жолдарын меңгеру қажет деп есептейді. Рухани жаңғыру идеясын студенттердің тәжірибеде пайдалану нәтижесін төмендегі(сурет1)көсеттік.

1-Сурет- Рухани жаңғыру идеясын студенттердің тәжірибеде пайдалану деңгейлері

Студенттердің аталған түсініктерді тәжірибе пайдаланудағы көсеткіштері экспериментке дейін жеткілікті деңгейі- 15%, орта деңгейі - 60%, төменгі деңгей – 25% болған еді, эксперименттен кейін: жеткілікті деңгейі - 27% көтерілді, орта деңгейі - 65% көрсетіп, төменгі деңгейі – 8% түсті.

Сонымен 2 және 3 курс студенттерінің рухани жаңғыру идеясын тәжірибеде пайдалану деңгейлерінің оқу үдерісі және ұйымдастырылған іс шаралар нәтижелеріне сүйене отырып сандық және сапалық көрсеткіштерін төмендегі (сурет 2) көрсеттік.

2-Сурет- Рухани жаңғыру идеясын студенттердің тәжірибеде пайдалану деңгейлерінің қорытынды көрсеткіштері

Осы мәліметтерге сүйене отырып, студенттердің рухани жаңғыру идеясы туралы теориялық білімдерді меңгерумен қатар, оны тәжірибеде пайдалануың жолдарын игере бастағандығы байқалды. Алғашқыда студенттердің басым бөлігінің рухани жаңғыру идеясын жүзеге асыруда қиындықтар туындағаны байқалғанымен, оқу үдерісі барысында әрбір пән мұғалімдерінің білім мазмұнын игеруде мысалдар арқылы түсіндіруі мен арнайы ұйымдастырылған іс шаралар нәтижесінде жетістіктерге қол жеткізілді [10].

Қорытынды

Зерттеу жұмысын жүргізуде біз, болашақ мамандарды даярлауда рухани жаңғыру идеясын тәжірибеде жүзеге асырудың маңыздылығын дәлелдей отырып, төмендегідей бірқатар ұсыныстарды айта кетуді жөн көрдік:

- Рухани-жаңғыруды жүзеге асыруда рухани-адамгершілік тәрбиеге баса назар аудару, «өзін-өзі тану» пәнін жаппай тәжірибеге енгізу, яғни оның жаңаша мазмұны мен бағыттарды жетілдіру. (студент – оқытушы - студент). Мамандардың бойында кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттерді дамыту, ойы, сөзі және істің бірлігінде өмір сүруге бағыттау, ақиқатты тануға, жағымды ойлауға тәрбиелеуге баса назар аудару қажет;

- Рухани жаңғыру идеясын тәжірибеде тиімді пайдалану мамандардың кәсіби біліктілігін арттыруда арнайы семинарлар, курстар, әдістемелік бірлестіктер, жаңартылған білім мазмұнының сабақтастығын сақтауды қамтамасыз етеді;

- Ғылым мен тәжірибенің өзара үйлесімділігін орнату, білім беру ұйымдарындағы өткізілетін іс-шаралар бойынша жұмыстарды жетілдіру және оған болашақ мамандарды тарту. Әдіскерлердің мектебі, тәрбиеші және арнаулы мамандарға арналған семинарлар, кенестер өткізу т.б.;

- ЖОО-дарымен мектептердің бірлескен үйлестіру кеңесін құру (сараптама, талдау, әдістемелік бағыттағы қолдау көрсету т.б.) оқу орындары оқытушыларының тәжірибелері мен жаңашылдық ізденістерімен бөлісулерін ұйымдастыру қажет.

- Оқу-тәрбие жұмыстарын рухани жаңғыру бағдарламасына сәйкес ұйымдастыру, диагностика жасау жолдарын нақтылау керек(модераторлардың өзі арнайы мамандардан құрылған болуы керек);

- Сандық жүйеге көшуде: нормативтік - құжаттардың жүйеленуі, оның мамандарға қолжетімділігін, әкімшілік басқарудағы менеджмент жүйесін қалыптастыру, білім беру ұйымдары арасындағы желілік байланыс, онлайн семинарлар, ашық сабақтар т.б. өткізуді қолға алу қажет.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н.Ә.Назарбаев. – Астана, 2017.
- [2] Тоқаев Қ-Ж. Қазақстан халқына Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі атты». - Астана, 2 қыркүйек 2019. <https://www.akorda.kz/>
- [3] Касымжанов А.Х. Абу-Насир аль-Фараби / А.Х.Касымжанов.– М.:Мысль, 2013. – 108 с.
- [4] Байтұрсынов А. Бес томдық шығармалар жинағы / А.Байтұрсынов. – Алматы, Алаш мұрасы, Т.3. 2005. -352 б.
- [5] Құрманбайұлы Ш. Жеті жұрттың тілін біл, өз тілінде өмір сүр / Ш.Құрманбайұлы. –Астана, 2016.-220 б.
- [6] Alekseev, G.V. (Eds.) (2014). Nauka o Vostoke.- M. 2014. GPBL, -536 p.
- [7] Джурицкий А.Н. Педагогика /А.Н.Джурицкий. -М.: 2017. -352 с.
- [8] Аймауытов Ж. Таңдамалы шығармалары / Ж.Аймауытов.-Алматы, 1990.-253 б.
- [9] Әтемова Қ.Т. Қазақ отбасы тәрбиесінің даму тарихы / Қ.Т.Әтемова. -Алматы, 2017.-351 б.
- [10] Жұмабекова Ф.Н. Заманауи білім кеңістігін ізгілендіру тәсілдерлерін пайдалану / Бәсекеге қабілетті маманның ұлттық кәсіби келбетін қалыптастыру: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция (12 сәуір). – Түркістан. 2016.-Б. 75-82.

REFERENCES

- [1] Nazarbaev, N.Ä. (2017). Bolashaqqa bağdar: rýhanı jańǵyrý [Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru]. - Astana [in Kazakh].
- [2] Toqayev, Q-J. (2019). Qazaqstan halqyna Joldaýy «Syndarly qoğamdyq dialog – qazaqstannyń турақтылығы мен өркендеуінің negizi atty» [Address to the people of Kazakhstan "constructive public dialogue – the basis for stability and prosperity of Kazakhstan"]. -Astana <https://www.akorda.kz/> [in Kazakh].
- [3] Kasymzhanov, A.X. (2013). Abu-Nasir al'-Farabi [Abu Nasir al-Farabi].- M.:Mysl' [in Russian].
- [4] Baitursov, A. (2005). Bes tomdyq shyğarmalar jınaǵy [A set of expenses in five volumes].– Almaty, Alashmuras [in Kazakh].
- [5] Qurmanbayuly, Sh. (2016). Jetti jurttyń tilin bil, óz tilinde ómir súr [Know the language of seven people, live in your own language] –Astana [in Kazakh].
- [6] Alekseev, G.V. (Eds.) (2014). Nauka o Vostoke.- M. GPBL
- [7] Dzhurinskij, A.N. (2017). Pedagogika [Pedagogika] -M.: [in Russian].
- [8] Aımaýytov, J. (1990). Tańdamaly shyğarmalary [Selected works] – Almaty [in Kazakh].
- [9] Átemova, Q.T. (2017). Qazaq otbasy tárbiesiniń damý tarihy [History of the development of Kazakh family education] –Almaty [in Kazakh].
- [10] Jumabekova, F.N. (2016). Zamanayı bilim keńistigin izgilendirýde tásildemelerdi pıdalaný / Básekege qabiletti mamannyń ulttyq kásibi kelbetin qalyptastyryú: Halyqaralyq ǵylymı-paraktıkalyq konferensia [Use of approaches to humanization of the modern educational space / formation of a national professional image of a competitive specialist: international scientific and paractic conference] – Túrkiстан [in Kazakh].

Жумабекова Ф.Н., Керимбаева Р.К.

СПОСОБЫ ПРИМИНЕНИЯ ИДЕЙ МОДЕРНИЗАЦИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ НА ПРАКТИКЕ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация. В статье проанализированы основные идеи программной статьи Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», аргументы мыслителей и просветителей. Исползования идей духовного возрождения на практике, предусмотрены пути развития национального духа, повышения культуры, воспитания уважения к традициям и историческому наследию, обучения и приобщения, повышения знаний и умений. Были отмечены несколько направлений практического использования идеи – духовной модернизации и роли будущих специалистов, наряду с мероприятиями по организации образовательной и воспитательной работы со студентами в вузе. Даны конкретные

предложения по внедрению идеи Елбасы в организации профессионального обучения и воспитания студентов в университете. Экспериментально определены показатели использования студентами духовного возрождения на практике: конкурентноспособность личности, культ знания, открытость сознания, прагматизм, сохранение национальной идентичности, эволюционное развитие Казахстана.

Ключевые слова: ориентация на будущее; духовная модернизация; духовное воспитание; конкурентноспособность; торжество знаний; открытость сознания.

Zhumabekova Fatima, Kerimbayeva Rysty

WAYS OF APPLYING THE IDEAS OF MODERNIZING PUBLIC CONSCIOUSNESS IN PRACTICE IN THE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS

Annotation. The article analyzes the main ideas of The head of state's article "Looking to the future: Ruhani zhangyru", arguments of the thoughts of thinkers and educators. In the practice of using the ideas of spiritual revival, there are ways to develop the national spirit, increase culture, foster respect for traditions and historical heritage, training and familiarization, increase knowledge and skills. Several directions of practical use of the idea – spiritual modernization and the role of future specialists, along with activities for the organization of educational and educational work with students at the University were noted. Dany made specific proposals on the implementation of the ideas of the President in the organization of professional training and education of students at the university. Experimentally determined indicators of students' use of spiritual revival in practice: competitiveness of personality, cult of knowledge, openness of consciousness, pragmatism, preservation of national identity, evolutionary development of Kazakhstan.

Keywords: orientation to the future; spiritual modernization; spiritual education; competitiveness; triumph of knowledge; openness of consciousness.

УДК 53:37.016

МРНТИ 29.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).15

Жусупкалиева Г.К., Сугралиева Г.А.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: galiya64@mail.ru, gauhar-0709@mail.ru

ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

Аннотация. В современном образовательном пространстве важное значение имеет компетентностный подход, как один из способов оценки результатов обучения. В связи с этим становится актуальным пересмотр системы оценивания результатов обучения. С учетом мировых интеграционных процессов и целесообразности принятия единых подходов в оценивании результатов и составлении учебных программ в школе в качестве исходной стали рассматривать компетентностную модель подготовки выпускника. Такая система построена на сравнении достижений учащихся с описанными критериями и позволяет определить, насколько успешно освоен материал и сформированы практические навыки. На основе изучения и обобщения опыта преподавания физики по различным системам обучения, анализа уроков была разработана система измерений результатов обучения

физике, которая предполагает, что школа уже ставит задачу не вооружать учеников суммой знаний, умений и навыков по предмету, а формировать у них посредством каждой учебной дисциплины ключевые и предметные компетенции, т.е. для решения конкретной проблемы нужны знания, умения, интеллектуальные способности, наличие опыта деятельности, личностная готовность и мотивация к применению компетенции.

Ключевые слова: компетентностный подход; результаты обучения; суммативное оценивание знаний; формативное оценивание знаний; система оценивания результатов обучения; оценка качества обучение; образовательная компетентность; обучению и развитию; критериальная система; знаний; умений; навыки.

Введение

Оценка уровней достижений ученика является актуальным во все времена. Оценка результатов деятельности человека важна в любой сфере человеческой деятельности. Модернизация казахстанского образования, связанная с переходом на образовательные стандарты нового поколения, предполагает четкое определение ожидаемых результатов по каждой цели программы. Изменения в системе общего среднего образования приводят к изменению системы оценки качества учебных достижений учащихся и качества образования в целом [4].

В последнее десятилетие в Казахстане происходит переориентация оценки результата образования с понятий «подготовленность», «образованность», «общая культура», «воспитанность» на понятия «компетенция», «компетентность» обучающихся. Соответственно, фиксируется компетентностный подход в образовании [5]. На сегодня компетентностный подход является одним из новых методов контроля и оценки качества образования [1],

В связи с этим становится актуальным пересмотр системы оценивания результатов обучения. Поэтому мы поставили задачу на базе СОШ №2 им. Ж. Молдагалиева г. Уральск разработать систему измерений результатов обучения и обосновать ее значимость в обеспечении качества обучения физике.

Компетентностная модель подготовки выпускника рассматривается в современном образовательном пространстве как один из единых подходов в оценивании результатов и составлении учебных программ в школе. Это обоснованно созданием принципа непрерывного обучения и развития будущих специалистов, ориентированного на достижение целостности образовательного процесса.

На примере государственного общеобразовательного стандарта высшего образования, в основе которой лежит компетентностная модель выпускника, и где требования к результатам освоения образовательной программы в вузе представлены в виде совокупности компетенций будущего специалиста, можно формировать базовую основу интегрированных качеств личности на школьном этапе. При такой системе образовательная компетентность выпускника школы будет способствовать формированию у студента универсальных и профессиональных компетенций [2]. На основе такой тенденции развития системы образования возможно создание единой критериальной базы оценивания результатов обучения [6].

Практическая направленность обучения, выделение роли опыта, умений применять знания в различных ситуациях является главным при компетентностно ориентированном обучении. Вместе с тем компетентностный подход расширяет и дополняет традиционное фундаментальное образование. Потребности рыночной экономики требуют формирования у выпускников ключевых компетенций, а именно способностей выполнять задания на применение знаний в практических, жизненных ситуациях. И оценка качества образования через компетенции предполагает, что результат обучения будут тесно связано со

способностью и готовностью выпускника к дальнейшему обучению и развитию, самореализации в профессиональной сфере [2].

Материалы и методы исследования

Теоретический анализ проблемы оценки уровней достижений ученика по физике, анализ нормативно-правовых актов показал, все школы Казахстана поэтапно перешли на обновлённое содержание образования.

Параллельно с внедрением новой программы в школах изменяется и система оценивания учащихся. Процесс оценивания учебных достижений, так называемая критериальная система, позволяет определить степень продвижения и достижения результатов своей деятельности как учащимся, так и учителям и определить, насколько успешно освоен материал и сформированы практические навыки [3].

На основе изучения и обобщения опыта преподавания физики по различным системам обучения, анализа уроков была разработана система измерений результатов обучения физике.

Выбор методов оценивания учебных достижений определялся рамками концепции, принятой при проведении международных сравнительных педагогических исследований. Согласно этой концепции, результат обучения необходимо рассматривать на трех уровнях: на макроуровне (система образования) как планируемый - в виде стандартов и государственных программ обучения; на мезоуровне (образовательное учреждение, класс) как реализуемый - в виде образовательной программы учреждения, а также используемых для обучения методов и средств, и на микроуровне (учащийся) как достигнутый - в виде знаний, умений, навыков, усвоенных учащимися в ходе изучения дисциплины. Данный подход мы берем в основу как образец оценивания и возможность сравнивать с ним достигнутые результаты [7].

Результаты исследования

Одним из важных задач оценки качества подготовки обучающихся и методики преподавания является разработка критериев оценивания [8].

При разработке системы оценки результатов обучения в русле компетентностного подхода мы опирались на:

- критерии отбора и принципы построения результатов обучения;
- уровни достижения результатов обучения;
- средства и способы реализации компетентностного подхода в оценке результатов обучения.

Особенности проектирования образовательного процесса в школе на основе компетентностного подхода мы представили через:

- определение уровней достижения учащихся по физике атома и атомного ядра;
- разработку методических рекомендаций по оцениванию результатов обучения физике атома и атомного ядра у школьников на основе компетентностного подхода.

Известно, что ожидаемые результаты по завершении общего среднего образования по учебным предметам прописаны в Государственном общеобязательном стандарте общего среднего образования [9]. Например, по предмету «Физика» в ГОС указано: что должен знать; понимать; анализировать; синтезировать ученик.

Поэтому, необходимо изменить характер учебного процесса для того чтобы формировать у учащихся посредством каждой учебной дисциплины ключевые и предметные компетенции. Т.е. учащимся будут необходимы знания, умения, интеллектуальные способности, наличие опыта деятельности, личностная готовность и мотивация к применению компетенции.

Таким образом, в содержании компетенций выделены знаниевые, деятельностные и мотивационные составляющие. Функциональность знаний и умений, их глубина и прочность, наличие у ученика опыта деятельности, готовность применять свои знания при решении жизненно важных или учебных проблем, стремление к дальнейшему обучению и развитию являются индикаторами сформированности компетенций. Все это и есть результаты обучения.

В связи с этим необходимо внести изменения в систему оценивания результатов образовательной деятельности школьников. Разработанные критерии оценивания позволяют осуществлять формативное и суммативное оценивание [10]. Примеры критериальной системы оценивания знаний приведены через системы заданий суммативного и формативного оценивания по предмету «Физика» 9 класс по теме «Физика атома и атомного ядра» [11, 12]. Характеристики заданий критериального оценивания приводятся в сборнике заданий формативного оценивания по предмету «Физика» [13]. В данном документе по каждому разделу предмета указаны: проверяемая цель; уровни мыслительных навыков; количество, номера, тип заданий; время на выполнение; баллы.

На основе данных характеристик мы разрабатываем задания для обучающихся. Характеристики заданий суммативного оценивания для учащихся 9 класса на примере одного раздела указана на рисунке 1.

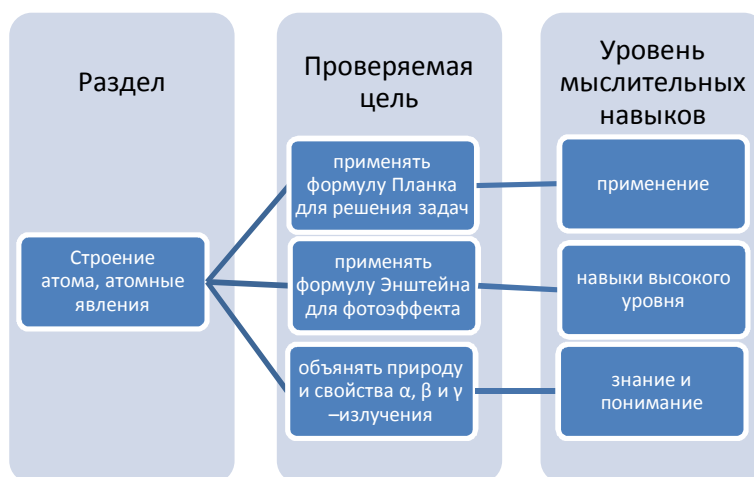

Рисунок 1. Характеристика заданий суммативного оценивания

Приведем пример разработанных заданий формативного оценивания, включающие критерии оценивания по целям обучения, образцы заданий с дескрипторами [13].

Задания:

- Кем был открыт фотоэффект?
 - Г. Галилей, 1632 г
 - Г. Герц, 1887 г.
 - О.У. Ричардсон, 1882 г.
 - М. Фарадей, 1831 г.

[1]

- Красная граница фотоэффекта
 - $$\nu_{min} = \frac{c}{\lambda_{max}}$$
 - $$h\nu = A_{выход} + \frac{m_0^2 c^4}{2}$$
 - $$E = h\nu$$

D) $v = \frac{m}{M}$

[1]

3. Размер ядра:

- A) $r \sim 10-15\text{м}$
- B) $r \sim 10-10\text{м}$
- C) $r \sim 10-6\text{ м}$
- D) $r \sim 10-15\text{см.}$

[1]

4. Изотопы:

- A) $^1\text{H}_1$, $^1\text{H}_1$, $^3\text{H}_1$
- B) $^2\text{H}_1$, $^4\text{He}_2$, p
- C) $^{12}\text{C}_6$, $^{12}\text{N}_7$
- D) $^{13}\text{C}_6$, $^{14}\text{N}_7$

[1]

5. Кинетическая энергия электрона равна 0,6 МэВ. Определите длину волны луча, если длина волны красной границы фотоэффекта 260 нм.

[3]

6. Опишите опыт Резерфорда согласно цифрам на рисунке

[1]

7. Что α - квант при радио активном распаде испускает?

[1]

8. Перечислите выводы опыта с α -лучами

[1]

Критерий, по которому будут оцениваться ответы учеников и дескрипторы заданий отображены в таблице 1.

Таблица 1. Таблица оценивания

Критерий оценивания	№ задания	Дескриптор	Балл
Описывает явление фотоэффекта и приводит примеры применения фотоэффекта в технике	1	Обучающийся выбирает ученого открывшего фотоэффект	1
	2	Выбирает формулу красной границы фотоэффекта	1
Описывает свойства ядерной силы	3	Указывает размер ядра	1
	4	Указывает изотопы химического элемента	1
Применяет формулу Эйнштейна для	5	записывает формулу Эйнштейна для фотоэффекта;	1
		определяет работу выхода электрона;	1

фотоэффекта при решении задач		вычисляет длину волны луча	1
Описывает опыт Резерфорда по рассеянию альфа-	6	описывает оборудование, используемое в опыте Резерфорда по рассеянию альфа-частиц;	1
	7	записывает частицу испускаемая при α -распаде;	1
	8	описывает результаты опыта Резерфорда	1
Всего баллов			10

Заклучение

Идеи компетентностного подхода позволили нам разработать технологию оценивания результатов обучения. Представленная нами система оценивания актуальна в настоящее время в связи с переходом на обновленное содержание образования [2, 14].

В заключение можно сказать, что система оценки результатов учебных достижений зависит от выявления достижения требований к освоению образовательных программ, выбора формы и способа оценки и создания системы мониторинга образовательных достижений учащихся [8, 15].

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Наговицын С.Г. Оценка качества результатов обучения на основе компетентностного подхода / С.Г. Наговицын // Вестник Бурятского государственного университета. Педагогика. Филология. Философия. – 2013. - №1. - С. 37–43.
- [2] Шалашова М.М. Компетентностный подход в оценивании результатов образовательной деятельности учащихся / М.М. Шалашова // Наука и школа. - 2009. №3. – 384 с.
- [3] Фундаментальные и прикладные научные исследования - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2020/02/МК-718.pdf> (2/2).
- [4] Компетентностный подход в оценке уровня достижений учащихся - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.orenipk.ru/rmo_2009/rmo-dop-2008/2_5.html.
- [5] Формирование ключевых компетенций учащихся на уроках истории - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://articlekz.com/article/18131>.
- [6] Компетентностный подход в обучении - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://nsportal.ru/node/2099096>.
- [7] Система оценки достижения планируемых результатов освоения основной образовательной программы начального общего образования - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://levashov.edu.yar.ru/nachalnaya_shkola/sistema_otsenki_dostizheniya_planirue_51/sistema_otsenki_dostizheniya_planirue_51.html.
- [8] Лаврентьев Г.В. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов / Г.В. Лаврентьев, Н.Б. Лаврентьева // Барнаул: Алтайский государственный университет. – 2002. – 146 с.
- [9] Государственный общеобязательный стандарт общего среднего образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан [Введен в действие от 2018-10-31]. – 73 с.
- [10] Оценка деятельности обучающихся в начальной школе - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.zkoipk.kz/kz/2016-01-3003-2/2176-conf.html>.
- [11] Башарұлы Р., Физика: учебник. 9 класс / Р. Башарұлы, Н. Нұрадинов, Ш. Шүйіншина // Мектеп - 2018. – 273 с.
- [12] Башарұлы Р., Физика: Методическое руководство. 9 класс / Р. Башарұлы, Н. Нұрадинов, Ш. Шүйіншина. – Атамұра, 2019. – 96 с.
- [13] Сборник заданий формативного оценивания по предмету «Физика». – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://smk.edu.kz/Bank/Show/181649>.
- [14] Федоров А.Э. Компетентностный подход в образовательном процессе: монография / А.Э. Федоров, С.Е. Метелев, А.А. Соловьев, Е.В. Шлякова. – Омск, 2012. – 210 с.

[15] Инновационная модель технологии управления качеством обучения и воспитания с системе высшего образования Ирана. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/innovatsionnaya-model-tekhnologii-upravleniya-kachestvom-vysshego-professionalnogo-obrazovan>.

REFERENCES

- [1] Nagovitsyn, S.G. (2013). Ocenivanie kachestva rezul'tatov obuchenija na osnove kompetentnostnogo podhoda [Ocenivanie kachestva rezul'tatov obuchenija na osnove kompetentnostnogo podhoda]. Vestnik Burjatskogo gosudarstvennogo universiteta. Pedagogika. Filologija. Filosofija - Bulletin of Buryat State University. Pedagogics. Philology. Philosophy, 1, 37-43 [in Russian].
- [2] Shalashova, M.M. (2009). Kompetentnostnyj podhod v ocenivanii rezul'tatov obrazovatel'noj dejatel'nosti uchashhihsja [Competency approach in assessing students' educational performance]. Nauka i shkola - Science and School, 3, 31-35[in Russian].
- [3] Fundamental'nye i prikladnye nauchnye issledovaniya [Basic and applied scientific research]. (n.d.). – naukaip.ru. Retrieved from <https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2020/02/MK-718.pdf> (2/2) [in Russian].
- [4] Kompetentnostnyj podhod v ocenke urovnja dostizhenij uchashhihsja [Competency approach in assessing student achievement]. (n.d.). – orenipk.ru. Retrieved from http://www.orenipk.ru/rmo_2009/rmo-dop-2008/2_5.html [in Russian].
- [5] Formirovanie ključevyh kompetencij uchashhihsja na urokah istorii [Competency approach in assessing student achievement]. (n.d.). – articlekz.com. Retrieved from <https://articlekz.com/article/18131> [in Russian].
- [6] Kompetentnostnyj podhod v obuchenii [Competency approach in teaching]. (n.d.). – nsportal.ru. Retrieved from <https://nsportal.ru/node/2099096> [in Russian].
- [7] Sistema ocenki dostizhenija planiruemyh rezul'tatov osvoenija osnovnoj obrazovatel'noj programmy nachal'nogo obshhego obrazovaniya [System for assessing the achievement of the planned outcomes of the basic education programme of primary general education]. (n.d.). - evashov.edu.yar.ru. Retrieved from https://levashov.edu.yar.ru/nachalnaya_shkola/sistema_otsenki_dostizheniya_planirue_51/sistema_otsenki_dostizheniya_planirue_51.html [in Russian].
- [8] Lavrentiev, G.V., Lavrentieva, N.B. (2002) Innovacionnye obuchajushhie tehnologii v professional'noj podgotovke specialistov [Innovative Training Technologies in Professional Training]. Barnaul: Altajskij gosudarstvennyj universitet – Barnaul: Altai State University [in Russian].
- [9] Gosudarstvennyj obshheobjazatel'nyj standart obshhego srednego obrazovaniya. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan [State general compulsory standard of general secondary education. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. (2018) [in Russian].
- [10] Ocenivanie dejatel'nosti obuchajushhihsja v nachal'noj shkole [Assessment of primary school students]. (n.d.). - zkoipk.kz. Retrieved from <http://www.zkoipk.kz/kz/2016-01-3003-2/2176-conf.html> [in Russian].
- [11] Basharuly, R., Nuradinov, N., & Shuyynshina, S. (2018). Fizika: Uchebnik. 9 klass [Physics: Textbook. Grade 9] Mektep [in Russian].
- [12] Basharuly, R., Nuradinov, N., & Shuyynshina, S. (2019). Fizika: Metodicheskoe rukovodstvo. 9 klass [Physics: Methodological Guide. Grade 9] Atamura [in Russian].
- [13] Sbornik zadaniy formativnogo ocenivaniya po predmetu «Fizika» [Collection of formative assessment tasks for the subject "Physics"], (n.d.). - smk.edu.kz. Retrieved from <http://smk.edu.kz/Bank/Show/181649> [in Russian].
- [14] Fedorov, A.E., Metelev, C.E., Soloviev, A.A., Shlyakova, E.V. (2012). Kompetentnostnyj podhod v obrazovatel'nom processe [Competency approach in the educational process]. Omsk [in Russian].
- [15] Innovacionnaja model' tehnologii upravleniya kachestvom obuchenija i vospitaniya s sisteme vysshego obrazovaniya Irana [Innovative Model of Education and Education Quality Management Technology with Iran's Higher Education System]. (n.d.). - dissercat.com. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/innovatsionnaya-model-tekhnologii-upravleniya-kachestvom-vysshego-professionalnogo-obrazovan> [in Russian].

Жусупкалиева Г.К., Сугралиева Г.А.
ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУ

Андатпа. Қазіргі заманғы білім беру кеңістігінде құзыретті тәсіл білім беру сапасын бақылау мен бағалауды дамытудың жаңа әдіснамасы ретінде қарастырылады. Осыған байланысты оқыту нәтижелерін бағалау жүйесін қайта қарау өзекті болып отыр. Әлемдік интеграциялық процестерді және нәтижелерді бағалауда және мектепте оқу бағдарламаларын жасауда бірыңғай тәсілдерді қабылдаудың орындылығын ескере отырып, біз түлекті даярлаудың құзыретті моделін бастапқы ретінде қарастырамыз. Оқушылардың жетістіктерін сипатталған критерийлермен салыстыруға негізделген критериалды жүйе деп аталатын материал қаншалықты ойдағыдай игерілгенін және практикалық дағдылардың қалыптасқанын анықтауға мүмкіндік береді. Оқытудың әртүрлі жүйелері бойынша физиканы оқыту тәжірибесін зерделеу және қорыту, сабақтарды талдау негізінде физиканы оқыту нәтижелерін өлшеу жүйесі әзірленді. Мектеп қазірдің өзінде студенттерді пән бойынша білім, білік және дағдылармен қаруландыру емес, әр оқу пәні арқылы негізгі және пәндік құзіреттіліктерді қалыптастыру міндетін қойып отыр. Белгілі бір мәселені шешу үшін білім, дағды, зияткерлік қабілеттер, қызмет тәжірибесі, жеке дайындық және құзыреттілікті қолдануға ынталандыру қажет.

Кілт сөздер: құзыреттілік тәсілі; оқыту нәтижелері; білімді жиынтық бағалау; білімді қалыптастырушы бағалау; оқыту нәтижелерін бағалау жүйесі; оқыту сапасын бағалау; білім беру құзыреттілігі; оқыту және дамыту; критериалды жүйе; білім; білік; дағды.

Zhusupkaliyeva Galiya, Sugraliyeva Gaukhar
ASSESSMENT OF THE RESULTS OF PHYSICS TEACHING

Annotation. In the modern educational space, a competent approach is considered as a new methodology for developing the control and assessment of the quality of education. In this regard, a revision of the system for evaluating training results becomes relevant. Taking into account the world integration processes and the advisability of adopting common approaches in assessing the results and drawing up curricula at school, we consider the competent model of graduate training as a starting point. The so-called criterion system, based on the comparison of the achievements of students with the described criteria, allows us to determine how successfully the material has been mastered and practical skills have been formed. Based on the study and generalization of the experience of teaching physics in various educational systems, the analysis of lessons, a system of measurements of the results of physics training was developed. The school already sets the task not to equip students with the sum of knowledge, skills and abilities in the subject, but to form them through each discipline key and subject competencies, i.e. to solve a specific problem, knowledge, skills, intellectual abilities, experience, personal readiness and motivation to apply the competence are needed.

Keywords: competency approach; training results; summative assessment of knowledge; formative assessment of knowledge; system for evaluation of training results; training and development; criteria system; knowledge; abilities; skills.

УДК 1174.37.04.32.042.2

МРНТИ 14.14.29

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).16

Кармалиева А.Д.**КГУ СОШ № 13, Уральск, Казахстан***E-mail: alfa101263@gmail.com*

«Тем, кто хочет помочь аутичным детям хочется пожелать терпения в понимании тех, кто так не похож на нас. Ведь в нашу с вами жизнь эти дети приходят проверить нас с вами на человечность»

Р. Шнайдер (педагог- философ)

ПРАКТИЧЕСКИЙ ОПЫТ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПОДХОДА В ВОСПИТАНИИ АУТИЧНОГО РЕБЕНКА

Аннотация. Проблема обучения и развития детей с расстройствами аутистического спектра (РАС) становится все более актуальной. С настоящее время ведется активный поиск различных психолого-педагогических подходов, направленных на коррекцию аутистического дизонтогенеза и нормализацию психического развития такого ребенка. По мнению ученых, аутизм не связан напрямую с интеллектуальными возможностями человека, поэтому дети-аутисты все чаще обучаются в общеобразовательных школах или классах коррекционно-развивающего обучения. Первостепенной задачей педагогов в работе с аутичными детьми, является их социализация. В статье описаны практические наработки приемов и методов обучения, развития и социализации для детей с РАС в преодолении социальных, пространственных и игровых стереотипий.

Ключевые слова: Дети; расстройства аутистического спектра; коррекционно-развивающее обучение; индивидуальный подход.

Введение

Каждый человек единственный и неповторимый в своей индивидуальности. Воспитание и обучение должны максимально опираться на индивидуальность.

Необходимость индивидуального подхода вызвано тем обстоятельством, что любое воздействие на ребенка преломляется через его индивидуальные особенности, через «внутренние условия», без учета которых невозможен по-настоящему действенный воспитательно-образовательный процесс, только на его основе может осуществляться полноценное развитие личности ребёнка. Общепризнано, что индивидуальный подход создаёт наиболее благоприятные возможности для развития познавательных сил, активности, склонностей и дарований каждого ученика [1].

Особенно необходим индивидуальный подход в воспитании аутичного ребенка. Для этого каждый педагог должен владеть теоретическими знаниями особенностей развития детей с нарушениями эмоционально-волевой сферы, а так же постоянно наблюдать и изучать их в процессе их деятельности, так как ему необходимо понимать причины тех поступков, которые требуют применения коррекционного воздействия.

При изучении индивидуальных особенностей аутичных детей следует обратить первостепенное внимание на изучение их физического состояния и здоровья, от которых во многом, зависит весь воспитательный процесс. Нужно знать особенности этого заболевания,

тяжело отразившиеся на его психике и складе нервной системы. Все это будет помогать правильно дозировать учебные нагрузки, правильно строить общение, а главное адаптировать аутичного ребенка к существованию в обществе. Весьма важно знать особенности познавательной деятельности аутичных детей, свойства их памяти, склонность и интересы, а также предрасположенность к более успешному изучению тех или иных предметов. С учетом этих особенностей и осуществляется индивидуальный подход в обучении аутичных детей [2, 3].

Современная коррекционно-педагогическая литература широко и многогранно раскрывает теоретические вопросы взаимодействия с аутичными детьми. Мной представлен практический опыт общения и воспитания аутичных детей в системе коррекционно-развивающего обучения.

На протяжении многих лет я работаю воспитателем начальных классов группы продленного дня коррекционно-развивающего обучения. В каждом таком классе, есть ребенок с РДА. Тесное взаимодействие с учителем, родителями помогают нам совместно решать осложненные диагнозом, учебно-воспитательные задачи.

Материалы и методы исследования

Вот несколько практических приемов, используемых мной в работе с аутичными детьми для преодоления социальных, пространственных и игровых стереотипов, на примере одного из успешно социализированных учеников с расстройствами аутистического спектра

Социальные проблемы в первую очередь влияют на учебно-воспитательный процесс. Ну как можно учить и воспитывать ребенка, если он не может общаться с тобой? И не потому, что не хочет, а потому что не может: у него страх, дискомфорт, то есть отсутствует механизм необходимости общения. Вот поэтому первое с чего я начала работу с аутичным ребенком - с установки эмоционального контакта. С таким ребенком нельзя было просто познакомиться и рассказать о том, чем он будет заниматься в группе продленного дня. Я для него была частью того окружающего мира, который ему не понятен, а значит возможно враждебен. Нужно было помочь ребенку, принять меня, завоевать его доверие. Во-первых, только доброжелательное отношение, без нажима, давления и даже без прямого контакта. Заметив, что мальчик чувствовал себя более свободно в присутствии мамы, я начала общение с мамой. Наша беседа носила непринужденный характер, ребенок находился рядом, мама гладила его по голове, и слушала положительные отзывы о сыне. Незаметно я взяла его за руку, и он не оттолкнул, как раньше, так появилось доверие. Это было только начало трудного пути принятия новой окружающей действительности. К общению напрямую мы перешли не сразу. Мальчик очень увлекался лепкой. У него всегда в руках был маленький кусочек пластилина. Он, в зависимости от занятости, держал его на парте или в пенале, или в кармане. В минуты перенапряжения или чрезмерного переутомления, он уходил в игровую часть класса и лепил миниатюрные предметы, в основном животных. Я включилась в эту деятельность, мои фигурки вызвали у него восторг и мальчик проявил собственную активность в общении, так образовалась первая аффективная связь. Я стала эмоционально значима для него, но это состояние надо постоянно поддерживать, не форсировать, кропотливо работать и ждать, ждать и ждать его спонтанного обращения, желания общаться. И даже потом не предлагать новые варианты контактов, а вносить новые детали в отработанную структуру. У нас не было серьезных проблем в общении, эмоциональный контакт сформирован не скоро, но без особых проблем и срывов. Более того, мое участие стало для него эмоционально необходимым. Я всегда понимала, что в общении с ним я должна отталкиваться не от своих требований, а от его возможностей.

Результаты исследования

Незначительной корректировке подверглись навыки самообслуживания. Ребенок посещал коррекционный садик, по словам мамы, владел навыками элементарного самообслуживания: одевался, мыл руки и т.д. Однако на деле я встретила с реальными

трудностями в самообслуживании. В группе продленного дня нам надо как минимум раздеться для сна, а потом одеться. Мальчик совершенно не справлялся с этим, нервничал, раскидывал предметы одежды, криком выражал протест. Оказалось, он просто не мог перенести уже сформированный ранее навык в новую среду. Я взяла картинки из набора словарного диктанта по теме: «Одежда и обувь» (рубашка, брюки, ботинки...) и начала показывать картинки в правильной последовательности, мальчик начал работать по наглядной опоре. Потом еще долго он сам брал эти картинки, раскладывал, и переворачивал обратной стороной, после завершения каждого действия. Но завязывать шнурки пришлось учиться «с нуля», и овладел он этим навыком только, к середине второй четверти 4 класса. Подобная ситуация сложилась и с мытьем рук. Мальчик никак не мог перенести сформированный навык в условия школьной среды. Он упрямо стоял перед раковиной, крепко сцепив кисти рук, и совершенно не собирался мыть их. Здесь так же помогли карточки схемы. Так, простой навык самообслуживания превратился в ритуал, он мыл руки особенно тщательно, аккуратно расставляет предметы туалета четко по своим местам.

Любой педагог, работающий с аутичными детьми согласится с тем, что самая большая проблема таких детей все-таки поведенческая, так как она исходит из диагноза ребенка. Но в большинстве своем поведенческие проблемы снимаются при правильной организации жизни ребенка. Одной из таких причин становится проблема пространственной ориентации. Чтобы не вызывать страх перед незнакомой обстановкой и предотвратить поведенческие проблемы наш класс четко разделяется на две зоны: учебную и игровую. Небольшая инструкция: «Поработали – поиграем» стала для аутичного ребенка главной при передвижении внутри класса. В группе продленного дня мы в основном занимаемся в игровой зоне. На ковре можем полежать, за удобными столиками занимаемся лепкой, аппликацией, настольными играми, работаем с конструктором, и всегда у аутичного ребенка свое место, только занятия по самоподготовке (домашние задания) переносятся за парты. Но и здесь аутичный ребенок всегда сидит на одном и том же месте, за одной и той же партой. И может самостоятельно поменять зону деятельности, в зависимости от своего состояния.

Коррекционные занятия у логопеда, психолога, дефектолога проходят в специализированных помещениях (классах). Для этого были предварительно отработаны маршруты передвижения. Совместно с учителем, по единому плану, отрабатывались маршруты: в столовую, туалет, актовый зал. Как правило, маршруты передвижения сначала не менялись, но постепенно, когда ребенок достаточно адаптировался в новой обстановке, вносились изменения, при этом необходимо обязательно держать ребенка за руку. Аналогично формируются новые пространственные навыки на прогулке, или во время экскурсии.

Я заметила, как трудно аутичному ребенку в играх, физкультминутках, координировать свои движения по направлениям. Он постоянно путал, казалось бы, простые пространственные представления вверх-вниз, вперед-назад, и тем более влево-вправо. Обыкновенная двигательная физкультминутка: «Руки кверху поднимаем, к низу быстро опускаем...» вызывала смятение в глазах ребенка, и он в лучшем случае садился за парту, или под парту. Зная, что аутичные дети легко работают со схемами, стала использовать схематические «карточки стрелки». Теперь аутичный ребенок чувствует себя уверенно и не выходит из коллективной деятельности, не выражает бурный протест только потому, что запутался в пространственной терминологии.

Игра один из основных видов деятельности детей. В игре можно многому научить, игрой можно заинтересовать, но не аутичного ребенка. Специфический подход необходим даже в игре. Аутичные дети, конечно, играют, но только сами с собой. Коллективные игры и тем более сюжетно-ролевые такими детьми сразу же отвергаются и только потому, что в них надо взаимодействовать с другими детьми. А в работе группы продленного дня очень много игр, в спортзале, на спортплощадке, во время прогулки. Я увидела, что аутичный ребенок

сразу же выходит из игры, а впоследствии и не приступает к ней. Я взяла самые примитивные игры, даже не игры, а тренировочные упражнения: сначала индивидуально с ребенком, а потом всей группой мы ходили по кругу взявшись за руки, потом добавила движения в центр круга и обратно. Далее усложнила движениями рук, ног, головой. Что бы повысить интерес включила стихотворные рифмовки: «Еле-еле, еле-еле закружились карусели...» Так многократно повторяли изо дня в день, усложняли очень медленно. Сначала ребенок вырывал руку и убегал в другую зону класса, потом только отходил в сторону и наблюдал, прошло немало времени, прежде чем он включился в это действие. Так постепенно ребенок приучался включаться в игру с другими детьми.

Методическая литература рекомендует использовать игры: «Рукавички», «Щепки по реке», как наиболее эффективные для аккуратного введения аутичного ребенка в групповую игру. Содержание игр, подробно описаны в литературе по играм с аутичными детьми. [4].

Они действительно очень продуктивны. Единственно на что надо обратить внимание, что для игры надо подготовить другого ребенка, который будет работать с аутичным ребенком. Даже не играть, а работать, ведь он становился моим помощником. Конечно, он должен быть не конфликтным, но инициативным обязательно. Так постепенно мы вышли на уровень коллективных игр двигательного характера. Постепенно мальчик начал принимать участие практически во всех играх, даже соревновательного характера. Единственно, что приходится корректировать это постоянное желание быть победителем. Но и дети понимают необходимость поддержать одноклассника и постоянно хвалят, сканируют: «Молодец! Молодец!», даже если результат вызывает сомнения.

Несколько слов об особенностях самоподготовки (выполнение учебных заданий). Самоподготовка к урокам так же носит индивидуальный характер. Выполняя задания по предметам, аутичный ребенок, сталкиваясь с трудностями и не умея их преодолеть, часто выходит из-под контроля. Что бы предупредить такие проявления воспитатель должен всегда находиться рядом, вовремя помочь ему, создавать ситуацию успеха. В начале обучения были большие трудности в списывании текста, мальчик непременно терял строку списывания, нервничал, раскидывал тетради и книги, отказывался работать. Мне постоянно приходилось находиться рядом, никакие закладки не помогали, только совместные движения пальцем по строке помогли овладеть этим навыком.

В математике счет не вызывал особых трудностей, легко давались приемы сложения и вычитания, а вот с задачами было трудно. И здесь выручали схемы. Если текстовый материал перекладывался на рисунок-схему, пусть даже корявую, ребенок начинал соображать и применять правильные действия, вот и приходится постоянно ходить с блокнотом–черновиком, чтобы вовремя дать схему.

При выполнении серии аналогичных заданий важно показать алгоритм, а далее он работает по сформировавшейся схеме. Так мы овладели приемами письменного сложения и вычитания многозначных чисел.

По чтению больше приходилось работать над смысловым содержанием текстов. Мальчик читал целыми словами, но не мог самостоятельно ответить на вопросы по содержанию текста, тем более пересказать его. Поэтому мы учились искать ответы в тексте. Многократно повторяли вопрос-ответ, вопрос-ответ, и так перешли к примитивному пересказу.

Самоподготовка очень трудный процесс, здесь у нас особенно тесная взаимосвязь с учителем, мы вместе пытаемся помочь аутичному ребенку овладеть учебным материалом, этот процесс в целом имеет сугубо индивидуальный характер. Главное верить в ребенка и постоянно создавать ему ситуацию успеха.

Уже в 3-4 классе другие дети стали большими моими помощниками в сосуществовании с аутичным ребенком. Мы вместе учились принимать его таким, каков он есть, понимать его проблемы и вместе учиться. Много было трудностей, казалось,

неразрешимых ситуаций, но у детей появилось осознание того, что рядом с ними могут быть совершенно не похожие на них дети и их надо пытаться понять.

Заклучение

В нашей школе практически в каждом коррекционном классе есть аутичные дети. Их психологическое пространство обеспечивается всем коллективом школы: учителями, администрацией, уборщицами, поварами, которые четко реагируют на любую неадекватную ситуацию и доброжелательно помогают разрешить ее. В этих ситуациях участвуют не только взрослые, но и дети. Мы все учимся жить друг с другом рядом. Мы разные, но мы вместе.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Широкова Г.А. Практикум для детского психолога / Г.А. Широкова, Е.Г. Жадко // Ростов на Дону, Феникс, 2004. – 124 с.
- [2] Лебединская К.С. Ребенок с аутизмом в обычной школе / К.С. Лебединская, О.С. Никольская // Школьный психолог 2010 № 56.
- [3] Тео Питерс Аутизм: от теоретического понимания к педагогическому воздействию // СПб.: Институт специальной педагогики и психологии, 1999. – 192 с.
- [4] Никольская О.С. Аутичный ребенок: пути помощи / О.С. Никольская, Е.Р.Баенская, М.М. Либлинг // М.: Просвещение, 2001. – 153 с.

REFERENCES

- [1] Shirokova, G.A., Zhad'ko, Ye.G. (2004). Praktikum dlya detskogo psikhologa [Workshop for a child] Rostov na Do-nu, Feniks [in Russian].
- [2] Lebedinskaya, K.S., Nikol'skaya, O.S. (2010). Rebenok s autizmom v obychnoy shkole [A child with autism in a regular school]. Shkol'nyy psikholog - School psychologist, 56 [in Russian].
- [3] Teo, Pitsers (1999). Autizm: ot teoreticheskogo ponimaniya k pedagogicheskomu vozdeyst-viyu [Autism: from theoretical understanding to pedagogical influence].- SPb.: Institut spetsial'noy pedagogiki i psikhologii [in Russian].
- [4] Nikol'skaya, O.S., Bayenskaya, Ye.R., Libling, M.M. (2001). Autichnyy rebenok: puti pomoshchi [Autistic child: ways of help].- M.: Prosveshcheniye [in Russian].

Кармалиева А.Д.

АУТИСТ БАЛАНЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ЖЕКЕ ТӘСІЛДІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа. Аутизм спектрі (АСД) бар балаларды оқыту және дамыту проблемасы өзекті болып отыр. Қазіргі уақытта аутизмдік дизонтогенезді түзетуге және осындай баланың психикалық дамуын қалыпқа келтіруге бағытталған әртүрлі психологиялық-педагогикалық тәсілдерді белсенді іздеу жүріп жатыр. Ғалымдардың пікірінше, аутизм адамның интеллектуалдық мүмкіндіктерімен тікелей байланысты емес, сондықтан аутист балалар жалпы білім беретін мектептерде немесе түзету-дамыта оқыту сыныптарында оқитын болып келеді. Аутист балалармен жұмыс жасаудағы мұғалімдердің бірінші кезектегі міндеті - олардың әлеуметтенуі. Мақалада АСД бар балаларды оқыту, дамыту және әлеуметтендіру әдістері мен әдістерінің әлеуметтік, кеңістіктік және ойындық стереотиптерді жеңудегі практикалық тәжірибесі сипатталған.

Кілт сөздер: Балалар; аутизм спектрінің бұзылуы; түзету-дамытушылық білім; жеке көзқарас.

Karmaliev Alfiya

PRACTICAL EXPERIENCE OF AN INDIVIDUAL APPROACH IN THE UPBRINGING OF AN AUTIC CHILD

Annotation. The problem of education and development of children with autism spectrum disorders (ASD) is becoming more and more urgent. Currently, an active search is underway for various psychological and pedagogical approaches aimed at correcting autistic dysontogenesis and normalizing the mental development of such a child. According to scientists, autism is not directly

related to the intellectual capabilities of a person, therefore, autistic children are increasingly being taught in general education schools or classes of correctional and developmental education. The primary task of teachers in working with autistic children is their socialization. The article describes the practical experience of techniques and methods of teaching, development and socialization for children with ASD in overcoming social, spatial and play stereotypes.

Keywords: Children; autism spectrum disorders; correctional and developmental education; individual approach.

ӘӨЖ 557.57.08.57(082)

ГТАХР 34.05.17

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).17

Кожагалиева Р.Ж., Байгалиева Л.Б.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: rabdrakmanova_7@bk.ru, lunar9797@mail.ru

КӨЛТАБАНДАРДА ЭКСКУРСИЯ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада жалпы көлтабанға экскурсия ұйымдастырудың маңызды ерекшеліктері талқыланды. Көлтабан - жағалық бөлігі төмендеген құрлықты теңіз басудан және өзен сағаларының жайылуынан пайда болған саяз шығанақ. Жазық өзендерінің сағалық үлескілерін немесе құрлықтың жағалау маңы ойыстарын теңіз суының басуынан көлтабан пайда болады. Осы көлтабан жайылымындағы топырақ және өсімдік жамылғысының ерекшелігі, оның халық шаруашылығындағы маңызы қарастырылды. Бұл ғылыми жұмыстың мақсаты білім алушыларды экскурсияның маңыздылығына назар аударту.

Жайық-Көшім суғару-суландыру жүйесі көлтабандарына сипаттама жасалды. Сонымен қатар, көлтабанның топырағының, фаунасының жалпы рельефінің басқа биоценоздардан ерекшелігі тұрғысынан қорытынды жасалды.

Қорытындылай келе, әр экскурсия эстетикалық сезімдерді тәрбиелеуге, материалистік дүниетанымға, экологиялық байланыстар туралы диалектикалық түсінікке, табиғи кешендердің бірлігі мен тұтастығына жақсы материал береді.

Кілт сөздер: көлтабан; экскурсия; Жайық өзені; рельеф; биоценоз; Орал-Көшім суғару-суландыру жүйесі; ассоциация; жайылма; көлтабандап суару; рельеф; биоценоз; ландшафт.

Kipicne

Экскурсиясыз биологияны оқыту мүмкін емес. Табиғатты зерттеуді табиғат объектілері мен құбылыстарын тікелей бақылаусыз және зерттеусіз елестету де мүмкін емес. Мұғалімнің басшылығымен табиғат құбылыстарын тікелей бақылау оқушылардың дүниенің маңыздылығы туралы, кез-келген табиғи кешен компоненттерінің байланыстары мен дамуы туралы, табиғи ресурстар және олардың халық шаруашылығындағы маңызы туралы алғашқы түсініктерін қалыптастыруға ықпал етеді.

К.П.Ягодский былай деп жазды: «кез-келген табиғи-тарихи экскурсияларды өткізу процесі оқушыларға барлық түрді есіне сақтап жаттату емес, олардың биологиялық, морфологиялық ерекшеліктеріне сипаттама беру емес, керісінше оларды табиғат тіршілігін көруге, биологиялық процестерді түсінуге үйрету». Сондықтан экскурсиялар берік, саналы

білімдерге қол жеткізуге, оқу процесінде теория мен практиканың байланысын орнатуға мүмкіндік береді [1].

Ұйымдастыру формасы ретінде экскурсия университеттегі оқу процесін өмірмен ұштастырады және студенттерге олардың тікелей бақылауымен табиғи ортадағы заттар мен құбылыстармен таныстыруды қамтамасыз етеді.

Экскурсиялар әр түрлі табиғи орталарда, мысалы, көлтабандар, ормандар, тоғайлар, саябақтар, өзендер, көлдер, таулар және т.б. нысандарда өткізуге болады.

Соның ішінде көлтабанда жүргізілетін экскурсияның өзіндік ерекшеліктері (элементтері) бар:

- уақыт ұзақтығы (бір академиялық сағаттан бір күнге дейін);
- экскурсанттардың болуы (топтар немесе жеке адамдар);
- экскурсия жүргізетін оқытушының болуы;
- экскурсиялық объектілерді көрсету, визуалды әсердің басымдығы;
- экскурсияға қатысушылардың алдын-ала жасалған маршрут бойынша қозғалуы;
- заттарды көрсетудің мақсаттылығы, гид туралы әңгіме, нақты тақырыптың болуы [3].

Тек дұрыс ұйымдастырылған және қатаң ойластырылған экскурсиялар ғана білім беру мәселелерін ойдағыдай шеше алатынын ұмытпауымыз керек [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жайық-Көшім ауданы Каспий маңы ойпатына өте тән жергілікті тектоникалық қозғалыстармен көтеріңкі аккумулятивті теңіз саздақты су бөлетін жазықта орналасқан. Ауданның орталық кенті маңында Жайық өзенінен үлкен тармағы бөлініп Көшім өзені басталады, ол Көшім кенті маңында Жайық өзенінен үлкен тармағы бөлініп Көшім өзені басталады, оңтүстік-батысқа қарай ағып, Көшім көлтабандар жүйесімен аяқталады. Көшім өзенінің ені 12-15 км құрайды, ол Орал-Көшім каналымен байланыстырылған. Жайық пен Шаған өзендерінің суы Орал-Көшім суғару-суландыру жүйесін қоректендіре отырып, Көшімге бағытталады.

Көлтабандарға экскурсия ұйымдастыру барысында оның өзіндік ерекшеліктері мен ережелері сақталуы тиіс. Студенттердің тәуелсіз бақылау жүргізуі үшін, мұғалім, экскурсиядан бірнеше күн бұрын белгілі бір ландшафттағы маршрутты таңдап, ол арқылы өтіп, зерттеуге қажетті нысандарды, осы нысандарды көрсетуге арналған аялдамаларды белгілейді. Мұғалімнің жұмысы экскурсия жоспарын құрумен аяқталады, онда келесі негізгі бөлімдер көрініс табуы керек: экскурсияның кезеңдері бойынша тапсырмалары, экскурсия мазмұны мен әдістерінің негізгі сұрақтары, бақылау бағыты мен объектілері, кіріспе және жалпылама әңгімелер үшін сұрақтар. Жетекшімен экскурсияның құрылымы ойластырылған болуы тиіс. Ол құрылымда міндетті түрде болуы тиіс бөліктер: экскурсияның тақырыбы мен міндеттері, әңгіме немесе әңгіме түріндегі қысқаша кіріспе, студенттердің өзіндік жұмыстары, олардың есептері, оқытушыдан алынған қосымша ақпарат, жалпылама әңгіме.

Оқушыларды экскурсияға дайындаудың маңызы зор. Олар табиғатта не көру керек, не нәрсеге ерекше назар аудару керек, қалай байқау керек екенін білуі керек. Мұғалім алдын-ала жер бедеріне бағдарлау және оқушылардың экскурсияға дайындығы мен тәртібіне қойылатын талаптарды енгізу мақсатында экскурсия маршрутының сызбасын көрсете алады.

Топ мүшелерінде міндетті түрде блокноттар, қарапайым қарандаштар, фотоаппарат, лупа, кішкене күректер, метрлік, өсімдіктерді жинауға арналған папка болғаны жөн. Табиғатқа экскурсияға шыққанда міндетті түрде жылы әрі қауіпсіз киініп шығу керек. Экскурсия алдында оқушыларды қауіпсіздік ережесімен міндетті түрде таныстыру қажет.

Экскурсиядан кейін студенттер жинақталған материалды өңдейді және әртүрлі сипаттамалардың өзгергіштігін, өмір сүрудің белгілі бір жағдайларына бейімделуін және т.б. сипаттайтын жерге түскен жапырақтардың, тұқымдардың, жемістердің коллекциясын құрайды. Экскурсияның нәтижелері есеп немесе есеп беру кестесі түрінде ресімделеді.

Көлтабанға экскурсия жүргізу барысында оқушыларға кездескен барлық өсімдіктерді көрсетудің қажеті жоқ. Берілген ландшафт үшін фондық өсімдіктердің доминантты, көп кездесетін 30-40 түріне және олардың биологиясы туралы айту жеткілікті. Белгілі бір түрдің биологиясын, оның қоршаған ортаның белгілі бір жағдайында өмірге бейімделуін сипаттай отырып, оқушылар бүкіл биоценоздың жалпы құрылымына, өсімдіктер және топырақтың өзара байланысына баулиды.

Көлтабандар табиғи ортасын зерттеу барысында, экскурсия, топ орналасқан табиғи ландшафтты анықтаудан басталады. Мұғалім пейзажға, оның негізгі ерекшеліктеріне қысқаша сипаттама береді. Мысалы, дала учаскесінде бола отырып, шөптердің әртүрлі түрлерін бақылап, доминантты ассоциацияларды, олардың табиғи даму ерекшеліктерін және антропогендік әсерден өзгеруін анықтаймыз.

Көлтабан - жағасы ирек әрі аласа болатын шығанақ немесе көктемгі еріген қар, тасқын суларын пайда болған жерде топырақта арнайы бөгеттер тұрғызу арқылы ұстап жинайтын мелиорациялық құрылыс. Жазық өзендерінің сағалық үлескілерін немесе құрлықтың жағалау маңы ойыстарын теңіз суының басуынан көлтабан пайда болады.

Көлтабан жасалу типіне байланысты рельефтің тұйық ойпаттарын білдіретін, табиғи және даланың жұмсақ беткейлерінде, өзен жайылмаларында су ұстағыш жер қорғанымен қоршалған немесе дала аралықтарындағы топырақ бөгеттерімен бекітілген, суды реттейтін құрылымдармен жабдықталған жасанды болып бөлінеді.

Дала өзендерінің тасқын суымен толған табиғи лимандары негізінен Каспий маңы ойпатында - дала өзендерінің жазыққа шығатын жерлерінде немесе өзендердің су деңгейі көтеріліп, оларды көктемгі тасқын су басқан кезде су басқан жерлерде орналасқан. Табиғи көлтабанның мысалы ретінде көктемде Шежін 1 және Шежін 2, Дерін 1 және 2, Балықты, Үлкен және Кіші өзендерінің су басуымен, су басқан ауданы 10 мың гектардан астам Батыс Қазақстан облысының Шежін-Дерін және Балықты жайылымдары келтіруге болады.

Жоғарыда айтылғандай, лиман суын пайдалану жасанды және табиғи жағдайда жүреді. Осыған байланысты қолдан суармалаумен қатар шабындықтар мен жайылымдарға қар суын пайдалану да кеңінен тараған. Көктемде қар суы ойпат жерлерге жиналады, ал өзендер тасып, алқаптарды көлтабандап суландырады. Табиғи жағдайда лиман суын пайдалану қар суын ойпат жерлерге жинау есебінен жүргізіледі. Ағын сулармен бірге ілесіп келген лай-тосаптар бұл жерлердің құнарлылығын арттырады. Басқа жерлермен салыстырғанда табиғи шөп жақсы өседі. Оларды жайылма, қара ой, ойпат, қозақ жерлер деп атайды.

Лиманды суару даланың аласа беткейлерінде, өзен аңғарларында, өзендердің жайылмаларында және тұйық ойпаттарда қолданылады. Ең тиімдісі - судың жеткілікті ағыны болған кезде көлбеуі 0,001-0,002 дейінгі жазық жерлерде орналасқан лимандар.

Лиманды суарудың артықшылығы-орнатудың және пайдаланудың қарапайымдылығы, төмен құны, үстірттерде, баурайдың жоғарғы бөліктерінде және басқа да биік жерлерде су көтеру үшін механикалық энергияны пайдаланбай, ішкі су айналымының жоғарылауы, топырақ эрозиясының төмендеуі.

Лиман суарудың кемшіліктеріне мыналар жатады: топырақтың бір рет көктемгі ылғалдануы; жер бедерінің, топырақтың, жер асты суларының және ауыл шаруашылығы дақылдарының жағдайлары бойынша органикалық қолдану: ағындардың ауытқуы салдарынан жылдар бойынша суармалы алаң мөлшерінің тұрақсыздығы, жайылмалар топырағының біркелкі ылғалданбауы; су басудың әркелкілігіне байланысты топырақтың пісіп-жетілуінің әртүрлі мерзімдері; топырақтың тұздануға және батпақтануға бейімділігі [4].

Лиманды суару кезінде табиғи шөптің шығымдылығына әсер ететін негізгі фактор қолдан суару болып табылады.

Суды тиімді пайдалану ісі дұрыс жолға қойылмағандықтан көлтабандардың батпақтануына, сортаңдануына, сөйтіп ауыл шаруашылығының айналымынан шабындық

жерлердің едәуір бөлігінің шығып қалуына және шөбінің сапасының төмендеуіне әкеліп соғады. Лиман суы пайдаланылса, ол республиканың жемшөп базасын нығайтып, мал шаруашылығын дамытуда маңызды фактор болып табылады [5].

Суға толу тереңдігі бойынша сағалар таяз өзен (су басудың орташа тереңдігі 0,25-тен 0,4 м-ге дейін) және терең өзен (0,4-тен 2,0 м-ге дейін) деп бөлінеді. Ең тиімдісі - су басудың орташа тереңдігі 0,25-0,35 м болатын таяз, ұзын сағалық лимандар.

Бірінші аймақта қара каштан және каштан топырағы негізінен кең таралған. Механикалық құрамы бойынша топырақтар негізінен ауыр саздақ, ал гидролизденетін азот пен жылжымалы калий мөлшері бойынша олар орташа қамтамасыз етілген болып жіктеледі [4].

Зерттеу нәтижелері

Жасанды инженерлік техникамен жабдықталған тұрақты лимандарға Жайық-Көшім суару-суландыру жүйесінде, Қалдығайты, Бұлдырты және басқа жүйелерде орналасқан лимандар жатады. БҚО сағалары дизайны бойынша қарапайым бір деңгейлі, бөгеттердің бір қатарымен қоршалған аумақты білдіреді [4].

Соның ішінде Жайық-Көшім суғару-суландыру жүйесіндегі көлтабандарға экскурсия жасау барысында төмендегідей ерекшеліктер зерттелді.

Орал-Көшім жүйесінің ерекшеліктері бірқатар табиғи факторлармен және инженерлік құрылыстарды жобалаумен анықталады. Лимандар 25-тен 30% -ға дейінгі сортаңдар мен кешендердегі сортаң топырақтардың қатысуымен ашық каштан күрделі топырақтарына салынған.

Көлтабандарда табиғи шөптен алынған шөптің ең жоғары өнімділігі шалғынды топырақты лимандарда, ал аралықтары - каштан топырақтарында, ең төменгісі - ашық каштан топырақтарында байқалады. Шалғынды, каштан және ашық каштан топырақтарда жер асты сулары 1,1-3,5 м тереңдікте орналасқан, топырақ түріне байланысты олардың минералдануы 2,0-5,8 г/л аралығында [7].

Орал-Көшім жүйесінің барлық көлтабандарын екі үлкен топқа бөлуге болады:

- 1) қара-қызғылт, дала-қызғылт, ашық-қызғылт кешенді сортаң топырақтарда рельефтің төмен элементтерінде орналасқан көлтабандар.
- 2) богар өсімдіктеріне толы құрғақ далалы-қызғылт, ашық қызғылт кешенді сортаң топырақтарда орналасқан көлтабандар.

Осы екі топ лимандарының өнімділігін арттыру және дамытудың өзіндік ерекшеліктері бар.

1-Сурет - Көлтабан көрінісі

Табиғи ойпаттағы лимандарды көршілес аудандардан ағып өтетін сумен қамтамасыз етілуіне байланысты және олардың құрамы толығымен су басу тереңдігі мен судың тұру ұзақтығына байланысты шалғынды өсімдіктер алып жатыр. Қысқа уақытқа су басқан участкелерде житняк, мятлик, лисохвост, мия және сары жоңышқадан тұратын шалғындық әр түрлі шөптесін өсімдіктер алып жатыр. Жақсы ылғалданған жерлерде су тасқынынан ұзаққа шыдай алатын шөптер дамиды. Бұлардың ішіндегі ең өнімдісі және экономикалық құндылығы - бидайық, бекмания және ақ мамық болып табылады. Су ұзақ уақытқа созылатын ойпаттарда батпақты өсімдіктер басым болады: қиякөлең, қамыс және т.б. [6].

Лимандардың флористикалық құрамы шамамен бірдей. Алайда, топырақтың түріне, тұздану деңгейіне және су басу деңгейіне байланысты атыраптағы өсімдіктердің басқа жүйе көлтабандарында ботаникалық құрамы жағынан шамалы айырмашылықтары бар. Агроботаникалық топтарға сәйкес бұл көлтабан участкісінде кеңінен таралған өсімдік ассоциациясы: астық тұқымдасы, қиякөлең тұқымдасы, бұршақ тұқымдас өсімдіктер қауымдастығы және әр түрлі шөптесін өсімдіктер. Бұл көлтабан өсімдіктерінің өмірлік формаларының анализі бойынша үш биоморфологиялық құрылымды ажыратуға болады: көпжылдықтар – 80,77(21 түр); бір жылдықтар – 15,39 (4 түр); екі жылдықтар – 3,8 (1 түр).

Қорытынды

Қорытындылай келе, бұл биоценоздың ерекшелігі ойпаң жерлерге су жиналғанда сол жердің өсімдігіне, топырағына яғни жалпы көрінісіне әсер етеді. Материктен келетін су ағыны аз, қуаң климатты аймақтардағы көлтабандар суының тұздылығы тез артады. Карбонаттар, сульфаттар, ас тұзы пайда болады. Егер ағысы баяу болса және құрлықтың сумен бірге көп ұсақ түйіршіктер ағып келсе, көлтабанда әр түрлі бактерияға бай шөгінділер, ал мүлдем ағыссыз жерлерде күкіртті сутекке қаныққан тұнба пайда болады. Көлтабан тұнбалары көбіне шипалы балшық ретінде пайдаланылады. Климаты ылғалды өңірлердегі ағыны қатты көлтабандардың түбіне алма-кезек жұқа қабат жасап, ұсақ түйіршікті құм, құмай, саз шөгеді.

Көлтабанда су тұздылығының үнемі өзгеріп тұруына бейімделген фауна өмір сүреді. Сонымен қатар көлтабандарда тұз жиналғандықтан оның медицина үшін де маңызы бар.

Сондықтан жоғарыда келтірген көлтабан ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі шаруашылыққа маңызды ақпарат алу үшін экскурсиялар ұйымдастырылады.

Сонымен бірге ешқандай баяндама, ешқандай дәріс экскурсия секілді қызықтыра алмайды. Экскурсия теориялық білімді практикалық біліммен ұштастыруға көмектеседі. Байқалған құбылыстардың, процестердің нақтылығы, көргендерін қысқаша жазу, салыстыру, тиісті қорытынды жасау, содан кейін алған білімдерін сабақта және өмірде қолдану қажеттілігі-мұның бәрі оқушылардың ойлауы мен байқауын дамытуға ықпал етеді, студенттерді бұрын байқамаған құбылысқа назар аударуға мүмкіндік береді.

Экскурсия лекциялық курстың құрғақ жалғасы болмауы керек. Осыған байланысты экскурсиялық жоспар әрдайым ойын элементтерін, бақылауларды, тәжірибелерді қамтуы керек. Нақты бақылауларға байланысты экскурсия кезінде тапсырмаларды орындау студенттердің зерттеушілік бейімділігі мен білім алуға деген тәуелсіздігін дамытады. Сонымен бірге олар экскурсия объектілерімен тығыз байланыста болады, оларға үлкен тәрбиелік әсер етеді: оларда берілген тапсырмаға жауапкершілік, басталған жұмысты соңына дейін жеткізе білу қабілеті қалыптасады, ұжымшылдық сезімі дамиды. Экскурсиялар студенттерді қоршаған ортаны қорғаудың ғылыми негіздерімен таныстыруға үлкен мүмкіндіктер береді, оларды еңбекке баулуға, тәжірибеде биологиялық заңдылықтарды қолдану дағдылары мен ептілікке қаруландыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ягодовский К. П. О преподавании естествознания / К. П. Ягодовский. – Петроград: Жизнь и знание, 1917. – 66 с.
- [2] Верзилин Н. М. Общая методика преподавания биологии / Н. М. Верзилин, В. М. Корсунская. – Москва: Просвещение, 1976. – 259-260 с.

- [3] Измайлов И.В. Биологические экскурсии: Книга для учителя / Измайлов И.В., Михлин В.Е., Шашков Э.В., Шубкина Л.С. – Москва: Просвещение, 1983 – с.224.
- [4] Онаев М.К. Лиманы Западно-Казахстанской области: Монография / М.К. Онаев. – Уральск: НЦНТИ, 2012. – 12 с.
- [5] Бегалиев Г. Лиман суын пайдалану: научное издание / Г. Бегалиев. – Алматы : Кайнар, 1973. - 16 б.
- [6] Урало-Кушумская оросительно-обводнительная система : [Сб. статей] / М-во мелиорации и вод. хоз-ва КазССР, Центр. упр. каналами и гидроузлами Урало-Кушум. массива орошения. – Алма-Ата : Кайнар, 1980. – 45 с.
- [7] Кожагалиева Р.Ж. Рациональное использование водных и земельных ресурсов на оросительных системах Западно-Казахстанской области / Р.Ж. Кожагалиева, В.С. Кучеров, Н.М. Фетисов // Инновация в аграрном секторе Казахстана : матер. международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию проф. К.С. Сабденова. - Алматы, 2008. - С.23-26.

REFERENCES

- [1] Yagodovskiy, K. P. (1917). O prepodavanii yestestvoznaniya [About teaching natural science]. Petrograd: Life and Knowledge [in Russian].
- [2] Verzilin, N. M. (1976). Obshchaya metodika prepodavaniya biologii [General methodology for teaching biology]. Moscow: Enlightenment [in Russian].
- [3] Izmaylov, I.V. (1983). Biologicheskiye ekskursii: Kniga dlya uchiteley [Biological excursions: A book for teachers]. Moscow: Enlightenment [in Russian].
- [4] Onayev, M.K. (2012). Limany Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti: Monografiya [Estuaries of West Kazakhstan region: Monograph]. Uralsk: NTSNTI [in Russian].
- [5] Begaliyev, G. (1973). Liman suyn paydalanu: nauchnoye izdaniye [Use of estuary water: scientific publication]. Almaty: Kainar [in Kazakh].
- [6] Uralo-Kushumskaya orositelno – obvodnitelnaya sistema [Ural-Kushum irrigation and watering system] (1980). Almaty: Kainar [in Russian].
- [7] Kozhagaliyeva, R. Zh. (2008). Ratsionalnoye ispolzovaniye vodnykh I zemelnykh resursov na orositelnykh sistemakh Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [Rational use of water and land resources in the irrigation systems of the West Kazakhstan region]. Almaty [in Russian].

Кожагалиева Р.Ж., Байгалиева Л.Е.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ЭКСКУРСИИ В ЛИМАНЕ

Аннотация. В статье обсуждались важные особенности организации экскурсии по лиману в целом. Лиман - мелководный залив, образованный морским давлением суши и выпасом устьев рек с пониженной береговой частью. От затопления морской водой устьевых долин равнинных рек или прибрежных впадин суши образуется лиман. Рассмотрены особенности почвенно-растительного покрова на этих лиманских пастбищах, его значение в народном хозяйстве. Целью данной научной работы является привлечение внимания обучающихся к важности экскурсии.

Составлена характеристика лиманов Жайык-кушумской оросительно-обводнительной системы. Кроме того, сделан вывод с точки зрения отличия почв, фауны, общего рельефа лимана от других биоценозов.

В заключении каждая экскурсия дает хороший материал для воспитания эстетических чувств, материалистического мировоззрения, диалектического понимания экологических связей, единства и целостности природных комплексов.

Ключевые слова: лиман; экскурсия; река Урал; Урало-Кушумская оросительно-обводнительная система; ассоциация; пойма; лиманное орошение; рельеф; биоценоз; ландшафт.

Kozhagaliyeva Rima, Baigaliyeva Lunara

FEATURES OF ORGANIZING EXCURSIONS IN THE LIMAN

Annotation. The article discussed important features of organizing a tour of the estuary as a whole. An estuary is a shallow Bay formed by sea suppression of land and grazing of river mouths with a low coastal part. The estuary is formed from the flooding of sea water in the estuarine valleys of lowland rivers or coastal depressions of land. The features of the soil and vegetation cover on these estuarine pastures and its significance in the national economy are considered. The purpose of this research is to draw students' attention to the importance of excursions.

The characteristics of the estuaries of the Ural-Kushum irrigation and irrigation system are compiled. In addition, the conclusion is made from the point of view of the difference between the soils, fauna, and the general relief of the estuary from other biocenoses.

In conclusion, each tour provides good material for developing aesthetic feelings, materialistic worldview, dialectical understanding of ecological connections, unity and integrity of natural complexes.

Keywords: estuary; excursion; Ural river; Ural-Kushum irrigation system; association; floodplain; estuary irrigation; relief; biocenosis; landscape.

УДК 37.014.5

МРНТИ 14.25.05

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).18

Омарова Г.А.

Университет Мирас, Шымкент, Казахстан

E-mail: amzeevna@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ РОЛИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. В условиях совершенствования современной системы воспитания и обучения детей и молодежи стратегическим ориентиром в соответствии с концепцией гуманитарного образования является поиск действенных путей и средств, характеризующие гуманные предпосылки, которые необходимо создавать во всех сферах жизни ребенка, направленные на решение основной программы цели – всестороннее развитие личности ребенка. При этом особое значение приобретает определение роли интеллектуальной и социальной активности ребенка, формирование его психики и личности во взаимосвязи с духовно-нравственным развитием и уровнем самосознания, социального самоопределения.

Переход к научному управлению процессом формирования гражданской активности школьников требует от современной школы не только наличия профессионально-педагогических знаний и профессионального мастерства учителей, но и овладения новейшими методиками и технологиями. В статье приведены результаты исследования подготовленности учителей к формированию гражданской активности подростков в процессе учебной и внеучебной воспитательной деятельности.

Ключевые слова: педагогическое управление; гражданская активность; школьники-подростки; педагогический процесс; воспитательная работа; внеурочная работа; предметы гуманитарного цикла; анкетирование; систематическое наблюдение; патриотизм.

Введение

Методологическими ориентирами в построении концептуальной модели деятельности педагогического коллектива школы по формированию гражданской активности школьников являются такие подходы как системный, деятельностный, проблемно-целевой, культурологический, личностный, которые использовались в нашем исследовании в единстве и взаимосвязи.

Автор исходит, из того, что ведущую роль выполняет системный подход, который позволяет выделить интегративные, инвариативные, системообразующие связи и отношения, определить, что в системе является устойчивым, а что переменным. В основу нашей концепции принято определение, данное Н.О.Яковлевой, которая рассматривала воспитание как целенаправленное управление процессом развития личности [1, с. 11].

Если воспитание рассматривать как управление процессом развития личности через создание благоприятных для этого условий, то, бесспорно, что управлению подлежит и процесс формирования гражданской активности школьников, реализуемый педагогическими коллективами образовательных школ. Тем более, если учитывать имеющуюся сложность нынешнего этапа воспитательной работы школ, заключающуюся в коренной ломке сложившихся стереотипов воспитания, появлением новых форм детского движения, детских общественных организаций, в радикальной смене идеалов воспитания [2, с. 53]. Усложнившиеся условия социально-экономической жизни общества, новые задачи, стоящие перед системой образования вызывают необходимость активизации современного воспитательного процесса, нахождения его новых форм и методов, а, следовательно, и нахождения иных средств управления этим процессом.

По мнению О. В. Коноваловой «переход детей от роли пассивных слушателей к роли активных полноправных участников образовательного процесса, не просто получающих правовые знания, но и формирующих практические навыки правового поведения и разрешения конфликтов» [3].

Педагогическое управление осуществляется в социальных целях и относится к управлению деятельностью людей и их объединению [4]. Тем не менее, оно отличается от общесоциального своими объектами (учащиеся, школы, внешкольные учреждения, отделы образования), а также характером процесса и их закономерностей.

Теория педагогического управления – это знания об управлении процессами воспитания и обучения, осуществляемом системой государственных и общественных организаций, коллективами и отдельными людьми [5]. По существу, педагогическое управление имеет место в любой системе «человек – человек». В этом случае педагогические цели подчинены основному виду управления – управлению деятельностью субъектов педагогического процесса.

Материалы и методы исследования

Управление процессом формирования гражданской активности школьников-подростков, это особый вид управления, который должен быть гибким и многоаспектным, так как объект его, как уже было сказано, – система неравновесная, открытая и в значительной степени самоорганизующаяся.

В процессе исследования автор исходил из того, что изучение формирующейся личности, ее активности и гражданской позиции должно проводиться на протяжении всего периода обучения ученика в школе; что объективным критерием развития свойств личности служит результат деятельности (в данном случае – гражданская активность) ученика в естественных условиях, т.е. в повседневной жизнедеятельности, в общении со своими близкими и другими людьми; что непременным условием эффективного формирования положительных свойств личности является учет возрастных и индивидуальных особенностей детей [6].

Анализируя передовой опыт по формированию гражданской активности учащихся в процессе урочной и внеурочной внеклассной работы, автор сформировал следующий вывод: отдельные учителя-предметники стремились в процессе обучения воспитывать патриотизм, правовое сознание, культуру межнационального общения, развивать активную гражданскую позицию. Актуальным становится рассмотрение формирования гражданской идентичности личности в контексте поликультурности образования. Учебная программа будет ориентирована не только на героев, праздники или отдельные элементы культуры, но и также на понимание учащимися проблем с разных точек зрения [7].

Однако, проведенные устные и письменные опросы, касающиеся реализации воспитательного потенциала предметов гуманитарного цикла в школах выявили, что в массовой практике не достаточно полно используются средства школьных дисциплин для этой цели, что в целом определило необходимость проведения спецсеминара, который был направлен на формирование у учителей и классных руководителей необходимых методов и приемов работы с учащимися в плане формирования гражданской активности подростков в целостном педагогическом процессе школы [8, с. 34-38].

С целью определения результативности проведенной автором специальной работы с педагогами школы на данном этапе опытно-педагогической работе было предусмотрено проведение систематических наблюдений за работой учителей, изучение школьной документации, посещение уроков, классных часов, изучение и анализ поурочных планов, планов воспитательных мероприятий, анкетирование учителей и школьников, беседы, интервьюирование и др. методы исследования деятельности педагогов школы и учащихся.

Результаты проведенного автором комплексного исследования свидетельствуют о возрастании уровня теоретической и методической подготовленности учителей: знаний сущности гражданской активности школьников, ее составляющих аспектов, норм, принципов организаций; подготовленности учителей к осуществлению формирования активной гражданской позиции в процессе организации учебной и внеучебной деятельности школьников; уровня профессионально-педагогических умений включения подростков в разнообразные виды деятельности, адекватных компонентам гражданской активности, которые отражены в табл. 1.

Таблица 1 – Характеристика подготовленности учителей к формированию гражданской активности подростков в процессе учебной и внеучебной воспитательной деятельности

Предложенные вопросы	Результаты	
	Ответ «Да»	В %
1. Позволяет ли содержание Вашего предмета реализовать задачу формирования у школьников гражданской активности, ее компонентов?	100	100,0
2. В какой форме осуществляется данная работа?		
– систематическое освещение вопросов гражданственности на уроках;	87	87,0
– на отдельных уроках, темы которых позволяют решать данную задачу;	12	12,0
– в процессе организации внеурочной работы по предмету;	73	73,0
– в процессе реализации внутри предметных и межпредметных связей.	56	56,0

3. В каких формах, помимо урока по Вашему предмету, проводится Вами работа по формированию гражданской активности школьников?		
– участие в организации и проведении общешкольных мероприятий по формированию гражданской активности учащихся;	88	88,0
– воспитательная работа с закрепленным классом;	88	88,0
– другие виды (разовая помощь коллегам, обеспечение оборудованием помощь в организации и проведения ряда мероприятий и т. д.).	14	14,0
4. Какие формы воспитательной работы по формированию гражданской активности школьников Вы применяете? (вопрос для классных руководителей)		
– проведение классных часов;	100	100,0
– включение школьников в коллективную творческую деятельность (КТД) по изучению здорового образа жизни, его аспектов;	96	96,0
– выпуск стенгазет, рекламных роликов и др. по тематике;	88	88,0
– проведение соревнований, конкурсов, смотров, состязаний;	96	96,0
– организация совместных с родителями туристических походов, соревнований, конкурсов;	72	72,0
– участие в общешкольных праздниках, акциях, пропагандирующих патриотизм, любовь к Родине;	58	58,0
– участие в общешкольных спортивных мероприятиях;	48	48,0
– индивидуальная работа со школьниками, оказавшихся в трудной жизненной ситуации.	51	51,0

Составлен автором по итогам исследования.

На основе полученных данных, следует сделать вывод, о произошедших изменениях в деятельности учителей: направленности на реализацию задачи формирования гражданской активности школьников через содержание практически всех учебных предметов в органическом единстве учебной и внеучебной работы, активный поиск и использование новых, нетрадиционных форм и методов решения данной проблемы (Рис. 1).

Как показывает анализ материалов исследования стимулирование подростков к активной гражданской позиции, усвоению норм, ценностей, принципов ее выражения в повседневной жизнедеятельности, учителями достигается за счет различных форм интеграции учебной и внеучебной деятельности. Так, в качестве примера, педагогами школы были использованы такие формы занятий, как урок-лекция, конференция, урок-суд, уроки творчества, путешествия и т. д. (Рис. 2)

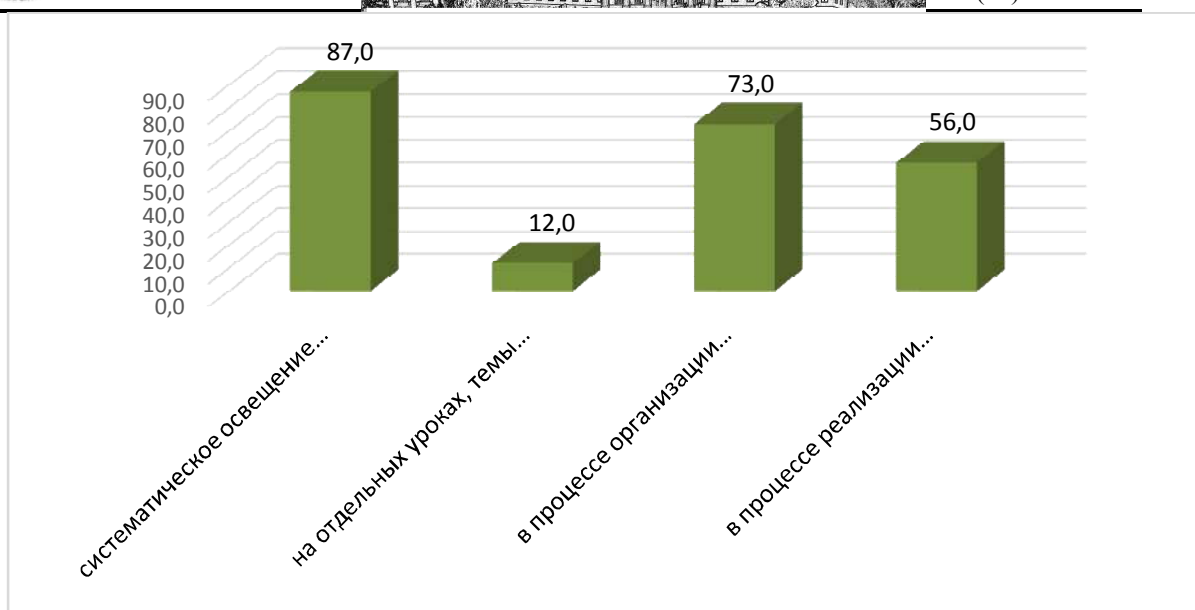

Рисунок 1 - Формы проведения воспитательной работы по формированию гражданской активности школьников. Составлен автором по итогам исследования.

Рисунок 2 - Формы проведения внеурочной работы по формированию гражданской активности школьников. Составлен автором по итогам исследования.

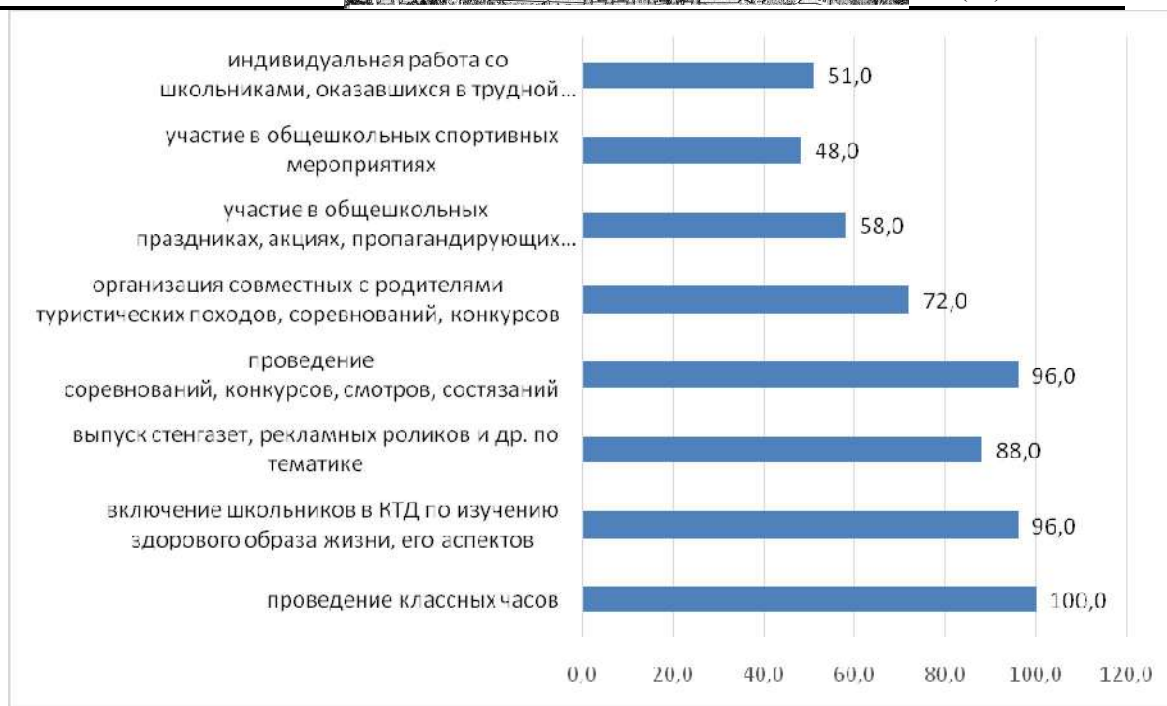

Рисунок 3 - Формы проведения воспитательной работы классных руководителей.
Составлен автором по итогам исследования.

Кроме того, ряд учителей практиковали проведение нетрадиционных уроков межвозрастных по уровням обучения, многопредметных, обучения творчеству, добавочных знаний, обмена знаниями, общения, проводимые на природе, в музее, библиотеке (Рис. 3). В коллективных отношениях в процессе обучения у старшеклассника формируются эмпатия, социальная чуткость, которые помогают ему создавать социальные коммуникации, осваивать опыт лидерства, развивает свои организаторские способности.

Кроме того, в целях получения объективных результатов хода экспериментального исследования автором на основе методики Н.И. Рейнвальд была определена направленность личности, которая представляет собой доминирующую мотивацию, определяющую избираемые человеком жизненные цели, ценностные ориентации и способы самоутверждения. По мнению Н.И.Рейнвальд [9, с. 160], тип направленности личности стимулирует развитие одних свойств личности и ограничивает развитие других. Свою методику она рекомендует использовать для определения основных приемов диагностики ведущих потребностей человека, лежащих в фундаменте его направленности.

Параметрами были избраны ведущие свойства личности, наиболее выражающие ее общественную сущность, психологическую структуру, индивидуальные особенности, и, по мнению ученого, являющиеся базой гармоничного развития личности в дальнейшем, залогом укрепления ее гражданских качеств. Таких базовых свойств выбрано пять:

1. Коллективизм, предполагающий действенный учет разумных потребностей, прав и интересов других людей, умение видеть их нужды, готовность к содействию, желание приносить им радость и посильную пользу.
2. Трудолюбие – тяга к активной созидательной деятельности, проявляющаяся в поиске возможностей полезного приложения своих сил, в удовлетворении от самостоятельно достигнутых результатов труда.
3. Любознательность – стремление как можно шире и глубже ознакомиться с разными сторонами окружающего мира.

4. Способность видеть прекрасное в окружающем, наслаждаться им и строить свою деятельность по законам красоты (эстетическое развитие).

5. Организованность – целесообразное планирование, самоконтроль, умение распоряжаться своими физическими и умственными возможностями, доводить начатое дело до завершения.

Уровни и особенности сформированности этих свойств (и их противоположностей) автор оценивал по проявлению в деятельности школьников полярных пар показателей (табл. 2).

Таблица 2 – Полярные показатели сформированности свойств личности школьников

Положительные показатели	Отрицательные показатели
1. Стремление к самоутверждению полезными для общества делами. Добросовестное отношение к делу	Оценка ситуаций, людей с точки зрения пользы для себя лично. Потребительские разрушительные тенденции в самоутверждении. Безответственное поведение.
2. Доброжелательность, отзывчивость, способность радоваться успехам других, готовность к оказанию помощи, терпение.	Зависть, злорадство, стремление воспрепятствовать чужому успеху. Высокомерие, жестокость, черствость, грубость, неуступчивость, нетерпимость.
3. Умение видеть свою вину, брать на себя ответственность за неудачу.	Стремление обвинять в неудачах окружающих, обстоятельства.
4. Бережное отношение к результатам труда других людей, ко всему окружающему миру, к окружающим.	Небрежность, неаккуратность, разбазаривание ценностей. Неуважительное отношение к окружающим.

Составлен автором по итогам исследования.

Исследование, взятых автором четырех основных свойств личности (через показатели) осуществлялось с помощью набора вопросов, позволяющих устанавливать степень развития указанных положительных и отрицательных свойств. Данные, полученные с помощью опросника, сопоставлялись с данными, полученными посредством психолого-педагогического наблюдения, метода обобщения независимыми экспертами, метода анализа продуктов деятельности школьников, позволяющих установить объективные показатели уровня развития различных сторон личности испытуемых.

Предметы гуманитарного цикла (история, язык и литература) которые автор рассматривал в качестве ведущих в формировании гражданской активности, почти одинаково стимулируют деятельность и способность школьников в процессе учебной и внеучебной деятельности активизировать познание, самопознание, чувство любви к Родине, развитие эмоционально-волевой сферы. Развитие эмоционально-волевой сферы школьников зависит не только от способности учителя, но и от содержания преподаваемого материала. После внесенных нами корректив и установок на усиление патриотического, правового аспекта в преподавании данных дисциплин, акцентирование внимание на данные аспекты в процессе организации учебной и внеучебной работы, по ходу формирующего эксперимента автором вновь был проведен опрос среди участников эксперимента в отношении того, насколько возросли знания, умения и навыки учащихся по компонентам гражданской активности.

Данные, полученные в ходе опроса, показали, что у школьников экспериментальной группы, с которыми проводился весь комплекс работы, по нашей методике показывают значительный рост граждановедческого аспекта в преподавании практически всех школьных дисциплин, особенно цикла гуманитарных дисциплин, тогда как у школьников контрольной группы мы наблюдаем незначительный рост соответствующих показателей, практически не отличающийся от первоначальных данных.

Особое место в системе авторского исследования занимает внеклассная воспитательная работа. Здесь в экспериментальной работе широко практиковалось применение новых воспитательных технологий, которые оказались наиболее продуктивными в процессе формирования гражданской активности школьников-подростков [10]. При этом автор четко прослеживал индивидуальную работу каждого участника экспериментальной группы, давал необходимую консультацию учащимся, помогая справляться с возникающими трудностями, но в общем плане предоставили подросткам большую самостоятельность, с целью активизации индивидуальных способностей, приобретенных качеств, нацеливали их на саморазвитие, самостоятельный поиск решений.

Для подростков наиболее притягательной и интересной формой работы, в плане психологической подготовки школьников к защите своего Отечества, являются военно-спортивные игры, походы, военизированные эстафеты, соревнования по военно-прикладным видам спорта, выполнение спортивных нормативов, шефская работа воинских частей.

Результаты исследования

Проведя теоретический анализ авторского исследования, определив цели и задачи собственной исследовательской деятельности, были определены результаты констатирующего эксперимента по формированию гражданской активности школьников на основе системно-целостного подхода:

1. Управление воспитательной системой класса по формированию гражданской активности основано на самоуправлении, так как растет «включенность» педагогов, учащихся, родителей в процесс управления жизнедеятельностью школьной общности.
2. Использование воспитательного потенциала повышается при условии значимости личного участия в деятельности, которая зависит от того, в чем именно подросток видит пользу и интерес для себя в выполняемой работе.
3. Для того чтобы процесс формирования гражданской активности школьников был действительно воспитывающим, необходимо подчинить его общим задачам воспитания, он должен быть связан с общим развитием школьников, учебно-воспитательным процессом.
4. Школьники получают наиболее обширную информацию об истории, культуре Казахстана, о достижениях нашей страны, правах и обязанностях наших граждан и тем самым повышают не только свой общий культурный уровень, кругозор и мировоззрение, но и вырабатывают определенные навыки активного выражения гражданской позиции.
5. Использование воспитательного потенциала повышается при условии значимости личного участия в деятельности, которая зависит от того, в чем именно подросток видит пользу и интерес для себя в выполняемой работе.

Заключение

Предметы гуманитарного цикла (история, казахский язык и литература, музыка, изобразительное искусство, русский и иностранные языки) которые автор рассматривал в качестве ведущих в формировании патриотического сознания, почти одинаково стимулируют деятельность и способность учащихся в процессе обучения и внеурочных занятий активизировать познание, самопознание, чувство любви к Родине, развитие эмоционально-волевой сферы.

Анализируя передовой опыт по формированию гражданской активности учащихся в процессе урочной и внеурочной внеклассной работы, автором сформировано заключение о том, что учителя-предметники вкладывают в учебный процесс в новом контексте «алгоритм»

воспитания патриотизма, правового сознания, культуры межнационального общения, активную гражданскую позицию.

Комплексное исследование выявило, что в массовой практике недостаточно полно используются средства этих школьных дисциплин для этой цели, что в целом определило необходимость проведения спецсеминара, который был направлен на формирование у учителей и классных руководителей необходимых методов и приемов работы с учащимися в плане формирования гражданской активности подростков в целостном педагогическом процессе школы.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Яковлева Н. О. Педагогическое проектирование: учебно-практическое пособие./ Н. О. Яковлева – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2001. – 124 с.

[2] Каршинова, Л.В. Духовное и нравственное развитие и воспитание личности в образовательном пространстве / Л.В. Каршинова // Эксперимент и инновации в школе. - 2010. - № 6. - 52 с.

[3] Коновалова О. В. Система работы по формированию гражданской компетенции у школьников в учреждении дополнительного образования [Электронный ресурс] / О. В. Коновалова // NovaInfo. - 2015. - №32-2. Режим доступа: <https://novainfo.ru/article/3341>.

[4] Бармин Н. Ю. Повышение квалификации педагогических работников как условие формирования человеческого капитала инновационного развития / Н. Ю. Бармин // Нижегородское образование. 2012. № 1. – С. 4–11.

[5] Монастырский Д. В. Патриотическое воспитание как фактор формирования гражданской идентичности / Д. В. Монастырский // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. № 9 (3/1). - С. 87–91.

[6] Акимова М. К. Присвоение ценностей гражданского общества в зависимости от уровня интеллектуального развития / М. К. Акимова, С. В. Персиянцева // Инновации в образовании. 2015. № 4. - С. 85–91.

[7] Kozhanov I., Kozhanova M., & Petrova T. (2015). The Formation of Civic Identity among Schoolchildren. [Formirovanie grazhdanskoj identichnosti u shkol'nikov]. Mediterranean Journal of Social Sciences - Sredizemnomorskij zhurnal social'nyh nauk. Rome-Italy. Vol 6, 2, 57-63.

[8] Назарчук О.А. Формирование гражданской активности учащихся в условиях социокультурных изменений / О.А. Назарчук - Изд-во ГБОУ ДПО РО РИПК и ППРО, Ростов н/Дону. 2014. – С.34-38.

[9] Рейнвальд Н.И. Психология личности / Н. И. Рейнвальд. - М.: Изд-во Ун-та дружбы народов. 1987. – 196 с.

[10] Haydarova, N. (2019). Pedagogical management of the activities of the secondary school in changing conditions [Pedagogicheskoe upravlenie deyatel'nost'yu obshcheobrazovatel'noj shkoly v izmenyayushchihsya usloviyah]. Global Journal of Advanced Research - Global'nyj zhurnal peredovyh issledovaniy. Vol.6, 20-23. [in English].

REFERENCES

[1] Iakovleva, N.O. (2001). Pedagogicheskoe proektirovanie: Uchebno-prakticheskoe posobie [Pedagogical design: Educational and practical guide]. Chelabinsk: Izd-vo Chelab. gos. ped. un-ta [in Russian].

[2] Karshinova, L.V. (2010). Duhovnoe i нравstvennoe razvitie i vospitanie lichnosti v obrazovatel'nom prostranstve [Spiritual and moral development and education of the individual in the educational space]. Eksperiment i innovatsii v shkole - Experiment and innovation in school, 6, 52 [in Russian].

[3] Konovalova, O. V. (2015). Sistema raboty po formirovaniyu grazhdanskoj kompetentsii u shkolnikov v uchrejdenii dopolnitelnogo obrazovaniya. [System of work on the formation of civil competence among schoolchildren in the institution of additional education]. NovaInfo, 32-2. Rejim dostupa: <https://novainfo.ru/article/3341>. [in Russian].

- [4] Barmin, N. Iu. (2012). Povyshenie kvalifikatsii pedagogicheskikh rabotnikov kak uslovie formirovaniia chelovecheskogo kapitala innovatsionnogo razvitiia. [Professional development of teachers as a condition for the formation of human capital for innovative development]. Nijegorodskoe obrazovanie - Education in Nizhny Novgorod, 1, 4–11 [in Russian].
- [5] Monastyrskii, D. V. (2017). Patrioticheskoe vospitanie kak faktor formirovaniia grazhdanskoj identichnosti. [Patriotic education as a factor in the formation of civil identity]. Istoricheskaja i sotsialno-obrazovatel'naja mysl - Historical and socio-educational thought, 9 (3/1), 87–91 [in Russian].
- [6] Akimova, M. K., & Persiyantseva, S. V. (2015). Prisvoenie tsennostei grazhdanskogo obestva v zavisimosti ot urovnia intellektualnogo razvitiia [Assignment of civil society values depending on the level of intellectual development]. - Innovatsii v obrazovanii- Innovations in education, 4, 85–91 [in Russian].
- [7] Kozhanov, I., Kozhanova, M., & Petrova, T. (2015). The Formation of Civic Identity among Schoolchildren [Formirovanie grazhdanskoj identichnosti u shkol'nikov]. Mediterranean Journal of Social Sciences - Sredizemnomorskij zhurnal social'nyh nauk. Rome-Italy. Vol 6, 2, 57-63 [in English].
- [8] Nazarchuk, O.A. (2014). Formirovanie grazhdanskoj aktivnosti uchashhsia v usloviiah sotsiokulturnyh izmenenii [Formation of students' civic engagement in the context of socio-cultural changes]. Izd-vo GBOY DPO RO RIPK I PPRO. Rostov n/Donu [in Russian].
- [9] Reinvald, N. I. (1987). Psihologija lichnosti [Personality psychology]. - M.: Izd-vo Un-ta Drujby narodov [in Russian].
- [10] Haydarova, N. (2019). Pedagogical management of the activities of the secondary school in changing conditions [Pedagogicheskoe upravlenie deyatel'nost'yu obshcheobrazovatel'noj shkoly v izmenyayushchih usloviyah]. Global Journal of Advanced Research - Global'nyj zhurnal peredovyh issledovanij. Vol.6, 20-23 [in English].

Омарова Г.А.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАСҚАРУДЫҢ РӨЛІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Балалар мен жастарды тәрбиелеу мен оқытудың қазіргі заманғы жүйесін жетілдіру жағдайында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасына сәйкес стратегиялық бағыт – негізгі мақсат бағдарламасын баланың жеке басын жан-жақты дамытуға бағытталған бала өмірінің барлық салаларында жасалуы керек адамгершілік алғышарттарды сипаттайтын тиімді жолдар мен құралдарды іздеу. Бала өмірінің барлық салаларында жасалуы керек адамгершілік алғышарттарды сипаттайтын тиімді жолдар мен құралдарды іздеу. Сонымен қатар, баланың зияткерлік және әлеуметтік белсенділігінің рөлін анықтау, оның психикасы мен жеке басының рухани-адамгершілік дамуымен және өзін-өзі тану деңгейімен, әлеуметтік өзін-өзі анықтаумен байланысты қалыптасуы ерекше маңызды.

Оқушылардың азаматтық белсенділігін қалыптастыру процесін ғылыми басқаруға көшу қазіргі мектептен мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық білімі мен кәсіби шеберлігінің болуын ғана емес, сонымен қатар жаңа әдістер мен технологияларды игеруді талап етеді. Мақалада мұғалімдердің оқу және сыныптан тыс тәрбие процесінде жасөспірімдердің азаматтық белсенділігін қалыптастыруға дайындығын зерттеу нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: педагогикалық басқару; азаматтық белсенділік; мектеп оқушылары- жасөспірімдер; педагогикалық процесс; тәрбие жұмысы; сыныптан тыс жұмыс; гуманитарлық цикл пәндері; сауалнама; жүйелі бақылау; Отансүйгіш.

Omarova Gulnar

STUDY OF THE ROLE OF PEDAGOGICAL MANAGEMENT IN THE FORMATION OF CIVIC ACTIVITY OF STUDENTS

Annotation. In the context of improving the modern system of education and training of children and youth, a strategic guideline in accordance with the concept of humanitarian education is the search for effective ways and means that characterize the necessary humanistic prerequisites for creating in all areas of a child's life, aimed at solving the program's main goal – the

comprehensive development of the child's personality. At the same time, it is of particular importance to determine the role of intellectual and social activity of the child, the formation of his psyche and personality in relation to spiritual and moral development and the level of self-consciousness, social self-determination.

The transition to scientific management of the process of formation of civic activity of students requires modern schools not only to have professional and pedagogical knowledge and professional skills of teachers, but also to master new methods and technologies. The article presents the results of a study of teachers' readiness to form civic activity of teenagers in the process of educational and extracurricular educational activities.

Keywords: pedagogical management; civic activity; adolescent schoolchildren; pedagogical process; educational work; extracurricular work; subjects of the humanitarian cycle; questionnaires; systematic observation; Native concept.

ӘӨЖ 53:37.016

ГТАХР 29.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).19

Сырым Ж.С., Кенжеғұлова Ә.И.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: zhalel.syrym@mail.ru, asemk24@mail.ru.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа. Мақалада жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес физиканы оқыту әдісінің ерекшеліктері туралы айтылады. Сонымен қатар, орта білім берудің типтік оқу бағдарламасы мен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының салыстырмасы көрсетіліп, тақырыптар бойынша тапсырмалар беріліп, оларды орындау тәсілдері берілген. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқыту бағдарламасының жаңашылдығы, ерекшеліктері және ұтымды тұстары ашып көрсетілген. Білім беру жүйесіндегі бұл реформамаман талабына сай оқушылардың білім сапасын көтеруге негізделіп жасалған. Оқу үдерісін ұйымдастыру барысында заманауи әдіс-тәсілдер мен оқыту технологияларын меңгеру өзекті мәселе болып табылады.

Оқытуды ұйымдастырудың формалары мен әдістері білім берудің практикалық бағытын күшейтіп, білім алушылардың ойлау қызметін дамытып және шығармашылық, ізденушілік, зерттеушілік дағдыларын қалыптастырады.

Мақала физика пәнінің мұғалімдері мен педагогикалық оқу орындарының физика-математика факультетінің студенттері мен магистранттарына арналған.

Кілт сөздер: физика; функционалды сауаттылық; жаңартылған мазмұндағы білім беру; оқыту әдістері; зерттеу әдісі; эксперименттік тапсырмалар; мән мәтіндік тапсырмалар.

Kipicne

Жалпы білім беретін мектептің алпысыншы жылдардың аяғында қалыптасқан физиканы оқытудың құрылымы қырық жылдан астам уақыт бойы пайдаланылып келді. Оқытудың бірінші сатысында (7-9-сыныптар) физика пәні бойынша неғұрлым өмірге маңызды білімдер мен практикалық біліктерді қалыптастыруды көздейтін пропедевтикалық

(бастапқы) курстар оқытылады. Ал оқытудың екінші сатысында (10-11-сыныптар) физиканың іргелі теориялары негізінде құрылған жүйелі курстар оқытылады. «Физика» пәнінің базалық білім мазмұны алғашқыда бес мазмұндық желі бойынша анықталып, кейіннен іргелі теориялар төңірегіне топтастырылып беріледі. Атап айтқанда, физика курсының мазмұнына механика мен молекулалық физикадағы және электродинамика, оптика мен атомдық физикадағы негізгі заңдар мен ұғымдар, физикалық құбылыстар мен оларды зерттеу әдістері, сонымен қатар аспан денелері мен олардың физикалық табиғатын зерттеу әдістері мен нәтижелері, әлем құрылысы мен оның дамуы туралы мағлұматтар енгізілді [1].

Физика пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының құрылымы бұрынғы бағдарламадан өзгеше. Бұрынғы қолданыстағы орта білім берудің типтік оқу бағдарламасы мен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы салыстырмалы түрде кестеде берілген.

***1-Кесте** – Орта білім берудің типтік оқу бағдарламасы мен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының салыстырмалы түрі*

Орта білім берудің типтік оқу бағдарламасы	Жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы
Түсінік хат	Жалпы ережелер
Оқу пәнінің базалық білім мазмұны	«Физика» пәнінің мазмұнын ұйымдастыру
Білім алушыларының дайындық деңгейіне қойылатын талаптар	Оқу мақсаттарының жүйесі

Кестеде көрініп тұрғандай жалпы пәннің оқу бағдарламасының өзгеруіне байланысты оны оқытудың әдіс-тәсілдерінің де өзгеруі – заңдылық.

Физика ғылымының өзіндік зерттеу әдісі болатыны секілді физиканы оқытудың да өз әдісі бар.

Оқыту әдістері – күрделі, көп жақты, көп салалы құбылыс. Оқыту әдістері арқылы объективтік заңдылықтар, мақсаттар, мазмұны, принциптері мен оқыту формалары бейнеленеді. Оқыту әдістері оқу-тәрбие процессінде үйретуші, дамытушы, тәрбиелеуші, ынталандырушы (мотивациялық) және бақылаушы-түзетуші қызметтерді атқарады [2].

Заманауи педагогикалық процесте қолданылатын әдістер саны, түрі орасан көп. Қазіргі күнде педагогикада әдістерді топтастырудың төрт жолы кең танылған.

Әдістер әртүрлі белгілері бойынша жіктеледі:

☐ оқу іс-әрекетінің сипаты бойынша: репродуктивтік, проблемалық, зерттеу, ізденушілік, түсіндірме – көрнекілік, бөлшектеп ізденіс (эвристикалы) және тағы басқалар;

☐ педагог пен білім алушының белсенділік деңгейіне байланысты: пассивті, активті, интерактивті;

☐ оқу материалының көзі бойынша: сөз, көрнекілік, іс-әрекеттік (практика);

☐ оқу-танымдық қызметті ұйымдастыру тәсілдері бойынша: іс-тәжірибеде білім, білік, дағдыларды қалыптастыру әдістері, жаңа білім алуды тексеру және бағалау әдістері [3].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жоғарыда көрсетілген әдіс-тәсілдердің ішінен оқу іс-әрекетінің сипаты бойынша анықталатын зерттеу әдісіне тоқталамын.

Физика сабақтарында көп қолданылатын демонстрациялық тәжірибелер көрсету, лабораториялық жұмыстар өткізу, табиғат құбылыстарын бақылау, үй жағдайындағы эксперименттік тапсырмаларды орындау сияқты оқыту әдістері оқушыны іс-әрекетке бағыттайтын, зерттеушілік қызметке дағдыландыратын оқыту әдістері болып табылады.

Мысалы, 7-сыныптағы «Заттардың тығыздығы» тақырыбын оқып үйрену барысында оқушыларға мынадай тапсырмалар беруге болады. [4]

1 тапсырма. Эксперименттік әзіл есеп. «Әлемге аты әйгілі ғалым» Иннокентий өз денесінің көлемі мен тығыздығын анықтау әдісін ойлап тапты. Иннокентий әдісі бойынша Сен де өз дененің көлемі мен тығыздығын анықтап көр. Ол үшін:

- Өз пәтеріндегі, үйіндегі суға түсетін ваннаның ұзындығы (а) мен енін (в) өлшеңіз.
- Ваннаға ортасынан жоғары жылы су құйып, ваннадағы су деңгейін (c_1) өлшеңіз.
- Ваннадағы суға түсіп, денеңізді толықтай суға батырып, (басыңыздан басқа) ваннадағы судың жаңа деңгейін (c_2) маркермен белгілеңіз.

- Судан шығып, $c_2 - c_1$ айырымын табыңыз.
- $V = a * b * (c_2 - c_1)$ формуласы бойынша өз денеңіздің көлемін анықтаңыз.
- Массаның медициналық таразы көмегімен өлшеңіз.
- Денеңіздің тығыздығын тығыздықтың формуласы бойынша есептеп шығарыңыз.
- Денеңіздің орташа тығыздығын судың тығыздығымен салыстырыңыз.

2 тапсырма. Дүкеннен сатып алынған алманың тығыздығын анықтаудың бірнеше айла-тәсілдері болуы мүмкін. Өздерің ұсынған амалдар мен тәсілдерді жазбаша түрде баяндап, сыныптағы достарыңмен талқылаңдар және әрқайсысың өздерің ұсынған әдіс бойынша алманың тығыздығын анықтаңдар. Алма тығыздығының өздерің анықтаған мәнін кестелік мәнімен салыстырыңдар [5].

Зерттеу нәтижелері

Физика пәні-тәжірибелер жасап, соның нәтижесіне сүйеніп, шешім қабылдайтын ғылым. Білім алушылар тәжірибе жұмыстары арқылы тұжырымдамалар мен қорытындыларды эксперименталды дәлелдеуді қарастыратын зерттеу дағдыларын қалыптастырады және логикалық ойлауды дамытады. 1 тапсырманы орындау нәтижесінде бала өз денесінің көлемін куб. метрмен есептегенде аз шама болатынына, ал денесінің орташа тығыздығының судың тығыздығымен шамалас болатыны жөнінде ақиқат қорытындыға келеді.

Ал, 2 тапсырманы орындау барысында оқушылар алманың тығыздығын анықтаудың мынадай айла-тәсілдерін ұсынады.

1-тәсіл. Кәдімгі классикалық тәсілмен алманың массасын таразымен өлшеп, көлемін мензурка арқылы анықтап, тығыздығын формула бойынша есептеу.

2-тәсіл. Алма дүкеннен сатылып алынғандықтан, оның массасы белгілі, тек көлемін анықтаса жеткілікті.

3-тәсіл. Алма шар формалы болған жағдайда оның көлемін шар көлемін есептеу формуласы бойынша табу. Алманы ортасынан қақ бөліп, диаметрін сызғышпен өлшеу.

4-тәсіл. Алманың сыртын пластилин қабатымен қаптап, қабатты бұзбай, алмадан еппен ажыратып, пластилин қабықтың ішіне су құйып, судың көлемін мензуркамен өлшеу арқылы алманың көлемін табу.

Балалар әр түрлі әдіспен алманың тығыздығын анықтап, ортақ тұжырым жасайды. Тәжірибелік және алдын ала болжанған нәтижелердің сәйкес келуінің өзі білімге ынтаны арттырады, ізденіске талпындырады.

Осындай тәжірибелік жұмыстарды орындау барысында білім алушыларда әртүрлі құрал-жабдықтармен жұмыс істей білу, сондай-ақ зерттеушілік іскерліктері (бақылау, салыстыру, талдау, жалпылау, қорытынды жасау, өз беттерінше зерттеу жүргізе білу, нәтижелерді рәсімдеу) қалыптасады.

Сондай-ақ шығармашылық жаттығулар мен тапсырмалардың тиімді түрлерінің қатарына, қандай да бір құбылысты зерттеуге арналған мәнмәтіндік тапсырмалар да жатады.

Мысалы, 8-сыныптағы «Жылу құбылыстары» тақырыбын оқып үйрену барысында оқу және оқыту әс-әрекетінің бірнеше түрін қамтитын мынадай тапсырмаларды ұсынуға болады [4].

Шәй ішу

Отбасымен шәй ішу үшін сыйымдылығы 3л шәйнекке температурасы 20°C су құйылып, п.э.к-і 80 % болатын газ плитаға қойылды. Шәй қайнату және шәй ішу процестері кезінде бірқатар физикалық құбылыстармен істес болуға тура келеді. Ол қандай құбылыстар екен, зерттеп көрейік.

- Газ жанарғыдан бөлінген жылу шәйнекке қандай тәсілмен, шәйнектен суға, бөлмедегі ауаға қандай тәсілмен беріледі?

- А) сәуле шығару
- В) жылу өткізгіштік
- С) конвекция
- Д) диффузия
- Е) конденсация

- Газ плитаның п.э.к-і 80 % деген нені білдіреді?

- Шәйнектегі су қайнап шығу үшін қанша табиғи газ жағылады? Табиғи газдың меншікті жану жылуы 46 МДж.

- Отбасының әр мүшесіне бірнеше кесе сүт қосылған тәтті шәй ұсыну кезінде қандай құбылыспен кез боламыз?

- Шәй мен кесе жанасқан кезде жылу энергиясының шәйдан кесеге берілу процесі қалай аталады?

- А) жылулық тепе-теңдік
- В) жылулық қозғалыс
- С) диффузия
- Д) температура
- Е) термометр
- Ғ) броундық қозғалыс
- Г) жылу берілу нәтижесі
- Н) жылу алмасу

- Осы жылу алмасу процесі физиканың қандай заңына негізделген?

Ет пісіру

Ет- энергетикалық құндылығы 7,5 МДж /кг болатын құнарлы ұлттық тағамдарымыздың бірі. Үй жағдайында ет пісіру процесі мен еттен дайындалған тағамдарды пайдалану бірнеше физикалық құбылыстар мен заңдылықтарға негізделген. Соларды зерделеп көріңіздер.

- Ет суда қандай температурада піседі?

- Сорпадағы еттің пісуі оның астындағы оттың күшті немесе әлсіз болуына байланысты ма?

- Еттің әлсіз отта пісуінің қандай пайдасы, күшті отта пісуінің қандай зияны болуы мүмкін?

- Ет сорпасының бетінде неге майы қалқып жүреді?

- Ыстық сорпаны суыту үшін қандай әрекеттер жасайсыздар?

- Бұл әрекеттер қандай құбылысқа негізделген?

«Аузы күйген үріп ішеді» деген мақалдың лексикалық және физикалық мағынасын түсіндіріңіз.

200г ет жеген, 50°C температурадағы 300г сорпа ішкен адамның ішкі энергиясы қалай, қандай шамаға өзгереді?

Ет жеу және сорпа ішуден кейінгі адамның ішкі энергиясының өзгерісін есептеу нәтижесінде «Ет-етке, сорпа - бетке» деген мақалдың физикалық мағынасын түсіндіріп көріңіз.[4]

Бұл екі мәнмәтіндік тапсырманы орындату арқылы мұғалім бірнеше оқыту мақсаттарын жүзеге асырады.

Білімді, теорияны, пәнді өмірмен, баланың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен, тамақтануымен байланыстырады;

- Пәнішілік байланысты жүзеге асырады;
- Пән аралық байланысты (биология, қазақ тілі)жүзеге асырады;
- Оқушылардың функционалды сауаттылығын қалыптастырады;
- Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады;
- Оқу процесін, білім алу үрдісінің қызықты,жеңіл өтуіне жағдай жасап, сыныпта

жағымды психологиялық ахуал жасалады.

Рефлексия нәтижесінен оқушылардың оқу іс-әрекетіне қанағаттану, рахаттану, қуану сезімдеріне бөленгенін бақылау арқылы өзінің оқыту іс-әрекетінің, оқыту әдісінің дұрыстығына көз жеткізеді.

Қорытынды

Білім беру мазмұнын жаңарту – бұл, орта білім беру моделін, оның құрылымын, мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеу тәсілі мен әдістерін қайта қарау.

Физиканы оқыту әдістері практикалық маңыздылығымен, сондай-ақ білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамытудағы мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Білім алушылардың алған білімдері мен біліктіліктерін әртүрлі оқу және практикалық жағдайларда қолдануға, білім алушыларды өзіндік шығармашылық еңбекке, өмірге белсенді араласуға дайындауға негіз болады.

Оқытуды ұйымдастырудың формалары мен әдістері білім берудің практикалық бағытын күшейтіп, білім алушылардың ойлау қызметін дамытып және шығармашылық, ізденушілік, зерттеушілік дағдыларын қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Автореферат дис. пед. ғылым. канд. ғылыми дәрежесіне: маманд. 13.00.01 «Мектепте жаратылыс-ғылыми білім беруді дамытудың теориясы мен практикасы:педагогика» / Д.М. Қазақбаева.- Алматы, 2010. – 315 б.

[2] Бабаев С.Б. Жалпы педагогика: оқулық / С.Б. Бабаев, Ж.К. Оңалбек. – Алматы: «Нұр-пресс», 2005 – 228 бет.

[3] Активные методы в педагогической и воспитательной деятельности в условиях реализации ФГОС (для слушателей Pedcampus) / Консалтинговая группа «Финиум». – Москва, 2014

[4] Баенова Д.И. Функционалды сауаттылықты қажет ететін тапсырмалар жиынтығы: Әдістемелік құрал / Д.И. Баенова.– Орал: «Шапағат», 2019 – 51 бет.

[5] Р.Башарұлы Физика: 7 сыныпқа арналған оқулық./ Р.Башарұлы – Алматы: «Атамұра»,2017 – 205 бет.

[6] Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «Физика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2017 жылғы 25 қазандағы № 545 бұйрығы. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ust.kz/word/fizika_7_synyp_toqsandyq_jiynityq_bagalay_tapsyrmalary-91619.html

[7] Физика. Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2013. – 22 б.

[8] Қазақбаева Д.М. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сынып мұғалімдеріне арналған құрал: оқулық / Д.М. Қазақбаева, Ж. Ж. Абжалелова. — Алматы: «Мектеп», 2010 — 277 б.

[9] Физика сабағында функционалды ғылыми-жаратылыстану сауаттылықтарын қалыптастыру арқылы оқушылардың ой-өрісін дамыту. - [Электронный ресурс] –

Режим доступа: <http://www.zkoipk.kz/qz/2015confpisa3/1713-3.html>

[10] Кирик Л.А. Задачи по физике для профильной школы с примерами решений 10-11 классы: учеб.пос. / Л.А. Кирик, Л.Э. Генденштейн, И.М. Гельфгат– М.: ИЛЕКСА, 2010. -416с.

REFERENCES

- [1] Qazaqbaeva, D.M. (2010). Mektepte jaratalys-gylymi bilim berudi damytudyn teoriasy men praktikacy [Theory and practice of development of science education at school]. Extended abstract of candidate's thesis. Almaty [in Khazakh].
- [2] Babaev, S.B., Onalbek, Zh.K. (2005). Jalpy pedagogika: Oqulyk [General pedagogy] Almaty:Nurpress [in Khazakh].
- [3] Aktivnyye metody v pedagogicheskoy i vospitatel'noy deyatel'nosti v usloviyakh realizatsii FGOS (dlya slushateley Pedcampus) [Active methods in pedagogical and educational activities in the conditions of implementation of FGOS (for listeners Pedcampus)] (2014). Moscow:Konsaltingovaya gruppa «Finium» [in Russian].
- [4] D.Baenova. (2019). Funkcionaldy sauattylykty qajet etetin tapsyrmalar jiyntygy: adistemelik qural [A set of tasks that require functional literacy] Oral: Shapagat» [in Khazakh].
- [5] R.Basaruly. (2017). Fizika. 7 synypka arnalgan:oqulyk [Physics. For 7th grade] Almaty [in Khazakh].
- [6] Negizgi orta bilim beru dengeinin 7-9-synypтарына арналған «Физика» панінен жанартылған mazmundagy ulgiliq oqu bagdarlamasy. Kazakhstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrinin 2017 jilgy 25 qazandagy № 545 buirigy [Model curriculum with updated content on the subject "Physics" for grades 7-9 of basic secondary education. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 25, 2017 № 545.]. ust.kz. Retrieved from: https://ust.kz/word/fizika_7_synyp_toqsandyq_jiyntyq_bagalay_tapsyrmalary-91619.html [in Khazakh]
- [7] Fizika. Negizgi orta bilim beru dengeyinin 7-9 synypтарына арналған oqu bagdarlamacy [Physics. Curriculum for grades 7-9 of basic secondary education] (2014). Astana:Y.Altynsarin atyndagy ulttyq bilim akademiasy [in Khazakh].
- [8] Qazaqbaeva, D.M., Abjalelova, Zh.Zh. (2010). Zhalpy bilim беретін mekteptin qogamdyq-gumanitarlyq bagytyndagy 10-synyp mugalimderine arnalgan kural [A tool for teachers of 10th grade in the social and humanitarian direction of secondary school]Almaty:Mektep [in Khazakh].
- [9] Fizika sabagynda funksiinaldy gylymi-jaratylystany sauattylyktaryn qalyptastyry arqyly oqushylardyn oi-orisin damyty [Development of students' thinking through the formation of functional science literacy in physics] zkoipk.kz. Retrieved from: <http://www.zkoipk.kz/qz/2015confpisa3/1713-3.html> [in Kazakh].
- [10] Kirik, L.A., Gendenshtein, L.E., Gelfgat, I.M. (2010). Zadachi po fizike dlya profilnoi shkoly s primerami resheni 10-11 klssy [Tasks in physics for a specialized school with examples of solutions 10-11 grades]. Moscow: ILEKSA [in Russian].

Сырым Ж.С., Кенжеғұлова Ә.И.

НОВЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ ПО ОБНОВЛЕННОМУ СОДЕРЖАНИЮ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности методики обучения физике в соответствии с обновленным содержанием образования. Кроме того, дано сравнение типовой учебной программы среднего образования с обновленной учебной программой с обновленным содержанием, даны задания по темам и способы их выполнения. Формы и методы обучения укрепляют практическую направленность обучения, развивают мышление учащихся, развивают творческие, исследовательские и исследовательские навыки.

Раскрыты новизна, особенности и преимущества содержания обновленной учебной программы обучения. Данная реформа системы образования основана на необходимости повышения уровня образования студентов в соответствии с современными требованиями. Овладение современными методами и технологиями обучения - ключевой вопрос в организации учебного процесса.

Статья предназначена для учителей физики, студентов и магистрантов физико-математического факультета педагогических вузов.

Ключевые слова: физика; функциональная грамотность; обновленное содержание обучения; методы обучения; методы исследования; контекстные задания.

Syrym Zhalel, Kenzhegulova Asemgul

NEW METHODS OF TEACHING PHYSICS ON THE CONTENT OF UPDATED EDUCATION

Annotation. The article considers the specifics of the methods of teaching physics in accordance with the updated content of education. In addition, a comparison is made of a typical secondary education curriculum with an updated curriculum with updated content, assignments on topics and ways of their implementation are given. Forms and methods of training strengthen the practical direction of training, develop students' thinking, develop creative, exploratory and research skills.

The novelty, features and advantages of the content of the updated training curriculum are disclosed. This reform of the education system is based on the need to improve the level of education of students in accordance with modern requirements. Mastering modern teaching methods and technologies is a key issue in organizing the educational process.

The article is intended for teachers of physics, students and undergraduates of the Faculty of Physics and Mathematics of pedagogical universities.

Keywords: physics; functional literacy; updated training content; teaching methods; research methods; contextual tasks.

ӘОЖ 37:372.8

ГТАХР 06.81.23

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).20

¹Иргалиев А.С., ²Бахтиярова Р.Ж.

¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

²М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: asylbek_78@mail.ru, rysbj@mail.ru

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫНЫҢ ТЫНДАУШЫЛАРЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ РЕФЛЕКСИЯ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада педагогикалық рефлексияны біліктілікті арттыру курстарының тыңдаушыларында қалыптастырудың ғылыми-әдіснамалық негіздері мен практикалық шарттары, біліктілікті арттыру курстарының рефлексиялық мазмұнын модельдеу, психологиядағы рефлексиялық-гуманистік тәсілдемесі, рефлексиялық іс-әрекет моделінің тұжырымдамалық негіздеріне қатысты ұстанымдарды анықтау, педагогикалық рефлексия дағдыларын қалыптастырудың педагогикалық шарттары, мұғалімдерде педагогикалық рефлексияны қалыптастырудағы педагогикалық жағдайлар кешені (ынталандырушы-мотивациялық жағдайлар; мазмұндық-технологиялық жағдайлар; ұйымдастырушылық-іске асыру шарттары; бақылау-реттеу шарттары), педагогикалық шарттар тобы (мұғалімдердің педагогикалық рефлексияға деген оң мотивациясын қалыптастыру және қолдау, рефлексиялық-инновациялық ортаны құру, педагогикалық рефлексиямен ойдағыдай айналысатын мұғалімдерді моральдық және материалдық ынталандыру), педагогтардың «Маған арналған педагогикалық рефлексия» атты өз тұжырымдамасын іске асыру

жұмысының кезеңдері, педагогтардың педагогикалық рефлексия дағдысын қалыптастыру өлшемшарттары нақтыланып (әдіснамалық, технологиялық, рефлексиялық), қалыптасу өлшемшарттарының көрсеткіштері (әдістемелік мәдениет; инновациялық ойлау стилі; жаңа идеялар мен ойларды ұсынуға деген шығармашылық қабілеттілік; педагогикалық рефлексияны іс-әрекеттің практикалық формаларында жобалау және модельдеу; өзін-өзі дамытуға қабілеттілік; өзінің инновациялық қызметін талдауға қабілеттілік), педагогикалық рефлексия дағдысының қалыптасу деңгейлері сипатталады.

Кілт сөздер: рефлексия; рефлексиялық іс-әрекет; рефлексиялық сипаттағы қызмет; педагогикалық рефлексия; өзін-өзі сынау және рефлексия; біліктілікті арттыру курстарының тыңдаушылары; мұғалімнің рефлексиялық-перцептивтік біліктері; біліктілікті арттыру курстарының рефлексиялық мазмұны; рефлексиялық іс-әрекет моделі; рефлексиялық-гуманистік тәсілдеме; педагогикалық рефлексияны қалыптастыру шарттар кешені; педагогикалық рефлексия дағдысын қалыптастыру өлшемшарттары мен көрсеткіштері.

Kіріспе

Қазіргі кезеңдегі кәсіби педагогикалық қызмет өзара әрекеттесу нәтижесінде мұғалім мен оқушының бір-бірінің тұлғаларын өзара байытуға бағытталған алуан түрлі және әр салалы мәселелерді шешу процесі ретінде қарастырылады. Білім беру мәселелерін шешу тиімділігі көптеген факторлармен, соның ішінде педагогикалық мәселені шешу процесінің қажетті кезеңі болып табылатын рефлексиямен анықталады. Осыған байланысты рефлексия оның нәтижелілігін қамтамасыз ететін кәсіби іс-әрекеттің құралына айналады, өйткені педагог кәсіби қызметтегі өзгерістерге бейімделуі тиіс, өзін және қоршаған ортаны түсіну қабілеті қалыптасқан болуы керек, үнемі өзін-өзі тәрбиелеуге және практикалық іс-әрекетке дайын болуға міндетті. Педагог кадрларды білім беру қызметінің заманауи талаптарына сай даярлау және қайта даярлау - отандық педагогикалық ғылымның өзекті мәселелерінің бірі.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында (2020) біздің еліміздің жаңа экономикалық курстарының бірі ретінде «адами капиталды дамыту, білім берудің жаңа түріне инвестициялау» деп анықталды [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес педагогтардың біліктілігін арттыру мәселесі жедел шешімдерді талап етеді, өйткені ол мұғалім мамандығы беделінің көтерілуінің басты факторларының бірі болып табылады. Мұғалімнің мәртебесі оның зияткерлік, кәсіби деңгейімен, жеке тұлғалық қасиеттерімен анықталады, сондықтан біліктілікті арттырудың бүкіл жүйесінің қызметі соларды жетілдіруге бағытталуы тиіс. Осы міндеттерді орындау үшін педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесін реформалау қажет [2].

Білім беру мазмұнын жаңарту - Қазақстан Республикасындағы заманауи жалпы білім берудің басты міндеттерінің бірі. Пәндік білімдермен қатар, оқушылардың ойлау және әрекет ету әмбебап тәсілдерін қалыптастыру мәселесі туындайды. Бұл біліктер мектеп түлектеріне өзін-өзі тануда табысты болуға, кәсіби салада өзін табуға және өмір жоспарларын мақсатты түрде құруға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, рефлексиялық біліктер бұл жерде ерекше орын алады. Оқу барысында дайын білімді емес, проблемалық мәселелерді шешу жолдарын табуды үйрену өте маңызды. Бұл үшін оқу процесінде осындай біліктерді қалыптастыру үшін орын, уақыт және арнайы ұйымдастырылған рәсімдер қажет. С.Л. Рубинштейннің пікірінше, «дұрыс жолға қойылған оқыту баланың осы даму деңгейіндегі мүмкіндіктеріне сәйкес келуі тиіс, оқыту барысында бұл мүмкіндіктердің іске асуы өзге жаңа мүмкіндіктерді тудырады» [3, б. 97]. Ол тек ойдағыдай оқу үшін ғана емес,

рефлексия біліктерін де қажет етеді. Рефлексия біліктерінің даму деңгейі біздің күнделікті, жеке өміріміздің сапасын айтарлықтай анықтайды.

Рефлексия (лат. reflexio кері қарай айналдыру) - бұл іс-әрекет аяқталғаннан кейін өзіңіздің күйіңізді, тәжірибеңізді, ойларыңызды талдау. Рефлексия алынған нәтижелерді тұжырымдауға, бұдан кейінгі жұмыстың мақсаттарын қайта анықтауға, білім беру жолын түзетіп отыруға көмектеседі. Егер адам үшін физикалық сезім мүшелері оның сыртқы тәжірибесінің қайнар көзі болса, онда рефлексия ішкі тәжірибенің қайнар көзі, өзін - өзі тану тәсілі және ойлаудың қажетті құралы болып табылады [4].

Рефлексиялық іс-әрекет - жаңашыл педагогтардың ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың да іс-әрекетінің бұлжымас атрибуты. Білім беру рефлексиясының мақсаттары - іс-әрекеттің негізгі компоненттерін (мағынасы, типтері, тәсілдері, проблемалары, оларды шешу жолдары, алынған нәтижелер және т.б.) есте сақтау, анықтау және іске асыру. Өз оқу тәсілдерін, таным механизмдерін және ойлау іс-әрекетін түсініп алмай, студенттер өздері алған білімдерін меңгере алмайды, бұл бүгінгі күні проблемаға айналды.

Қазіргі жағдайларда кез-келген оқу орны үшін педагогикалық ұжымның рефлексиялық сипаттағы қызметті жүзеге асыруға қабілеттілігі оның тиімділігі, өнімділігі мен табыстылығының маңызды өлшемшарттарының біріне айналды. Соңғы уақытта педагогикалық ұжымдардың алдында тұрған проблемалар мен міндеттер барған сайын шығармашылық сипатқа ие бола бастауда және оларды шешудің таптаурын және біржақты жолы жоқ. Осыған байланысты мұғалімдердің өз тәжірибесін рефлексиялық тұрғыдан қайта ой елегінен өткізіп, қайта құруы ең сындарлы жол болып [5, б. 45-50]. Рефлексия қабілетін дамыту қазіргі мұғалімге кәсіби қызметтің жеке өзіндік стилін табуға көмектеседі, тиісті кәсіби және тұлғалық өзін-өзі бағалауға қол жеткізуге, өз қызметінің нәтижелерін болжауға және талдауға мүмкіндік береді, өзін-өзі ұйымдастыру деңгейін жоғарылатады.

Нәтижесінде білім беру жүйесі шығармашылықпен өзін-өзі жүзеге таныту үшін де, табысты инновациялық іс-әрекет үшін де қажетті педагогикалық рефлексиясы дамыған кәсіби даярлықтан өткен кадрларға тапшы (Б.Ф. Вульф, В.В. Давыдов, А.К. Маркова, Л.М. Митина, И.Н. Семенов). Осы зерттеулердің барлығын бір жүйеге біріктіретін мәселені сыни тұрғыдан қайта қарастыру қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Шетелдік психология мен педагогикада рефлексияның мұғалімнің даму процесіне әсер ету мәселелері қарастырылады; мұғалімдердің рефлексиялық қабілеттерін дамыту шарттары анықталады; студенттердің рефлексияға қабілеттілігін дамытудағы топтық оқыту модельдерінің маңызы бағаланады; рөлдік ойындар барысында рефлексияның даму шарттары зерттеледі; білім берудің рефлексиялық моделін негіздеу әрекеттері жасалады; тәжірибе мен практиканың рефлексияның дамуына әсері зерделенеді.

Соңғы онжылдықтардағы қазіргі педагогика мен психологияда педагогикалық рефлексиямен байланысты зерттеулердің бес бағыты ерекшеленеді: біріншіден, шығармашылықтың мұғалімнің кәсіби қызметіндегі педагогикалық рефлексия деңгейіне тәуелділігі анықталды (В.И. Андреев, Б.З. Вульф, В.А. Кан-Калик, Ю.Н. Кулюткин, Н.Д. Никандров, Н.Ю. Посталюк, Г.С. Сухобская, В.Н. Харькин); екіншіден, педагогикалық рефлексияның мұғалімнің кәсіби қызметінің өнімділігіне әсері зерттеледі (К.А. Абульханова-Славская, О.С. Анисимов, А.А. Бодалев, А.А. Деркач, И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов); үшінші бағыт бойынша - педагогикалық рефлексияның мұғалімнің кәсіби құзыреттілігімен, педагогикалық шеберлігімен, өз білімін жетілдіруі және инновациялық қызметімен өзара байланысы талданады (Г.М. Коджаспирова, М.В. Кларин, А.К. Маркова, Г.И. Метельский, Л.С. Подымова, В.А. Сластенин); төртіншіден, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі сынау және рефлексия арқылы мұғалімнің өзіндік санасының қалыптасуы зерттеледі (И.В. Вачков,

В.Н. Козиев, А.Б. Некрасов); бесінші бағыт бойынша - мұғалімнің рефлексиялық-перцептивтік біліктерінің мазмұны жасақталады (И.Б. Котова, Н.В. Кузьмина, И.Ф. Исаев, К.М. Левитан, Л.М. Митина, А.И. Мищенко, Е.Л. Шиянов).

Отандық ғалым-педагог Ш.Т. Таубаеваның айтуынша, «егер білім беру қызметінің субъектісі рефлексияға ие болмаса, бұл оның ішкі әлемі, рухани байлығы, имандылығы, адамгершілігі оның іс-әрекетінен шығарылғанын білдіреді. Бұл жағдайда ол сыртқы факторларға - стимулдарға, мән-жайларға, әсерлерге толығымен тәуелді болып, мінсіз функционерге айналады» [6].

Біліктілікті арттыру курстарының рефлексиялық мазмұнын модельдеуде біз кәсіптік білім беру тұжырымдамасын (О.А. Абдуллина, С.К. Бондарев, И.Ф. Исаев, Н.В. Кузьмина, Н.Д. Никандров, Н.К. Сергеев, В.А. Сластенин; оқыту мазмұнының әдіснамалық тұжырымдамаларын (В.В. Краевский, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин); білім беру мазмұнын технологияландыру тұжырымдамаларын (В.П. Беспалько, М.В. Кларин, С.В. Кульневич, М.М. Левина, В.М. Монахов, Г.К. Селевко, В.Т. Фоменко); мағына мен мағына түзу теориясы шеңберіндегі білім берудің инновациялық тәсілдемелерін (А.Г. Асмолов, И.В. Абакумова, П.Н. Ермаков, В.П. Зинченко, Д.А. Леонтьев) негізге алдық. Рефлексиялық іс-әрекет моделінің тұжырымдамалық негіздеріне қатысты ұстанымдарды анықтауда біз үшін И.А. Колесникованың парадигмааралық рефлексия теориясы; Н.Б. Ковалеваның, А.В. Растяниковтың, И.Н. Семеновтың, С.Ю. Степановтың психологиядағы рефлексиялық-гуманистік тәсілдемесі арқау болды.

Отандық педагогика үшін педагогикалық іс-әрекеттегі рефлексияны өзін-өзі талдау теориясы мен практикасы тұрғысынан зерттеу және педагогикалық ғылымның жетістіктерін білім беру мекемелерінің практикасына енгізу дәстүрлі болып табылады: Б.М. Аташ, М. Басшыбаев, А.М. Жұмағұлова, К.А. Караев, К.М. Нағымжанова, А.С. Сатыбаева, Ш.Т. Таубаева, С.Н. Лактионова, С. Ұзақбаева, А. Бейсембаева және басқалары.

Аталған зерттеуде келесі ғылыми әдістер қоланылды: педагогика, психология және біліктілікті арттыру және қайта даярлау жүйесінде білім беру, педагогтардың рефлексиялық дағдысын жетілдіру мәселелеріне арналған ғылыми әдебиетке жүйелі талдау жасау. Магистрлік зерттеу міндеттерін шешу келесі әдістерді пайдалана отырып жүргізілді: деректерді жинау (сауалнама жүргізу, тестілеу); сараптамалық бағалау әдістерімен толықтырылған деректерді талдау (сандық-сапалық талдау), кіріктірілген бақылау, констатациялау, қалыптастыру және бақылау эксперименті. Диагностикалық әдістемелер ретінде: 1. «Мұғалімнің өзінің әдіснамалық мәдениетін бағалау» әдістемесі; 2. «Ойлау стилі» сауалнамасы; 3. «Сіздің шығармашылық әлеуетіңіз» тесті; 4. «Педагогтардың инновациялық іс-әрекетке деген қабілеттерін педагогикалық баға беру» картасы; 5. «Өзін-өзі дамыту қабілеттерін анықтау» сауалнама; 6. «Мұғалімнің рефлексиялық қабілеттерін бағалау» әдістемелері қоланылды.

Зерттеу нәтижелері

Педагог кадрлардың біліктілігін арттырудың қазіргі заманғы жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сәйкес жеке даму траекториясын дербес таңдау және ең бастысы - педагогикалық рефлексияға қабілетті педагогты даярлауға қайта бағдарлау болып табылады.

Мұғалімдерде педагогикалық рефлексияны қалыптастыру мәселесін зерттеу біз ұсынған педагогикалық жағдайлар кешенін бөлуге мүмкіндік береді: ынталандырушы-мотивациялық жағдайлар; мазмұндық-технологиялық жағдайлар; ұйымдастырушылық-іске асыру шарттары; бақылау-реттеу шарттары.

Ынталандырушы-мотивациялық жағдайларды бөлу болашақ мұғалімнің кәсіби-педагогикалық дайындығы процесінде іс жүзінде ескерілмейтін танымдық іс-әрекеттің

тандаулы түрі ретінде педагогикалық рефлексияға құндылық-мағыналық қатынасты дамытуда мұғалімдердің қажеттілігін қалыптастыру туралы ережеге негізделген. Бұл шарттар тобы педагогтардың педагогикалық рефлексияны дамытуға қатысты оң мотивацияны қолдауды; рефлексиялық-инновациялық ортаны құруды; инновациялық педагогикалық жұмыспен табысты айналысатын педагогтарды моральдық және материалдық көтермелеуді; «Маған арналған педагогикалық рефлексия» тұжырымдамасын құруды қамтиды.

Мұғалімдердің педагогикалық рефлексияға деген оң мотивациясын қалыптастыру және қолдау. Мотивация кез-келген қызметтің, оның ішінде педагогикалық қызметтің өнімділігіне айтарлықтай әсер ететіні белгілі. А. Маслоудың пікірінше, «мотивация» термині қажеттілікті қанағаттандыруға, шұғыл қажеттілікті толтыруға деген ұмтылысты білдіреді. Мұғалімдердің педагогикалық шығармашылыққа деген қажеттілігін қанағаттандыру нәтижесінде өзіндік білім беру қызметінің нәтижелеріне жауап беру қабілеті дамиды, өзін және басқаларды сындарлы қабылдау қабілеті пайда болады.

Тәжірибе жүзінде оң кәсіби мотивация тіпті қабілеттердің жетіспеушілігін өтей алатындығы анықталды [7, б. 132-141]. Керісінше оқиға орын алмайды: Теріс бағыттағы кәсіби мотивация арнайы қабілеттердің ең жоғары деңгейімен де толықтырылмайды. Бұл ретте педагогтардың мотивациясы санадағы теріс стереотиптерді жеңуге, өзінің педагогикалық қызметінің проблемаларын көруге мүмкіндік беретін проблемалық сананы қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Рефлексиялық-инновациялық ортаны құру. Соңғы жылдардағы педагогикалық зерттеулерді талдау жеке тұлғаның дамуын қанағаттандыратын маңызды «көздердің» бірі ретінде білім беру ортасы туралы айтуға мүмкіндік береді [8]. Рефлексиялық орта жұмысының инновациялық тиімділігі оның құрамдас бөліктерінің бірлігіне байланысты, оларға мазмұны, даму жағдайлары, қатысушылардың өзара әрекеттесу сипаттамалары, олардың әрқайсысының ішкі жағдайлары, оның мазмұнын ішкі тұлғааралық түрлендіру ретінде өзара әрекеттесу нәтижелері жатады (Ю.А. Репецкий, И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов және т.б.).

С. Узакбаева мен А. Бейсембаеваның сөздеріне қосылатын болсақ, мұғалімдердің педагогикалық рефлексиясын қалыптастыру процесінде рефлексиялық-инновациялық ортаның жұмыс істеуінің келесі қағидаттарын бөліп көрсетеміз:

- тұтастық қағидаты: педагогикалық рефлексияның қалыптасуы құбылыстың ең тұтас қасиеттерінің бірін жаңарту арқылы жүзеге асырылады, ал қалғандары осы тұтастықтың қажетті компоненттері ретінде қарастырылады;
- символдық-мәдени аналогтарға, арнайы мәселелер мен арнайы құралдарға жүгіну арқылы рефлексияны дәріптеу қағидаты;
- педагогикалық рефлексияны нормативтік қамтамасыз етуді қамтитын трансформация қағидаты, оның кең таралуы және белгілі бір түрде қолданылуы [9, 88-94 бб.].

Рефлексиялық-инновациялық орта факторларына біз педагогикалық жаңалықтарды жасауға ықпал ететін қолайлы психологиялық климатты, оқу орны басшыларының инновациялық саясатын, оқытушылардың инновациялық құзыреттілігін, ұжымның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін және т.б. жатқызамыз. Аталған факторлар барынша іске асырылатын оңтайлы рефлексиялық-инновациялық орта педагогикалық рефлексияның өзін-өзі ұйымдастыруына ықпал етеді, оны жүзеге асырудың табыстылығына әсер етеді, сондай-ақ мұғалім тұлғасының инновациялық әлеуетін жинақтайды.

Педагогикалық рефлексиямен ойдағыдай айналысатын мұғалімдерді моральдық және материалдық ынталандыру. Педагогикалық рефлексияны қалыптастыру үдерісінде мұғалімдерді моральдық және материалдық ынталандыруды, жарыспалылық, дербестік,

шығармашылық бастамашылық дәстүрлерін қолдаудың маңызы зор. Мұғалімдердің педагогикалық рефлексиясын дамытуды белсендендіру үшін педагогтардың «нақты» инновациялық жобалармен, ғылыми-зерттеу проблемаларымен жұмысы, курс тыңдаушыларын кафедралардың ғылыми жұмыстарына тарту ерекше мәнге ие.

«Маған арналған педагогикалық рефлексия» тұжырымдамасын іске асыру. Ғылыми ұғым ретінде «Мен - тұжырымдама» салыстырмалы түрде жақында ғана - XX ғасырдың екінші жартысында пайда болды және Р. Бернстің, А. Маслоудың, Р. Роджерстің есімдерімен тығыз байланысты [10, б. 52-56]. Айтар болсақ, Р. Бернстің пікірінше, «Мен-тұжырымдама» термині жеке адамның өзі туралы барлық идеяларын білдіру үшін жалпылау ретінде қолданылады. «Мен-тұжырымдаманың» сипаттамалық бөлігін көбінесе «Мен бейне» немесе «Мен көрініс» деп атайды. Өзіне немесе жеке қасиеттеріне байланысты компонент өзін-өзі бағалау немесе өзін-өзі қабылдау деп аталады. «Мен-тұжырымдама» шын мәнінде жеке адамның қандай екенін ғана емес, сонымен бірге оның өзі туралы не ойлайтынын, оның өз іс-әрекетінің басталуы мен болашақтағы даму мүмкіндіктеріне қалай қарайтынын анықтайды. Педагогтардың «Маған арналған педагогикалық рефлексия» атты өз тұжырымдамасын іске асыру жұмысы келесі кезеңдерді қамтиды:

Бірінші кезең - тұжырымдаманы әзірлеу. Бұл кезеңде педагогтар - курс тыңдаушылары таяу және алыс болашақта педагогикалық рефлексияны ұйымдастырудың мақсатын, мазмұны мен тәсілдерін болжайды. Біз осы кезеңде мұғалімдерге ұсынатын тапсырмалардың мысалдарын келтіреміз: 1. Педагогикалық рефлексияны қалыптастыру мәселесі туралы өзіңіздің теориялық түсінігіңізді талдаңыз; 2. Өз мүмкіндіктеріңізді болашақ жаңашыл мұғалім ретінде сипаттаңыз; 3. Өз іс-әрекетіңіздің негізгі бағыттарын анықтаңыз, ол арқылы алға жылжудың рефлексиялық біліктері мен дағдыларын игеруге мүмкіндік береді; 4. Педагогикалық рефлексияны қалыптастыру процесінде қиындықтардың пайда болуын болжап, себептерін көрсетіңіз; 5. Кәсіби-педагогикалық қызметке қажетті рефлексиялық дағдыларды дамыту перспективаларын болжаңыз; 6. Педагогикалық рефлексияға дайындық деңгейін бағалайтын өлшемшарттарды анықтаңыз.

Осы жұмыс барысында курс тыңдаушылары мақсат қою, оларға қол жеткізудің оңтайлы құралдарын таңдау, өздерінің күшті және әлсіз жақтарын талдау, қойылған мақсаттарды іске асыру жолындағы мүмкін болатын қиындықтар туралы ойлау қабілеттерін қалыптастырады.

Екінші кезең - «Маған арналған педагогикалық рефлексия» тұжырымдамасын іске асыру. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдау «Маған арналған педагогикалық рефлексия» тұжырымдамасын ойдағыдай жүзеге асырудың келесі факторларын анықтады: педагогикалық рефлексияны ойдағыдай және нәтижелі өткізу үшін қажетті негізгі қасиеттер мен қабілеттердің бар екендігіне сенімді болу; рефлексиялық педагогикалық қызметке белсенді қатысу; инновациялық педагогикалық қызмет аясында өзінің өткен тәжірибесін оң көзбен қабылдау; рефлексиялық-инновациялық педагогикалық іс-әрекеттің қажеттілігін сезіну. Өзінің «Маған арналған педагогикалық рефлексия» тұжырымдамасын іске асыру бойынша жұмыстың барлық кезеңдерінен өткеннен кейін курс тыңдаушылары өздерінің болашағына қатысты еркін түрде ұсыныстар құрастырады, алайда олар өз тұжырымдамасының мазмұнынан қисынды түрде құрастырылады.

Үшінші кезең - «Маған арналған педагогикалық рефлексия» тұжырымдамасын түзету. Бұл кезеңде курс тыңдаушылары қол жеткізілген қызмет нәтижелерін бағалауға арналған рефлексиялық дағдыларды, алынған нәтижені анықтайтын себептерді талдау дағдыларын меңгереді, тұжырымдаманы одан әрі іске асыру бойынша қызметке түзетулер енгізеді. Осы тұжырымдаманы іске асыру бойынша жұмыс курс тыңдаушылары арасында рефлексиялық педагогикалық қызметте өзінің өзін-өзі дамытуын болжау қабілетін

қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар тұжырымдаманы құрастыру педагогқа мектеп практикасында өз қызметін дұрыс жоспарлауға, қандай олқылықтарды және қай бағытта түзету керектігін атап өтуге мүмкіндік береді.

Педагогикалық диагностика функцияларын тиімді жүзеге асыру үшін диагностикалық материалдар кешенін және қазіргі мектеп жағдайында педагогикалық рефлексияны жүзеге асыру қабілетінің негізделген өлшемшарттары мен көрсеткіштерін ұсынатын мұғалімдердің педагогикалық рефлексия дағдыларын қалыптастыру диагностикасының бағалаушылық-өлшемшарттық құралы қажет. Педагогтардың педагогикалық рефлексия дағдыларын қалыптастыру өлшемшарттарын анықтаған кезде біз келесі талаптарды ескердік: өлшемшарттар бірқатар көрсеткіштер арқылы ашылуы керек, олардың көрінісі бойынша осы өлшемшарттың ауырлығының көп немесе аз дәрежесін бағалауға болады; өлшемшарттар уақыт пен кеңістіктегі өлшенетін сапа динамикасын көрсетуі керек. Педагогтардың педагогикалық рефлексия дағдыларын қалыптастыруды оның компоненттерінің (білімдік, практикалық және тұлғалық) бірлігі ретінде қарастыра отырып, біз оның қалыптасуын әдіснамалық, технологиялық және рефлексиялық өлшемшарттар бойынша бағалаймыз. Осы өлшемшарттардың көрсеткіштері 1 кестеде келтірілген.

1-кесте - Педагогтардың педагогикалық рефлексия дағдысын қалыптастыру өлшемшарттары

Педагогикалық рефлексия дағдысын қалыптастыру өлшемшарттары мен құрылымдық компоненттері		
Білімдік	Практикалық	Тұлғалық
Педагогтардың педагогикалық рефлексия дағдысының қалыптасуының өлшемшарттары		
Әдіснамалық	Технологиялық	Рефлексиялық
Танымның әртүрлі әдістері мен тәсілдері жүйесін және оның заңдарына сәйкес шындықты шығармашылықпен қайта құру, рефлексиялық іс-әрекеттің теориялық негіздерін меңгеру, өзіндік педагогикалық философиясын қалыптастыру.	Кәсіби қызметтің технологияларын, әдістері мен тәсілдерін, педагогикалық қызметті іске асыру үшін қажетті дағдылар мен біліктерді меңгеру және педагогикалық рефлексияны іске асыру үшін қажетті дағдылар мен біліктерді меңгеру дәрежесі.	Педагогтың педагогикалық рефлексияға қатынасы, оны жүзеге асыруға іштей бағытталған құлшынысы; педагогикалық рефлексияны жүзеге асыру процесінде өз біліктері мен дағдыларын талдау және бағалау қабілеті.
Қалыптасу өлшемшарттарының көрсеткіштері		
1. Әдістемелік мәдениет; 2. Инновациялық ойлау стилі.	3. Жаңа идеялар мен ойларды ұсынуға деген шығармашылық қабілеттілік. 4. Педагогикалық	5. Өзін-өзі дамытуға қабілеттілік; 6. Өзінің инновациялық қызметін талдауға қабілеттілік.

	рефлексияны іс- әрекеттің практикалық формаларында жобалау және модельдеу.	
--	---	--

Осы өлшемшарттар мен көрсеткіштердің негізінде мұғалімдердің педагогикалық рефлексия дағдыларының қалыптасуының үш деңгейі анықталды: төмен, орташа және жоғары (2 кесте).

2-кесте - Педагогтарда педагогикалық рефлексия дағдысының қалыптасуының деңгейлері

Қалыптасу деңгейлері	Педагогтардың педагогикалық рефлексия дағдысының қалыптасуының өлшемшарттары
<i>Төменгі деңгей</i>	Педагогтардың педагогикалық рефлексия туралы, білім, білік және дағды туралы және рефлексияны орындаудың жалпыланған тәсілдері туралы жалпы түсініктері бар, алайда бастамашылдық жоқ, педагогтар педагогикалық іс-әрекетте жаңа нәрсені қабылдауда енжар және сенімсіз, шығармашылық әлеует деңгейі төмен; өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылыстары байқалмайды, өз іс-әрекетін әрдайым тиісінше бағалауға әзір емес.
<i>Орташа деңгей</i>	Педагогикалық рефлексияның маңыздылығын түсінеді, рефлексиялық іс-әрекеттің теориялық негіздерін үстіртін меңгерген, педагогикалық рефлексияны орындау дағдылары қалыптаспаған, білім мен біліктерді тек стандартты жағдайларда көрсете біледі; инновациялық қызметке қызығушылықтары тұрақсыз; өзін-өзі дамытуға ұмтылады, бірақ әрдайым өз қызметін тиісінше бағалай алады деуге болмайды.
<i>Жоғары деңгей</i>	Педагогтардың әдіснамалық білімі бар; педагогикалық рефлексияның және зерттеу іс-әрекетінің теориялық негіздерін меңгеруді, өзіндік педагогикалық философиясын қалыптастыруды қамтамасыз ететін жоғары әдіснамалық мәдениетке ие; жоғары мағыналық қанықтығымен, жаңа ұғымды қабылдаудағы ашықтығымен, сонымен бірге ұтымдылығымен, реализмімен, прагматизмімен сипатталатын ойлаудың инновациялық стилі қалыптасқан; шығармашылық қабілеттері, жобалау және модельдеу қабілеттері, шығармашылық қабілеттерін іске асырудағы педагогтардың белсенділігі мен бастамашылдығы дамыған, педагогтардың жобалық қызметінің практикалық қолданысқа шығарылуы жолға қойылған; өзін-өзі дамытуға айқын ұмтылысы, өзін-өзі талдау дағдыларын меңгергендігі, рефлексияға қабілеттілігі дамығаны байқалады.

Сонымен, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау тыңдаушыларда педагогикалық рефлексияның неғұрлым белсенді қалыптасуы іс-әрекет арқылы оқыту моделі контекстінде жүретінін көрсетті (мектептегі педагогикалық рефлексия мазмұнының барлық формаларын, әдістері мен құралдарын қолдана отырып модельдеу). Бұл модель тыңдаушылардың нақты инновациялық педагогикалық міндеттермен жұмыс істеуді; оларды шешуге және талқылауға қатыса отырып, нақты инновациялық педагогикалық проблемаларды талдау процесінде оқуды; нақты жағдайлар контекстінде әртүрлі шешімдерді

таңдау және қабылдау үшін ақпараттың әртүрлі базаларымен жұмыс істеуді; сыни ойлауды және шешімді таңдау үшін жауапкершілікті қабылдауды үйренуін көздейді.

Қорытынды

Рефлексияны ғылыми зерттеуге арналған зерттеулердің әртүрлі бағыттарын талдау осы тұжырымдаманың көптеген анықтамаларының бар екенін көрсетеді. Философиядағы, педагогикадағы, психологиядағы рефлексия мәселелерін зерттеудің көпқырлы сипатын ескере отырып, біз рефлексия ұғымын анықтауда, біріншіден, сана мен іс-әрекеттің бірлігі теориясының ұстанымдарынан, екіншіден, рефлексияны бағытталған сананың бір түрі ретінде түсінуден бастадық. Біз рефлексияның келесі түсіндірмесіне сүйенеміз. Айталық, субъект келесідей тақырыптарда рефлексия жүргізуі мүмкін: 1) басқа адам және оның әрекеттерінің себептері туралы өз ойлары; 2) өзінің «Мен» бейнесі; 3) объект және онымен әрекет ету тәсілдері туралы өзінің білімі; 4) ұжымдық өзара іс-қимылдың рөлдік құрылымы мен позициялық ұйымдастырылуы туралы білімі.

Тыңдаушылар арасында педагогикалық рефлексияны қалыптастырудың маңызды шарттары, біздің ойымызша, ынтымақтастық пен субъект-субъектінің өзара әрекеттесуіне негізделген оқытушылар мен курс студенттері арасында педагогикалық тұрғыдан орынды қарым-қатынас орнатуды анықтайтын ұйымдастырушылық және жүзеге асырушылық шарттар болып табылады. Шын мәнінде бұл шарттар курс тыңдаушыларында педагогикалық рефлексияны қалыптастыруға бағытталған педагогикалық үдерісті ұйымдастыру нысандарын белгілеу үшін ұсынылған.

Педагогикалық рефлексияға дайындау барысында біз үшін маңыздысы - курс тыңдаушыларын инновациялық педагогикалық қызметті қалыптастыру процесін рефлексиялық басқаруға ынталандыру; педагогтарда педагогикалық рефлексияны қалыптастырудың өзіндік мониторингін қамтамасыз ету. Курс тыңдаушысының өз педагогикалық рефлексиясын қалыптастыру процесін өзі ұйымдастыруы өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау арқылы жүзеге асырылады. Педагогикалық рефлексияны қалыптастыру процесінің өзі өзін-өзі реттеу деңгейлерін қайта құру логикасында педагогикалық рефлексияны жаттықтырушының үлкен көмегінен бастап тыңдаушылардың жеке ізденістік-зерттеушілік белсенділігін кейіннен толық өзін-өзі реттейтін әрекеттерге дейін және жаттықтырушыға серіктестік ұстанымның пайда болуына дейін дамитын ынтымақтастықтың әртүрлі формалары арқылы жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - 2020 жылғы 1 қыркүйек - Астана, 2020.
- [2] Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы.
- [3] Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. - М.: Союз, 1993. - 379 б.
- [4] Таубаева Ш.Т. Введение в методологию и методику педагогического исследования / Ш.Т. Таубаева. Учебное пособие. - Туркестан: Туран, 2007. - 190 б.
- [5] Kirby P. Development of the reflective teaching instrument / P. Kirby, C. Teddlie // Journal of research & development in Education. - 1999. - v.22. - №4. - P. 45-50.
- [6] Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А.А. Бизяева. - Псков: ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. - 216 б.
- [7] Степанов С.Ю. Принципы рефлексивной психологии педагогического творчества / С.Ю. Степанов, Г.Ф. Похмелкина, Т.Ю. Калошина, Т.В. Фролова // Вопросы психологии. - 2011. - № 5. - Б. 132-141.
- [8] Карпов А.В. Психология рефлексии. / А.В. Карпов, И.М. Скитяева. - М.: Аверс Пресс, 2012. - 264 б.

- [9] Узакбаева С. Значение педагогической рефлексии в процессе вузовской подготовки специалистов / С. Узакбаева, А. Бейсембаева // Ұлағат. - № 4. - 2014. - Б. 88-94.
- [10] Adams R.D. Teacher development: study of factors related to teacher concerns for pre, deigning and experienced teachers / R.D. Adams, C.G. Martay. - Los Angeles, 1991. - P. 52-56.

REFERENCES

- [1] Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyн «Zhana zhagdajdagy Kazakstan: is-kimyl kezeni» atty Kazakstan halkyna Zholdaу [Address of the head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan «Kazakhstan in New conditions: a stage of action»]. (2020, September) [in Kazakh].
- [2] Kazakstan Respublikasynda bilim berudi zhane gylymdy damytudyn 2020-2025 zhyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасын bekіtu туралы. Қазакстан Respublikasy Ykimetinіn 2019 zhylygy 27 zheltoksandagy № 988 kaulysy. [On approval of the state program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 No. 988] (2019, December) [in Kazakh].
- [3] Rubinstein, S.L. (1993). Problemy obshhej psixologii. [Problems of General psychology]. Moscow: Soyuz [in Russian].
- [4] Taubayeva, Sh. T. (2007). Vvedenie v metodologiyu i metodiku pedagogicheskogo issledovaniya [Introduction to the methodology and methodology of pedagogical research]. Turkestan: Turan [in Russian].
- [5] Kirby, P. & Teddlie, C. (1999). Development of the reflective teaching instrument // Journal of research & development in Education, v.22, 4, 45-50 [in English].
- [6] Bizyaeva, A.A. (2004). Psixologiya dumayushhego uchitelya: pedagogicheskaya refleksiya. [Psychology of a thinking teacher: pedagogical reflection]. - Pskov: Kirov state pedagogical Institute [in Russian].
- [7] Stepanov, S.Yu., Pokhmelkin, G.F, Kaloshina, T.Yu., & Frolova, T.V. (2011). Principy` refleksivnoj psixologii pedagogicheskogo tvorchestva [Principles of reflexive psychology of pedagogical creativity] // Voprosy` psixologii. - Questions of psychology, 5, 132-141 [in Russian].
- [8] Karpov, A.V. & Skityaeva, I.M. (2012). Psixologiya refleksii. [Psychology of reflection]. - Moscow: AVERS Press, [in Russian].
- [9] Uzakbaeva, S. & Bejsembaeva, A. (2014). Znachenie pedagogicheskoy refleksii v processe vuzovskoj podgotovki specialistov [The importance of pedagogical reflection in the process of University training of specialists.]. Ulagat. - Ulagat, 4, 88-94 [in Russian].
- [10] Adams, R.D. & Martay, C.G. (1991). Teacher development: study of factors related to teacher concerns for pre, deigning and experienced teachers. - Los Angeles, [in English].

Иргалиев А.С., Бахтиярова Р.Ж.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ У СЛУШАТЕЛЕЙ КУРСОВ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

Аннотация. В статье рассмотрены научно-методологические основы и практические условия формирования педагогической рефлексии у слушателей курсов повышения квалификации, моделирование рефлексивного содержания курсов повышения квалификации, рефлексивно-гуманистический подход в психологии, определение подходов к концептуальным основам модели рефлексивной деятельности, педагогические условия формирования навыков педагогической рефлексии, комплекс педагогических условий формирования педагогической рефлексии у учителей (стимулирующие-мотивационные условия; содержательно-технологические условия; организационно-реализационные условия; условий), группы педагогических условий (формирование и поддержание положительной мотивации учителей к педагогической рефлексии, создание рефлексивно-инновационной среды, моральное и материальное стимулирование учителей, успешно занимающихся педагогической рефлексией), этапы работы педагогов по реализации своей концепции «Педагогическая рефлексия для меня», конкретизируются критерии

формирования у педагогов навыков педагогической рефлексии (методологическая, технологическая, рефлексивная), даются показатели критериев формирования (методическая культура; стиль инновационного мышления; творческая способность к представлению новых идей и идей; проектирование и моделирование педагогической рефлексии в практических формах деятельности; способность к саморазвитию; способность к анализу своей инновационной деятельности), уровни формирования навыков педагогической рефлексии.

Ключевые слова: рефлексия; рефлексивная деятельность; деятельность рефлексивного характера; педагогическая рефлексия; самоанализ и рефлексия; слушатели курсов повышения квалификации; рефлексивно-перцептивные умения учителя; рефлексивное содержание курсов повышения квалификации; модель рефлексивной деятельности; рефлексивно-гуманистический подход; комплекс условий формирования педагогической рефлексии; критерии и показатели сформированности навыков педагогической рефлексии.

Irgaliyev Assylbek, Bakhtiyarova Ryskanym

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF PEDAGOGICAL REFLECTION SKILLS IN STUDENTS OF COURSES ADVANCED TRAINING

Annotation. The article considers the scientific-methodological bases and practical conditions for the formation of pedagogical reflection among the audience of refresher courses, modelling of the reflexive content of training courses, reveals humanistic approach in psychology, to define approaches to the conceptual framework model reveals the activities, pedagogical conditions of formation of skills of pedagogical reflection, a set of pedagogical conditions for the formation of pedagogical reflection in teachers (stimulating and motivational conditions; content and technological conditions; organizational and implementation conditions.; conditions), groups of pedagogical conditions (formation and maintenance of positive motivation of teachers to pedagogical reflection, creation of a reflexive and innovative environment, moral and material stimulation of teachers who are successfully engaged in pedagogical reflection), stages of work of teachers on implementation of the concept «Pedagogical reflection for me», criteria of formation at teachers of skills of pedagogical reflection (methodological, technological, reflexive) are specified, indicators of criteria of formation (methodical culture; style of innovative thinking; creative ability to present new ideas and ideas; design and modeling of pedagogical reflection in practical forms of activity; ability to self-development; ability to analyze their innovative activities), levels of formation of pedagogical reflection skills.

Keywords: reflection; reflexive activity; reflexive activity; pedagogical reflection; introspection and reflection; students of advanced training courses; reflexive-perceptual skills of teachers; reflexive content of advanced training courses; reflexive activity model; reflexive-humanistic approach, a set of conditions for the formation of pedagogical reflection; criteria and indicators of formation of pedagogical reflection skills.

УДК 378

МРНТИ 14.35.07

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).21

Даулетова А.Б.

**Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана
Уральск, Казахстан**

E-mail: aliya-2474@mail.ru

ОБРАТНАЯ СВЯЗЬ - ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и организация обратной связи на занятиях в ВУЗе. Высшее образование создается процедурами взаимодействия участников образовательного процесса, каждый из которых одновременно выступает и как субъект, преследующий общие цели, и как объект ориентации для других индивидов. А в достижении общих целей важную роль играет правильно и грамотно организованная обратная связь, позволяющая определить уровень усвоенности материала, сформированности навыков у обучающихся, а также доступность рекомендуемого и рассматриваемого учебно-методического материала, эффективность выбранных методик преподавания, в целом провести мониторинг всего образовательного процесса в целом и его субъектов. В статье раскрыты инструменты обратной связи, приемы обратной связи, различные формы контроля и критериальное оценивание, направленные на то, чтобы превратить взаимодействия преподавателя и студента в эффективный, увлекательный и познавательный процесс.

Ключевые слова: педагогическое взаимодействие; учебные занятия; обратная связь; преподаватель; студент; приемы обратной связи; взаимоконтроль; самооценивание; специалист; совместная деятельность.

Введение

Качество подготовки любого специалиста в современных условиях определяется не только уровнем его знаний, но и профессиональными умениями и навыками, позволяющими ему творчески решать возникающие проблемы, активно взаимодействовать с людьми на основе установления субъектных отношений. Таким образом, система вузовского образования должна обладать широким спектром средств, обеспечивающих как усвоение определенных теоретических знаний, так и формирование необходимых умений и навыков.

Одним из наиболее важных моментов в этом является то взаимодействие, которое складывается между преподавателем и студентом. Взаимодействие общностей студентов и преподавателей – результат взаимосогласованных единичных действий, включающих индивида (группу индивидов), цели деятельности, социальную ситуацию, представленную средствами обучения и атмосферой вуза, нормы и ценности, посредством которых определяется качество образования в высшем учебном заведении. Педагогическое взаимодействие в системе "преподаватель - студент" представляет собой систему взаимных воздействий субъектов, включенных в совместную деятельность на основе общих целей профессионального образования, в результате которой формируются необходимые специалистам в будущем.

Я согласна с мнением Белянина И.Н., Богомаз И.В., что многим студентам, только поступившим в ВУЗ, свойственны репродуктивно-подражательный уровень познавательной активности, слабое владение интеллектуальными и общеучебными умениями, приемами самостоятельной образовательной деятельности, низкая мотивация в выборе направления обучения в вузе [1. с. 114]. Дальнейшая работа по подготовке компетентных специалистов является задачей, стоящей перед преподавателями ВУЗа, а качество подготовки от эффективности педагогического взаимодействия между субъектами образовательного процесса.

Материалы и методы исследования

Материалом для работы на данной темой явились научные статьи российских и зарубежных ученых и педагогов, целью которой было изучение теоритического материала и опыта зарубежных коллег, исследование результатов применения предложенных методов и технологий в системе высшего образования, в частности, в нашем ВУЗе, и исходя из результатов сформировать эффективные способы и методы обратной связи на основы современных реалий.

Результаты исследования

Эффективность педагогического взаимодействия на учебных занятиях зависит от множества факторов (успешного определения целей совместной деятельности, соответствия педагогической тактики конкретной задаче данного взаимодействия, активности самих студентов и т.д.). Среди них важную роль играет фактор оптимального выбора методов обучения, реализация которых в конкретных условиях образовательного учреждения дает высокий уровень качества подготовки студентов. В последние годы изучаются педагогические возможности методов интерактивного обучения (проблемные, групповые дискуссии, анализ конкретных ситуаций, динамические пары, конференции, ролевые и деловые игры, видео метод, мультимедиа и т.д.), которые наряду с традиционными (объяснение, рассказ, работа с учебником, беседа, показ и т.д.), способствуют повышению интенсификации, эффективности, качества и результативности процесса обучения в вузе.

Следует обратить внимание на то, что в ходе подготовки занятия на основе интерактивных форм обучения перед преподавателем стоит вопрос не только в выборе наиболее эффективной формы обучения для изучения конкретной темы, но и в возможности сочетания методов обучения, что, несомненно, способствует наиболее глубокому осмыслению темы. При этом нужно опираться на следующие методологические принципы:

- интерактивное занятие – это не лекция, а совместная работа обучающихся по определенной проблеме;
- все участники учебного процесса равны независимо от возраста, социального статуса, опыта, места работы;
- каждый участник имеет право на собственное мнение по изучаемому вопросу;
- критика личности недопустима (подвергнуться критике может только идея или неверная информация).

Такие формы ориентированы преимущественно не только на обеспечение отношений «преподаватель-студент», но и на установление контакта «студент-студент». Благодаря этому представители студенческого сообщества анализируют полученную информацию, определяют проблемные вопросы, осуществляют изыскание возможностей и ресурсов для их решения. Благодаря их использованию студент учится формулировать свою мысль, излагать собственную точку зрения по конкретному вопросу и т.д. [4, С. 202]

Хотелось отметить, что в эффективном взаимодействии преподавателя и студента особую роль играет научно-методическое сопровождение образовательного процесса. От уровня и доступности рекомендуемой и рассматриваемой научно-методической литературы зависит качество получаемой студентом информации и уровень её усвояемости, а значит качество знаний и эффективная обратная связь.

Центральная проблема во взаимодействии преподавателей и студентов – это проблема их взаимоотношений. Каждый из участников образовательного процесса входит в социальную ситуацию, обладая неким накопленным опытом и с культурными предпосылками. В свете этого, сегодня является актуальной обратная связь на занятии.

Исследователем С.Ф. Касаткиным дается следующее определение: «Обратная связь – это фиксирование внешних проявлений (сигналов) реагирования сознания слушателей на

излагаемую информацию, определение их причин и в соответствии с ними корректировка речи» [2, с. 31-35].

Обратная связь осуществляется на занятиях в следующих направлениях: преподаватель – студенты, студенту – студенты, преподаватель – студент, студент – студент. Она может осуществляться как в устной, так и в письменной форме.

Обратная связь:

-для студента – это получение информации, помогающей осознать собственные достижения и пробелы в учении, и конкретные рекомендации для продвижения вперед;

-для преподавателя – это получение информации, помогающей осознать пробелы в обучении и внесения изменений в свою деятельность (подбор новых методов, техник обучения, внесение изменений в распределение времени занятия и др.), а также основание к оцениванию учебной деятельности.

Инструменты обратной связи:

- письменные комментарии
- наблюдения
- опросы-молнии
- фронтальный опрос
- вопросы
- дневники обратной связи
- тетради самоконтроля и др.

Сегодня в условиях онлайн обучения многие преподаватели задумываются о том, как организовать обратную связь и сделать образовательный процесс наиболее эффективным. Мне бы хотелось предложить некоторые приемы обратной связи для использования как в офлайн, так и в онлайн обучении:

1.«Светофор». При опросе обучающиеся поднимают «светофор» красной или зеленой стороной к педагогу, сигнализируя о своей готовности к ответу (пассивность невозможна; обучающийся вынужден каждый раз явно для себя и для педагога зафиксировать, т.е оценить свои знания). Сегодня в условиях онлайн-обучения сигналом готовности студентов могут служить поднятая рука или различные смайлики и сигналы.

2.«Опрос по цепочке». Рассказ обучающегося может быть прерван преподавателем в любом месте и далее отвечает другой студент, и так несколько раз (применяется в случае, когда предполагается развернутый, логический ответ по какой либо большой теме). Данный прием позволяет держать студентов максимально сконцентрированными на занятии и обеспечивает усвояемость материала всеми обучающимися. Эффективно применение на занятиях в режиме онлайн.

3.«Тихий опрос». Данный прием особенно эффективен в режиме онлайн, когда проводится беседа с одним или несколькими обучающимися, в то время как группа занята другим делом, например, рубежным контролем знаний или выполнением тестовых заданий в режиме отключенного звука (педагог может контролировать работу как основного контингента студентов в видео обзоре, так и осуществлять обратную с отдельно взятыми студентами).

4.«Программируемый опрос». Обучающийся выбирает один верный ответ из нескольких предложенных (особенно эффективно для того, чтобы начать дебаты или дискуссию на ту или иную тему для развития речи). Применительно как в офлайн, так и в онлайн обучении.

5.«Взаимоопрос». Обучающиеся опрашивают друг друга по базовым листам (разновидность: обучающийся – эксперт; сильный – слабый, слабый – сильный). Такой опрос позволит организовать связь между студентами, которая стала обособленной в системе

онлайн обучения и охватить большее количество студентов. А проверить опрос и оценить опросы можно по видео записям, которые сделают сами студенты.

6.«Показательный ответ». Один обучающийся отвечает у доски или в режиме видео остальные слушают (В традиционном виде опрос у доски иногда играет отрицательную роль: один отвечает, остальные как бы слушают. Такой опрос нужен, когда обучающийся демонстрирует блестящий ответ, чтобы формировать у остальных образ ответа, к которому нужно стремиться). К показательному ответу привлекаются сильные студенты и их ответ служит образцом к которому должен стремиться каждый. Его можно демонстрировать в предварительной записи в онлайн обучении, но к данному приему надо относиться осторожно, чтобы не сформировать комплекс у более слабых.

7.«Защитный лист». Перед каждым занятием, всегда в одном месте лежит «Лист защиты», куда каждый обучающийся без объяснения причин может вписать свою фамилию и быть уверенным, что его сегодня не спросят. Педагог, анализируя эти листы, держит ситуацию под полным контролем. Это позволяет в конце курса провести мониторинг работы студента на занятиях.

8.«Щадящий опрос». Для определения уровня освоенности материала преподаватель может организовать перекрестный опрос между студентами, а сам выполняет функцию координатора данного процесса. Данный прием также способствует концентрации студентов на занятии и установлению связи между ними в онлайн обучении.

9.«Идеальный опрос». Обучающийся сам оценивает степень своей подготовки и сообщает об этом педагогу.

Обратная связь – это связь позволяющая осуществлять контроль и мониторинг знаний обучающихся и вовлечение в этот процесс самих обучающихся позволит привить будущим специалистам навыки анализа, синтеза, объективной оценки ситуаций. И такие приемы обратной связи как взаимоконтроль, взаимопроверка, самоконтроль должны стать неотъемлемой частью учебного процесса в ВУЗе.

Научить объективности при оценивании, развивать критическое мышление и осваивать приемы самоанализа помогают взаимоконтроль, взаимопроверка, самоконтроль.

Взаимоконтроль и взаимопроверка - это особая форма контроля, когда студент объективно оценивает работу одноклассника, целой группы студентов. Здесь важно, чтобы студенты научились оценивать работу не механически, а смогли обосновать свою оценку.

Взаимопроверку на занятии невозможно провести не доведя до студентов алгоритм (критерии) проверки. Например, вы просите обменяться тетрадями и проверить выполненное задание друг у друга. Студенты должны не просто исправить ошибки, но и обосновать исправление - объяснить правило и условия его применения. Оценивание по четко определенным критериям даст возможность объективному подходу при взаимоконтроле, взаимопроверке и самопроверке.

В силу того, что на данном этапе развития высшего профессионального образования специфика компетентностного обучения только начинает формироваться, пока не представляется возможным измерение и оценивание компетентности обучающегося, т.к. компетентность, формируемая на базе и фундаменте компетенции, является сложным, разнородным, разноплановым, многоаспектным, собственно личностным образованием, подходы к измерению и оцениванию которого только предстоит сформулировать в будущем [5, с. 6]. И как альтернатива на современном этапе выступает критериальное оценивание.

Критериальная система оценивания является нормативной системой, она широко применяется в Международной школе бакалавриата. Эта система направлена не только на оценивание знания учащихся, но и на развитие индивидуальных качеств, на раскрытие

таланта молодежи, на правильное взаимоотношение с окружающей средой, на совершенствование своих знаний [6, с. 215-218].

В рамках критериального оценивания используются разные виды, формы и методы оценивания и самооценки. Особенно критериальное оценивание стало актуальным в онлайн обучении, когда студент четко видит по каким критериям будет оцениваться его практическое задание, проект и т.д..

Преподаватель должен придерживаться ряда принципиальных установок при критериальном оценивании:

1. с помощью отметки оценивается только работа студента, а не его личность;
2. сравнивать надо не с работами других студентов, а с образцово выполненной работой студента(образом отлично выполненной работы);
3. студентам заранее предоставляется образец;
4. должен быть разработан четкий алгоритм оценивания, по которому студент может сам определить свой уровень достижения и определить свою отметку;
5. то чему будем учить определяется в наших целях, поэтому критерий оценивания - конкретное выражение учебных целей;
6. критериями оценивания достижений студентов по данному предмету являются общие учебные цели по предмету и позволяют обобщать результаты, выявленные при различных видах контроля знаний.

Чтобы требования критериев были понятны обучающимся, сначала рекомендуется проводить коллективную проверку вместе с преподавателем. То есть вся группа слушает ответ студента, затем проводится коллективное исправление ошибок, проговариваются обоснования исправлений. Таким образом, студенты запоминают алгоритм действий и учатся объективности оценивания[6, с. 215].

В практике чаще всего используются следующие приемы взаимоконтроля:

Работа в парах. Это чаще всего используемый прием. Можно попросить обучающегося проверить у соседа по парте выполненное задание в тетради, проверить знание теоретического материала. Это, также, можно организовать в онлайн режиме. Вариантов много. Такой прием позволяет контролировать усвоение материала, так как взаимопроверку в парах можно проводить на любом этапе занятия.

Как организовать работу в группах?

-Выполнение письменной работы. На группу дается одно общее задание. Ребята совместно выполняют задание, попутно контролируя своих "коллег".

-Выполнение устной работы. Также дается одно задание и назначается главный консультант в группе. Консультант опрашивает 2-3 человек, остальные следят за объективностью оценивания. Затем роль консультанта переходит к другому студенту.

-Выполнение проекта. Группе студентов дается задание, на выполнение которого предусмотрено несколько дней. Это может быть реферат, доклад, презентация по теме, проект. Один из делегированных группой студентов презентует выполненную работу.

Тестирование. Легкий, не занимающий много времени прием контроля знаний. Результаты тестов записываются в определенную таблицу. Затем студенты проверяют работу друг у друга с помощью ключа, предоставленного преподавателем. Это позволяет преподавателю сэкономить время на проверку. Прием можно дополнить все тем же "обоснованием исправления". То есть проверяющий не просто отмечает неправильные ответы, но и объясняет, почему допущена ошибка.

Проблемы, возникающие при организации взаимопроверки и как этого избежать?

• Необъективность. Оценка вообще вещь субъективная. Человеческий фактор здесь играет не последнюю роль, тем более, когда одной планке личные взаимоотношения студентов.

- Как этого избежать?
- Нужно менять состав пар.
- Студент должен знать, что каждая оценка должна обосновываться.

Для объективности периодически надо проводить срезы знаний, для этого достаточно опросить несколько студентов из тех, кому уже поставили свои оценки. Если ваша оценка и оценка проверяющего не совпадают, стоит еще раз обсудить критерии выполнения задания и критерии оценивания.

- Занимает много времени.

Взаимопроверка носит вспомогательный характер и является одним из этапов подготовки студентов к самостоятельной работе, поэтому не стоит увлекаться приемами взаимоконтроля. Работая с товарищем, обучающийся просто еще раз запоминает алгоритм работы, который пригодится ему при самоанализе.

Рекомендуется этап взаимоконтроля предварять коллективной работой всей группы под руководством преподавателя.

Таким образом, внедряя в практику приемы взаимоконтроля и взаимопроверки, преподаватель готовит студентов к следующей, более сложной ступени обучения - развитию навыков самоконтроля и самоанализа.

Вне зависимости от вида обратной связи преподавателю следует: отметить то, что выполнено студентами хорошо; при наличии ошибок предоставить студентам конкретные рекомендации по улучшению своих работ.

Одним из основных требований к оценочной деятельности является формирование у студентов умений оценивать свои результаты, видеть свои ошибки, знать требования к работам разного вида. Для достижения этой цели необходимо использовать методы самооценивания и взаимооценивания.

Самооценивание – один из видов оценочной деятельности, связанный не с выставлением себе определенного количества баллов, а с процедурой оценивания результатов своей деятельности согласно разработанным критериям. Оно более всего связано с характеристикой процесса выполнения заданий, его плюсами и минусами и менее всего – с баллами.

Преподаватель может рекомендовать студентам следующий алгоритм самооценивания (вопросы, на которые отвечает студент):

1. Что нужно было сделать в задании? Какова была цель? Что нужно было получить в результате?
2. Удалось ли получить результат? Найдено ли решение, ответ?
3. Справился с заданием полностью правильно или с ошибкой? Если не справился, то какие ошибки допущены, в чем имеются затруднения? Для ответа на этот вопрос студенту нужно: либо получить эталон правильного ответа задания и сравнить с ним свой ответ; либо руководствоваться реакцией преподавателя и группы на собственный ответ исправляли ли какие-то его шаги, приняли ли его конечный ответ.
4. Справился полностью самостоятельно или с чьей-либо помощью (кто помогал, в чем)?
5. Какие умения развивались при выполнении задания?

Заключение

И в заключении хотелось бы сказать, что основная задача преподавателя и студента найти "золотую" оптимальную для них середину, при которой их взаимодействие будет

намного успешнее и плодотворнее, а контроль знаний превратится в увлекательный, творческий образовательный процесс.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Складенко А.Н. Технология формирования компетенций: методические рекомендации для преподавателя / А.Н. Складенко // М.: МЮИ, 2011. 213 с.
- [2] Белянина И.Н. Познавательные барьеры студентов ВУЗа и педагогические условия их преодоления / И.Н. Белянина, И.В. Богомаз // Вестник ТГПУ. - 2014. - №2. - С. 114-116.
- [3] Олесева М.М. Применение практико-ориентированных технологий обучения в вузе / М.М. Олесева // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2017. № 7 (73): в 3-х ч. Ч. 2.С. 201 - 204.
- [4] Касаткин С.Ф. Техника обратной связи в аудитории / С.Ф.Касаткин // Новые знания. - 2015. - № 4.-С.31-35.
- [5] Шмелева М.В. Интерактивное обучение как одно из требований к условиям реализации основных образовательных программ в вузе / М.В. Шмелева // Казанский педагогический журнал.- 2015. -№ 6. (113). Ч.1. С. 25 - 30.
- [6] Абекова Ж.А. Технология критериального оценивания, методика ее применения в учебном процессе / Ж.А.Абекова, А.Б.Оралбаев, М.Бердалиева Ж.К. Избасарова// Международный журнал экспериментального образования. – 2016. – № 2-2. – С. 215-218/
- [7] Allwright, D. (2003). Exploratory practice: Rethinking practitioner research in language teaching. / D. Allwright// Language Teaching Research, 7(2), 113–141.
- [8] Andrade M. S. (2006). International students in English-speaking universities: Adjustment factors. / M. S. Andrade// Journal of Research in International Education, 5(2), 131-154

REFERENCES

- [1] Skljarenko, A.N. (2011). Tehnologija formirovanija kompetencij: metodicheskie rekomendacii dlja prepodavatelja [Technology of competence formation: methodological recommendations for teachers] Moscow: MUI [in Russian].
- [2] Beljanina, I.N., Bogomaz I.V. (2014). Poznavatel'nye bar'ery studentov VUZa i pedagogicheskie uslovija ih preodolenija. [Cognitive barriers of University students and pedagogical conditions for overcoming them]. Bulletin of TSPU, 2, 114-116 [in Russian].
- [3] Olesova, M.M. (2015). Primenenie praktiko-orientirovannyh tehnologij obuchenija v vuze [Application of practice-oriented learning technologies in higher education] Philological Sciences. Questions of theory and practice, 7(73), 201 – 204 [in Russian].
- [4] Kasatkin, S.F. (2015). Tehnika obratnoj svjazi v auditoria [Technique of feedback in the audience] New knowledge, 4, 31-35 [in Russian].
- [5] Shmeleva, M.V. (2015). Interaktivnoe obuchenie kak jedno iz trebovanij k uslovijam realizacii osnovnyh obrazovatel'nyh programm v vuze [Interactive training as one of the requirements for the implementation of basic educational programs in higher education] Kazan pedagogical magazine, 6(113), 25-30 [in Russian].
- [6] Abekova, Zh.A., Oralbaev A.B., Berdalieva M., Izbasarova Zh.K. (2016). Tehnologija kriterialnogo ocenivaniya, metodika ee primeneniya v uchebnom process. [Techlogy of criteria assessment, methods of its application in the educational process] International journal of experimental education, 2-2, 215-218 [in Russian].
- [7] Allwright, D. (2003). Exploratory practice: Rethinking practitioner research in language teaching. Language Teaching Research, 7(2), 113–141[in English].
- [8] Andrade, M. S. (2006). International students in English-speaking universities: Adjustment factors. Journal of Research in International Education, 5(2), 131-154[in English].

Даулетова А.Б.

КЕРІ БАЙЛАНЫС- ТИІМДІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНІҢ НЕГІЗІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ЖОО-ғы сабақтардағы кері байланыстың ролі мен ұйымдастырылуы қаралады. Жоғары білім, білім беру процессіне қатысушыларының қарым-қатынас негізінде жасақталады, олардың әрқайсысы ортақ мақсатқа әрекеттенетін субъект те, басқа да тұлғаларға бағыттаушы объект те бола алады. Ал ортақ мақсатқа жетуде дұрыс және сауатты ұйымдастырылған кері байланыстың мәні зор, өйткені ол материалды меңгеру мен білім алушылардың қалыптасқан дағдыларының деңгейін, сонымен қатар ұсынылған және қрастырылған материалдың жетімділігін, тандалған әдістердің тиімділігін анықтауға, жалпы барлық білім процессінің мониторингін жүргізуге мүмкіндік береді. Мақалада кері байланыс құралдары, кері байланыс тәсілдері, бақылау жүргізудің түрлері және критериялды бағалау қарастырылған. Бұның барлығы оқытушы мен білім алушы қарым-қатынасын тиімді, қызықты, танымды процесске айналдыруға бағытталған.

Кілт сөздер: педагогикалық қарым-қатынас; оқу сабақтары; кері байланыс; оқытушы; студент; кері байланыс тәсілдері; өз ара бақылау; өз өзін бағалау; маман; бірлескен әрекет

Dauletova Aliya

FEEDBACK IS THE BASIS FOR EFFECTIVE COMMUNICATION EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. This article examines the role and organization of feedback in the classroom at the university. Higher education is created by the procedures of interaction between participants in the educational process, each of which simultaneously acts both as a subject pursuing common goals and as an object of orientation for other individuals. And in achieving common goals, an important role is played by correctly and competently organized feedback, which makes it possible to determine the level of assimilation of the material, the formation of skills among students, as well as the availability of the recommended and considered educational and methodological material, the effectiveness of the selected teaching methods, in general, to monitor the entire educational process in the whole and its subjects. The article discloses feedback tools, feedback techniques, various forms of control and criteria-based assessment aimed at turning the interaction between a teacher and a student into an effective, exciting and cognitive process.

Keywords: pedagogical interaction; training sessions; feedback; teacher; student; feedback techniques; mutual control; self-assessment; specialist; joint activity.

ӘӨЖ 37.018

ГТАХР 27.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).22

Жумагалиева А.Е., Есетов Е.Н., Кожаметова Л.А.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: lyako1990@gmail.com

ОҚЫТУ МЕН ОҚУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада жоғары және орта білім оқушыларының ақпараттық, коммуникативтік құзіреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған әдістер мен ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың сабақтарда қолдану маңыздылығы

көрсетілген. Білікті мұғалім үшін жоғарыда аталған білім түрлері: теориялық және тәжірибелік білімдер өзара тығыз байланыста болуы тән. Болашақ мұғалімдер математиканың жалпы заңдылықтары, әдіс-тәсілдерімен қатар оны оқушыға ұсыну, қазіргі уақыт талабына сай қашықтықтан оқыту технологияларын пайдаланып, түрлі интернет ресурстары арқылы түсіндіру әдістерінің маңыздылығы айтылған. Мұғалім өзі сабақ беретін пәнді ғана емес, сондай-ақ оқыту технологияларын қолдану арқылы осы пәнді жетілдіру тәсілдерін де біліп үйренеді. Аталған әдіс-тәсілдер мен есептердің берілу әдістемесі және олардың шығару жолдары, шығару жолының оқушыға түсінікті болуының әдістері мақалада көрсетілген.

Кілт сөздер: құзіреттілік; ақпараттық-коммуникациялық технология; ресурс; технология; әдістер; талдау; дәлелдеу; зерттеу; айналу денелері; цилиндр; SketchUp бағдарламасы; бейне; жазу.

Кіріспе

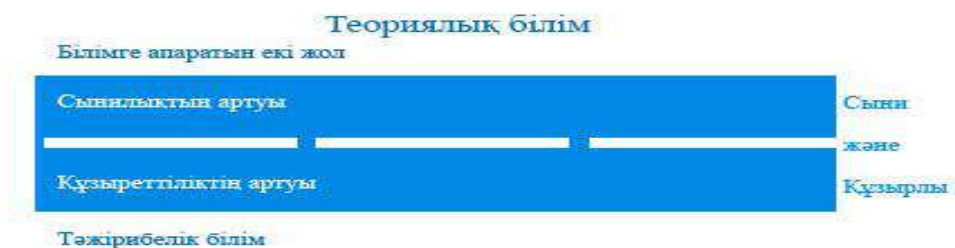
Қазақстанның білім беру саласындағы өзекті мәселелердің бірі - күтілетін нәтижелерге бағытталған жаңартылған білім мазмұнын игерген, қоғамдағы өзгерістерге икемді, жаңа ақпараттық технологияларды өз саласында қолдана алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Тұңғыш президентіміз өз мақаласында былай анықтайды - болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғы шарттардың санатында.

Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін де уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологилар жаңартылып отырады. Мысалы үшін Ұлыбританияда мұғалім мамандығын таңдап алған бүгінгі жастардың, өздерінің болашақ оқушылары сияқты, жеткілікті дәрежеде сандық сауаты бар, себебі олар өмір жағдайларының барлық аспектілерінде жаңа технологияның бар мүмкіндіктерін пайдалана отырып, сандық технологиялармен үнемі өзара әрекеттесетін ұрпақ өкіліне жатады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқушыларға ғылыми ұғымдарды түсіндіруді және олардың қабылдауын, түсінуін жеңілдетуге мүмкіндік беріп, мұғалімдерге сабақ беруде көмектесетін маңызды құрал болып отыр. Сондықтан оқыту барысында осы технологияларды ойланып қолдану қажет. Ұсынылған мәлімет мұғалімдерге оқыту барысында ғылыми жетістіктерді пайдалану, оқыту мен оқуды жетілдіру мақсатында жаңа сандық технологияларды қолдану бойынша көмек көрсетуге арналған [1, б.2-3].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Рефлексиялаушы кәсіпқойды даярлау жеке тұлғалық, жалпы мәдени білімділікті, кәсіби педагогикалық, тәжірибелік шеберлікті, сыныпта іс-әрекеттегі зерттеу жүргізу тәжірибесін және әлеуметтік, мінез-құлықтық ғылымдар саласындағы зерттеулерді білуді қажет етеді. Осы екінші деңгей бағдарламасы оқу мен оқыту туралы ғылыми-теориялық білімдерінің тәжірибелік сабақтар нәтижесінде алынған тәжірибелік білімдерден айырмашылығына ерекше көңіл аударады. Бұл ретте мұғалім даярлығының сапасы теориялық және тәжірибелік білімдердің бірлігін қажет ететіні ерекше атап көрсетілген. *(1-сурет)*

1-сурет - Тұжырымдамалық модель: Білім алушыларды оқыту

Білікті мұғалім үшін жоғарыда аталған білім түрлері: теориялық және тәжірибелік білімдер өзара тығыз байланыста болуы керек. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізген кезде теориялық және тәжірибелік білімдердің біртұтастығы оларды ойланып қолдануды қамтамасыз етеді, ал бұл оқыту және оқу үдерістерін жақсартуға жағдай жасайтын болады. Сабақта теориялық және тәжірибелік білімдерді қолданған кезде, анықтаушы фактор оқыту үдерісінің мазмұны, әдістемесі, технологиясы саласындағы білімнің қалыптасқандығы болып табылады.

Технологиялық білім – оқытудың видео, веб-материалдарға қол жеткізу және басқа да сандық бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану сияқты қосалқы құралдары туралы білім. Бұл білім технологиялық құрылғылар саласындағы жеткілікті білетіндіктерін де, оларды басқару үшін қажетті дағдыларды меңгеруді де меңзейді. Сандық технологияларға қатысты алғанда осы білімдер операциялық жүйелер және компьютерлік аппараттық құралдарды білуді, сондай-ақ мәтіндерді теру мен өңдеуге, электронды кестелер құруға мүмкіндік беретін бағдарламалық құралдардың стандартты жиынтығын, браузерлер мен электронды поштаны пайдалана алу қабілеті болып табылады. Сондай-ақ, технологиялық білім құрамына перифериялық құрылғыларды орнату және алып тастауды, бағдарламалық жабдықтау жүйелерін, құжаттарды құру және мұрағаттауды, басқада мүмкіндік жолдарын білу кіреді

Пән бойынша технологиялық білім-технологиялық білім мен пәндік білімнің өзара байланысының тәсілін білу. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар қолдану заттар туралы толық түсініктің қалыптасуына ықпал етпегеннің өзінде, қазіргі заманғы инновациялық технологиялар заттар туралы жаңа, алуан түрлі түсінік қалыптастыруды және осы түсініктерді басқарудағы ауқымды икемділікті қамтамасыз ете алады. Мұғалім өзі сабақ беретін пәнді ғана емес, оқыту технологияларын қолдану арқылы осы пәнді жетілдіру тәсілдерін де білуі қажет [2, 6.71-74].

Мысалы, жаратылыстану ғылымдары саласында желі арқылы қолжетімді көптеген модельдер бар. Модельдер жаратылыстану ғылымдарының немесе адамдардың әрекет етуі туралы мәлімет алуы үшін оларды ғылыми тұрғыдан модельдеу үшін, баламалы шарттардың және іс-әрекет жоспарларының болжамды шынайы әсерлерін көрсету үшін жиі қолданылады. Сонымен қатар модельдеу баламалы шарттардың және іс-әрекет жоспарларының болжамды шынайы әсерлерін көрсету үшін қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ модельдеу нақты жүйе, оған қол жеткізу мүмкін болмауына байланысты қолданыла алмаған жағдайда немесе мүлде жоқ болғанда қолданылады.

Үш білім саласының қиылысу ортасында технологиялық, педагогикалық және пәндік білім орналасқан. Бұл тәсілді тұңғыш рет 2006 жылы Кёлер мен Мишра қарастырды, олардың айтуынша, егер жаңа технология оқуды жақсарту жағына өзгертуге қабілетті болуға тиіс болса, онда жоспарлау үдерісі пән бойынша арнайы білімнің оқушылардың осы білімді қалай игеретінін түсінуімен бірге жүруін көздеуі керек. Оның үстіне Мишра және Кёлердің

пайымдауынша, барлық үш білім саласын өзара байланыстыра алаған мұғалім жоғары деңгейдегі кәсіпқой болып табылады (2-сурет).

Сонымен қатар зерттеушілердің айтуынша, осындай мұғалімдердің зертханада жұмыс істейтін ғалымдармен, бағдарламашылар сияқты технологиялық сарапшылармен немесе жаңа технологияларды пайдалану жөнінде білімдері жеткіліксіз тәжірибелі мұғалімдермен салыстырғанда кәсіби білімі анағұрлым ауқымды болады.

2 - сурет - Білім салалары

Технологиялық білім сыныпта АКТ-ны қолдану жөніндегі білімдерді қамтиды. Мектептегі технологияларға мыналар жатады:

- Теледидар бағдарламалары;
- Сандық теледидар;
- Интернет/ WWW;
- Ұялы телефон
- Ұтқыр қондырғылар;
- Компьютер/ноутбук;

Геометрия өзінің ерте даму сатысында Египетте жоғары дәрежесіне жетті. Б.з.д. бірінші мыңжылдықта геометриялық мағлұматтар египеттіктерден гректерге көшті. Мысалға көне египеттік мәдениеттің кейбір мүсіндеріне назар аударсақ: біз қолдарында цилиндр тәріздес заттарды байқаймыз. Менкаур фараон мен Хатор және Нома мүсіндерінің қолдарында Күн және Ай цилиндрлері болған.

Цилиндр деп тік төртбұрышты оның қабырғаларының бірінен айналдырғанда шығатын фигураны айтады. Элементтері: Тіктөртбұрыштың ОА және О1В қабырғалары параллель жазықтықтарда жататын тең дөңгелектер жасайды. Бұл дөңгелектер цилиндрдің табандары, ал олардың радиустары цилиндрдің радиусы деп аталады. АВ қабырғасы цилиндрдің осіне параллельболады, ол цилиндрдің жасаушысы болады, және цилиндрдің бүйір бетін жасайды. Цилиндрдің жасаушысы оның табан жазықтығына перпендикуляр. Жасаушының ұзындығы цилиндрге биіктік болады, ол табандарының арақашықтығына тең. Егер жасаушылары табандарына перпендикуляр болса, онда цилиндр тік дөңгелек цилиндр деп аталады. Мысалы оқулықтарда цилиндр тақырыбына төмендегідей мысал есептер берілген:

1) Табанының радиусы 4 м және биіктігі 6 м цилиндр берілген. Цилиндрдің осьтік қимасының диагоналін табындар.

2) Табанының радиусы 3 см, осьтік қимасының диагоналі 10 см цилиндр берілген.

а) цилиндрдің биіктігін табыңдар;

б) цилиндрдің осьтік қимасының ауданын табыңдар.

3) Шеңбер жазықтығына перпендикуляр кесіндінің бір ұшы шеңбер бойымен жылжиды.

Кесінді кеңістікте қандай фигураны сызып шығады? [4, б. 32].

Осы секілді есептерді шығару барысында педагог модельдеу әдісін қолдана отырып білім алушыларға түсіндірсе, есеп шығару анағұрлым тез әрі түсінуге тиімдірек болар еді.

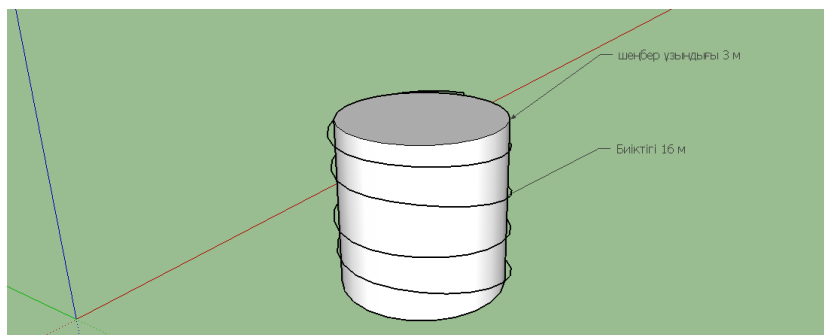
Зерттеу нәтижелері

Оқытудағы модельдеудің екі аспектісі бар: 1) модельдеу оқушының меңгеруі қажет мазмұн іспетті; 2) модельдеу оқу әрекеті, құралы іспетті, мұнсыз толық мәнді оқу мүмкін емес. Модельдеу көмегімен күрделіні қарапайымға, көрінбейтінді және түйсінілмейтінді көрінетінге, түйсінілетінге, белгісізді белгіліге келтіріп оқу, яғни, кез келген күрделі объектіні мұқият және жан жақты оқып білу мүмкіндігі туады. Модельдеу үшін бірнеше бағдарламалар пайдалануға болады. Солардың бірі Sketch Up бағдарламасы.

SketchUp – қарапайым үш өлшемді объектілерге қатысты модельдеуге арналған бағдарлама – мекеме, мебель, интерьер. SketchUp үш өлшемді графиканы жылдам редактрлеу мен құрудың нәтижесінде әйгілі болды. Архитектуралық графика мен интерьер дизайнына идеалды пакет. Кәсіби мамандарға сонымен қоса қызығушыларға жылдам үш өлшемді модель құруға ыңғайлы. Тәжірибелі архитекторлар, дизайнерлер, конструкторларға меңгеруге және қолдануға ыңғайлы құралдар. SketchUp бағдарламасы 3D-модельдеуге және дизайн күрделі есептерге қарапайым шешім ұсынады.

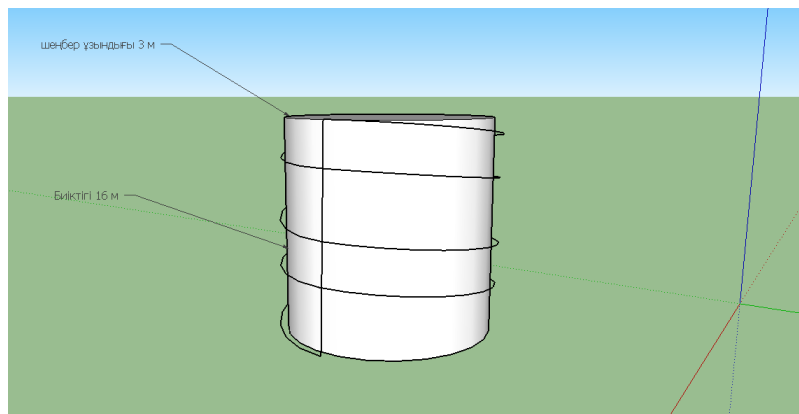
Модельдеуді қажет ететін мысал есептер

Суретте цилиндр формалы білікті айналдыра жіппен ораған. Білік биіктігі 16 см, цилиндр шеңберінің ұзындығы 3 см. Жіптің ұзындығын табыңдар.

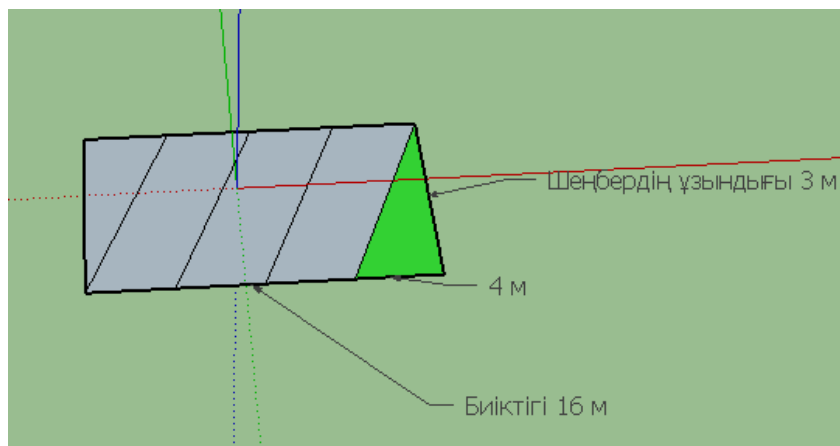
3-сурет - Цилиндрдің жалпы көрініс

Білім алушы түсіну үшін модельдеп барлық қырынан көрсетеміз.

4-сурет - Қию сызығын көрсету

Жіптің басталған жерінен дәл қиатын болсақ бізде жазықтық шығады

5-сурет - Жазықтықтың моделі

Модельдеу арқылы Пифагор теоремасы арқылы есептің жауабы шығады. Шеңбер ұзындығы 3 м болса, белгіленген тікбұрышты үшбұрыштың катетінің ұзындығымен тең, ал екінші катеті оралған жіп, цилиндрдің биіктігін тең 4 бөлікке бөлген болса, $(16/4=4)$ 4-ке тең болады. Гипотенузасын табу үшін:

$$c^2 = 4^2 + 3^2 = 16 + 9 = 25$$

$$c = 5$$

Модельде көріп тұрғаныңыздай дәл сол ұзындықта 4 қатар жіп, яғни $5 \cdot 4 = 20$.

Жауабы: **Жіптің ұзындығы 20 м.**

Қорытынды

Қорыта келгенде, жекелеген пәндерді оқытуға білім технологияларын ықпалдастыру мұғалімінің қарқынды дамуына, оқудың барлық үш аспектісін өзара байланыста белсенді қолдануына дайын болуын қажет ететіндігін және бұл оқыту мен оқу үдерістерін білікті түсіну көрсеткіші болып табылатындығын баса айту керек. Модельдеу - әлемді тану мен өзгертудің әдістерінің бірі. Ол сол әдістердің жаңа қызметтерін ашатын (микро-, макро-, мега әлемнің процестері мен құбылыстары, кибернетикалық және имитациялық модельдерді жасау, жүйелік техниканың тууы т.б.) модельдердің жаңа типтерін жасауға негіз болған ғылымның дамуымен байланысты кең тарады. модельдер құрудың және оларды сәйкес құбылыстар, процестер, объектілер жүйесі негізінде оқып білу әдістерінің жиыны; зерттеу объектілерінің сипаттамаларын біліп алу немесе анықтап алу үшін, басқаруды жақсарту немесе нұсқа жөнінде сәйкес болжамды тексеру үшін, жаңадан құрастырылатын объектілерді жасау тәсілдерін тиімді ету үшін модельдерді зерттеу нәтижесін пайдалану әдістерінің жиыны. Модель, нұсқаны табиғи жағдайларда зерттеу қандай да болсын себептермен қиын немесе мүмкін болмағанда, қандай да бір объектіні зерттеу процесін жеңілдету керек болғанда қолданылады. Әдістер модельдің сипатына, оны қолдану алаңы мен зерттеу мақсатына тәуелді; өзінің күрделілігі мен өлшемдері бойынша сол күйінде зерттеуге мүмкіндік бермейтін қандай да болсын объектілерді қайталап жасау. Модельдеу ғылым, техника, технология негіздері бойынша қабілеттерді дамытуға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ли П. И. Орта мектеп математикасын оқыту: / П.И.Ли. McGraw-Hill Education, 2009.
- [2] Гусев В. Геометрия: оқулық / В.Гусев, Ж.Қайдасов, Ә.Қағазбаева – «Мектеп»: Алматы, 2011.
- [3] Кенесбаев С.М. Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде мемлекеттік тілді оқытудың өзекті мәселелері / С.М. Кенесбаев // Республикалық ғылыми-әдістемелік on-line конференция материалдарының жинағы. - 2017. – 269 б.
- [4] Мұғалімге арналған нұсқаулық «Оқыту мен оқуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану». – Астана, 2016.
- [5] Епишева О.Б. Математиканы орта мектепте оқытудың жалпы әдістемесі / О.Б. Епишева // Мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал. -1997-Тобальск-271б.
- [6] Sketchup программасының сайты [Электрондық ресурс]. <https://www.sketchup.com/>
- [7] Геометрия сайты «GeoGebra Math Apps» [Электрондық ресурс]. <http://www.geogebra.org/>
- [8] Кокшарова Е.А. Оқушылардың кәсіби қызметі шегіндегі цифрлық технологияларды және электрондық білімдік ресурстарды трансформациялау және интеграциялау / Е.А.Кокшарова // Ғылым және перспектива – 2019. - №1, 21-33.
- [9] Горшкова А.В. Орта мектепте геометрияны саралап оқыту жағдайында дөңгелек денелердің қасиеттерін зерттеуде ақпараттық технологияларды қолдану: п.ғ.к дәрежесін қорғау автореф. / А.В. Горшкова – Орел, 2003.
- [10] Кругликов С.А. Ақпараттық технологиялар мен компьютерлік өнімдерді білім беру мақсатымен математиканы оқыту әдістемесі: п.ғ.к дәрежесін қорғау автореф. / С.А Кругликов – Москва, 2003.

REFERENCES

- [1] Li, P.I. (2009). Orta mektep matematikasin okitu [Teaching Secondary School Mathematics]. McGraw-Hill Education [in Russian].
- [2] Guseev, V., Kaidasov, Zh. & Kagazbaeva, A. (2011). Geometria [Geometry] Mektep: Almaty [in Kazakh].
- [3] Kenesbayev, S. M. (2017). Bilim беру mazmunin zhanartu shrnberinde memlekettik tilde okitudyn ozekti maselelri [Topial issues of teaching the state language in the context of updating the content education]. Respublikalyk gylymi-adistemelik on- line konfernciya materialdarynin zhinag – Proceedings of the Republican scientific-methodical online conference, 269 [in Kazakh].
- [4] Mugalimde arналған nuskaulik «Okitu men okuda akparattyk-kommunikacialyk tehnologialardy koldanu»[Teacher’s Guide «Use of information and communication technjlgies in teaching and learning»]-AEO «Nazarbayev Intellectual Schools» Center of Excellence – Astana, 2016 [in Kazakh].
- [5] Episheva, O. B. (1997). Matematikany orta mektepte okitudin zhalpy adistemesi [General methods of teaching mathematics in high school] – Tobalsk [in Russian].
- [6] Sait programmy SkecthUP [Site of program SkecthUp]. <https://www.sketchup.com> Retrieved from <https://www.sketchup.com>.
- [7] Sait GeoGebra Math Apps. Retrieved from : <http://www.geogebra.org/>
- [8] Koksharova, E.A (2019). Okitushylardyn kasibi kizmetry shegindegy cifrlyk tehnologialardy zhane electrondyk bilimdyk resurstardy transformacialau zhane integrasialay [Transformation and integration of digital technologies and electronic educational resources within the professional activity of teachers]. Gylım zhane perspektiva – Scince and perspective, 1, 21-33 [in Russia].
- [9] Gorshkova, A.V. (2003). Orta mektepte geometriany saralap okitu zhagdayinda dongelek denelerdyn kasiетterin zertteude akparattyk tehnologialardy koldanu [The use of information technology in the study of the properties of circular bodies in the context of differentiated teaching of geometry in high school]. Extended abstract of candidate’s thesis. Orel [in Russian].
- [10] Kruglikov, S.A. (2003). Akparattyk tehnologialar men komputerlik onimderdy bilim беру maksatyмен matematikany okitu adistemesi [Methods of teaching mathematics for the purpose of education

of information technology and computer products]]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].

Жумагалиева А.Е., Есетов Е.Н., Кожахметова Л.А.

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ И ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В предлагаемой статье подчеркивается важность использования информационно-коммуникационных технологий на занятиях, направленных на формирование информационно-коммуникативных компетенций студентов высших и средних учебных заведений. Вышеуказанные виды знаний характерны для квалифицированного учителя: теоретические и практические знания тесно взаимосвязаны. Помимо общих законов и методов математики, будущие учителя подчеркивают важность ознакомления с ней ученика, использования современных технологий дистанционного обучения и методов интерпретации через различные интернет-ресурсы. Учитель изучает не только предмет, который он преподает, но и то, как улучшить предмет с помощью обучающих технологий. В статье описаны способы изложения этих методов и проблем и их решения, способы сделать решение понятным студенту.

Ключевые слова: компетентность; информационно-коммуникационные технологии; ресурс; технология; методы; анализ; чтобы доказать; исследовательская работа; тела вращения; цилиндр; Программа SketchUp; видео; запись.

Zhumagalieva Aisulu, Yesetov Yerzhan, Kozhakhmetova Lyazzat

LEARNING METHODOLOGY USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TRAINING AND EDUCATION

Annotation. The proposed article emphasizes the importance of using information and communication technologies in the classroom, aimed at the formation of information and communication competencies of students of higher and secondary educational institutions. The above types of knowledge are characteristic of a qualified teacher: theoretical and practical knowledge are closely interrelated. In addition to the general laws and methods of mathematics, future teachers emphasize the importance of familiarizing the student with it, using modern distance learning technologies and methods of interpretation through various Internet resources. The teacher studies not only the subject that he teaches, but also how to improve the subject using teaching technologies. The article describes ways of presenting these methods and problems and their solutions, ways to make the solution understandable to the student.

Keywords: competence; Information and Communication Technologies; resource; technology; methods; analysis; to prove; research work; bodies of revolution; cylinder; Sketch Up program; video; recording;

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

UDC 82.091

MONTI 17.01.11

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).23

¹Umarova G.S., ²Doukarieva U.K.**¹West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan****²West Kazakhstan Innovation Technological University, Uralsk, Kazakhstan***E-mail: umarova_1959@mail.ru; altyngul.dauletbayeva@mail.ru*

THE INFLUENCE OF THE POETIC TRADITION OF PUSHKIN, ABAI

Annotation. The article discusses the influence of Pushkin's poetic experience on Abay Kunanbayev and his reception in the work of the Kazakh poet. The concept of "influence" is interpreted as a tradition of poetic techniques.

The literary term "reception" is perceived as the author's perception of the literary text of one literature of a work from another national literature. Reception also acts as an influence of fiction on the recipient's personality. The literary text is analyzed on the basis of its interpretation as a component of the system that interacts with the recipient.

The author analyzes specific works of Pushkin and Abai, traces the influence of poetic techniques, perceived by the Kazakh poet from his predecessor in Russian literature, as a tradition.

The article reflects the results of researchers of Kazakhstan literary studies on the problem of Abai's translations of works of Russian and European literature. The authors of the article put forward research options for this problem in the framework of comparative literary studies and in the framework of receptive aesthetics.

Keywords: Russian classical literature; reception; Kazakh literature; influence; tradition of poetic techniques; creative reinterpretation.

Introduction

One hundred and seventy-five years have passed since the birth of the poet, the founder of Kazakh realistic literature Abay Kunanbayev (1845-1904). The creative heritage of the poet, although it seemed that it was sufficiently studied by literary critics, starting with the works of M. O. Auezov, still continues to arouse interest in the aspect of the history of both national and world literature. Of course, much has been written during this time about the poet's personality, his worldview, original works and those that Abay translated into his native language. Abay is a bright phenomenon in the spiritual culture of Kazakhstan. But the mystery of the phenomenon of Abai, a man of the nineteenth century, who absorbed the best experiences of the predecessors of Russian and Eastern poetry, continues to arouse interest even now.

Research materials and methods

This article attempts to explore the features of Abay's talent as a word artist, who was influenced, first of all, by the first Russian poet A. S. Pushkin, as well as by M. Y. Lermontov and I. A. Bunin. This aspect of reception has been repeatedly covered by literary critics. We will try to summarize the results of previous research, Express our hypotheses on this problem of influence on

the formation and development of the creative phenomenon of Abay, his path to artistic realism in the framework of comparative literary studies.

Speaking about the influence on the formation of Abay as a poet, akyn, we will understand, in accordance with V. M. Zhirmunsky [1], the influence as a tradition of poetic techniques.

The history of world literature is known for the influence of Shakespeare on romantics, on literature of different directions, times and peoples. Researchers have repeatedly proved that Goethe's legacy influenced the work of Russian writers at different stages. In the rich and complex, and sometimes historically contradictory heritage of the great classics of the past, according to Zhirmunsky, writers belonging to different literary trends and different social groups in different historical eras found certain aspects and elements that meet the current challenges of our time, helping to find solutions to them.

We believe that Abay, at a turning point in the history of the Kazakh people, when there was a conflict between the individual and society, the poetry of Russian literature, first of all, the poetic experience of the geniuses Pushkin and Lermontov, and through them the classics of world literature, Byron and Goethe, helped to find answers to his questions. At the same time, it was their poetic experience that helped akyn improve the image of the inner world of personal experiences. Influenced by the poetic experience of the classics of Russian and world literature, Abay displays everyday conflict and psychology generated by the influence of the environment and social relations, the relationship between a man and a woman. For the first time in the history of Kazakh literature, Abay opens the inner, full of contradictions, secret world of a woman; depicts the secret life of a person, creates unsurpassed landscape lyrics.

The influence of Pushkin, Lermontov, Bunin on Abay is found in the ideological and psychological content, in motives and plots, in poetic images and situations, in the choice of new genres not previously known in Kazakh literature, in the features of artistic style. At the same time, there are, of course, very significant differences associated with the peculiarities of the socio-historical development of the Kazakh society, the national picture of the world, and the individual talent of akyn. It is assumed that the comparison of Abay's work with the poetry of Pushkin, Lermontov, Bunin, with their influence on the work of the Kazakh poet, taking into account literary, national and international traditions, will contribute to the knowledge of the creative individuality, uniqueness of the Kazakh genius and its place in the overall development of literature, national and world.

Any literary influence, according to Zhirmunsky, is associated with the social transformation of the borrowed image. The scientist calls the creative processing and adaptation of the borrowed image to the social conditions that are a prerequisite for interaction social transformation. The same transformation is carried out in relation to the originality of the national character at a certain historical time, to the national literary traditions, to the ideological and artistic style of the borrowing author.

The transfer of the "alien" to a new environment does not lead to a distortion of the sample, but to the emergence of a new and different legitimate phenomenon. The influence of an alien element, according to herder and later on Veselovsky, is always determined by the level of the environment that it affects, and the readiness of that environment to perceive the "alien". The so – called "cultural law" is triggered - "duality of educational elements" (i.e. one's own and another's") [2].

Touching upon the problem of the influence of Russian poets on the creative personality of Abai, we also talk about reception, which is understood as a category of receptive aesthetics of literary theory. It proves the dependence of the author's reception on a specific historical epoch, national culture, and individual characteristics of the recipient.

The reception of socio-cultural phenomena is due to the perception of cultural heritage, in particular the works of Russian classical literature, since literary texts of A. S. Pushkin and ending with Russian poetry of the silver age. In this regard, the literary texts of the authors of Russian

literature translated into Kazakh become a fact of reflection not only of the original authors, but also of those who made these translations. The translator's reception is a kind of reaction of the writer, in our case, the first Kazakh akyn.

Thus, the complex of ideological and artistic representations that Express the author's attitude to the realities of contemporary reality is understood as a reception. In the context of the article on the reception of Kazakh akyn to the works of Russian classics, we will try to state the idea that, according to R. Ausu: "an essay is an irritant that excites every reader with a sea of thoughts and emotions caused by their experience." Jauss (1921-1997) emphasizes that "multiple experiences never coincide with the author's experiences" [3].

Within the framework of receptive aesthetics, we will try to look at the translations of Russian classical literature into Kazakh as a problem of artistic communication, as a theoretical understanding of artistic perception.

Within receptive aesthetics, to motivate the translation of the story "Blizzard" by A. S. Pushkin evidence Shakarim by Kudaiberdieva in the Kazakh language poem, poetic form, i.e. Kazakh poet used the story of Pushkin's text, but changed the genre from prose to poetry, so familiar to the Kazakh reader at the time.

In receptive aesthetics, according to V. Iser, "the work resembles an arena where the reader and the author participate in the game of imagination", "the potential text is immeasurably greater than any of its individual implementation" [4].

We proceed from the idea that the author's reception is carried out based on the realities of contemporary reality for the writer, the recipient's life and spiritual experience, and his / her reference to literary texts.

Research result

So, the works of A. S. Pushkin appeared for the first time in the history of Kazakh literature in the translation of the classic of Kazakh literature, Abay Kunanbayev. According to K. Zhumaliyev, he started translating in 1882 [5]. In total, the Kazakh poet translated more than 50 works from Russian classical literature. Among them are lyrical, prose works – in the poetic version, fables. Only I. Krylov's fable "the Crow and the Fox" was translated by Abai in two versions.

Abai translated "Tatiana's letter" "from the novel in verse" Eugene Onegin " into Kazakh in 1887 – 1889. Until that time, "Eugene Onegin" was translated only into Azerbaijani in Eastern literature. Abay became the second. Moreover, such a creative appeal was a call of the soul, and not a formal matter related to the anniversary of Pushkin, as was done later (in 1899) on the initiative of Russia for the Eastern reader. Many Turkic peoples, including the Kirghiz, Tatars, and Uzbeks, first "discovered" the genius of Pushkin thanks to Abai. Abay composes music for his translation. As a result, "Tatiana's letter", consisting of 4 parts with different numbers of stanzas, translated by Abay as "Tatyanany Onegin zhazgan khaty" from 19 stanzas, becomes a favorite musical work of Kazakh youth.

The appeal of the Kazakh classic to Pushkin's masterpieces, we believe, is dictated by the fact that he was attracted by the purity of Tatiana's soul, Pushkin's skill in transmitting the most subtle and intimate movements of the female soul. Tatiana was endowed with moral purity, nobility, and spiritual integrity. After all, in Pushkin's novel, thought and feeling, reason and action mean the same thing to the heroine. Pushkin emphasized her deep mind. All this, we believe, and attracted the attention of Abay in the image of Tatiana.

We agree with the opinion of A. S. Kalmurzaev, who stated that "the great Kazakh poet appreciated the beauty of the human soul and admired it... Abayev's ideas about the beauty of women are very consonant with Pushkin's description of the beauty of Mary from the poem "Poltava". This indicates the closeness of the aesthetic views of the two great poets of the Kazakh and Russian peoples.

Abay, a hot price tag and worshiper of the true beauty of a person, is the main criterion in the assessment of people's humanity. He always stood out for the true beauty of people, the full harmony of the form and preservation, the unity of domestic and foreign capacities of a person. "At the same time, the assessment of the female beauty of Abay on the first plan reveals the internal preservation of a person, which is reflected in his character, in his attitude to the surrounding activity" " [6]."

According to our research, the creative transfer of Pushkin's work "Tatyana Onegin", not the entire novel "Eugene Onegin" is Abaemotized, that he replaced the rich domestic world of heroin, his intuitive wisdom, the psychological state of Onegin, which afflicts loneliness in the soul does not affect the surrounding and does not affect the time. In the image of Tatiana in Kazakh poetry, the archetype of the female image is intertwined. The plot of tragic love, such love of Tatyana, already and Onegina, was a sign of respect for folk folklore. According to the multi-ethnic tradition, lyric-epic poems ("goats-Korpesh and Bayan-SLU", "Kyz Zhibek" and others.), traditional Kaimaitysov (poetic compositions between a girl and a girl), genres of singing folklore – Zhar-Zhar (wedding songs). At the same time, Pushkin's image of Tatiana attracted the greatest attention of the Kazakh poet in the plot with her courage to talk about her love, her wisdom.

"I don't know," he said, " but I'm sure it's a good idea." He believes that the transition to the Kazakh "letter of Tatiana", Abay "fears the complexity of the culture interaction process". S. A. Fomichev notes his wisdom, that his recognition of Tatyana suggests, according to his time, in the French language, but Abay's knowledge of the foreign language letter of the heroine remains for the text of a good translation. For Abaya it is very important to introduce Tatyana, who has a lot of work to say about her feelings. In his speech, Abay, according to the interlocutor, made a number of purchases of Kazakh heroin lyric-epic poems, which are useful for your happiness, for your love. At the same time, Fomichev, in such a way to understand the image of Tatiana, Abaem puts a solid character of cultural relations.

It is possible to add that the transfer of "Tatyana's work" by A. Pushkina has already produced such a furore among poklonnikov's poetry in the Kazakh era, as well as the first in Russian literature of the XVIII century of the sentimental story of N. Karamzina. "A. Bestuzheva-Marlinsky recalled: "" Karamzin came from the borders of full reserves of heart, and his "" poor Lisa"", his sensual journey в all heads were raised""." Abay, thanks to the Russian classics, opened the secret world of women's souls in Kazakh literature. According to the results of our research, Abai introduced the genre of the work into the poetry of Kazakh literature. As a result, the production of "letter to Abdrakhman on behalf of Kakitai" ("letter to Abdrakhman Kakitaya Abdrakhmanu", 1892-1893 – Perev.G. U.) [8,p.155].

We still need to think about the translation of episodes of Pushkin's novel – "Tatyana Onegin's letter", "Onegin's word in Death"/ "The Premonition word", "Lensky's monologue"/"Lensky's word", "Onegin's monologue"/"Onegin's word" –the happiness of the soulful state of one person Onegina the world view of the poet Abaya, who has already experienced disappointment, the uniqueness of his creative personality.

The influence of Pushkin's poetic experience on Abay and the second reception in the quality of a reader and creative personality was manifested in his own form of reaction to the poet as a complex of idiosyncratic representations that express his attitude to the realities of modern life. Thanks to the study of Pushkin's experience of Abay, the first in his native national literature refers to psychology as a good method. Production of" Eugene Onegin "Pushkin became" arena "for Abay, where the reader (Abay) and the author (Pushkin)"participate in the game of war". Therefore, Abay summarizes his option at the end of Pushkin's Life, which is not in the original. Kazakh poet pishet spontaneity "Onegin's word in death" ("the premonition of Onegin", 1887-1889 – Perev.G. U.), consisting of 4 stanzas.

*Бойым тұр дал болып ұйып,
Көңілім жүр құс болып шүйін.
Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіпін жүз есе күйін.*

...Сен ақылмен көңіліңді

Тыйып, жеңдің бойыңды [8, p.115].

The hero tells about his love for a beloved and loving woman who managed to overcome her feelings with reason, rejecting him, the beloved.

Onegin Abaya chooses death, because life without love, moreover, when there is no longer a loving father and mother, is meaningless. According to Abay's perception, a deep sense of love in a person's life fills and brightens it with meaning. Psychologism, as perceived by Pushkin's poetic experience as an artistic tool, helps Abay through speech, the inner monologue of the hero Onegin himself to reveal his rich inner world, to feel not only the understanding of the essence of life by the character, but, above all, by the author, the Kazakh akyn.

As a result, contact with the poetic experience of Pushkin helped Abai create an image of a tragic personality not only of the literary hero Onegin, but also being in other later works a reflection of the fate of the poet himself and the talented son of Abdrakhman, who passed away early. Abai's development of psychologism as an artistic tool, in our view, raised Kazakh literature to the level of world literature.

Free translations from "Eugene Onegin" convey the pathos of the novel accurately and completely, so the cycle of eight poems is perceived as an independent whole work. Abay's epistolary work, based on the translation of Eugene Onegin by sh.Yeleukenov, can be considered the first work in Kazakh literature related to the genre of the novel. Professor sh. R. yeleukenov States that the epistolary work "Onegin – Tatiana" by Abay, created on the basis of the translation of "Eugene Onegin", can be considered the first work in Kazakh literature related to the genre of the novel. According to the Professor, Abay is at the origin of the formation of the novel genre in Kazakh prose. The author of the study believes that Abay did not intend to translate Pushkin's novel as an encyclopedia of Russian life. He was interested in the inner world of the characters. The epistolary work "Onegin – Tatiana" by Abay, according to Yeleukenov, also appeared on the experience of Kazakh reality: girls and zhigits wrote letters of recognition to each other [9, p. 228].

The Kazakh prose writer, translator, and publicist Gerold Belger (1934-2015) interprets Abai's "inescapable craving for Pushkin's work" in his Mature age. "You can imagine how carefully and thoughtfully he read the novel "Eugene Onegin", on the one hand, studying him Russian society and Russian life, language, the soul, the culture of the people who, steppe peoples, imperiously beckoned; on the other hand, carefully choosing from the "encyclopedia of Russian life" such fragments and motifs that, when translated into Kazakh, would be accessible, understandable and effective in an aesthetic, educational sense for the Kazakh environment of the late XIX century. Pursuing these goals, Abay very creatively original – then exactly, then freely, then following the original, then allowing himself some deviations justified by the perception of the steppe, – translated, rearranged, reproduced, recreated seven passages from "Eugene Onegin", of which such as "letter to Tatiana Onegin" ("Amal zhok, kaitym bildirmey...") and "song of Tatiana" ("Taniri koskan Zhar Edin, sen..."), set to music by Abai, became a masterpiece of Kazakh poetic art and instantly spread throughout the steppe, as a blood-related, national creation" [10].

Abai's translations of Pushkin's works mostly preserve the visual means of the original, " writes researcher K. Zhumaliyev[5]. They give an excerpt of Onegin's description, where the number of stanzas and lines is also observed.

We are of the opinion that Abai did not set himself the task of translating episodes from Pushkin's novel verbatim. Kazakh poet that was not so important, he was fascinated by the artistic world of the Russian classics, world view of people from different national culture, but in tune with the thoughts, views and Outlook of the akyn. They are closely related to the nature of the author's reception from a specific historical era, national culture and individual style of Abai himself.

Kazakh classic Abai Kunanbayev, who experienced deep dissatisfaction with the reality of his time, bitterness of misunderstanding by others, loneliness at the time of the flowering of his work, was more close to the poetry of another Russian poet, M. Y. Lermontov (1814 – 1841). Abai has translated more than 30 works by Lermontov. Abai's works of the Russian poet were translated brilliantly, with a genuine poetic genre, with insight into the content and form. Lermontov's works interested Abai with their similarity of motives, their inexplicable consonance of the soul. "Abai had a special reverence for Lermontov's poetry, – writes researcher Z.Akhmetov. – He was especially close to the Russian poet, in spiritual kinship with him. It is no exaggeration to say that having become imbued with sympathy for Russian poetry, Abai found the greatest spiritual harmony in Lermontov" [11, p. 177].

In the aspect of considering the influence of Russian poetry and the reception of Abai on it, his translation of I. Bunin's poem "Korkytpa meni dauyldan" [8, p. 146] is significant, which is closer in historical and biographical date than Pushkin and Lermontov. Bunin attracted Abai, we think, by an artistic reflection of the feelings of a person disappointed in life, for whom it passed senselessly, as if in a foreign land, being simultaneously in his own environment: ...Kaigy kat-Kabat,/Karap turmyn senderge,/Atasy Baska, Ozi zhat,/Zhalgyz zhansha zhat zherde//The soul is full of sorrow,/I look at you,/as if the fathers are not native,/a Round orphan in a foreign land (free translation – G. U.).

Conclusion

Almost all the works of Pushkin, Lermontov, Bunin, translated by Abai, are striking in their consonance with the moods, worldview of Abai, proximity to the main motives of his own works. Nevertheless, it was Pushkin's poetic experience that most of all contributed to the enrichment of Abai's artistic style with the tradition of poetic techniques.

Pushkin's artistic texts "aroused a sea of thoughts and emotions" in the Kazakh classic Abai. Abai's perception of the "alien" in Pushkin helped him to use the so – called "cultural law" - "duality of educational elements", enriching not only his own style, but also the entire Kazakh literature.

REFERENCES

- [1] Zhirmunsky, V. M. (1960). Problems of comparative historical study of literature.- news of the USSR Academy of Sciences. Department of literature and language. – VOL. XIX. Issue 3. – M.[in Russian].
- [2] Veselovsky, A.N. (1989). Historical poetics. – M.: Higher school, http://biblio.imli.EN/images/abook/teoriya/Veselovskij_A._N._Istoricheskaya_poetika._1989.pdf [in Russian].
- [3] Jauss, H. R. (1967). Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft. – Konstans. http://uchebnikirus.com/literatura/retseptivna_estetika [in English].
- [4] Iser, W. (1970). Appellstruktur der Texte: Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa. – Konstans. http://uchebnikirus.com/literatura/retseptivna_estetika[in English].
- [5] Zhumaliev, K. (2010). Abay adamlari and any tili/Abay's translations and style. [Abay's translations and style. Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abay poetry]. – Vol. 2. – Oral: Agartushy [in Kazakh].
- [6] Kalmyrzaev, A. S. (1979). Aesthetic in Abay's work. – Alma-ATA. [in Russian].
- [7] Fomichev, S. A. (2003). Pushkin and Abay./ <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=291>
- [8] Abay, (Ibrahim) Kunanbayuly (2005). Syromalabar EC Tommy toly inay [Poems and translations]. – Almaty: zhazushy. – Vol. 1. [in Kazakh].

[9] Eleukenov, Sh. (1999). Sullia LK. // Tolgau-essay Chia, go, pasalar, Debi son surrealer. / A: Bilim. – Today's girl expectant mother kun marasigan. [Pushkin Zhane Abaydyn epistolarlyk novels.] [in Kazakh].

[10] Belger, G. (2001). Quiet conversation at a noisy crossroads. Essay. – Almaty: Arys publishing house [in Russian].

[11] Akhmetov, Z. (2008). Abay and Lermontov: Essays. – A.: Orda [in Russian].

Умарова Г.С., Доукариева У.К.

ПУШКИННИҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ АБАЙҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада А.С. Пушкиннің ақындық тәжірибесінің Абай Құнанбаевқа әсері және оның қазақ ақыны шығармашылығындағы рецепциясы туралы мәселеде қарастырылады. "Әсер ету" ұғымын поэтикалық техниканың дәстүрі ретінде түсіндіру берілген.

"Қабылдау" әдеби термині автордың бір әдебиеттің көркем мәтінін басқа ұлттық әдебиеттерден қабылдауы ретінде түсіндіріледі. Қабылдау сонымен қатар алушының жеке басына көркем әдебиеттің әсері ретінде әрекет етеді. Көркем мәтін оны реципиентпен өзара әрекеттесетін жүйенің құрамдас бөлігі ретінде түсіндіру негізінде талданады.

Пушкин мен Абайдың нақты шығармалары талданады, әсері поэтикалық техниканың дәстүрі ретінде байқалады, оны қазақ ақыны орыс әдебиетінде өзінен бұрынғы ақыннан қабылдады.

Мақалада қазақстандық әдеби сынды зерттеушілердің Абайдың орыс және еуропа әдебиеті шығармаларын аудару мәселесі бойынша нәтижелері көрсетілген.

Салыстырмалы әдебиеттану аясында және рецептивті эстетика аясында осы мәселенің авторларының зерттеу нұсқалары ұсынылды.

Кілт сөздер: орыс классикалық әдебиеті; рецепция; қазақ сөз өнері; әсер ету; поэтикалық қабылдаулар дәстүрі; шығармашылығында өзінше қабылау.

Умарова Г.С., Доукариева У.К.

ВЛИЯНИЕ ПОЭТИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ ПУШКИНА НА АБАЯ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о влиянии поэтического опыта А.С.Пушкина на Абая Кунанбаева и его рецепции в творчестве казахского поэта. Дается трактовка понятия «влияние» как традиция поэтических приемов.

Литературоведческий термин «рецепция» воспринимается в качестве восприятия автором художественного текста одной литературы произведения из другой национальной литературы. Рецепция выступает и как влияние художественной литературы на личность реципиента. Художественный текст анализируется на основе трактовки его как компонента системы, находящейся во взаимодействии с реципиентом.

Анализируются конкретные произведения Пушкина и Абая, прослеживается влияние как традиция поэтических приёмов, воспринятых казахским поэтом от предшественника в русской литературе.

Отражаются результаты исследователей казахстанского литературоведения по проблеме переводов Абая произведений русской и европейской литературы. Выдвигаются варианты исследований авторов статьи данной проблемы в рамках сопоставительного литературоведения и в рамках рецептивной эстетики.

Ключевые слова: русская классическая литература; рецепция; казахская словесность; влияние; традиция поэтических приёмов; творческое переосмысление.

УДК 82.091

МРНТИ 17.01.11.

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).24

Умарова Г.С., Уразова А.М.**Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail: umarova_1959@mail.ru; urazova_aaa@mail.ru***КОНСТАНТА «ДЕД» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Аннотация. Объяснена актуальность исследования константы «дед» в литературоведении. Указаны и мотивированы выборы биографического и сравнительно-исторического методов исследования. Изложены результаты объяснения термина «константы», так называемые устойчивые культурные формы, присутствующие в поэтике художественного стиля писателей, поэтов.

Предпринята попытка сравнительного анализа литературных констант как культурных доминантов. Культурные доминанты, константа «дед» в художественных текстах русской и казахской прозы функционируют в сфере художественного речевого мышления самого героя и персонажей, контактирующих с главным героем. Содержимое константа «дед» тесно связано с особенностями мировосприятия главного героя и остальных персонажей; с происходящими в их сознании процессами.

Проведено сопоставительное изучение литературных констант традиционного русского и казахского сознания по восприятию образа деда, проделана попытка описания полученных результатов. Доказывается мысль о том, что константа как художественный концепт «дед» имеет неизменные и переменные части, отображенные в произведениях современной русской и казахской прозы, где проявлены еще индивидуально-авторское осмысление сущности образа деда.

Понятие «литературные константы» использовано с опорой на особенности фиксации наиболее важных и существенных результатов художественно-эстетического осмысления действительности.

Ключевые слова: константы; литературные константы; художественный образ; концепция; традиционное сознание; русская и казахская проза; художественно-эстетическое осмысление.

Введение

В современной ситуации вхождения в глобализацию всего мира, когда размываются границы устоявшихся традиционных представлений о мире, семье, духовных началах жизни, перед человечеством возникают проблемы культурного кризиса, актуальным становится вопрос о передаче молодому поколению культурного наследия, традиций, обычаев, правил поведения. Они же, культурное наследие, традиции, обычаи, правила поведения людей в быту сохранены художественной литературой, авторы которых осмысливают культуру своего народа. Это так называемые устойчивые культурные формы, или константы, присутствующие в поэтике художественного стиля писателей, поэтов.

В художественных текстах национальных литератур присутствуют константы, оказывающие воздействие на мировоззрение человека, на развитие общества, на художественное сознание. Константы могут выполнять роль культурно-исторических образцов, которые, в свою очередь, могут вступать в творческий диалог с другими

константами. Константы в художественной литературе представляют собой значительный аспект национального самосознания, фиксируются в слове, в системах идей и образов. В ходе развития истории подвергаются иногда трансформации, приобретая символический смысл, наполняясь смысловыми ассоциациями. Такой константой в русской и казахской литературе, как и во всей мировой, является констант, связанный с восприятием, совокупным представлением образа деда разной культурой, писателями. Данный констант играет немаловажную роль в развитии общества, культуры.

В контексте статьи излагаются результаты исследования константа «дед» в русской и казахской литературе.

Материалы и методы исследования

Использованы биографический метод, способствующий пониманию творчества писателя, созданию им рассматриваемого произведения в определенный период творчества. Сравнительно-исторический метод предполагает осмысливание сложного взаимопроникновения и пересечения исследуемого константа с другими константами, оказывая помощь в восприятии художественной ткани исследуемого текста.

В современном литературоведении категория константности относится к числу недостаточно разработанных в литературоведении (Р.Я.Клейман) [1]. Вместе с тем, растет в последнее время интерес к осмыслению константности. Тем и объясняется актуальность исследования.

В ходе работы над исследованием темы диссертации проведен сравнительный анализ литературных констант как культурных доминантов, функционирующих в сфере художественного речевого мышления. Понятие «литературные константы» использовалось с опорой на особенности фиксации наиболее важных и существенных результатов художественно-эстетического осмысления действительности писателями разных литератур. Литературные константы на рубеже XX-XXI веков осмысливаются как эстетические явления, обнаруживающие в то же время глубинную связь с особенностями мировосприятия, с происходящими в сознании человека процессами.

Результаты исследования

Теоретическое осмысление понятия «констант» основывается на результатах научных исследований Ю.Степанова [2]. Ученым утверждается, что «концепты» не требуется создавать заново, они уже есть, – они «константы». Константа в культуре – это концепт, существующий постоянно или, по крайней мере, очень долгое время. Другое значение термина «константа» – «некий постоянный принцип культуры». «Константы» не значит «предвечные» – когда-то их не было, но, с тех пор, как они появились, они есть всегда. «Константы» не значит также и «неизменные» – в них есть неизменная и переменная части.

Все базовые концепты рассматриваются как константы. Концепт – основная ячейка культуры в ментальном мире человека. [2, с. 84].

Константы как ключевые слова в языковой картине мира выступают универсалиями цивилизации. Литературные же константы понимаются в качестве культурных доминант, функционирующих в сфере художественного речевого мышления. Они фиксируют наиболее важные и существенные результаты художественно-эстетического осмысления действительности. [3, с.126].

Изучение литературных констант, его методология впервые разрабатывалась в XIX веке в работах представителей русской сравнительно-исторической школы. В XX веке изучение этих феноменов проводили основоположники школ исторической поэтики, мифопоэтики, структурно-семиотического и интертекстуального методов.

Литературные константы на рубеже XX и XXI веков осмысливаются как эстетические явления, обнаруживающие в то же время глубинную связь с особенностями мировосприятия,

с происходящими в сознании человека процессами. Современный исследователь Романенко А. считает, что изучение литературных констант с учетом их ментальной природы может осуществляться как междисциплинарное исследование в парадигме современной научной мысли через интеграцию смежных научных дисциплин, разных областей знания. Им приводятся рассуждения Н.В.Володиной о том, что в современной гуманитарной науке существует гипотеза о наличии «некоего устойчивого пласта психики, который включает в себя определенные мыслительные модели. В то же время эти мыслительные модели по-своему, индивидуально реализуются в творчестве каждого писателя, создавая его неповторимый художественный мир. Важная при создании любого концепта роль субъекта приобретает особую значимость в том случае, если этим субъектом оказывается писатель».

Анализ литературных констант, созданных художественными интенциями создателя литературных произведений и связанных с его психоментальными особенностями, проведенных А.Романенко, позволяет ему сделать вывод: литературные константы могут изучаться когнитивистикой. В доказательство своих рассуждений им приводятся факты, что на рубеже XX и XXI веков возникает новое направление – когнитивное литературоведение. Приводятся высказывания Л.В.Витковской, что «когнитивизм в литературоведении представляет реальный аппарат анализа эстетически значимых текстов...не менее действенный, чем формализм или структурализм» [4, с.17].

На вопрос, какой термин использовать для обозначения литературных констант на границе когнитивистики и литературоведения, автор исследования за ответом обращается к Н.В.Володиной. Она полагает, что название этим константам может быть дано по аналогии с термином, активно используемым в области философии, психологии, культурологии, когнитивной лингвистики – «концепт». «Концепт как литературоведческая категория еще недостаточно полно осмыслен, что приводит к употреблению термина без учёта его специфического смыслового наполнения».

В сфере литературоведения Романенко предлагает разграничить понятия «концепт» и «литературный концепт». Из множества трактовок понятия «концепт» им предлагается лингвокогнитивная трактовка концепта как единицы «ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знания и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти... всей картины мира, отраженной в человеческой психике». [5, с. 90].

Трактовка «художественного концепта» дается двумя полярными взглядами в понимании данного феномена. Беспаловой О.Е., Болотновой Н.С., Тарасовой И.А. художественный концепт рассматривается как «единица сознания поэта или писателя, получающая репрезентацию в художественном произведении или совокупности произведений и выражающая индивидуально-авторское осмысление сущности предметов или явлений. [3, с. 127]. Другое восприятие понятия «художественный концепт» у Л.В.Миллера. «Художественный концепт»им воспринимается как «сложное ментальное образование, принадлежащее не только индивидуальному сознанию, но и психоментальной сфере определенного этнокультурного сообщества», «универсальный художественный опыт, зафиксированный в культурной памяти и способный выступать в качестве фермента и строительного материала при формировании новых смыслов». [6, с. 41-42].

Таким образом, соглашаясь с выводами Миллера, полагаем, что художественный концепт в художественной прозе представляет собой ментальное образование, которое, помимо индивидуально-авторского компонента, включает элемент коллективного надличностного опыта, ретранслятором которого выступает сознание писателя.

Художественный образ и художественный концепт, по мнению И.А.Тарасовой, являются взаимодополняющими единицами авторского сознания. В обоснование своих

суждений исследователь приводит гипотезу многоуровневого кодирования информации американского психолога Р.Солсо: «...информация кодируется образно на одном уровне обработки, тогда как на другом, вероятно, более глубинном, она кодируется концептуально. В таком случае ментальный образ как ступень развертывания концепта, а образ речевой – как способ его проявления». [7, с. 267].

Следуя утверждению, что художественный образ как элемент художественного текста является одной из возможных языковых репрезентаций художественного концепта, обращаемся вслед за Романенко к рассуждениям Ж.Масловой. По мыслям исследователя в работе «Поэтическая картина мира и её репрезентация в языке», «за счет связи образа и концепта происходит индивидуальное понимание и открытие новых смыслов. Поэтому художественный (поэтический) образ и художественный (поэтический) концепт соотносятся как видовое понятие с родовым, и их необходимо различать». [8, с.163].

Понимание литературных констант воспринимается нами как культурные доминанты, функционирующие в сфере художественного речевого мышления, как художественные концепты в трактовке ментального образования, вербализованного в пространстве художественного текста. Оно включает помимо индивидуально-авторского компонента элемент коллективного надличностного опыта, ретранслятором которого выступает сознание писателя, поэта. Художественный концепт воспринимается в качестве единиц «ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знания и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти... всей картины мира, отраженной в человеческой психике».

Говоря о традиционном сознании же русского и казахского этносов, мы исходим из положения, что это те составляющие этого сознания, которые достаточно отчетливо присутствуют в представимых для нас аспектах за последние два столетия в жизни народа. Архетипическое само по себе – не содержательная характеристика явлений, а только их отвлеченно-формальное структурирование.

Итак, литературные константы традиционного русского и казахского сознания по восприятию образа деда мы исследовали в повестях М.Горького «Детство» [9] и Б.Момыш-улы «Восхождение к отцу» [10].

Традиционное русское сознание по восприятию образа деда представлено в русской классической литературе М.Горьким в «Детстве». Образ деда читатель представляет со слов внука. По восприятию внука дед был ростом «под руку матери мальчика», шагал мелко и быстро». В семье деда все строго подчинялось его воле, даже дети становились тихими при его появлении. Сыновья настойчиво требовали раздела имущества у отца, но дед им не позволял делать этого. «Дом деда был наполнен горячим туманом взаимной вражды всех со всеми; она отравляла взрослых, и даже дети принимали в ней живое участие».

Этот эпизод убеждает нас в том, что в традиционном сознании простого русского человека конца девятнадцатого столетия дед был главным в семье, чьему мнению никто не смел перечить. Все подчинялось его решению.

Наблюдательный внук замечает, что «дед следит за ним умными и зоркими зелеными глазами», и поэтому мальчик боялся его. Внуку казалось, что «дед злой; он со всеми говорит насмешливо, обидно, подзадоривая и стараясь рассердить всякого».

– Эх, вы-и! – часто восклицал он; долгий звук «и-и» всегда вызывал скучное, зябкое чувство» у внука.

Часы отдыха деда казались внуку опасными, так как им замечается, что он, дядя и работники, выходявшие из мастерской усталыми, казались похожими на темные иконы в углу кухни. «Дед, вызывая зависть других внуков, общался только с ним», с внуком от дочери. Мальчику казалось, что «весь он был складный, точеный, острый». [9, с. 51].

Власть деда в семье особо остро проявлялась в дни, когда он сек внуков за провинности. Внука дед засек до потери сознания... Дни нездоровья казались внуку днями жизни. Мальчик почувствовал, как «вырос и почувствовал что-то особенное», будто «содрали у него кожу с сердца, оно стало невыносимо чутким ко всякой обиде и боли, своей и чужой». [9, с. 56]. Затем, из рассказа деда о своей судьбе, мальчик поймет, что и дед прошел школу воспитания через боль, страдания, наказания. В молодости дед работал бурлаком на Волге. «Сам, своей силой супротив Волги баржи тянул от восхода солнца до ночи! ...идешь, идешь. Да из лямки-то и вывалишься, мордой в землю – и тому рад: стало быть, вся сила чисто вышла, хоть отдыхай, хоть издыхай! Вот как жили у бога на глазах, у милостивого господи Исуса Христа!». Рассказывал дед и о том, как они отдыхали во время привала, как «заведет горевой бурлак сердечную песню, да как вступится, грянет вся артель, – аж мороз по коже дерет, и будто Волга вся быстрее пойдет, – так бы, чай, конем и встала на дыбы, до самых облаков! И всякое горе – как пыль по ветру: до того люди запевались, что, бывало, и каша вон из котла бежит...».

Во время таких рассказов деда мальчику казалось, что дед «быстро, как облако, рос пред ним из маленького сухого старичка в человека силы сказочной».

Дед, воспитывая внуков через наказания плетью, сам верил в то, что это правильный путь. К тому же, по его же рассказам, «дедовы святые были почти все мученики, они свергали идолов, спорили с римскими царями, и за это их пытали, жгли, сдирали с них кожу». [9, с.107].

О набожности деда читатель узнает, как он с внуками читал Псалтырь, часослов или тяжелую книгу Ефрема Сирина. Поужинав, снова становился на молитву. Постоянно водил внука в церковь: по субботам – ко всенощной, по праздникам – к поздней обедне. Дед хранил святцы, с разными надписями его рукою. В них «против дня Иоакима и Анны было написано рыжими чернилами и прямыми буквами: «Избавили от беды милостивцы».

Внешне суровый вид деда иногда выдает его умение восхищаться смелостью, проявленной во время пожара бабушкой; переживания за сына-неудачника.

Итак, в повести «Детство» писателем создан образ деда набожного, стремящегося держать семью в страхе и повиновении, но, все же он по-своему проявляет любовь к внукам. Благодаря своим деловым качествам, уму, сметливости, деду удалось добиться улучшения своей жизни в молодости, материального положения семьи в его зрелости.

Полагаем, что в пространстве художественного текста Горьким посредством речевого мышления внука и самого персонажа изображен образ деда, тесно связанный с особенностями его мировосприятия, с процессами, происходящими в сознании их обоих.

В повести современного казахского писателя Бахытжана Момышулы «Восхождение к отцу», так же, как и у Максима Горького, повествование идет от лица внука. Но отличие произведения казахского писателя в том, что внук домысливает, создает образ деда в своем воображении. Оба произведения «Детство» и «Восхождение к отцу» – автобиографичны. События в «Восхождении к отцу» происходят в 30-60-е годы двадцатого столетия. Дедом Бахытжана является отец участника Великой Отечественной войны, Героя Советского Союза Бауыржана Момыш-улы. Мальчик-повествователь в казахской прозе задается вопросом, каким был его дед, у которого вырос непростой характером, волевой сын. Внук не застал деда в живых, но представляет его на основе рассказа отца, его знакомых, чтения писем деда, адресованных сыну, ставшему военным.

В образе отца героя присутствуют черты характера деда, Ата, присущие по традиционному сознанию народа, главного человека в семье – аксакала, уважаемого не только всеми членами семьи, но и родственниками, сельчанами; любовь к внуку.

О сильной привязанности деда к внуку в казахском обществе можно догадаться из размышлений мальчика: «Я чувствую, что с дедом мы бы не просто нашли общий язык и поняли друг друга, но приобрели бы полноту взаимного счастья: может, я сумел бы согреть его старость. А он осветил щедрым светом не только детство мое, не одну лишь юность, но и всю жизнь».

Мне всегда не хватало деда, у которого мог бы найти защиту от злых ветров, спасение от горького чувства заброшенности, от холода в доме, от тягучей и долгой тоски, от ощущения отверженности и нелюбви, потому что ему-то я был бы нужен всегда». [10, с. 198].

В отличие от деда в русской прозе «Детство», в казахском произведении дед не набожен. Как все казахи, испокон веку, верит в дух умерших предков – аруахов, которые оберегают живых. Так, в письме деда сыну на фронт внук читает: «Да хранит тебя судьба, да берегут тебя духи предков от бед и несчастий, будет тебе спутниками и товарищами разум и хладнокровие». [10, с. 200]. Из того же письма, узнаем, что дед все тетради, детскую обувь, присланные сыном, раздавал внукам и детям из аула. Из-за уважения к нему, кроме близких родственников, все односельчане помогали деду содержать скот, когда их сын воевал на фронте.

Дед обращается к сыну в письмах, называя его своим светочем. Отец героя признается в письме к другу в том, что этим словом, в свою очередь, «называет Бахыта». И у мальчика «от этого признания отца душа долго саднила». Он приходит к выводу, что дедушка передал свою любовь к еще неродившемуся внуку через сына: «Значит – он меня любил, пусть странной, суровой, но глубокой любовью, разве иначе я услышал бы в таком обращении голос дедушки. Их голоса звучат во мне, очищенные от боевых помех и житейских шумов, становятся громкими и тревожными, когда я собираюсь сделать неверный шаг в сторону и ухожу в тень от света. Эти сердца, слившись теперь уже воедино, образовали сияющую путеводную звезду, которая гаснет от муки, если я собираюсь поступить против совести, и разгорается нестерпимо ярко и радостно, когда я снова выхожу на прямой путь!».

Традиционное казахское сознание в восприятии образа деда, в художественной прозе в отличие от русского, включает обязательную преемственность традиций, обычаев, передаваемых через отношения дедушки-сына-внука. Дед воспринимает себя частью в цепи связи предков с живущими. «...Сын мой, сделай все, как освящено нашими предками, и сотвори молитву по душе моей, когда я последую за своими святыми предками», – пишет дед в письме к сыну.

Художественный концепт, константа «дед» в казахском традиционном сознании содержит понятия: старший в семье, почитаем членами семьи, передает традиции и обычаи из поколения в поколение, почитает дух предков, любит внука.

Об особенностях восприятия образа деда в казахской картине мира очень ярко пишет казахстанский писатель, немец по национальности, Герольд Бельгер (1934-2015). Волей судьбы из-за депортации целого народа оказавшись с родителями в годы Великой Отечественной ребенком на казахской земле, писатель вырос и состоялся как личность среди казахов. Академик З.Кабдолов не только в шутку или ради комплимента публично подчеркивал, что «Бельгер – 150-процентный казах», особенно по языку, причем это не следствие ассимиляции, не просто феномен полиглота, это именно факт этнокультурной близости, родства.

«Есть какая-то непостижимая, удивительно обаятельная доброта, мудрость, человечность в натуре казахских стариков. Я не знаю, что это, откуда, но все своей жизнью, добротой и ласковой внимательностью заронили эти старики в наши души что-то хорошее, доброе. Вот придут они к нам, спросят о том, о сём, и у нас уже щемит сердце, мы становимся серьезней, взрослей, что ли. И нам становятся еще дороже, еще роднее наши

земляки, наши старики, наш аул» [11, с. 124]. Так рассуждает герой автобиографического рассказа Г.Бельгера «Дедушка Сергали». Герой получает письмо от отца с аула, где, кроме аульных новостей, отец сообщал, что не стало дедушки Сергали, которого навещил за несколько дней до его смерти, и что дедушка, как всегда «интересовался» им, спрашивал, пишет ли «домой письмо и передает ли приветы». Тоску, грусть героя от такой новости разделяет даже природа, «за окном тосковала осень».

Воспоминания о дедушке Сергали нахлынули друг за другом. «...Мы, аульные мальчишки, называли его ата». Ата любил общаться с ними, подзывал к себе, просил, чтоб каждый из них перечислил без запинки имя отца, деда, прадеда и всех своих предков до седьмого колена. Дедушка считал, что из человека, знающего своих предков до седьмого колена, непременно выйдет толк. Только один Гера, которого Ата звал Сары-балой, терялся, запинался, «уже с третьего колена предки его погружались во мрак неизвестности». Обласкав всех мальчишек без исключения по очереди, ата одаривал их куртом и иримчиком из кармана своего камзола.

Ата удивил мальчишек своим участием в айтысе, который проходил в ауле. По пониманию рассказчика, в айтысах должен был побеждать самый громкоголосый участник, «кто просто громче и дольше поёт, кто не устает и запросто складывает стихи в то время, когда остальные акыны уже выдохлись, иссякли. А оказывается, в поэтическом, словесном состязании побеждают настоящие акыны, которые понимают силу и значение истинного, умного красноречия». Таким акыном оказался ата, которого не подзадоривали так рьяно, как других, потому что для него и для слушателей были важны слова, смысл.

В самый яркий, самый памятный день детства повествователя – День Победы запомнился шествиями с флагами и песнями, когда весь аул собрался на широком открытом лугу возле Ишима. На свой страх и риск председатель зарезал тогда колхозную овцу, чтобы устроить народный той. Это было время, когда народ за долгие годы войны отвык от шумных и веселых тоев. И ата вновь удивил народ, восторженно восхищенных мальчишек, показав оин-игры, лихую езду на лучшем колхозном коне.

Запали на душу юного рассказчика благословения – бата, которым его сопровождал дедушка Сергали, когда тот закончил десять классов и собрался поехать в Алма-Ату на учение. При каждом приезде домой на каникулы Гера, поздоровавшись с родителями, бежал с салеом к дедушке Сергали. Когда же у Геры не получалось зайти, на второй день ата сам заходил узнавать, «жив-здоров ли бала, руки-ноги его целы ли».

Любил Гера просить ата прочитать по памяти стихи Шала-акына, акына Тлеуке, прозванного в народе Шалом, который «жил двести с чем-то лет назад на берегу Ишима в каких-то тринадцати километрах» от их аула. И читал дедушка Сергали стихи о быстролетной юности, о тоскливой старости, о смерти, о женщинах.

Образ дорогого дедушки Сергали навеивает на повествователя мысли о том, что «эти (казахские – Г.У, А.У.) старики становятся в чем-то мерилем твоей жизни, твоей совестью и честью. И надо еще заслужить их благословение. А потом попробуй обмани их надежду, их доверие, тебя всю жизнь будет сжигать стыд, будто ты предал родного отца».

Создавая образ ата, писатель включает в русский текст произведения казахские слова, создающие полноценный и подробный портрет своего героя. Дедушка Сергали, обращаясь к мальчишкам, называет их словом «балакай», передающий особую привязанность и восхищение старшего детьми. Повествователь же, немец по национальности, выражая свое почтение к ата, обращается к нему, величая его в согласии с картиной мира казахов «эке»/отец.

Из уст главного героя сироты Жараса в рассказе «Чайки над степью» Г.Бельгера читатель знакомится с судьбой старика, бывшего почтальона аула Нуркана, потерявшего

единственного сына на войне. О том старик поведал одинокому подростку Жарасу, который ждал единственного родственника с войны. Когда старик получил весть о гибели сына, никому не сообщив о том, позвал Жараса к себе в гости. И лишь ночью, когда жена, сноха и внук уснули, «под овечьим тулупом, обняв Жараса, старик и сообщил роковую весть, что они оба осиротели». Позже Жарас узнал, что «похоронка на его дядю пришла еще месяц назад, но старик все не решался сообщить ему чёрную весть».

Через двадцать лет вернулся Жарас в аул, навестил старика Нуркана, который очень обрадовался его приезду. Узнав, что он живет теперь в городе, старик желает ему здоровья, «лишь бы здоров был». Со слов Давида Павловича, своего друга, названного отца, тамыра, приютившего его в детстве, Жарас узнает о мудром поступке старика, выдавшего молодую сноху замуж, оставив внука с собой. Старик решил не мешать счастью молодой женщины, «которой не пристало сидеть у холодного очага». Выдал ее хорошо, «как дочь родную. Корову с тёлком подарил. А внука оставил при себе». [11, с.137].

Заключение

Исследование содержания константы «дед» в казахской литературе через образы дедушки Серали, старика Нуркана из рассказов Г.Бельгера показали следующие результаты. Общее между этими образами в том, что о них читатель узнает не через рассказ внуков, а через их восприятие людьми со стороны, казахом, немцем, соседом, но каждый делится своими воспоминаниями. В рассказе «Дедушка Серали» дед выступает частью в цепи связи предков, старших с новым поколением. Ему присущи черты опекать детей, желание делиться опытом, своими жизненными знаниями, любовью к поэтическому слову. Можно сказать, что дедушка Серали является носителем культурного кода, нравственных ценностей, становясь «мерилом жизни» молодых, честью, совестью, воспитывая в них любовь и привязанность к малой родине.

И дедушка Серали, и старик Нуркан, очень сдержанные, немногословные, мудрые. Жараса восхитила мудрость старика, благославившего сноху, ставшей вдовой после гибели мужа, сына старика на войне, на создание новой семьи. Обоих стариков уважают не только близкие, в кругу семьи, но и почитают, в соответствии с картиной мира народа, и те, кто живет рядом, односельчане.

Напомним, что по Степанову, «константы» имеют неизменные и переменные части. В своем исследовании мы попытались доказать, что константа как художественный концепт «дед» имеет неизменные и переменные части, которые отображены в произведениях современной русской и казахской прозы, где проявлены еще индивидуально-авторское осмысление сущности образа деда.

Константа, или художественный концепт «дед» в русской и казахской прозе представляет собой ментальное образование, которое, помимо индивидуально-авторского компонента, включает элемент коллективного надличностного опыта, ретранслятором которого выступает сознание писателя.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Клейман Р.Я. Художественные константы Достоевского в контексте исторической поэтики, Автореф.докт.диссерт. / Р.Я.Клейман. – Санкт-Петербург, 2000. [Электронный ресурс]:rusneb.ru> 000200 000018 RU NLR bibi 225123
- [2] Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – М.: Академический проспект, 2004.
- [3] Романенко А.С. Проблема определения методологического подхода к изучению литературных констант. / А.С.Романенко. – Теория литературы / Вестник ТГПУ (TSPUBulletin). 2014. 9 (150). – С. 126-129.

- [4] Витковская Л.В. Когниция смысла. Литературоведение XXI века. / Л.В.Витковская. – Пятигорск, 2012. – 236 с.
- [5] Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. – М.: МГУ, 1996. – 248 с.
- [6] Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория / Л.В.Миллер // Мир русского слова.– СПб., 2000. – №4. – 39-45.
- [7] Тарасова И.А. Образ или концепт? К вопросу о категориях авторского сознания / И.А.Тарасова. // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. Материалы Международной школы-семинара (V Березинские чтения). Вып.15. – М.: ИНИОН РАН,МГЛУ, 2009. – С.262-267.
- [8] Маслова Ж.Н. Поэтическая картина мира и её репрезентация / Ж.Н. Маслова. – Тамбов, 2010. – 280 с.
- [9] Горький М. Избранное / М.Горький. – М.: Детская литература, 1985.
- [10] Умарова Г.С. Казахская литература. / Хрестоматия в 2-х ч. Часть 2-я. / Г.С.Умарова, С.Г.Шарабасов. – Астрахань: Изд-во: Астраханский государственный университет, 2011.
- [11] Бельгер Г. Каменный брод. / Герольд Бельгер. Сочинение в десяти томах. Избранное. – Алматы, 2009, «Балалар әдебиті», Т.1. – 328 с.

REFERENCES

- [1] Klejman, R.Ja. (2000). Hudozhestvennyye konstanty Dostoevskogo v kontekste istoricheskoy pojetiki. [Dostoevsky's artistic constants in the context of historical poetics /Avtoref.dokt.dissert].– Sankt-Peterburg,. [Elektronnyj resurs]:rusneb.ru> 000200 000018 RU NLR bibi 225123[in Russian].
- [2] Stepanov, Ju.S. (2004). Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury. [Constants. Dictionary of Russian culture] – М.: Akademicheskij prospect [in Russian].
- [3] Romanenko, A.S. (2014). Problema opredelenija metodologicheskogo podhoda k izucheniju literaturnyh constant [The problem of determining the methodological approach to the study of literary constants] – Teorija literatury. / Vestnik TGPU (TSPUBulletin). 9 (150). – С. 126-129. [in Russian].
- [4] Vitkovskaja, L.V. (2012). Kognicija smysla. Literaturovedenie XXI veka [Cognition of meaning. Literary studies of the XXI century]. – Pjatigorsk [in Russian].
- [5] Kubrjakova, E.S.; Dem'jankov, V.Z.; Pankrac, Ju.G.; & Luzina, L.G.. (1996). Kratkij slovar' kognitivnyh terminov [A concise dictionary of cognitive terms] – М.: MGU [in Russian].
- [6] Miller, L.V. (2000). Hudozhestvennyj koncept kak smyslovaja i jesteticheskaja kategorija [Artistic concept as a semantic and aesthetic category]// Mir russkogo slova [The world of the Russian word]. – SPb. – №4. – 39-45. [in Russian].
- [7] Tarasova, I.A. (2009). Obraz ili koncept? K voprosu o kategorijah avtorskogo soznaniya. [Image Or Concept? on the question of categories of author's consciousness]. // Jazykovoe bytie cheloveka i jetnosa: psiholingvisticheskij i kognitivnyj aspekty[Linguistic existence of a person and an ethnic group: psycholinguistic and cognitive aspects]. Materialy Mezhdunarodnoj shkoly-seminara (V Berezinskie chtenija). Vyp.15. – М.: INION RAN,MGLU, [in Russian].
- [8] Maslova, Zh.N. (2010). Pojeticheskaja kartina mira i ejo reprezentacija. [Poetic picture of the world and its representation]/ Zh.N. Maslova. – Tambov. – 280 s. [in Russian].
- [9] Gor'kij, M. (1985). Izbrannoe [Favorites]. – М.: Detskaja literatura. [in Russian].
- [10] Umarova, G.S., &Sharabasov, S.G. (2011). Kazahskaja literatura. [Kazakh literature] / Hrestomatija v 2-h ch. Chast' 2-ja. / G.S.Umarova, S.G.Sharabasov. – Astrahan': Izd-vo: Astrahanskij gosudarstvennyj universitet. [in Russian].
- [11] Bel'ger, G. (2009). Kamennyj brod [Stone Ford] Sochinenie v desjati tomah. Izbrannoe [The work is in ten volumes. Favorites]. – Almaty: «Balalar әдебиті», Т.1. – 328 s. [in Russian].

Умарова Г.С., Уразова А. М.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ДЕД/АТА» КОНСТАНТАСЫ

Аңдатпа. Әдебиеттанудағы «дед (ата)» константасын зерттеудің өзектілігі түсіндірілді. Зерттеудің өмірбаяндық және салыстырмалы-тарихи әдістерін таңдау көрсетілген және негізделген. Жазушылар мен ақындардың көркемдік стилінің поэтикасында

кездесетін тұрақты мәдени формалар деп аталатын «константалар (тұрақтылар)» терминін түсіндірудің нәтижелері баяндалған.

Әдеби тұрақтыларды мәдени доминанттар ретінде салыстырмалы талдау әрекеті жасалды. Орыс және қазақ прозасының көркем мәтіндеріндегі мәдени доминанттар, «ата» константасы (тұрақтысы) кейіпкер мен басты кейіпкермен байланыста болған кейіпкерлердің көркем сөз ойлау саласында жұмыс істейді. «Ата» константасының (тұрақтысының) мазмұны басты кейіпкер мен басқа кейіпкерлердің дүниетанымының ерекшеліктерімен және олардың санасында болып жатқан процестермен тығыз байланысты.

Дәстүрлі орыс және қазақ санасының «ата» бейнесін қабылдауы бойынша әдеби константалардың (тұрақтылардың) салыстырмалы зерттеуі жүргізілді, алынған нәтижелерді сипаттау әрекеті жасалды. Константаның «ата» көркемдік концепті ретінде заманауи орыс және қазақ прозасының шығармаларында бейнеленген өзгермейтін және ауыспалы бөліктері бар екендігі туралы ой дәлелденеді, онда атасы бейнесінің мәнін жеке-авторлық ұғыну да көрініс табады.

«Әдеби константтар» ұғымы шындықтың көркемдік-эстетикалық ұғынуының аса елеулі және маңызды нәтижелерін бекіту ерекшелігіне сүйеніп қолданылған.

Кілт сөздер: константтар; әдеби константтар; көркемдік бейне; тұжырымдама; дәстүрлі сана; орыс және қазақ прозасы; көркем-эстетикалық ұғым.

Umarova Gulnara, Urasova Altyn

CONSTANTS "GRANDFATHER" IN RUSSIAN AND KAZAKH LITERATURE

Annotation. The relevance of the study of the constant "grandfather" in literary studies is explained. The choice of biographical and comparative-historical research methods is indicated and motivated. The article presents the results of explaining the term "constants", the so-called stable cultural forms present in the poetics of the artistic style of writers and poets.

An attempt is made to compare literary constants as cultural dominants. Cultural dominants, the constant "grandfather" in the artistic texts of Russian and Kazakh prose function in the sphere of artistic speech thinking of the hero and the characters in contact with the main character. The content of the constant "grandfather" is closely related to the peculiarities of the worldview of the main character and other characters; with the processes taking place in their minds.

A comparative study of the literary constants of the traditional Russian and Kazakh consciousness on the perception of the image of the grandfather is carried out, an attempt is made to describe the results obtained. The author proves the idea that the constant as an artistic concept "grandfather" has unchangeable and variable parts, which are displayed in the works of modern Russian and Kazakh prose, where the individual author's understanding of the essence of the image of the grandfather is also shown.

The concept of "literary constants" is used based on the features of fixing the most important and significant results of artistic and aesthetic understanding of reality.

Keywords: constants; literary constants; artistic image; concept; traditional consciousness; Russian and Kazakh prose; artistic and aesthetic understanding.

УДК 821.161.1
МРНТИ 17.07.61
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).25

Азкенова Ж.К.

**Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан,
Казахстан**

E-mail: azkenova@mail.ru

«КАЗАХСКИЙ» ГОГОЛЬ: ТЕНДЕНЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ

Аннотация. Статья посвящена выявлению общих тенденций художественного перевода произведений Н. Гоголя на казахский язык и задачам обновления переводов на основе современных результатов теории и истории русской литературы. Анализ сложных проблем перевода, связанных с гоголевским методом и структурой жанра, сочетается с обоснованием переводческой компетенции, реальных задач перевода на определенный момент и неизбежностью устаревания переводов литературы. Проблема, обозначенная как «казахский» Гоголь, поднимает проблему аутентичности перевода на материале способов перлокутивного воздействия автора перевода на читателя, сохранения концептов православия с учетом религиозно-духовных воззрений писателя. В качестве общих тенденций перевода выявлены верность фабульной основе, сюжетным перипетиям, способам повествования, приемам создания портрета, пейзажа, символики. Показана связь между восприятием читателя, его языкового сознания и переводческой стратегией.

Ключевые слова: Гоголь; «Повесть о двух Иванах»; «Тарас Бульба»; «Шинель»; художественный перевод; комическая модальность, жанр; апостасия; восприятие.

Введение

Повести Н. Гоголя «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» (далее и везде – «Повесть о двух Иванах»), «Тарас Бульба» и «Шинель» на казахском языке вышли под редакцией Ш. Муртазаева, А. Жумабаева, Г. Ахмедова, Т. Алимкулова, С. Муратбекова, К. Шангытбаева [1].

Переводы гоголевских произведений интересны с позиций современных результатов прочтения русской классической литературы, с позиций теории и истории русской литературы. В аспекте задач, актуальных для казахстанского переводоведения: о развитии, проблемах точности художественного текста пишут российские, казахстанские ученые Бахтикиреева У.М., Синячкина Н.Л., Кулиева Ш.А., Ескиндинова, М.Ж., Алшимбаева Ж.К. [2, 3, 4].

Данная статья продолжает тему, начатую автором в статьях, посвященных проблемам перевода на казахский язык и дискурсивному анализу [5, 6].

Материалы и методы исследования

Актуальность предпринятого в статье подхода обусловлена синтезом результатов теории, истории литературы и переводоведения. Такой подход позволил достичь цели – обобщить основные тенденции в создании портрета «казахского» Гоголя. Соответственно, задачами автора стала систематизация критериев аутентичности перевода. Это анализ

способов перлокутивного воздействия автора перевода на читателя в «Повести о двух Иванах», сохранения апостасии в повести «Тарас Бульба» и воспроизведения не-события в повести «Шинель». Интерес представляет и выявление связи между стратегиями перевода и принадлежностью произведений разным циклам – «Миргороду» и «Петербургским повестям», а также жанровым модификациям, с учетом преобладания сатирико-бытового описания в «Повести о двух Иванах», православно-аксиологического в «Тарасе Бульбе» и гротескно-фантастического и анекдота в «Шинели».

Основная сложность при создании приемов перлокутивного воздействия связана с безэквивалентной лексикой. Например, это гоголевский ономастикон – имена и фамилии, создающие комическую модальность: Дорош Тарасович Пуховичка, Гапка, Антон Прокофьевич Пулопуз [7] и др. Морфемный состав имен уже аккумулирует заряд комической энергии, поскольку содержит корневую систему сниженную лексику. Так, в оригинале номинация становится способом активизации визуального восприятия читателем Пулопуз от просторечного «пузо», также акцентирует физиологический характер детали. Уменьшительно-ласкательное «Пуловичка» для комиссара полтавского в соседстве имени и фамилии, социального статуса становится карикатурной репрезентацией персонажа. Комический эффект, основанный на зрительной символике, становится выразительной деталью портрета героя. Например, буква ижица в описании рисунка рта Ивана Ивановича.

Переводчик вынужден придерживаться дословного воспроизведения имен, следуя точности фактологического плана, в пределах номинации героя / персонажа. «...недостатком транслитерации как способа передачи имени собственного является то, что, во-первых, читатели не всегда понимают, как правильно произнести то или иное имя. Во-вторых, семантика имени и его ассоциативные связи с неким качеством, предметом или явлением теряются» [8, с. 154]. В-третьих, «не существует единой «культурной политики» перевода» [3, с. 534].

Экспрессивная, стилистически окрашенная лексика, содержащая широкий диапазон восклицаний, выполняющих риторическую роль, выявляет в переводе две стратегии переводчика. С одной стороны, это поиск соответствий в риторической казахской культуре и фразеоресурсах казахского языка. Восклицания: «Түү, ширкин-ай», «Құдай үшін» [1, с. 290] – являются эквивалентом как семантического, так и стилистического плана. Другая стратегия, связанная с заменой православного пантеона: «Қасиетті әулиелер-ау» вместо «Николай Чудотворец, угодник божий!», оправдана контекстом общего восприятия. Отсутствие здесь детализированной или символической информации не снижает качества перевода. Упоминание Николая Чудотворца потребовало бы комментария переводчика и экскурса в религиозно-духовный подтекст имени.

Обратим внимание и на такие варианты переводчика, направляющие восприятие читателя по линии создания комической модальности. «Жылтылдаған қаракөк» («сизые с морозом») совпадают по характеру производимого визуального эффекта. Зрелищная символика управляет одним цветовым спектром, не затрагивая символики цветовой, которая у русского и казахского читателя может вызывать разные ассоциации. Курьезны примеры звуко-символизма в казахском переводе как способы перлокутивного воздействия. Например, «Біреу-міреудің» («у кого-либо»). Такое языковое решение создает семантику ничтожности авторитета, псевдоавторитетности мнения, которыми усыпан текст Гоголя. Инструмент создания пошлости, обывательского мира и придание местечкового колорита позволяет утверждать о единстве эмоционального и стилистического воздействия на сознание читателя оригинала и перевода.

Эмотивность повествователя, эмпатия, которая выдается за близость автора герою и становится интересной формой аукториальной ситуации [9], привела к переводу гоголевского «Я ставлю бог знает что» как «Құдай біледі» А вот диалектное и оттого

обладающее не только стилистической выразительностью, но и акцентированием близости автора к герою выражение «*Что это за объядение!*» переводчик воспроизводит как «*Үрін ауызға салғандай нәрсе*». Оправданный здесь описательный подход, контекстуальный перевод так же, как в оригинале, создает ощущение физиологической точности вкуса.

Контекстуальному переводу отдано предпочтение и в передаче риторических формул этикета, когда авторская характеристика идиоречевого поведения героя имитирует манеру говорить героя. Например, гоголевское: «*имеет необыкновенный дар говорить чрезвычайно приятно*» принимает в переводе такой вид: «*өте сынайы сөйлетін өзгеше дарыны барды*».

Есть и случаи неточного перевода. Например, эвфемизм при описании речи Ивана Ивановича, описание приятного ощущения от вербального поведения героя: «когда у вас ищут в голове», когда автор ведет себя мнимо стыдливо, ведь речь идет о чрезвычайно тонкой материи, такой, как этикетность героев, перевод на казахский язык акцентирует приятность не только тактильного свойства, но он выдержан в принятой у казахов жестовой манере. «Басыңызды біреу қасығандай» не нарушает норм приличия. В то время как выражение Гоголя подразумевает бытовую ситуацию – поиск вшей и очищение головы от них.

Комическая модальность оригинала связана не в малой степени и с причиной раздора, переросшего в тяжбу и длительную вражду. Это именование Ивана Ивановича «гусакон». В русском языке синонимичная пара гусь – гусак является источником паронимов. В переводе нейтральный перевод птицы направлен на понимание оскорбительного путем усиления как *ат қаз*. Интересен подход переводчика к концепту «чин», который является для Гоголя определяющим. Сознание семиотической значимости чина, ставшего не только критерием чванливости героев, подвергших их дружбу испытанию, но и связанному с праведничеством как одним из корпусных символов православного словаря, продиктовало переводчику право сохранения его как кальки. Такие слова, как «палата» (судебная), «курьер». Знаменитое восклицание автора: «Скучно жить на этом свете, господа!» таит в себе очередную «ловушку» для переводчика. Ведь «тоска» и «скука» – понятия национальной концептосферы, обладающие знаковой сущностью. «Көңілісіз-ақ» и «бұл дүние» отражают переводческую компетенцию, сохраняющую в первом случае длительность, устойчивость парадоксальной ситуации, вывернувшей обычное недоразумение в факт неразрешимого противостояния. Во втором случае перед читателем перевода предстает образ, обладающий для казаха значением потустороннего мира с позиции ценностной альтернативы мира потустороннего, напоминающего человеку о тщете и суетности. Так, подчеркивается абсурдность описанной Гоголем ситуации, типизирующей образ Миргорода как символа национальной пошлости и уездной России.

Проблемой, которая не могла учитываться переводчиками, поскольку практика художественного перевода развивается традиционно отдельно от литературоведения, является такое обстоятельство. В «Повести о том, как поссорился...», «Нос» Гоголь заимствовал ключевые образы у Гофмана, из «Золотого горшка», так же, как и в повестях «Вий», «Шинель», «Нос» [10].

Таким образом, при переводе повести определяющим явились воссоздание фабульной основы, сюжетных коллизий, максимально близкие повествованию Гоголя приемы создания портрета, пейзажа, символика. Сопротивление структуры языка оригинала, влияющее на стилистические средства и риторические формулы, афористичность фразеологизмов преодолевалось переводчиком с позиций приближения истории и изображения к восприятию читателя, с особенностями его языкового сознания.

Помимо аксиологического подхода, одним из первых, кто обратил внимание на «исторически обусловленное расщепление представленной в Тарасе Бульбе «родовой» целостности характера в образах его сыновей, был Н. Тмарченко [11, с. 147]. Так же, как и

при переводе «Повести о двух Иванах», где основную семантическую нагрузку принимает на себя фабула. Повесть «Тарас Бульба» являлась в советское время каноном романтизации, воспеания мужества и трагизма эпохи Запорожской Сечи, национального единства. Такой интерпретацией проникнута и современная постановка по сюжету гоголевской повести в жанре историко-героического эпоса режиссера В. Бортко (2009). Однако полнота гоголевского реализма заключается в описании жестокости и религиозной нетерпимости Тараса и казачества, оценке ее с точки зрения апостасии – отпадения от догматов православия (не убий, не укради). Это послужило и причиной того, что бесстрашное казачество было застигнуто врасплох. Двойная природа мужества и воли, способность отца казнить сына за предательство в понимании казачества, ставшего причиной гибели товарищей, вместе с тем сочетается с другой правдой – неготовностью и презрением Тараса и вольницы к праведничеству в его ортодоксальном смысле, что было характерно для Гоголя как верующего человека.

Дословное и точное воспроизведение сигналов сюжетного механизма произведения Гоголя еще не означает полноты воспроизведения сюжета, т.е. с позиции формы. Например, зрелищной символики, имеющей в повести сложную структуру. Так же, как во многих произведениях Гоголя, в «Тарасе Бульбе», сложным объектом художественного перевода является зрелищная символика. Задача усложняется тем, что в повести «Тарас Бульба» (редакция «Миргорода») сфера визуального структурируется по образцу гармонического звука. Указывая на эту особенность, ученый установил связь между художественными решениями повести и современными ей эстетическими концепциями статьи «Скульптура, живопись и музыка» [12, с. 311].

Тенденция переводов Гоголя на казахский язык обусловлена отсутствием в лексическом фонде казахского языка таких эквивалентов, как «жид», «корчмарь», «шляхтич», «пан». Точность воссоздания исторического и бытового колорита, национальной концептосферы оригинала обеспечивается их сохранением в виде кальки в переводе. Особыми способами экспрессии обладает перевод речи героя, наделенного властным и неукротимым нравом. Так, переводчик вместо нейтрального «слушай» (тында) в драматической сцене, когда Тарас договаривается с Янкелем о переправе в Варшаву, придерживается выразительного и императивного: «*менің сөзіме құлақ қой*», вместо «Не говори ничего» [13] – «Сөзді көбейтпей-ақ қой» [1, с. 207].

Поэтизация и выявление трагического в чувстве Андрия, полюбившего прекрасную полячку, способность его к жертве, самоотречение и отречение семьи, народа и Родины приобретают характер романтизации в оригинале за счет свойственной Гоголю метафоричности. Дословный буквальный перевод лишает казахский текст трагического подтекста, перенося смысл трагедийного конфликта на отношения отца и младшего сына как достойное предателя возмездие.

Выше упоминалась проблема источников как объекта художественного перевода. В «Шинели» Гоголь использует тему писца из «Золотого горшка», а «чиновника, крадущего шинели» – из «Мадемуазель де Сюдери» [10]. И в этом ключе исследователь расценивает смысл гоголевской повести так: «Акакий Акакиевич мстит не за похищение ворами его “возлюбленной”, а, казалось бы, за измену *значительного лица* своему чиновничьему долгу – “не хлопотал о моей шинели, да еще и распек”» [10, с. 342]. Для Иваницкого объединяющая «Шинель», «Вия» и «Невский проспект» тема измены и одержимости искусством. Однако самый сложный и вместе с тем определяющий аспект перевода с точки зрения жанра – это синтез в повести «Шинель» романтической повести Гофмана с православным житием.

Другая сложность перевода связана со способами воспроизведения художественного образа. Как замечает исследователь: «Образ героя строится апофатически: герой не то или не

совсем то, что о нем думают остальные, он не утверждается в мире, не ищет признания и т.д. Герой ускользает от определения, зафиксированности. Его приходится окружать чужими взглядами, словами, вещами ..» [13, с. 319].

Результаты исследования

Анализ отмеченных сложностей перевода повести на казахский язык фокусируется в области не-события, характеризующего специфику сюжета Гоголя и его метода изображения.

Ономастическая игра, сопровождающая обряд наречения героя в сцене его рождения, априори обречена на буквальное воспроизведение по причине авторской языковой игры. Однако обладающий сокровенным смыслом призыв Башмачкина: «...оставьте меня, зачем вы меня обижаете» в сочетании с напоминанием библейского происхождения: «я брат твой» [6] принимает в переводе тот же экзистенциальный отзвук, что и в душе одного из сослуживцев героя по департаменту. Переводчик нашел такую формулу: «Тыныштық берсендерші» [1, с. 362]. Сакральное для философии казахского народа понятие «тыныштық» обладает в духовном смысле требованием ислама, проповедующего принцип невмешательства в природный порядок вещей. Однако дословный перевод слова «брат», употребленного Гоголем в библейском праведническом смысле как «баурлардың бірі» фиксирует утрату переносного значения. Замена родства духовного и ментального значения на парадоксальное свойство кровного родства искажает смысл истории, в которой причиной случившейся трагедии показано равнодушие людей, распад целостности человека и его связей с миром. Неизбежными для сохранения в переводе лексическими ресурсами являются случаи кальки: звуковая ассимиляция чина как «шен» (сравним с современным употреблением «чиновника» как «шенеунік»), сохранение лексем, означающих исторические и социальные реалии – «титulyрный советник», «шинель», «капот», бытовые явления («тараканы»).

Интересен перевод состояния героя: «Акакий Акакиевич потерялся совершенно, не знал как ему быть, что такое отвечать и как отговориться» путем привлечения простонародной бытовой фразеологии. Так, переводчик предлагает такой фрагмент: «Акакий Акакиевич не істерге білмей қатты сасып қалды, жауап беруге де, құйрықты сыртқа салуға да сөз таппады». Казахская идиома представляет интересный случай создания комической модальности и характеристики идиоречевого поведения, иллюстрирующего косноязычие Башмачкина как признак его ограниченности и речевой неразвитости. Не случайно написавший в знак полемики с Н. Гоголем, анекдотом о «маленьком человеке» эпистолярный роман об одухотворенном «маленьком человеке», осведомленном в литературе, Ф. Достоевский выбором жанра утверждает письменную культуру как знак духовной высоты его героя.

Стратегия перевода «Шинели» строится на лекалах прочтения произведения Гоголя в духе характерного для советской науки идеологического подхода к термину «маленький человек» как жертвы социальной несправедливости. Современная трактовка термина: «В творчестве Пушкина, Гоголя, Достоевского и Чехова «маленький человек» в большей степени является антигероем, его безмятежная безответственность противоречит представлению о герое в первоначальном смысле этого слова». [14, с. 51] не только отразило типичное для литературоведения начала ХХІ в. представление о «маленьком человеке», но и ставит новые задачи перед переводчиками Н. Гоголя.

Заключение

Итак, общими для перевода произведений Н. Гоголя на казахский язык тенденциями являются: воспроизведение фабульной основы оригинала, следование элементам сюжета, понимание точности приемов изображения в соответствии с повествованием, утрата

переносного значения и метафоричности в символике, связанной с духовно-религиозными традициями. Задачи, которые ставят результаты современной теории и истории литературы перед практикой перевода, связаны с передачей гоголевского метода, приемов создания комической модальности. К ним относятся примеры языковой и литературной игры, соотношения точки зрения автора и героя, зрелищной и звуковой символики.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Гоголь Н.В. Тандамалы: [2 томдык]: Т. 2. Повестер. / Бас ред. Ж. Әскербекқызы. – Алматы, «Жазушы», 1981. – 424 б.
- [2] Бахтикиреева У.М. Переводческая деятельность в Казахстане (страницы истории: взгляд из России) / У.М. Бахтикиреева, Н.Л. Синякина. – М.: Изд-во РУДН, 2011. – 88 с.
- [3] Кулиева Ш.А. Развитие переводческого дела в Центральной Азии: опыт Казахстана / Ш.А. Кулиева // Полилингвальность и транскультурные практики. – 2018. Т. 15, №4. – С. 528-536.
- [4] Alshinbayeva Zh.K., Yeskindirova M.Zh Translation peculiarities of phraseological units in the literary text // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2017. – №4. – С. 50-55.
- [5] Азкенова Ж.К. Чинопочитание в рассказе А.П. Чехова и способы передачи комического в художественном переводе / Ж.К.Азкенова // Русское слово в многоязычном мире: материалы XIV Конгресса МАПРЯЛ. – СПб.: МАПРЯЛ, 2019. – С. 1523-1528. – Режим доступа: <https://ru.mapryal.org/congresses/xiv-kongress-mapryal/programs>
- [6] Уразаева К. Чтение литературных героев как элемент не-события в цикле «Повести Белкина» А.С. Пушкина / К. Уразаева, Ж. Азкенова // Cross Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES). – . 2018. Т. 3, № 2. – С. 70-79.
- [7] Гоголь Н.В.: Полное собрание сочинений: [в 14 т.]. Т. 2, 3 / [Н.Л. Мещеряков, В.В. Гиппиус, В.А. Десницкий и др.]; под общ. ред. Н.Л. Мещерякова; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937-1952.
- [8] Шугаева Н.Ю. Стратегия перевода на английский язык говорящих имен Н.В. Гоголя / Н.Ю. Шугаева, Н.В. Кормилина // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. – 2014. – №4(84). – С. 152-160.
- [9] Stanzel F. Narrative Situations in the Novel. – Bloomington; London, 1971. – 186 p.
- [10] Иваницкий А. Гоголь и Гофман - исток и преодоление гротеска / А. Иваницкий // Известия российской академии наук. Серия литературы и языка – М.: ИМЛИ РАН, 2003. – С.327- 335.
- [11] Тamarченко Н.Д. К проблеме «второго сюжета» у Гоголя / Н.Д. Тamarченко // Русский классический роман XIX века: проблемы поэтики и типологии жанра. – М.: Российский гуманитарный университет, 1997. – 203 с.
- [12] Овечкин С. Романтическая риторика и гоголевский стиль / С.Овечкин // Гоголь как явление мировой литературы: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня смерти Н.В. Гоголя. – М.: ИМЛИ РАН, 2003. – С. 311-315.
- [13] Бакши Н. Герой-«чуждак» у Грильяпацера и Гоголя / Н.Бакши // Гоголь как явление мировой литературы: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня смерти Н.В. Гоголя. – М.: ИМЛИ РАН, 2003. – С. 316-320.
- [14] Жучкова А.В. Внешний локус контроля как субстанциональное свойство «маленького человека» в русской литературе XIX века / А.В. Жучкова // Филология и человек. Издательство Алтайского университета. – 2016. – № 1. – С. 51-62.

REFERENCES

- [1] Gogol', N.V. (1981). Tandamaly [Favourites]. [Vols. 1-2, Vol. 2]. Almaty: «Zhazushy».
- [2] Bahtikireeva, U.M., & Sinjachkina, N.L. (2013). Perevodcheskaja dejatel'nost' v Kazahstane (stranicy istorii: vzgljad iz Rossii) [Translation activities in Kazakhstan (pages of history: a view from Russia)]. Moscow: Izd-vo RUDN [In Russian].
- [3] Kulieva, Sh.A. (2018). Razvitie perevodcheskogo dela v Central'noj Azii: opyt Kazahstana [The development of translation studies in Central Asia: experience of Kazakhstan]. Polilingval'nost' i transkul'turnye praktiki – Polylingualism and transcultural practices, Vol. 15, 528-536 [In Russian].

- [4] Alshinbayeva, Zh.K., & Yeskindirova, M.Zh. (2017). Translation peculiarities of phraseological units in the literary text. Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija filologicheskaja – Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 4, 50-55.
- [5] Azkenova, Zh.K. (2019). Chinopochitanie v rasskaze A.P. Chehova i sposoby peredachi komicheskogo v hudozhestvennom perevode [Honoring in the story of A.P. Chekhov and the methods of transmitting Comic literary translation]. Russkoe slovo v mnogojazychnom mire: Materialy XIV Kongressa MAPRJaL - Russian word in a multilingual world: Materials of the XIV MAPRYaL Congress. (pp. 1523-1528). St Petersburg: MAPRJaL. Retrieved from: <https://ru.mapryal.org/congresses/xiv-kongress-mapryal/programs> [In Russian].
- [6] Urazaeva, K., & Azkenova, Zh. (2018). Chtenie literaturnyh geroev kak jelement ne-sobytiya v cikle «Povesti Belkina» A.S. Pushkina [Reading literary characters as an element of non-event in the cycle «Belkin's Tales» by A.S. Pushkin]. Kross-kul'turnye issledovanija: obrazovanie i nauka – Cross Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES), Vol. 3, 2, 70-79 [In Russian].
- [7] Gogol', N.V. (1937-1952) Polnoe sobranie sochinenij [Complete works]. N.L. Meshherjakov (Ed.). In-t rus. lit. (Pushkin. Dom). (Vols. 1-14; Vol. 2, 3). Moscow; Leningrad: Izd-vo AN SSSR [In Russian].
- [8] Shugaeva, N.Yu., & Kormilina, N.V. (2014). Strategiya perevoda na anglijskij yazyk govoryashchih imen N.V. Gogolya [Strategy for translating N. V. Gogol's speaking names into English]. Vestnik CHGPU im. I.Ya. Yakovleva. – I. Ya. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University Bulletin, 4(84), 152-160 [In Russian].
- [9] Stanzel, F. (1971). Narrative Situations in the Novel. Bloomington. London.
- [10] Ivanickij, A. (2003). Gogol' i Gofman – istoki i preodolenie groteska. Gogol' kak yavlenie mirovoj literatury [Gogol and Hoffman-the origins and overcoming of the grotesque. Gogol as a phenomenon of world literature]. Moscow: IMLI RAN [In Russian].
- [11] Tamarchenko, N.D. (1997). K probleme «vtorogo sjuzheta» u Gogolja [To the problem of Gogol's «second story»]. Russkij klassicheskij roman XIX veka: problemy pojetiki i tipologii zhanra - Russian classic novel of the XIX century: problems of poetics and typology of the genre. Moscow: Rossijskij gumanitarnyj universitet [In Russian].
- [12] Ovechkin, S. (2003). Romanticheskaja ritorika i gogolevskij stil' [Romantic rhetoric and Gogol's style]. Gogol' kak javlenie mirovoj literatury: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 150-letiju so dnja smerti N.V. Gogolja - Gogol as a phenomenon of world literature: materials of the international scientific conference dedicated to the 150th anniversary of the death of N.V. Gogol. (pp. 311-315). Moscow: IMLI RAN [In Russian].
- [13] Bakshi, N. (2003). Geroj-«chudak» u Grillpacera i Gogolja [Hero-«eccentric» at Grillparzer and Gogol]. Gogol' kak javlenie mirovoj literatury: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 150-letiju so dnja smerti N.V. Gogolja - Gogol as a phenomenon of world literature: materials of the international scientific conference dedicated to the 150th anniversary of the death of N.V. Gogol. (pp. 316-320). Moscow: IMLI RAN [In Russian].
- [14] Zhuchkova, A.V. (2016). Vneshnij lokus kontrolja kak substancional'noe svojstvo «malen'kogo cheloveka» v russkoj literature XIX veka [External locus of control as a substantial property of the "little man" in the Russian literature of the XIX century]. Filologija i chelovek. Izdatel'stvo Altajskogo universiteta - Philology and the man. Publishing house of the Altai University, 1, 51-62 [In Russian].

Азкенова Ж.К.

«ҚАЗАҚ» ГОГОЛЬ: КӨРКЕМ АУДАРМАНЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ӨЗЕКТІ МІНДЕТТЕР

Аңдатпа. Мақала Н. Гоголь шығармаларының қазақ тіліне көркем аудармасының жалпы үрдістерін анықтауға және орыс әдебиетінің теориясы мен тарихының қазіргі заманғы нәтижелері негізінде аудармаларды жаңарту міндеттеріне арналған. Гоголевтік әдіспен және жанрдың құрылымымен байланысты аударманың күрделі мәселелерін талдау аударма құзыреттілігін, белгілі бір сәтке аударудың нақты міндеттерін негіздеумен және әдебиет аудармаларының ескіруінің сөзсіз болуымен ұштасады. «Қазақ» Гоголь ретінде белгіленген

мәселе аударманың оқырманға перлокутивті әсер ету тәсілдерінің материалында аударманың түпнұсқалық мәселесі, жазушының діни-рухани көзқарастарын ескере отырып, православие концептілерін сақтау мәселесін көтереді. Аударманың жалпы үрдістері ретінде фабульдік негіздің, сюжеттік жолдарың, әңгімелеу тәсілдерінің, портретті, пейзажды, символиканы құру тәсілдерінің дұрыстығы анықталды. Оқырманды қабылдау, оның тілдік санасы мен аударма стратегиясы арасындағы байланыс көрсетілген.

Кілт сөздер: Гоголь; «Екі Иван туралы повесі»; «Тарас Бульба»; «Шинель»; көркем аударма; күлкілі модальдық; жанр; апостасия; қабылдау.

Azkenova Zhanargul

«KAZAKH» GOGOL: LITERARY TRANSLATION TRENDS AND CURRENT ISSUES

Annotation. The article is devoted to identifying General trends in literary translation of N. Gogol's works into the Kazakh language and the tasks of updating translations based on the current results of the theory and history of Russian literature. The analysis of complex translation problems related to the Gogol method and genre structure is combined with the justification of translation competence, real translation tasks at a certain point, and the inevitability of obsolescence of literature translations. The problem designated as «Kazakh» Gogol, raises the issue of authenticity of translation on the material ways perlocutionary effects author of the translation to the reader, the preservation of the concepts of Orthodoxy, taking into account religious and spiritual beliefs of the writer. As a General trend of translation, fidelity to the plot system, plot twists, narrative methods, techniques for creating portraits, landscapes, and symbols were identified. The connection between the reader's perception, language consciousness, and translation strategy is shown.

Keywords: Gogol; «The Tale of two Ivans»; «Taras Bulba»; «The Overcoat»; literary translation; comic modality; genre; apostasy; perception.

ӘОЖ 82-31 (574)

FTAXP 17.82.31

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).26

Ақбулатов А.А., Сұлтанғалиева Р.Б., Утемисова Э.К.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, r.sultangalieva@mail.ru

Р. ОТАРБАЕВТЫҢ «БАС» РОМАНЫ– ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТЫҢ ІЗДЕНІСТІК ҚҰБЫЛЫС

Аңдатпа. Мақалада жаңа заман прозасының даму барысы сараланады. Рақымжан Отарбаев прозасының өзіндік стильдік ерекшелігі, бүгінгі прозадағы орны, дәстүр мен жаңашылдық мәселесі кеңінен сөз қозғалады. Рақымжан Отарбаев прозасындағы «Бас» романындағы тың ізденістік құбылыстар, көтерілген мәселелер талданады. Романдағы тарихи уақыт пен кеңістік, тарихи трагизмді суреттеудегі символика, авторлық ізденіс суреттеледі. Қазақ тарихындағы ұлт азаттық көтеріліс, қаралы кезеңдер суреттері бүгінгі өмірмен байланысты қарастырылады. Өткен тарих пен тәуелсіздік кезеңіндегі қазақтың ұлт

көшбасшылығына символикалық тұрғыдан авторлық дүниетаным көзқарастары сараланады. Автордың жат жерде қалған ата-бабаларымыз туралы ойлары, тақырып пен идея, композициялық құрылымы жан-жақты талданады. Автордың тілдік қолданысындағы заман суреті, адамдар образдарын бейнелеудегі өткірлігі, көркемдігі, астарлы ұғымдарды бере білетін өзіндік ерекшелігі талданады.

Кілт сөздер: жаңа заман прозасы; авторлық ізденіс; символизм; тарихи трагизм; ұлт көшбасшылары; Махамбет образы; антропология ғылымы; саясат құрбандары; «Бас» романы; авторлық тілдік қолданыс.

Kipicne

Рахымжан Отарбаев жаңа заман әдебиетіне, оның ішінде проза саласына өзіндік дара қолтаңбасымен келген қаламгер. Оның қаламынан туған «Біздің жақтың амазонкалары» мен тағы басқа кітаптары қалың оқырман қауым арасында үлкен қызығушылық туғызса, соңғы жылдары жазылған, бірақ жарық көруі мәселесінде біршама кешеуілдеп шыққан «Бас» романы және соның желісінде жазылған пьесасы алғашқы рет түрік тілінде Түркияда жарық көрді. Ал қазақ тілінде кітап ретінде өткен жылы Алматы қаласынан басылып шықты.

Тәуелсіздік рухының әсерімен өмірге келген романдардың бір тобының көркемдік мақсаты – қазақ халқының басынан өткізген отаршылдық зардаптарын шындық тұғырына иек арта отырып жеткізу. Сондықтан бұрынғы жабық тақырыпты қозғаған бұл туындыларды еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге келген көркем ізденістердің айқын нышандарының бірі деп танығанымыз абзал [1, б. 3].

Иә, романның тақырыптық атауы – «Бас». Ойлы оқырманға кітап мұқабасындағы суреттің өзінен жай ғана бас емес, ұлт тарихының қатпарынан сыр шертер көшбасшыларға қатысты екенін ұғынасың. Қазақ тарихындағы ұлт-азаттық көтерілістердің марғасқа көшбасшыларының қаншасының асыл сүйегі көмусіз айдалада қалды, қаншамасының денесінен басы кесіліп, тағдырлы аруаққа айналды. «Бас» романында аруақтарымыздың алдындағы ұлттық намысымызға үлкен сын болған қаралы кезеңдер суреттелген болатын.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың зерттеу материалына Рахымжан Отарбаевтың «Бас» романы өзек болды. Мақалада әдеби туындыны тарихи көзқарас тұрғысынан талдау, типологиялық талдау, салыстырмалы, образдық талдау т.б. әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ тарихында басы кесілген бізге белгілі екі тұлға бар. Бірі – аруақты ақын, жыраулық дәстүрдің соңғы өкілі, батыр қолбасшы, Исатайдың сенімді серігі, көтерілістің басты идеологі болған Махамбеттің басы. Батырдың денесімен қайта қауышып, бірнеше жылдан соң қайта жерленген тағдырлы тарихи бас. Басынан айырылған дене не бітіреді?! Қаламгер осы арқылы ұлттық мүдде, елдің тұтастығы мәселесін астарлы символикамен жеткізеді. Ал екінші бас – қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлының басы. Ол әлі күнге табылмады, елге қайтарылмады. Міне, мәселе кейінгі ұрпақтың аруақтар алдындағы қарыз бен парызды еске салғандай.

Сөйтсек, автор ұлттық тарихымыздағы денесінен басы кесілген ұлт көшбасшылары екеудің ғана мәселесін емес, жалпақ тарихтағы белгілісі бар, белгісізі бар, кесілген бастан бөлек, туған ел топырағынан жырақта көмусіз, жоқтаушысыз қалған қаншама ата-бабаларымыз бар, соларды да автор кейіпкерлері арқылы баяндауларда елдік мәселе деңгейінде қосады.

- Жағдай осы, жігіттер, - деді төраға орнынан көтеріліп, терезе алдына барған соң. – Әлі күнге арыс дейміз, ақтандақ дейміз. Бар тірлік кітап шығарудан аспай отыр. Шетел мұрағаттарында жүздеген, мыңдаған құнды құжаттар бар. Кім оларды елімізге қайтарып, рухани айналысқа салмақ? Қашанғы шырылдай беруге болады? Әл-Фарабиіміз айдалада

қалды. Бейбарыс Дамаскіде жатыр. Жалаңтөс баһадүрден айырылды. Шәкәрімнің сүйегін алпыс жылдан соң құдықтан жіліктеп теріп алдық. Мұстафа Шоқай болса жат топырақта. Сырым мен Қаратауды ұмытуға айналдық. Енді қолымызда тұрған Махамбеттің басын жоғалту. Мен мұндай сұмдықта естіген емеспін...[3, б. 68].

Немесе:

«Көңіл-көмбеде не жатқан жоқ дейсің? Кешегі өткен Қабанбай мен Бөгенбай, Қарасай мен Ағыбай, Кенесарылар осы елге ортақ жақсылар ғой. Одан бергі Алашорда көсемдері ше? Ай, айтары бар ма? Осы арыстардың исі қазақ даласы үшін жасаған жанкештілігін жазсаңыз, ақ қағаздың өзі сары майдай ерір еді?!»[3, б. 67].

Осы арыстардың азапты тағдырын, отбасынан ажырап, ұрпақсыз қалғанын, тіпті кәлләсінің өзі әр шұңқырда домалап жатқанын жазсаңыз, ақ қағаздың өзі зар жылар еді?!»[3, б. 67].

Міне, романда Кенесары ханның басына қатысты мәселе де көтеріледі. Роман Махамбеттің қаңқа сүйегіне қарап, қазіргі Махамбеттің бет-пішінін жасаған антрополог ғалым Ноэль Шаяхметовтің шеберханада отырып, батыр ақынның ақсұңке бас сүйегімен тілдескен монологынан басталып, лирикалық шегіністерге ұласады.

Жалпы Махамбеттің сүйегі қазып алынған кейін ескерусіз қалуын Қайыржан Әбисатов былай деп еске алады: «Мен 1966» жылы 9 шілдеде антрополог Ноэль Жұмабайұлы Шаяхметовтің Махамбеттің Сүйегін қабірінен қазып түгелдеп алғанын, оның сүйектерін Алматыға алып келгенін, Махамбеттің скульптуралық портретін жасағанын, кейін халқымыздың абзал азаматы, ардақты ұлы, қаһарман ақын-композитор-батыр сүйегі 17 жыл бойы қағаз жәшік ішінде шаң-шаң болып әр жерлерде жатқанын, тек 1983 жылы 15 мамырда қайта жерленгенін өз көзімен көрген, бабамыздың сүйектерін қабірінен және қайта пәктеуі мен қайта жерленуіне басынан аяғына дейін қатысқан куәгермін[2, б. 68]. Міне, роман нақты осы тарихи деректердің негізінде жазылғанымен, саяси-әлеуметтік астары терең символикаға құрылған, көркемдік ақиқаты өзінше бөлек туынды. Себебі бассыз батыр Махамбеттің трагедиясы – кеңестік кезеңдегі қазақ ұлтының тілі мен ділінен, болмысынан ажырауға шақ қалған қаралы кезеңдерінің суреті, сондай-ақ тәуелсіздік кезеңінде де оңала қоймаған рухы, қазақтың ұлттық құндылықтарына ажырап, тілі мен ділінен ажырап бара жатқан бассыз қоғамның астарлы көркем суреті екені даусыз болатын.

Тарихтың ақиқатын түгендеуде тарихи деректермен бірге, археологиялық жәдігерліктер, сондай-ақ антропология ғылымының да орны ерекше екені мәлім. Автор осы романында қазақ тарихының бұлыңғыр парақтарын жеткізуге үлес қосқан, бірақ сол кездегі саясат салқыны ұлттық дүниелердің шынайы ақиқатының ашылуына кедергілер келтіргенін суреттейді. Мысалы, тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау қозғалысының басшысы Ықас пен Ноэльдiң арасындағы диалогтан соны аңғарамыз.

Үміт жібі жіңішкерсе де үзілмей тұрғаншақ-ты. Ноэль тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау қозғалысына келген-ді. Бастығы Ықас орнында екен. Ноэль өзінің жұмыс жоспарын, алда атқарылар істерді тізіп шыққан. Бастық алдымен бас шайқады, содан соң жайма-шуақ күлді. Күлгенде креслоға әрең сыйып отырған қарны қоса селкілдеп, өзінен кейін де күліп жатты.

- Ноэль, қалқам, - деген содан соң тәттілеп қана. – Сіз талантты жас ғалымсыз. Алдыңызда үлкен болашақ күтіп тұр. Тіпті қарамағыма жұмысқа да алар ем. Әттең, біздің мекеме тек жер бетінде құламай қалқып тұрған ескерткіштерге ғана ие. Оның да мемлекеттік маңызы бар ма, жоқ па соны анықтайды. Тым көне, осы қажет-ау дегендерін есепке алып, бюджеттен бөлінген ақшаға жөндеу жұмыстарын жүргізеді. Ал, оның астында көрде кім жатыр, тіршілігінде не бүлдірді онда біздің шаруамыз жоқ. Бәлкім исі қазаққа жақсылығы өткен біреу шығар. Кім біліпті? Айттым ғой, көмектесем деп ем, қолым қысқа деп.

Қайтып тіл қатпады. Креслоға бірде сыйып, бірде батпай тұрған күлегеш қарынға тістене қарап сәл тұрды да есікті сарт жапқан [3,12 б.]. Міне, ұлттық құндылық, тарихи дүниелерге мән беруге құлықсыз, немкеттігі билік тапсырмасының номенклатурасымен жүретін мекеме басшыларынан қайран жоқ. Бұл да өмірдің шындығы екені ақиқат.

Романның сюжеттік желісіне тарихи тұлға, ұлт-азаттық көтерілістің басшыларының бірі – Махамбет Өтемісұлының зерттеуге алынған бас сүйегінің саясат салқынының салдарынан, жауапкершіліктің жоқтығынан, ұлттық құндылықтар, тарихи мұраларға деген сол кездегі салғырттықтың салдарынан ескерусіз қалуы, жоғалып кету қаупі орын алғанда Құрақ Амангелдіұлы (өмірдегі есімі) ақсақалдардың араласуымен елге қайтарылып, жерленіп, батыр рухының жай табуы шығармаға арқау болған. Бірақ авторлық тұжырым бұдан да ауқымды елдік мәселеге келіп тіреледі. Батыр аруағының бүгінгі ел басқарған ел ағаларына аян беріп, түсіне енуі авторлық тұрғыдан шарттылық, көркемдік амал болғанымен, өткенді ұмыт қалдыру, болашаққа қиянат екенін еске салғандай.

Қала әкімі Имаш ақынның дауысынан шошып оянды.

- Оян, ботам! – десін қаһарлы дауыс. – Оян, ботам! Оянып кетіп, ойға шомып тұрысы – осы. Жебеп-желеп жүр ме жарықтық. Әлде...Астындағы ақ боз сүйгүлігі... Табаны жер иіскемейді. Жалт-жұлт етіп өтіп бара жатқан замандағы. Тізгіні кесілген... Бас жоқ. Кезінде оған уақыт пен оқиғалар ит жығыс түсіп тізігінен берді ме? Басы да әлдекімнің қанжығасына байланды. Соңында басы жоқ үркек тобыр қалды. Кейінгі ұрпағына назырқанып бара ма? Әлде басын өзі іздеуге шықты ма? Әйтеуір қаһарлы дауыс құлағына құйылып қалғандай шыңылдап тұр [3, 86 б.].

Автор романда біршама көркем шарттылыққа барып, бірнеше кейіпкерлермен қоса, Махамбеттің бас сүйегінің өзін бір образ деңгейіне көтереді, сондай-ақ Жәңгір хан, Баймағамбет сұлтан, Ықыластардың да аруақтарын сөйлетеді. Романда Махамбет пен оның өліміне қатысты тарихи тұлғалар арасында диалогтар арқылы беріледі, бірақ автор диалогтарда ерекше көркемдік шешіммен келген. Бұған дейінгі тарихи деректерді диалогқа айналдыру емес, бүгінгі күн биігі тұрғысынан келеді. Әрбір тарихи деректерді көркем әдебиетте көркемдеп жеткізуде хронотоптық мәселе тұрғысынан ерекше мән береді. Ал, хронотоптың басты қызметі – оқиғаларды бейнелеу арқылы оларды образға айналдыру. Көркем мәтіндегі әрбір оқиғаның уақыты мен кеңістігінің өзара тығыз байланысы болады, сөйтіп хронотоп жаңа образ тудырады. Адамның өмір сүрген уақытын, тарихи оқиға өткен уақытты қоюлату, тығыздау, кейбір кезеңдерін әртүрлі оқиғалармен, авторлық баяндаумен байыту, көркемдік-эстетикалық идеялар дарыту сияқты үрдістерінде хронотоптың орны ерекше. Көркем уақыт пен кеңістіктің континуумы – хронотоп арқылы қаламгер әрқилы көркем ақпарат пен материалды тұтас көркем-образдық феноменге айналдыра алады [4, б.125]

Махамбет пен Жәңгір, Махамбет пен Баймағамбет сұлтан, Ықылас арасындағы диалогтарды романның бас кейіпкерлері Ноэль, кейін Дәурен мен Айым куә болып хатқа түсіріп отырады. Романның ішіндегі роман жазу тәсілі. Мұның бәрі, әрине, автордың шығармашылық қиялының жемісі. Аталған диалогтар бір жақты емес, жақсы мен жаман тартысы емес, тарихи ақиқат шындығы мен бүгінгі азат рухтың тарихи ақиқат шындығының диалогі десе де болады. Себебі бұл Жәңгір хан мен Махамбет диалогінен анық байқалады. Бүгінгі күні екі тарихи тұлғаның да ұлт үшін атқарған қызметі, еңбегі егемен ел тұсында жан-жақты әділ бағасын алып отыр.

Диалогтар әдебиет теориясындағы эпифания арқылы беріледі. Аталған термин – жан дүниенің нұрлануы мен аян берілу дегенді білдіреді [5, б.438]. Түн уақытында тіл қатқан Махамбеттің басы өмірдегі өзінің қас жаулары болған жандармен аян берілу сәті арқылы суреттеледі.

Жәңгір: - Әй, Махамбет, тарт дедім ат басын. Жи есінді! Дүрліктірме елді! Босқа қырып салайын деп отырмысың?

Махамбет: - Еділ-Жайықтың ортасында ешкімге есе бермеспін.

Айым қалшылдап, сықырлауық темір кереуеттің бұрышына тығыла түсті.

Жәңгір: - Қалмақтың Үбіші ханы Жоңғарға кері көшкен соң бос қалған екі өзен аралығын ақ патшадан жалға сұрап алған кім? Әкең Өтеміс пе, әлде Бөкей хан ба? Бөкей болмаса, кетер ең тұқымыңмен қаңғып. Үстірттің қырына, Хиуаның ойына.

Махамбет: - Аянба, айтып қал.

Жәңгір: - Тартынар жерім жоқ. Осы қазақта тұңғыш мектеп ашып, төре, қара деп бөлмей балаларға білім берген кім? Жәңгір! Алғаш дәріхана аштырған кім? Жәңгір! Қатерлі дерт ел іші меңдегенде Астарханға ат шаптырып, доғдыр алдырып тегін ектірген кім? Жәңгір! Казначейство құрып, банк, почта жүйесін іске қосқан кім? Жәңгір! Санкт-Петербургтегі Императорлық ботаникалық бақтың бөлімшесін Ордада орнаттырған кім? Жәңгір! Жәрмеңке сайын қазақ саудада ұтылып қала береді деп базар, ләпкі аштырған кім? Жәңгір! Қыздар гимназиясын ұйыстырып, оқуға, ісмерлікке, тіпті бәйбішелікке тәрбиелеген кім? Фатима тоташ! Мына Жәңгірдің тоқалы! Әлі де айта түсейін бе?

Махамбет: - Жетер! Бәрі рас.

Жәңгір: - Ендеше өресі биік ойыма ере алмаған кінә сендерде. Қара қазақта!

Махамбет: - Бәрібір кескілеспей бір басылман!»[1, б. 59].

«Бас» романындағы автордың жаңашылдық тұстарына тоқталып өтсек...

Біріншіден, ақсүңке бас сүйекті жансыз болса да, образ деңгейіне көтеріп, батырдың айбатты, қаһарлы басы, ақиқаты кейінгілерге де үрей туғызуы арқылы әлеуметтік символикаға жетелеуі, ең алдымен, заман шындығы мен жалғандығы, саясаттың құрбандарын еске салып, көркемдік тұрғыдан жинақтай білуі.

Екіншіден, мазмұн мен пішін тұрғысынан әрбір образ, тақырып пен идея, композициялық құрылымы жұп-жұмыр болып келуі, авторлық идеяға қызмет етіп отыр.

Үшіншіден, автордың тарихтың ақтаңдақ беттеріне қайта бір оралып, өзіне дейінгі жазылған көркем дүниелерден жаңаша жол іздеуі. Ол роман құрылымындағы өлі аруақтардың диалогіне сырттай бақылаушы болып, шындықты жазып алушы бас кейіпкерлер Ноэль, Дэурен, Айымдардың роман ішінен роман жазуға үлес қосуы, яғни мәтін ішіндегі мәнмәтін. Аруақтардың тіл қатуы, елес пен сөйлесу, бәрі-бәрі қазіргі прозада ерекше қарқын алған үрдіс деуге болады. Бұл авторға ішкі психологиялық иірімдерді, образдардың ішкі рухани әлеуетін ашуға қызмет етсе, екіншіден, автордың көркемдік тұрғыдан жеке дара ізденушілік қолтаңбасын танытады.

Төртіншіден, автордың тілдік қолданысындағы заман суретін, адамдар образдарын бейнелеудегі ащы шындықты тіліп түсірер өткірлігі, көркемдеп жеткізу арқылы астарлы ұғымдарды бере білетін өзіндік ерекшелігін байқаймыз. Прозадағы метафора, теңеу, символика, сатиралық суреттеулердің бәрі автордың жалпы прозасына тән ортақ арнаны танытады. Осы орайда жазушы Мереке Құлкеновтің сөзі ойға оралады: «Жазушы Рахымжан Отарбаевтың тілі – бөлек бір әлем. Бояуы қалың, сан қатпарлы, жүз астарлы, оқырманды елітіп, егілтіп әкететін ерекше бір құдірет»[2, б. 8]. Тіпті романның тақырыптық атауының өзін «Бас» деп алуынан-ақ әлеуметтік резонанс туғызуының өзі авторлық болмыстан хабар бергендей. Авторлық афоризмдерге ұласардай түйінді ойларын да анық байқауға болады. Мысалы:

«Емен есігі ерініп ашылатын мекемелер...»;

«Иә, қазақ болып өмір сүру кейде қызық!»;

«Бизнесмен? Мама, босқа шаршап қайтесіз? Олар ақшаның тілін білгенмен, адамның тілін білмейді ғой, - деп айым киіне бастады»;

«Өлген бураның басынан тірі атандар шошиды»;

«Көп жалғандықтың жалғыз шындықтан үркетінін көрдім. Сана азат болмаса, тәуелсіздіктің құны көк тиын»;

«Көйлегім емес, көңілім тозды»;

«Тірінің қадіріне жетпеген қазақтар өлгенді қайтеді?»;

«Жалғандық жайлаған жерде ақиқатқа таз кепешті кигізбей қоймайды»;

«Нар жайылар көлдің жайлауына өңшең тоқал ешкіні ойнақтата алмаспын»;

«Ауына тамызбай сиіп келгеніне олжа көріп отырмай ма, қақбас!»;

«Жастықтың өзі – жарты мас»;

«Семіз шай үстінде болашақ жоспар талқыланады»;

«Бір-бірінің аузын жалдап үйренген қазақ жаңалыққа зәру емес»;

«Тайқазанның қақпағы жоқ, ұлыларының басы жоқ бұл неткен иесіз ел?!»;

«Осы күнгі жастардың сөзі қысқа ғой. Жарты сөйлеммен сөйлейді»;

«Жер тістеп жатқан уақыт жылжыса ше?»...

Немесе табиғат суреттеулерін, яғни пейзажды берудегі шеберлік қырларының өзі көзге анық байқалады.

«Ақтың реңі қайтып, қызыл іңір үстемдік алған шақта Ноэль оңашаланып, тау етегіне беттеген. Етегін еркін жайып келе жатқан қараңғылықтан биік таулар да сескенетіндей. Иықтаса қалыпты. Бой тозаңытатын салқынлеп есті. Тау басынан бозғылтмұнар етекке жылжиды. Бұлт емес, түтіннен бөлек, түткен жабағы жүндей бұл не өзі? Ноэль аңтарылып, бойын қымтады. Жанына таяп кеп қалған бозғылт мұнардың ішінде алуан сәуле ойнап, көріністер оянды. Мұның аяғынан әл кетіп, тәлтіректеп жанындағы жуан қарағайға сүйене берген...».

Мінекей, автор Р.Отарбаевтың көркем образды суреттеулерін тізбектей берсек, романның өн бойынан небір тіркесті сөздер, өзіндік қолданыстар кездеседі. Психологиялық иірімдерді берудегі бір ерекшелік, автор ішкі монологты емес, диалог, сыртқы портреттік бейнелеу тәсілдері арқылы беру шеберлігі анық байқалады.

Романдағы Махамбеттің бас сүйегін табуға сыйақының тағайындалуы, үш бас сүйектің үш түрлі жолмен табылуына мән берген автор алаяқтық, ақша үшін, құлқын қамы үшін мола қазуға дейін барған қылмыскерлер бейнесі, кейбір зиялы қауымның кейбір олқы қылықтары, заманға бейімделген түрлі мансаптық бағытта пайда үшін сыйластық, жасандылықтың орын алуын қоғамдық ортаның қалыптастырған бейнесі ретінде суреттейді. Бұл Ықас, әйелі Қарақия, ғалым Қайып, әйелі Дүрия, ауыл әкімі Қарауыл, Баймахан образдары арқылы ашылады. Автордың суреттеулерінде аяусыз әшкере болған, өзін-өзі әжуалаған менипенция құбылысы анық көрініс тапқан. Сондай-ақ кейбір кейіпкерлерін сөйлете отырып, олардың да ішкі мәдениетін көрсету де шеберлік танытады. Мысалы, ауыл әкімі Қарауылдың Құрақ ақсақалдың сыртынан сөйлеген сөзінен соны аңғарамыз. Көрнекті қаламгер Дулат Исабековше айтсақ, «Рахымжанның шығармаларында қаншама кейіпкер болса – соншама қайталанбас ғажайып образ бар» екенін осы шығармасындағы кейіпкерлері де айқын дәлелдейді.

- Астанаға хат жазып, шәт-шәлекейімізді шығарып!..Тып-тыныш жұмысымызды атқарып отырғанда дәу бастықтың көзқырына іліндіріп! Адам пайғамбар жасынан асқан соң байыз тауып, Алладан жанына медет тілемес пе? Жегені ақ май, ішкені қағаз шай, одан артық не керек? Көрпені төрт қабаттап салып, көтенін күлге көміп отырмас па? Жоқ, біздің шалдар, әйтеуір екі қолға бір ермек тауып алғыш. Баяғыда Махамбеттің басын қазып әкетіндер деп Алматыдан бір қора адам шақыртып елді дүрліктіріп еді. Ендігісі мынау. Атамның басы жоғалып кетіпті, тауып беріндер деп зікір салып жатқаны. Атаңа ғана нәлет! – деп күйіп жанды».

Публицист – жазушы Қали Сәрсенбайдың Отарбаев шығармашылығы хақында сөзін келтірсек: «А. Камю деген мықты «күрделі жазатындардың түсіндірушілері болады, қарапайым жазатындардың оқырманы болады» дейді. Рахымжанда осы екеуі де бар. Біз білгенде, шын өнер күрсіндіруі, ойландыруы, толғандыруы, тамсандыруы, тіпті, «жындандыруы» тиіс. Рахымжан қазір осы шығармашылық бақыттың құшағында»[6, б. 13] деген екен жазушының 60 жылдығы қарсаңында. Жазушы шығармаларына берілген әділ бағаның зор үлгісіндей.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, Р.Отарбаевтың «Бас» романы тарихи трагизмді суреттеуде тыңға түрен салған көркем туынды болуымен айқын ерекшеленеді. «Бас» қазақ ұлтының көшбасшыларынан айырылып, небір алмағайып замандарда жоғалып барып табылып жерленген Махамбеттің арғы жағында қазақ деген тұтас ұлттың тұрғанын айғақтайтын әлеуметтік символикалық жүгі ауыр шығарма десек, артық айтқандық болмас.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ақыш Н. Замана рухы: - Әдеби зерттеулер мен сын мақалалар / Н.Ақыш. - Қарағанды, 2013. «Ли Ю.Ю.» ЖК, - 294 бет.
- [2] Әбисатов Қ. Махамбет ғұмырнамасының беймәлім беттері. Махамбет Өтемісұлының қазасы. / Махамбет республикалық әдеби-мәдени танымдық журналы. №1 (01), 2020. 100 бет.
- [3] Отарбаев Рахымжан. Бас / Рахымжан Отарбаев. – Алматы. BRK Press, 2019. – 200 бет.
- [4] Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы / Т.О. Есембеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.
- [5] Әдебиет теориясы: Антология. 3-том / Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 440 бет.
- [6] Қазіргі әдебиеттану, тілтану мәселелері және жазушы-драматург Рахымжан Отарбаев шығармашылығы: респуб. ғыл.-тәжіриб. конф. мат. – Орал. М. Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2016. – 212 бет.

REFERENCES

- [1] Aqysh, N. (2013). Zamana rýhy: - Ádebi zertteýler men syn maqalalar / [The spirit of the times: - Literary research and critical essays] Qaraǵandy. "Lı Iý.IY." JK [in Kazakh].
- [2] Ábisatov, Q. (2020). Mahambet ǵumyrnamasynyń beımálim betteri. Mahambet Ótemisulynyń qazasy [Unknown pages of Makhambet's biography. Death of Makhambet Utemisov]. Mahambet respýblıkalyq ádebi-mádeni tanymdyq jýrnaly - Makhambet republican literary-cultural cognitive magazine, 1 (01) [in Kazakh].
- [3] Otarbáev, Rahymjan. (2019). Bas [Head]. Almaty. BRK Press [in Kazakh].
- [4] Esembekov T.O. (2015). Kórkem mátin teoriasy: oqý quraly [Literary text theory: textbook] Almaty: Qazaq ýniversiteti [in Kazakh].
- [5] Ádebiet teoriasy: Antologia. 3-tom / Djýlı Rivkin men Maıkl Raiannyń redaksiyasymen (2019). [Literary theory: Anthology. Volume 3 / Edited by Julie Rivkin and Michael Ryan] Almaty: "Últtyq aýdarma búrosy" qoǵamdyq qory [in Kazakh].
- [6] Qazirgi ádebiettaný, tiltaný máseleleri jáne jazýshy-dramatýrg Rahymjan Otarbáev shyǵarmashylyǵy [Problems of modern literary criticism, linguistics and the work of playwright Rakhimzhan Otarbayev: respub. scientific practic. conf. materials] (2016).:– Oral. M. Ótemisov atyndaǵy BQMÝ RBO [in Kazakh].

Akbulatov A.A., Sultangalieva R. B., Utemissova E.K.

РОМАН Р.ОТАРБАЕВА «БАС» -

НОВОЕ ЯВЛЕНИЕ ПОИСКА В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В статье анализируется ход развития прозы нового времени. Широко затрагиваются вопросы стилистического своеобразия прозы Рахымжана Отарбаева, его место в современной прозе, проблема традиции и новаторства. Внимание акцентируется на новизне поиска в прозе Рахымжана Отарбаева, в его романе «Бас», где поднимаются ранее не

изучавшиеся проблемы. В романе изображается историческое время и пространство, применяется символика в передаче исторического трагизма, поражает авторский поиск. Картины национально-освободительного восстания, непростого периода в истории казахов рассматриваются в параллели с современностью. Символически дифференцируются авторские мировоззренческие взгляды на казахское национальное лидерство в прошлом и настоящем - времени независимости. Подробно анализируются мысли автора об останках предков, оставшихся на чужбине, раскрывается тема и идея, композиционная структура произведения. Демонстрируется картина времени в языковом употреблении автора, острота, художественность в изображении образов людей, оригинальность подтекстов.

Ключевые слова: проза нового времени; авторский поиск; символизм; исторический трагизм; лидеры нации; образ Махамбета; наука антропологии; жертвы политики; роман "Бас"; авторское употребление языка.

Akbulatov Aidarbek, Sultangalieva Rita, Utemissova Elmira
R. OTARBAYEV'S NOVEL "BAS" (HEAD) - A NEW PHENOMENON OF
SEARCH IN THE KAZAKH PROSE

Annotation. The article analyzes the development of modern prose. The questions of the stylistic originality of Rakhimzhan Otarbayev's prose, his place in modern prose, the problem of tradition and innovation are widely discussed. Attention is focused on the search novelty in prose of Rakhimzhan Otarbayev, in his novel "Bas"(Head) raising problems, which had never been studied previously. Historical time and space are depicted in the novel, the symbolism is used to convey historical tragedy, the author's search is amazing. Pictures of the national liberation uprising, a difficult period in the history of the Kazakhs have been viewed in parallel with the present. The author's ideological views on the Kazakh national leadership in the past and the present - the time of independence, are symbolically differentiated. The author's thoughts about the ancestors' remains left in a foreign land are analyzed in detail, the theme and idea of the work as well as compositional structure are revealed. The picture of time in the author's linguistic use, sharpness, artistry in the depiction of people's images, originality of subtexts are demonstrated.

Keywords: modern times prose; author's search; symbolism; historical tragedy; leaders of the nation; image of Makhambet; science of anthropology; victims of politics; novel "Bas"; author's use of language.

ӘОЖ 821.512.122.09

FTAXP 17.82.09

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).27

Бияшова Б.Қ., Өмірзақ С.Б.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: biyashova.b@icloud.com, sezimim99@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетін зерттеуші ғалымдардың зертеу еңбектерін негізге ала отырып сын дегеніміз не, сын саласының ерекшеліктері мен әдеби сынның негізгі міндеттері, сыншы сипаты, сын және сыншы, сын және оқырман, сын және қоғам

арасындағы байланыс, сынның жанрлық ерекшеліктері мен даму кезеңдері талданған. Сонымен қоса, әдеби сын мен сыншыға байланысты тек қана теориялық анықтамал берілмей, әдебиеттегі орны мен маңызына да кеңінен тоқталдық. Талдау жұмыстарына Т.Кәкішев, М.Қаратаев, З. Қабдолов сияқты ірі ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Еңбектер тек талдаумен шектелмей, қазақ әдебиеті сыны саласындағы алғашқы теориялық және тарихи тұрғыдан жүйелеудің де қызметін атқарған. Сонымен қоса тақырыпқа байланысты баспасөз беттерінде жарық көрген басқа да зерттеу, талдау мақалалары пайдаланылды.

Кілт сөздер: сын; әдеби сын; қазақ әдебиеті сыны; қазақ әдебиеті сынының салалары; сынның мақсаты; сыншы; кәсіби сыншы; автор.

Kipicne

Қазақ әдебиеті, соның ішінде қазақ әдебиетінің сыны теориялық тұрғыдан қалыптасқан, талаптары мен ерекшеліктері бар, қалыптасу тарихы бар қиын да қызықты сфера. Әдеби сынның жеке ғылым болып қалыптасып, өнер деңгейіне дейін жетуі жолында өзіндік ерекшеліктері мен мазмұны, түрі, жазылу стилі, теориялық белгілері, талаптары болатындығын ескеру арқылы қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуы, тарихы мен теориясына байланысты ірі еңбектер жазылған. Мұнымен шектеліп қалмай, нақты қазақ әдеби сынының пайда болуының алғы шарттарын, қалыптасу және даму жағдайларын, жанрлық ерекшеліктерін жан-жақты жинақтап, жүйелеу нәтижесінде ғылыми тұрғыдан талданған, сараптамалар жүргізілген көлемді еңбектер жарық көрген. Аталған мақаламызда осы саланың қалыптасу, зерттелу, теориялық және тарихи тұрғыдан саралануына тоқталамыз.

Жазба әдебиетінің бір жанры – сын. Бұл пікірге қарап сыни бастамалар халық ауыз әдебиетінде болмаған деген тұжырым айта алмаймыз. Ондағы сын хылықтық, фольклорлық шығармалары әрдайым гуманистік, көркемдік, адамгершілік жыршысы болып, қатыгездік пен жаманшылықты, ажарсыздықты сынауынан айқын байқалған. Осындай сан алуан түрлерін пайдалану арқылы адамның рухани мәдениетін тәртіпке келтіріп, түзеп отырған. Сондай халық әдебиетінің бір саласында, айтыста, жеке ой-пікір мен сыни көзқарас айқын байқалған. Ол үшін айтысып отырған екі жақ бір-бірлерінің жеке бастарының артықшылық, кемшіліктерін жеңіске жету үшін сыни тұрғыдан тілге тиек еткен. Мұндай сыни пікірлер сынның алғашқы белгілері болған деп айта аламыз.

Қазақ сынының жанр ретінде қалыптасу процесіне ақын-жазушылардың әдеби туралы, әдеби орта мен әдебиеттегі проблемалар туралы ойлары, зерттеулері мен шығармашылық жұмыстары ерекше әсер еткен және сол жұмыстарға сыни көзқарастарын білдірген сыншылардың орны да елеулі.

Осы тұста Ғ.Мүсірепов қазақ әдебиеті сынының үш саласын көрсетеді: ғылыми сын, тексеру-зерттеу арқылы ылғи алға сүйреп отыратын сын; халық сыны – халық жүрегінің қалай соғуын көрсететін сын; сынды кәсіп еткен, арзанқол, әдебиеттің өсуіне жәрдемі тимейтін құр айғай болып келетін сын. Сонымен қоса осы аталған үшеуі де біздің әдебиетте бар деп көрсетілген.

Сынның ғылым ретінде қалыптасу процесі төмендегіше айқындалады: сынның қалыптасуының алғашқы баспалдақтарында жарнама сын, аннотация, оқушы хаты мен рецензиялар, айтыс мақалалардан тұрған. Уақыт өте сынның публицистикалық, проблемалық мақала, шолу, сын мақала (нақты творчестволық тұлғаның өмірі мен өнерпаздығын хабарлап, ішін-ара талдау жасайды), баяндамалар да Қазақ төңкерісіне дейінгі уақыттарда сын жанрының толыққанды қалыптасу жолында маңызды орын алған. Сонымен қоса, дәйектеме-сынның түрлері мен ғұмырнамалар да сол уақыттағы әдебиетте

орныққан. Әдеби очерк, монографиялық зерртеулер, оқулықтар мен әдебиет тарихын жасау сияқты қиын да күрделі процестер де өз әсерін тигізген. Осының барлығы өз кезегінде тек сынның қалыптасу баспалдақтары қызметін атқарумен ғана шектелмей, әдебиеттің өзінің де өркендеуіне ықпал еткен.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Әдебиеттің сын жанрының пайда болу және қалыптасу, даму және жанрлық ерекшеліктеріне талдау жүргізе отырып, Т.Кәкішев, М.Қаратаев сияқты ірі ғалымдардың қазақ әдеби сынын теориялық тұрғыдан алғаш зерттеп, жинақтаған ғалымдар екендігіне көз жеткіземіз. Әдеби сын және сыншы тақырыбын талдау барысында анықтағандай, әдеби сын әдебиет теориясы үшін маңызды жанр болып есептелінеді. Ал, сыншы болса көркем әдебиеттің дамуы мен автордың шығармашылық тұрғыдан өсуінде маңызды орын алады. Осы айтылғандарымызды әдебиетті зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне, баспа беттерінде жарық көрген мақалаларға сүйене отырып талдап, дәлелдеуге тырысамыз. Талдау жұмыстарымызда тарихи тұрғыдан жүйелі талдау, жинақтау, салыстыру және қорыту әдістерін қолданымыз. Тақырыбымызға кеңінен тоқталу барысында әдеби сын дегеніміз не, сыншы деген кім, ол қандай болуы керек, оған қойылатын талаптарды анықтай келе әдеби шығарма, автор және сыншы – үшеуі бірігіп барып әдеби сынды қалыптастыратындығын байқаймыз.

Зерттеу нәтижелері

Сынның дамуына қоғамдық, саяси жағдайлар тікелей әсер етіп отырған. Себебі, сын қоғам бар жерде, сол қоғамның мүшелерінің тікелей араласуымен өзгеріп, дамып отыратын сала. Сынның сатылай даму процесі туралы сөз болғанда Т.Кәкішев «дәйектеме сынға» тоқталады. Сол анықтамалармен таныса келе «дәйектеме сын» дами келе, уақыт өте келе таза сынға жеткендігін байқаймыз. Ондағы өзгешелік – дәйектеме сында шығарма оқиғасы, мәні мен жазылу себебі төңірегінде айталады да, кең ауқымда талдау жұмыстары жүргізілмейтіндігінде. Сондай-ақ мұнда дәлелдемеден гөрі декларативтілік бірінші орында. «Сынның жанр ретінде қалыптасуы оның өз проблемасына ғана байланысты емес, көбіне көп оның атқарған, жүзеге асырған көркемдік-эстетикалық ісіне тәуелді. Шындығында, сынның өз проблематикасы, ақын-жазушысы, әдебиетшіл қауым және сыншылардың бірлесіп жазған, жариялаған еңбектеріне байланысты күн тәртібіне қойылатындығын ескерсек қана әдебиеттің әр саласында тындырылған іс, жасап жатқан ізденісі нақты көрінеді» деген пікір айтады да, сынның мақсатының көрген-білгенге, оқыған тоқығанға пікір білдіру, кем-кемістігін түзету болса, көркем-әдеби сын әрбір шығарманы эстетикалық-әлеуметтік тұрғыдан бағалап, саралап, түсіндіріп, ерекшеліктерін айқындап, өркендеуге бағыт сілтейтіндігін айтады [1, б. 119]. Әдебиет бар жерде сыншы бар, сыншы бар жерде сын бар. Бір-бірін толықтырып, қайрап, дамытып отыратын, бір-бірімен тығыз байланысты бұл үш фактордың ішінде ең маңызды орынды сыншы алады деп есептейміз. Себебі, ол туындыны сынау арқылы кәсіби сынды қалыптастыра алады. «Сыншы дарыны – өте-мөте сирек кездесетін дарын (Белинский) болуының үстіне өмір мен өнер додасына көп түсетін дарын. Сыншының алғыр ойы, қара қылды қақ жарған әділдігі, дәлелді пікірі еш уақытта, еш заманда мойындалып, қолдау тауып, қошемет көрген емес. Бұл өнердің қызғылықтылығы мен тартымдылығының бір сыры да осында» [2, б. 180]. Жоғарыда айтқанымыздай, сынды қалыптастырушы сыншы. Ал ол сынның дәрежесі қандай болатындығы да осы сыншыға тікелей байланысты. Осы тұста Т.Кәкішев сынның қандай дәрежеде дүниеге келуіне әсер ететін субъективті және объективті себептерді көрсетеді. Субъективті себептер деп сыншының білім деңгейі, эстетикалық талғамы мен білім-парасатын көрсетсе, объективті себеп ретінде сыншының оқырманды туындыны оқуға ынталандыратын эстетикалық идеяларды дұрыс беруде жоғары мүмкіншілігінің болуын жатқызады. Сондай-ақ, сыншыда

дарын болуы керек. Сын бағытында бір-екі сыни мақалалар жазғандарды сыншылардың қатарына оп-оңай қоса салуға болмайды. Кәсіби сыншы болсын десек, оларды да үйрету керек, баулу керек, сыншылардың «ортасын» қалыптастыру керек, ол үшін жалпылама публицистиканы ғана құрал етіп пайдалана бермей, сын журналдарын ашу керектігін қоса айтады.

Әдебиет сыны бірінші жақтан тікелей әдебиетке қатысты болса, екінші жақтан оқырман қауымға қатысты. Сыншы «суреткер мен жұртшылық арасын байланыстырушы» дейді Луначарский. Әдеби өмірімізде жаңалық пен жақсылық болса, сүйсініп елден бұрын қуана қол соғатын да, көлеңкелі көрініс болса, күйініп қапа болатын да сыншы. Жазба әдебиет бар жерде сын қатар жүретіндігі, сол әдебиеттің бүгіні мен болшағына барлау жасайтындығы, алдағы мақсатын саралап көрсететіндігі, сол туындыны оқырманға сыни тұрдыған түсіндіретіндігі белгілі.

Сын мен сыншыға қатысты татымды ой айтқан ғалымдарымыздың бірі З. Қабдолов. Ғалым «Сын және сыншы» мақаласында қазіргі қазақ әдебиетінде дамыған сын мен ысылған сыншылардың барын айта отырып, көлемі бар тереңі жоқ, жасамыс жазушыға жаутаңдап, жас жазушыға тайтаңдай кететін жалаң рецензиялар көп екендігін атап өтеді. «Біздің әдеби сынымыздың басты кемшілігі әдеби шығарманы бағалаудың критерийлерін білмеу, біле қалған күнде дұрыс сақтай алмау» дейді [3, б. 277]. Сыншы жазушының серігі – арқа қағар емес, қатал досы, жазушының кемелденуіне септігін тигізер әдебиетте тілектес серігі. Сондықтан да сыншы болу кез-келгеннің қолынан келе бермейді. Сынды ешкім сүймейді. Сынды айту сыншыға да сыналұшыға да оңай емес. Ал егер сыналұшы қиналмаса сынның болмағаны. Қабдолов та нағыз сыншы эстетик қана емес, этик, философ, саясатшы болуы керек дегенді алға тартады.

Әдебиет сынының дамуы бар да, оған кері әсерін тигізетін фактілер тағы бар. Бұл туралы сын саласын зерттеуші ғалымдар да өз пікірлерін білдіреді және дәйектемелер келтіреді. Мысалы Т.Кәкішев «Сын сылбырлығының себептері» деген мақаласында сол уақыттағы қазақ әдебиеті сынының алға қарай дамуына кері әсерін тигізетін үш түрлі себепті атап көрсетеді: Оның ең біріншісі – сыншының өз бойындағы кемшіліктер екендігін айтады да, көптеген сыншылардың ең алдымен сын жазуы үшін, сыни пікір бірдіруі үшін мәдени дәрежесі мен эстетикалық білімінің жоғары болуы керек екендігін, бұл екеуі сыншы бойынан табылмай, әділетті және принципті, көркем шығармаға білікті талдау жасалынған сынның тумайтындығын айтады.

Екінші себеп ретінде сыншы мен сыналұшының арасындағы қарым-қатынас, олардан туатын салдарды көрсетеді. «Тура биде туған жоқ» деген халық даналығы осы тұста дәл келетін сияқты. Алайда кейбір сыншылар өзіне, туындысына айтылатын сынды дұрыс қабылдамауы мүмкін және сын барысында айтылған пікірлер екі адамның арасындағы шығармашылық байланыстан бөлек, жеке қарым-қатынас дәрежесіне де әсер ететін жағдайлар болған. Сондықтан бұл жердегі олқылықты тек сыншыға ғана емес, сыналұшыға да қойылатын талаптар бар екендігін ескеру арқылы жөндей аламыз.

Сын сылбырының үшінші себепін сын еңбектерінің перспективасымен байланыстырады. Сыншының сыни талдауы жазылған күйде немесе автор мен сыншы арасында ғана қалып қоймай, оқырманға жол тарту керектігін, ол үшін сын еңбектерін шығару жұмыстарына назар аудару керектігін, сол арқылы тек қана автор мен шығармаға ғана әдеби объект ретінде қарамай, сын мен сыншының стилі, алған бағытына, шығармашылық сипатына да баса назар аудару керектігін айтады.

Кез-келген саланың өз маманы өз жұмысын жоғары деңгейде атқаратындығы белгілі. Білікті ұсатаздан білімді шәкірттер түлейді, мықты әдебиеттанушы шығармаға теориялық тұрғыдан сапалы талдау жасайды, түптеп келгенде талантты әнші әнді жақсы орындайды.

Сол сияқты сын саласында да нағыз мамандар керек. Сонда ғана сапалы және сол салаға пайдалы дүние жазылатындығы айтылған. «Сын бойындағы кінәраттарды жою үшін сынға мән беретіндей, сыншыны қыспаққа түсірмейтіндей әдеби атмосфера жасау шарт. Бұл мәселе декларативті сөзбен емес, нақты практикалық іспен жүзеге асуы керек» [4, б. 69]. Сыншыға тек сол салаға қызығушылығы бар адам ретінде ғана қарамай, маман ретінде қарау керек. Сонымен қоса сыншылардың өз бағытын табуы да сапалы сынның жазылуына ерекше әсер етеді, ол үшін жалпыдан жалқыға бет бұру керектігін көрсеткен. Осындай пікірлерден, пікірден пайда болған идеялар және сол идеялар негізінде жасалған жұмыстар арқыл қазақ әдебиеті сыны теориялық және тарихи тұрдыған қалыптасқан салаға айналды.

Ғалым тек қана сынның мақсаты, кемшіліктері мен атқарылуы керек жұмыстарына ғана емес, сол уақыттағы сынның, сыншылардың аяқ алысына тоқалады. Т.Кәкішев қазақтан шыққан тұңғыш профессионал сыншы ретінде Ғаббас Тоғжановты атайды. Сонымен бірге сол уақыттағы сын мақалалары мен рецензиялары жарияланып тұрған Ә.Маметова, Ә.Байдилдин, Б.Кенжебаев, Ы.Мұстамбаев, Ы.Садуақасов, Д.Ысқақовтар қазақ әдебиетіндегі алғашқы сыншылар кадрын құраған. Аталған зерттеушілермен қатар Т.Нұртазин, Ә.Қоңыратбаев, М.Ғабдуллин Қ.Мұхаметханов, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Тоқмағамбетов, Қ.Жармағамбетов, С.Төлешовтардың да сын саласына арласқындығын атап көрсетеді.

М.Әуезовтің «Сын шын болсын, шын сын болсын» деген пікірін өз зерттеу жұмысына тақырып етіп алған М.Қаратаев көркем әдебиетке әдеби сын жетекшілік және көмекшілік қызмет атқарғандығын баса айтады. Ғалымның осы пікіріне дәлел ретінде «аударма сыны» туралы айтқан пікірін мысалға келтірсек. Аударманы әдебиеттің үлкен бір саласы деп бағалап, аударма сынында талданатын аударма жұмысының талаптарын талдау, тәжірибесін тану сияқты жұмыстар аударма туындының тума әдебиетімізге қосылуына көптен-көп септігін тигізеді. Сынның жанрлары сынның диапазоны мен білігі, идеялық, публицистикалық сарыны, шеберлігімен қатар айтылуы керек деп тұжырымдайды. Өз уақытында қазақ әдебиетіндегі сынды өте жас жанр деп бағалайды да, Қазанға дейін бізде сынның болмауын заңдылық деп қабылдайды.

Сонымен қоса «сынның жазушылармен істесетін жұмысы» мен «жазушылардың сын жұмысына қатысуына» тоқталады. Осы аталған екі мәселе бір-бірімен тығыз байланысты. Сын саласы жас жазушыға бағыт-бағдар беруші, дұрыс жол көрсетуші қызметін атқаруы керек. Алайда ғалым сол уақыттағы қазақ әдебиеті сыны аталған қызметті өз дәрежесінде орындай алмай отырғандығын айтады. Оның пікірше талантты жас жазушы шығармашылық тұрғыдан өсуі үшін сын айтылуы керек, шығармасы сыналуды керек. Ал сол жазушы мен шығарманың сыншысы басқа саланың адамы болғаннан гөрі, сыналып отырған саланың аға буыны, майталманы болғаны сапалы сыни дүниенің жарыққа шығуына ықпал етер еді. «Жас талантты дер кезінде көре білу, қолтықтап, демей білу, сөйтіп одан тағанды көркем сөз шеберін баулып шығару – әдеби сынның құрметті міндеті» [5, б. 58]. Осы тұста бізде тек қана жас жазушы ғана, жас жазушының алғашқы шығармалары ғана сыналуды керек, сыншы әрқашан үлкен буын болуды керек деген ой қалыптаспауы керек. «Сын – қымбатты жанр. Сондай-ақ, шығарма бағын ашып, әдеби ортада қаламгердің маңдайын жарық етумен қоса, оңдырмай «тоқпаштап», кей тұста бәзбіреудің обалына қалып, «бетің бар, жүзің бар демейтін» қуатты да қызба жанр» [6]. Әдеби сын әдебиет саласында жүрген кез-келген адамға, кез-келген уақытта қажет. Әдебиет саласында жүрген жазушылардың арасында шығармашылық тұрғыдан айтылған сынды мойындай алмай, сыншының да жеке басына мәселелер туындатқан жайттар да кездескен. Яғни, сыншының сынын екінші тарап та дұрыс қабылдап-қабылдамауы екіталай. Ал бұл фактор сынның қаншалықты шынайы және ашық жазылатындығына тигізер әсері де түсінікті. Орыс әдебиетшісі, сыншы Белинский «Сыншының өнерін оңай кәсіп, әркімнің-ақ қолынан келе беретін іс деп есептейтіндер

мықты қателеседі, сыншының дарыны сирек кездесетін дарын, оның жолы тайғақ та қауіпті жол» деген пікір білдіреді [7, б. 225]. Осы тұстан барып сынның міндеті шығарманы тұтастай алып, жан-жақты зерттеп, бүкіл жүйесіне талдау жасаумен ғана шектеліп, тек қана «кемшіліктерін» ғана қарастырумен қалмайтын, алдымен жетістіктерін айту екендігіне көзіміз жетеді. Тағы бір ерекше назар аударатын жайт – сынның тек жазушы үшін жазылмай, оқырман үшін де жазылатындығы.

Кәсіби сынның алғашқы үлгілері кітаптарға жазылған рецензиялар болғандығын жоғарыда айтқан болатынбыз. М.Қаратаев рецензия да әдеби айналымда керек екендігін айтады, бірақ ол сынның негізгі жұмысын алмастыра алмайтындығын, сынның мақсаты жарық көркен еңбектің жақсы не жаман екендігін бағалаумен және сол бағаның толық дәлелін айтумен ғана шектелмей, ең алдымен тәрбие беру, кеңес айту, көмектесу принциптерінің тұруы керектігін айтады. Сыншы білімді болумен қатар әділ. Тура болуы керек. Сыншы оқырманның ойын тауып, сол ойды жазушыға жеткізеді, содан барып оқырманға не керектігін түсінген жазушы өз шығармасының құндылығы не болуы тиіс екендігін дұрыс бағдарлай алады.

Сынның публицистикамен байланысын айтқан уақытта көптеген ғалымдар әдеби сынның тарихы мен журналистиканың тарихы тоғысатындығын айтады. Оның себебі кәсіби сынның негізгі өмір сүру ортасы – баспасөз екендігінде. Сыншының сыни пікірі ең алдымен баспасөзде жариялану арқылы оқырманға жол тартады. Ол пікір оқылу арқылы оқырманнан жақтаушы немесе қарсы пікірлер айтылады да, сол арқылы сыншы да, шығарма да, автор да талқылауларға түседі. Демек сынның негізгі көрінер айнасы – баспасөз. Бұл қажетті контексті сынға: журнал, газет, интернет жатады. Сынның негізгі міндеті әдебиеттің мән жайын, маңызын, мағынасын оқырманға түсіндіру, оны үгіттеп насихаттау болса, осының бәрін атқаратын – газет-журнал. Баспасөз бар жерде жазба әдебиет дамиды. Әдебиеттанушы Т.Кәкішов қазақ әдеби сынының дамуына бір-бірімен іштей байланысып жатқан жазба әдебиет, публицистика, баспасөз әсер ететіндігін айрықша атап өткен. Әдебиетке қатысты алғашқы сыни мақалалар легі XIX ғасырдың соңғы ширегінде жарық көре бастағаны «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» беттерінен байқалады. Сын жанрларының сыртқы формасы баспасөздікі де, ішкі мазмұны сынның міндеттеріне жатады. Сын – әдеби үдерістің бір тамыры ретінде газет-журнал бетінде өрістейді. Оған дәлел жоғарыдағы газеттерден бөлек, «Айқап», «Жұлдыз» журналдары, «Қазақ» газеттері жарық көре бастағаннан бастап әдебиетімізге ерекше көңіл аударылуы. Бұл баспасөздерде әсіресе «Тіл сақтаушылық», «Тіл хақында», «Емле мәселесі», «Тіл, әдебиет», «Емле хақында» секілді тағы басқа мақалаларда қазақтың әдеби тілін дамыту, кемеліне келтіру, ғылыми грамматика секілді негізгі проблемалар талқыланды. Қазақ әдебиеті сынының тууына «Айқап» журналының атқарған тарихи рөлі өте зор болды. Себебі, журналда көтерілген мәселелердің ең негізгісі және қомақтысы тіл мен әдебиет еді. Журнал редакторы М. Сералиннің әдеби-публицистикалық материалдарының аталған журналда жиі жарияланған. Басылымның әр түрлі айдарлары болды. Журналда жарияланған, жаңадан жарық көрген кітаптар туралы пікірлер «Кітаптар жайынан» атты бөлімде тұрақты түрде жарияланып отырды. Жалпы саны отыздан астам өлең кітаптары мен оқу құралдарына, аударма шығармаларға қатысты пікірлер шықты. Сыншы Т. Кәкішев «Айқаптағы» сыни-мақалаларды 2-ге бөліп қарастырды. Біріншісі, педагогикалық сипаты айқын сыни ой-пікірлер болса, екіншісі, әдебиетке тікелей қатысты өрбейтін сыни ойлар.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген «Дала уалаяты» газеті «кеңестік идеологияның» әсерінен уланып қалған қазақ қоғамының санасын оятып қана қоймай, қазақ әдебиеті сынының тууына дайындық жасады. Оған дәлел, аталмыш газетте М. Көпеевтің Абайға қатысты алғашқы сыни мақалалары жарияланды.

Сын әдебиеттің игілігі үшін қызмет ететін жанр. «Әдеби сында берілген баға сол кезеңдегі әдеби процестің үні...Әдеби сын көркем шығармашылыққа дер кезінде үн қосып, сыр-сипатын айқындайды, баға беріп, пікір білдіреді» [8, б. 113]. Қазақ әдеби сынының әр саласы туралы сөз қозғағанда «Қазақ» газетінің сыни эстетикалық талапқа жауап беріп, сынның биігі бола қоймағанымен, зиялы қауымды елең еткізер екпінінен аттап өте алмаймыз.

Келесі тоқталатын негізгі мәселе – әдебиет сынның шеберлігі жайында. Шындығында жазушы шеберлігіне қатысты қазақ әдебиеті сыны да, одан бұрынырақ та қолға алып, дұрыс шешім айта қойған жоқ. Шеберлік ұғымын жазушы мен сыншының тілдік шеберлігі төңірегінде қарастыруға болмайды. Негізінде шеберлік ұғымын кең мағынада ұғынып, шығарма мазмұны мен түр бірлігі, көркемдік тәсіл мен бейнелеу құралдарына және шығарма тұтастығына ұштастырып алу қажет. Сынның көркемдігі жазушы тілінің шеберлігін айқындай білуінде, шығарманың көркемдік идеясын ашып, жіберілен олқылықтарды ұнамды түрде талдай білуінде.

Біздің әдеби сынымыз қилы-қиылы кезеңдерді бастан өткізді. Бір кездері оның бойынан байқалған тұрпайы социологизм мен ұлттық ниологизм, «сойып салма» солақайлылық қазір жоқ. Әдеби сындағы бүгіп қалу, талғамсыздық, схематизм мен шаблондыктан да, басынан соңына дейін тек шығарманың мазмұнын айтып, көркемдік дәрежесі мен автор идеясы туралы бір абзацпен талқылай сала қалушылықтан да арылды. Бүгінгі таңда бізде есейген сынның елеулі белгісі ретінде сын тарихына қатысты зерттеулер мен кәсіби түрде сыналған шығармаларға рецензиялар да жетерлік. Бұл қазақ әдебиеті сынының кемелденіп, толысқанын білдіреді. 30-шы жылдардағы әдеби сын саласында үлкен еңбек сіңірген ғалым – филология ғылымдарының докторы, профиссионал сыншы М. Қаратаев болатын. Автордың «Көзқарас және шеберлік» атты кітабындағы әрбір мақаласынан сыншының туған әдебиетке, оның үлкенді-кішілі қаламгерлеріне деген ыстық ықыласын, сый-құрметін айқын аңғара аламыз. Алайда сол ыстық ықылас пен құрметті идеясы босаң, схемамен жазылған шығармаларға келгенде катал, ащы шындықтарды ашына айтуы еш кедергісіз. Сыншы әдеби процесті қатты қадағалап, үлкенді-кіші шығармаларды қалт жібермей оқып, пікір жазып отырады. Ғалым өзінің «Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы» атты көлемді еңбегінде социалистік реализм әдісі принциптерінің туып, қалыптасуын кең көлемде, терең талдаулар мен пайымдаулар арқылы баяндайды. Бұдан бөлек әдеби сын саласында Е. Ысмайылов, Б. Шалабаев, Б. Сахариев, Г. Ысмағұлованың жарыққа шыққан еңбектерінен туған әдебиетке деген шынайы жанашырлығын, тілектестігін байқауға болады.

Қазақ әдебиеті сыны мен әдебиеттануын ғалымын Тұрсынбек Кәкішев үш кезеңге бөледі: Алғашқы кезең Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ әдебиеті сынының туу дәуірі болса, келесі кезең – сынның жанр ретінде қалыптасуы және қазақ әдебиеттануы ғылымының туа бастауы. Ғалым бұл процестің 1917-1937 жылдарды қамтитындығын көрсетеді. Сынның одан әрмен идеялық-шығармашылық өркендеуі және қазақ әдебиеттануының қалыптасу дәуірі, 1938-1985 жылдардағы кезең, үшінші кезең болып көрсетіледі.

Қазақ әдеби сынының 60-70 жылдардағы тағы бір серпілісі, әдеби сында әр жанр жеке-жеке әңгімеленуі, лайықты түрде зерттелуі. Одан кейінгі жылдардағы сында көбірек байқалып жүрген тағы бір жай – әдеби сынның поэзия туралы мәселені күн тәртібіне кең көлемде қойылуы. Бұл дегеніміз, әдебиетіміздегі осы жанрдың жоғарғы деңгейге көтерілгенінің белгісі. Ә. Тәжібаев, Қ. Бекхожин, Ғ. Қайырбеков Б. Әбдіразақов мақалаларынан XX ғасыр поэзиясы жайлы сындарлы ойлар мен пікірлер бой көрсеткен еді. Одан бөлек «Лениншіл жас» газетінде «Сізге қандай өлең ұнайды» рубрикамен жарияланған С. Асанов, Т. Есімжанов, Б. Сарболаев, Т. Бердіяров мақалалары ойлылығымен, кемшілік

пен жетістікті көре білетіндігімен, шыншылдыққа толы сыншылдығымен өлеңге деген өр талабымен ұнамды.

С. Мұқанов 1939 жылы шілдеде проза және сын туралы баяндама жасады. Баяндамада «Қазақ әдебиетінде сын жоқ дегенге мен түбегейлі қарсымын» деген пікірін айта отырып, қазақ әдебиетіндегі сынның басы XIX ғасырдың ортасында Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен басталды деген пікір білдіреді. Ары қарай автор Шоканнан қалған еңбектер 1904 жылы Петерборда «Шоқан Уәлиханов шығармалары» деген атпен басылғанын, осы шығарманың ішінде қазақ әдебиеті тарихын зерттеген аса құнды еңбегі «Едіге батыр» жырын мысалға алады. С. Мұқанов сын мектебіне бірқатар міндеттер қояды. Толығырақ тоқталсақ, автор сыншы қырағы болу керектігін, себебі біздегілер жаманды бірінші көретіндігін, жақсыға келгенде сөзі бұрылады деуінің мәнін келесідей түсіндіреді. Шығарманы іштей талдамай, жалпылай ренцензия жазумен шектелулердің болуы, шығарманы емес, жазушының сыналуы, соның салдарынан бір жақты қыңыр сынның белең алуы секілді әдеби сынға қатысты проблемаларды көтереді. Автор тағы бір қателік ретінде қазақ әдеби сынындағы коллектив сынының дұрыс жолға қойылмауын, талқылап, түзеп барып баспадан шығарудың жоқтығын айтып қынжылады. Ең маңызды болып саналатын оқушы сынының ескерілмеуі мен жазылған шығармаларға қатысты ренцензиялардың аздығы сынның дамуына айтарлықтай кері әсерін тигізуші факторлар ретінде көрсетіледі.

Әдебиет өркендеу үшін шығарма сыналуы қажет. Сыналу деген автор мен оның еңбегін «түтіп жеу» деген түсінікке әкелмеу керек. Сынның да сынау мәдениеті бар. Қазақ әдебиетінде сыншының міндеті мен сынау мәдениетіне қатысты сын жанрын зерттеген ғалымдарымыз теориялық тұрғыдан жан-жақты зерттеп жазды. Дәл қазір біздің әдебиетімізде сын мен сыншыға қатысты теориялық пікірлер жеткілікті. Белгілі бір шығарманы сынау көркем әдеби жанрлардың ғылыми тұрғыдан дамуына тікелей әсер етеді, яғни сын - себепші фактор. Сын тарихында сынның кемелденген кезеңі саналатын 60-жылдар жаңа кәсіби сыншылар мен рецензияларды жарыққа әкелді. Сол сыншылардың бірі белгілі теоретик Зейнолла Қабдолов. Оның 1964 жылы жарық көрген «Жанр сыры» еңбегінің сынға қосқан үлесі зор. Бұл еңбекте автор проза саласы, соның ішінде көркем әңгіме жанрының хал-күйін кәсіби сыни тұрғыдан талдады. Автор өз еңбегінде сол тұстағы қазақ әңгімелерінің оқушы талғамы мен талабынан төмен екендігіне тоқталады. Шығарманың «Шындық» бөлімінде автор «Н. Ғабдуллин мақаласында даулы, екі-ұшты, жаңсақ пікірлер көп... Н. Ғабдуллинге бақсақ, Ыбырай Алтынсарин әңгімелері «пәлен болма, түген бол» деген жалаң насихаттан аспапты. 20-30 жылдардағы әңгімелер ескі өмірді келемеждеумен тыныпты» [9, б. 35] деген пікірді келтіре отырып, сыншының қазақ әңгімелерін сынаудағы позициясының дұрыс еместігін, өз-өзіне қарсы айтқан пікірлерін ашып көрсетеді. Автор әңгіме жайын сөз еткенде талдау мен талғаудың критерийлерін белгілеу керектігін алға тартады. Әңгіме оқырманды өзіне тартар қызықты болуы тиіс. Алайда қызықтырудың жөні осы деп қайдағы бір кездейсоқ, күтпеген, қым-қиғаш артық іс-әрекеттерді ойлап тауып, әлектенудің қажеті шамалы. Қабдолов та дәл осыған қатысты бірнеше жазушылардың әңгімелеріне сын көзбен қарап, талдап кетеді. Мысалы, З. Иманбаевтың жоғалған жүз мың сомының маңындағы жасанды оқиғалар, Ж. Еділбаев, М. Қошығұлов әңгімелерінде кездесетін, әңгімені қызықты етемін деген жалған принципке негіздейді. Сыншы әңгімелердегі ең басты кемшіліктің бірі ретінде – авторлық идеяның адам образы арқылы объективті қорытындыға жете алмауы деп көрсетеді. Әңгіме келелі тақырыпқа жазылып, биік идеялды болуы шарт.

Зерттеуші Қабдоловтың драматургтерге қатысты айтқан сыны да кәсіби түрде көңілге қонымды әрі орынды пікір. «Әдебиет – ардың ісі» атты мақаласында қазақ драматургтерінің шығармашылық процесте жіберіп жүрген бірқатар олқылықтарын ашып көрсетеді.

Автордың пікірінше қазақ драматургтері пьесаларының аяқталуына үстірт қарайды. Көп пьесалар ылғи той-томалақ пен тост көтеріп бітірудің айналасынан аса алмай жүр. Мұндай сюжеттер образ дамуын тежейді дейді. Әрбір сюжетке толы оқиғаның шешімі, шығармадағы әртүрлі қақтығыстардың шешімі бола алатыны секілді «Әрбір пьесаның аяқталуы сол пьесада көтерілген өмірлік күрделі мәселелерге драматург берген баға, сол пьесадағы адамдар тағдырына автор шығарған үкім болып табылады. Пьесаның аяқталуы – драматургиялық шығарманың аса маңызды бөлігі, оның идеялық және көркемдік қорытындысы. Пьесадағы күрес неғұрлым қатты шиеленіс соғұрлым күшті болмақ. Шешу әлсіз болса, пьесаның конфликтісі де жансыз болғаны; шешу сылбыр болса, пьесадағы характерлер де бұлдыр болғаны деп ұққан жөн» [10, б. 280].

3. Қабдоловтың басқа кәсіби сыншылардан ерекшелігінің бірі – орта және жоғарғы оқу орындарына арналған әдебиет бағдарламаларына қатысты сыни пікір білдіруі. Академик бұл бағдарламалар тіліндегі, стиліндегі шалағайлықты айыптайды. Бұл жолы сынға іліккен ҚазақССР Оқу министірлігі педагогикалық институттерге арнап басып шыққан ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің бағдарламасы. Мақаланың соңын автор мектептерде оқытылатын әдебиет пәнінің сапасына ағарту саласында жүрген тұлғалардың көңіл бөлуі қажеттігін, ол үшін мықты, білімді маман кадрлар қатарын толықтыру және бағдарламаларды талапқа сай сауатты, нақты, мазмұнды етіп жазуын қадағалау қажет деп қорытындылайды.

Әдебиет сынында көп байқалатын тағы бір кемшілік – шығарманы жадағай баяндауға үйір болғандығы байқалады. Оны сыншы-зерттеушілердің өздері талдап отырған көркем шығарманың айналасында ғана еленер-еленбес пікірлер айтып, ол шығарманы басқа да көркем еңбектермен салыстырып, жақсысы мен жаманын аша баянағандардың аз болғандығынан байқай аламыз. Мысалы, белгілі бір жазушының роман-эпопеясын талдағанда, сыншы-зерттеушілердің орыс және басқа халықтар әдебиетіндегі осы тақырыптас, мазмұндас шығармалармен салыстыра отырып зерттелмегендіктен, қазақ жазушылары шығармаларының қазақ әдебиетіне немесе әлемдік әдебиетке қосқан жаңалықтары ашып көрсетілмейді. Айта кету керек, тілі ұқсас түркі тектес халықтардың тілін біліп, әдебиеттер арасындағы байланысты тереңірек зерттеп, баяндап жүрген сыншылар жоқтың қасы болған. С. Қирабаев өз мақаласында кейбір жазушылардың сынды шаншу көретінін, сыншыға қудалау жасайтынын әділ атап көрсеткен. Қудалаудан қорқып, әдеби сыннан қашқақтағандар да болған.

Қорытынды

Кез-келген өнер өзіне түрткі идеяны адамнан, қоғамнан алады. Әдебиетті де сол өнердің бір түрі деп есептейміз. Әдебиет сыны теориялық тұрғыдан шығармашылық айналымда жүрген, әдебиеттің сапасын жақсартуға арналған құрал екендігі айқын. Қазақ әдеби сыны басқа ғылым салалары сияқты пайда болу, даму, қалыптасу, одан бөлек жүйеленіп, тарихы жазылу сияқты процестерден өтіп, бүгінгі біз талдағандай жеке, толыққанды ғылыми дәрежеге жетті. Сынның теориялық ерекшеліктерінен бөлек, осы тақырыпты қозғағанда ойымызыға ең алдымен тек қана кемшіліктер және оны ашықтан-ашық бетке басу келмеуі керек екендігін түсіндік. Түптеп келгенде өнердің, әдебиеттің, сынның қай-қайсысын алсақ та негізгі мақсаты адам игілігі үшін қызмет ету. Қорыта келе Сын өсіп, өркендесін десек, алдымен сыншылдықтың өзіне айырықша маңыз беріп, сыншының жұмысына "шығармашылық" деп қарау керек. Сыншы кадрларды тәрбиелеп, сын еңбектерінің жариялануын көбейту және эстетикалық сезімдерімізді ояту арқылы сынның дәрежесін көтереміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Кәкішев Т. Эстетикалық-социологиялық сын. Кер заманның кереғар ойлары / Т.Кәкішев. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1995. – 119 б.
- [2] Кәкішев Т. Сыншылар мұрасы туралы. Көптомдық шығармалар жинағы / Т.Кәкішев. – Төртінші том. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 180 б.
- [3] Қабдолов З. Сын мен сыншы. Шығармалары / З.Қабдолов. – 5-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2014. – 277 б.
- [4] Кәкішев Т. Сын тұғыры биік болсын. Жанр жайлауы / Т.Кәкішев. – 1-кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 69 б.
- [5] Қаратаев М. Тарихи қаулыдан кейін. Туған әдебиет туралы ойлар / М.Қаратаев. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1958. – 58 б.
- [6] Байбол Ә. Сынның сыры мен сымбаты [Электронды қор] / Ә.Байбол. – <https://qazaqadebiety.kz/11391/synny-syry-men-symbaty>. Пайдаланған уақыты: 11.04.2017 ж.
- [7] В.Г.Белинский, статьи и рецензии / Құраст. Головенченко Ф.М. – 1-том. – Москва: ГИХЛ, 1948. – 225 с.
- [8] Ысқақұлы Д. Әдеби сын тарихы / Д.Ысқақұлы. – Алматы: Таңбалы, 2012. – 113 б.
- [9] Қабдолов З. Жанр сыры. Ғылыми-сын пікірлер / З.Қабдолов. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1964. – 35 б.
- [10] Қабдолов З. Әдебиет – ардың ісі. Шығармалары / З.Қабдолов. – 5-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2014. – 280 б.

REFERENCES

- [1] Kakishev, T. (1995). Estetikalyk-sosiologiyalyk syn. Ker zamannyn keregar oilary [Aesthetic and sociological criticism. Contradictory thoughts of modernity]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- [2] Kakishev, T. (2013). Synshylar murasy turaly. Koptomdyq shygarmalar jinagy. Tortinshi tom [On the legacy of critics. Collection of multi-volume works. Volume the fourth]. Almaty: Kazygurt [in Kazakh].
- [3] Kabdолоv, Z. (2014). Syn men synshy. Shygarmalary [Criticism and critic. Writings of Z. Kabdолоva. Volume 5]. Almaty: Kazak encyclopediasy [in Kazakh].
- [4] Kakishev, T. (2007). Syn tугyry biik bolsyn. Janr jailayy. 1-kitap [Let it be high critical pedestal. Genre gilau. Book 1 Tutorial]. Almaty: Kazakh universiteti [in Kazakh].
- [5] Karataev, M. (1958). Tarihi kaylydan kein. Tygan adebiet tyraly oilar [According to the historical decree. Thoughts about native literature. Collected papers]. Almaty: Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- [6] Baibol, A. Synnyn syry men symbaty [Mystery and form of criticism] – <https://qazaqadebiety.kz/11391/synny-syry-men-symbaty> [in Kazakh].
- [7] Belinskii, V.G. stati i resenzii / Kurast. F. M. Golovenchenko. – Golovenchenko, F. M. (Eds.). (1948). [V.G. Belinsky, articles and reviews]. Moscow: GIHL [in Russian].
- [8] Yskakuly, D. (2012). Adebі syn tarihy [History of literary criticism. Tutorial]. Almaty: Tanbaly [in Kazakh].
- [9] Kabdолоv, Z. (1964). Janr syry. Gylymi-syni pikirler [Secret of the genre. Scientific and critical opinions]. Almaty: Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- [10] Kabdолоv, Z. (2014). Adebіet – ardyn isi. Shygarmalary [Literature is a work of art. Kabdолоva. Volume 5]. Almaty: Kazak encyclopediasy [in Kazakh].

Бияшова Б.К., Омирзак С.Б.

КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В статье анализируются основные черты области критики и основные задачи литературной критики, характер критики, взаимоотношения критики и критика, критики и читателя, критика и социума, жанровые особенности критики и этапы развития на

основе исследования казахской литературы. Использованы труды таких великих ученых, как Т. Какишев, М. Каратаев, З. Кабдолов. Кроме того, мы дали не только теоретическое определение литературной критики и критикам, но также их место и значение в литературе. Произведения не только проанализированы, но и послужили первой теоретической и исторической систематизацией в области критики казахской литературы. Кроме того, были использованы другие исследовательские и аналитические статьи, опубликованные в прессе по данной теме.

Ключевые слова: критика; литературная критика; критика казахской литературы; отрасли критики казахской литературы; цель критики; критик; профессиональный критик; автор.

Biyashova Bibinur, Omirzak Sezim
THE KAZAKH LITERARY CRITICISM: THEORETICAL AND
GENRE FEATURES

Annotation. The article analyzes the main features of the field of criticism and the main tasks of literary criticism, the nature of criticism, the relationship between criticism and critic, criticism and reader, criticism and society, genre features of criticism and stages of development based on the study of Kazakh literature. Used the works of such great scientists as T. Kakishev, M. Karataev, Z. Kabdолоv. In addition, we have given not only a theoretical definition of literary criticism and critics, but also their place and significance in literature. The works are not only analyzed, but also served as the first theoretical and historical systematization in the field of criticism of Kazakh literature. In addition, other research and analytical articles published in the press on this topic were used.

Keywords: criticism; literary criticism; criticism of Kazakh literature; branches of criticism of Kazakh literature; the purpose of criticism; critic; professional critic; author.

ӘОЖ 801.81:81-192

ҒТАХР 17.17.91

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).28

Дильдебаева Ж.Ш., Ержанова С.Б.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: zhaina.98@mail.ru, esb72@mail.ru

АЙТЫС ДҮЛДҮЛІ ШЫНБОЛАТ ДІЛДЕБАЕВ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының байырғы өнерінің бірі, фольклорлық жанрдың бірі айтыс жайлы сөз етіледі. Айтыс өнерінің қалыптасып, өркендеуі, зерттеушілердің айтыс жайлы пікірлері, кең етек жаюына атсалысқан ақындар және XX ғасырдың екінші жартысында айтыс өнерінің шыңын бағындырып, әдемі сөз орамдары арқылы халықтың жүрегінен орын таба білген Ұлытау өңірінің үмітін үкілеген суырыпсалма ақын ұл-қыздары жайлы, сонымен қатар ерекше көзге түсіп, шаршы топта сөз бастап жүрген дүлдүл ақын, жырау, жыршы-термеші Шынболат Ділдебаев жайлы сөз етіледі. Шын жүйрікті анықтайтын айтыс аламаньындағы ақынның өмірбаяны, айтыстағы жарқын бейнесі және дүниеден озған

ақын өнерінің шамшырағына айналған айтыс өнерінің осы күнге дейін жалғасып, ақын атындағы республикалық және халықаралық деңгейдегі айтыс жайлы мағлұмат беріледі.

Кілт сөздер: айтыс; өнер; суырыпсалма ақын; айтыскер; жезқазғандық Шынболат; бас ақын; кенші.

Kipicne

Айтыс өлеңдері қазақ ауыз әдебиетіндегі ең мол жанрдың бірі. «Айтыс» деген атау – айтысу, тартысу, дауласу, жарысу мағынасында қолданылады. Ақындар айтысы көпшілік алдында, тыңдаушы, сыншы жұрттың көз алдында туып, орындалады. Тыңдаушы жұрт-жиын, айтысушы ақындардың әншілік, домбырашылық, жарыс-кесірін, орындаушылық өнерлерін де бақылап, бағалайды. Жарысқа түсуші ақындар тапқырлықпен, өнерпаздықпен кезек шабуыл жасап қақтығысулары арқылы тыңдаушыларын әр алуан дәрежеде қызықтырып, еліктіріп, неше түрлі құбылыс күйлерге салып отырады. Оның үстіне көбінесе тыңдаушы жұрт екі жақ болып екі ақынның туысы, тілеулесі, жақын ортасы болады. Сондықтан тартыс, талас тек екі ақын арасында ғана емес, бәсеке тілеулестік екі жарылған жиында да болды [1, б. 279-280].

Сәбит Мұқанов өзінің бір сөзінде: «Айтыс – халық өмірін бейнелейтін көркем әдебиет саласының бірі. Одан халықтың қуанышы да, қайғысы да, саяси-шаруашылық тұрмысы да, мәдени дәрежесі де, замана идеологиясы да, әдет-ғұрпы да, жалпы әлеуметтік және жеке адамдардың қарым-қатынастары да, заманына лайық өрбіген тартыстың формалары да көрінеді. Сондықтан айтыс жанрының тақырыптары әлденеше тарау боп бұтақталып кетеді, сол бұтақтардың бәрі халық тұрмысының шындығын біршама дұрыс та бейнелей алады», – деген еді. Айтыс қазақтың ескі заманнан келе жатқан ауыз әдебиетінің бір кең саласы. Халыққа ерте кезден таныс «бәдік», «жар-жар» секілді айтыстар болса, мол мұра қалдырып, тұрмыс тіршіліктің шынайы бейнесін жырлайтын айтыстар – XIX ғасырдың айтысы. XIX ғасырдың айтыстарын жасаушы ақындар тарихта өзіндік орны бар суырып салма ақындар. Олар: Орынбай, Шортанбай, Балта, Кемпірбай, Тезекбай, Жанак, Әсет, Сүйінбай, Біржан, Күдері, Жамбыл, Сара, Ақбала, Рысжан. Қазақтың ескі әдетінде жарысқа түскен жүйрік те, айтысқа түскен ақын өз намысы үшін емес, өніп-өскен жерінің, руының, ел намысы үшін түседі. Айтысқа араласқан Шортанбай, Жанак, Мұрат, Марабай, Сүйінбай сияқты ақындардың айтыстан басқа өлеңдеріне қарағанда, олар жалғыз айтыста ғана емес, сонымен қатар өз заманының барлық күнделікті тіршілігіне араласып, халықтың жақсылығын дәріптеуші, кемшілігін сынаушы, тарыққанда ақылшысы, қуанғанда сайраушысы болғанын байқаймыз. Әр ақында айтыстан басқа талай өлең-жырлар бар, оларды жинау, сыншылық ой елегінен өткізіп, көркемдік-идеялық дәрежесі биік деңгейден табылатын шығармаларды жариялау, бастырып шығару – әдебиеттану ғылымының алдағы кезекті міндеті. Біржан мен Сара, Әсет пен Рысжан, Ақсұлу мен Кеншімбайдың, Мансұр мен Дәменің айтыстарыда зер салып қарайтын болсақ, әдеби норманың сақталғанын, тіл тазалығының жоғарғы деңгейін, сондай-ақ эстетикалық тепе-теңдікті, тіл құрылысы мен образдылықтың дәлме-дәлдігін байқауға болады.

Қазақ елі ислам дінін қабылдап, еркін араласып, араб әрпімен хат тани бастаған айтысқа жаңа түр қосылды, ол – қағазға жазып айтысу. Мұса мен Манат, Ақан мен Нұрқожа, Ақан мен Мәшһүр Жүсіп, Нұржан мен Сапарғали қағазға жазып айтысудың үздік үлгілерін көрсетіп, әдебиет тарихына өз қолтаңбасымен табан тірейді. Уақыт өте келе ауыз әдебиетінің кең саласының бірі болған айтыс жанры біртіндеп жазба әдебиетке ауысып, дәстүрден алшаққа бармай, жанрдың қалыптасып, құлаш сермеуіне өзіндік үлесін қосты [2, б. 5-6].

Ұлы ұстаз М.Әуезов айтыс тек қана қазақ пен қырғызда ғана болып қоймай, өз заманында өзге елдерде де болғанын зерттеген. Ол парсыда «мұшайра», арабтарда «мұғалләкат» деген атпен белгілі. «Арабтардың көшпелі бәдәуилері қара сөзбен емес, үнемі

өлеңмен сөйлескен, қазақ халқының аса бір ұлы қасиеті сол қынаптан суырып алған қылыштай қолма-қол қиып айтатын айтқыштығында, айтыскерлігінде. Бұл қай халықтың алдында да мақтануға тұрарлық өнер», – деп, айтыстың тек қазақ ішінде үздіксіз даму үстінде екенін айтып кеткен. Дала демократиясының жүзі қайтпайтын қаруына айналған ақындар айтысы ақиқаттың аузын буған не бір қатаң заманның өзінде хан мен төренің, би мен бектің бетіне қасқайып тұрып тіке айтқаннан айныған емес. Осындай бір сөзділікпен тәрбиеленген халық «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп ұлттық дамудың, руханияттың темірқазығына айналдырып, халықтың қанында ойнап тұрған рухын асқақтатады. Ақындардың шымырлатып, шыңғыртып шындықты айтқан шумақтары қашанда халық арасынан орын алып, тыңдаушының көңілінен шығады [3, б. 4].

Жанақ, Сүйінбай, Шөже, Түбек, Майкөт, Қабан, Құлмамбет, Жамбыл сияқты елге атағы жайылған ақындардың негізгі – айтыс. Суырып салма ақындар айтысқа ерте жастан қызығып, 15-16 жастарынан ақындық өнерін бастайды. Олардың ел жадында сақталып қалған ірі айтыстарынан басқа әр тойда, ас, мерекеде, қыз-келіншектермен қағысып айтқандары, үлкенді-кішілі, әзіл-күлкілі айтыстарында сан жоқ. Сан мәрте айтыстарда ешбір жаттандылық, қайталау болмаған. Айтыстың шыңындағы Шөже, Сүйінбай, Жанақтардың өзі өмірінде қанша мәрте айтысқа түсіп, сөз қағысқанымен әр сөзінде жаңашалық, өзіндік сөз мәнерімен бірге суырып-салма өлеңдер туғанын мөлшерлеу қиын емес. Жыр додасына түскен суырыпсалма ақындар өлең таба алмай, ұйқасты сөз құрай алмағандықтан жеңілмейді. Ақындардың жеңілу себебі ұтымды дәлелінің болмай, сөздің логикалық жағынан ұтылуынан барып туындайды. Басымдығы мол жақ жеңіліп келе жатқан ақынға қарсы бет бұрып, жалтартқызбай, жеңісті қолдан бермеу үшін өмірлік логикалық шындықтар табады. Дәлелдерін айтып, қарсы сөз айтуға мүмкіндік бермей қояды. Ондай өмір шындығы дауласуға келтірмейтін айқын, мықты дәлелдер құр шешендікпен, құр ұйқас сөз айтқанмен әлсіремейді, мұқамайды. Сондықтан көлденең тыңдаушы-сыншы жұрт та, жол білетін ақын өзі де бұл тартыста жеңілгендікті айқын ұғынып, еріксіз тоқтайтын болады. Айтыс жанрын өз ерекшеліктерімен талдауда бұл жай да айрықша ескеріп өтетін, негізгі мәселенің бірі [1, б. 81-285].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ халқының тіршілігін толықтай бейнелеп, өмірінің айнасы болып, ұлттық рухы таймаған өнердің бірі – айтыс. Айтыс жайлы М. Әуезовтің, С. Мұқановтың пікірі, Орталық Қазақстанның ақындарының мақалалары негізге алына отырып зерттеу жүргізілді. Бұл салада айтыскер ақындардың назарынан тыс қалатын жайттар жоқтың қасы еді. Ақындар халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған сүйеніштері, «аяқ-қолдары» іспеттес еді. Баяғыдан келе жатқан айтыстың жазылмаған, бірақ жұрт мойындаған кодексі осы. Осы ерекшелігі жойылған жерде айтыстың халыққа еш керегі де болмайды. Айтысқа саясат, билік араласса, онда ол өзінің қасиетін, қоғамдағы орнын жояды, қадір-қасиетінен айырылады. Алайда, кеңестер дәуірінде сөз еркіндігіне шектеу қойылып, айтыскерлер аузына қақпақ қойылғандықтан, олар өз ойын ашық айта алмайтындай болды. Жалпылама айтылған сындар болмаса, нақты мәселелерге келгенде үкіметтің ресми саяси позициясымен есптеуге тура келді. Сондықтан айтыскерлер де айтысуға ынталы болмай, айтыс дамымай, тоқырау кезеңін басынан кешірді. Оның себебін сол айтыс демократиясына жасалған қиянаттан деп білген абзал. Дегенмен сол заманда да айтыс қоғамдық пікірдің көшбасшысы бола алды. 1940-жылдардағы Кенен мен Нартайдың, Болман мен Шашубайдың, Орынбай мен Майасардың, Доскей мен Қуаттың ең таңдаулы жырлары аталы сөздің алдындағы адалдықтың көрінісі болғанын сөз танитын кісі ұғынады. Бұлар бұрынғы ұлы ақындардың көзін көрген, суырып салма дәстүрдің бастауынан нәр алған адырна жақ ақындар еді. Оларды көре қалған кейінгі ақындар да шындықты айтудың ақындық парыз екенін жақсы түсінді. Орайы келген кезде опырып айтып, төкпе жырдың тарпаң да таза табиғатын көрсетіп отырды. Осылайша әр

кезеңде алдаспанын алмасқа суарған ақындық өнер кешегі тоқырау аталған заманның да жаназасын өзгеден бұрын шығара бастағанын көзіміз көрді. Құрсауы босап, уығы ыдырай бастаған қызыл империяның үкімін 80-жылдардың басында ақындар айта бастады. Осы тұста жаңа серпінмен қанатын қаққан жыр додасы жылдар бойы ішіне бүккен қуат-күшін қайта бұлқынтты. Сөз киелерінің алдын көрген, өнегесін алып қалған Манап, Қалихан, Көкен, Көпбай сынды саңлақтар дәл осы кезде сахна төрінде саңқылдап, айтыс өнерінің жаңа дәуірінің көшін бастады. Қазақстанның 60 жылдығы дейтін «ойдан шығарылған» мерекеге орай өткізілген айтыстың және Кенен мерейтойына арналған 1983 жылғы айтыстың дүмпуімен атамұра өнер қайта дәуірлеп, талантты айтыскерлердің тұтас бір легі санатқа қосылды. Әселхан Қалыбекова, Әсия Беркенова, Қонысбай Әбілов, Шолпан Қыдырғиязова, Аяз Бетбаев, Мұхтар Құралов, Шынболат Ділдебаев, Қатимолла Бердіғалиев секілді дарынды қыз-жігіттер өртенге өскен қамыстай қаулап шыға келді. Ең ғажабы дәл сол тұста Қазақ Республикасының теледидары ақындар айтысына өлшеусіз ықылас танытты. Жаңа технологиямен жарактанған телеарна салтанатты сарайларда айтыстар өткізіп, оны бүкіл республикаға көрсетіп отыруды үрдіске айналдырды. Көп кешікпей облысаралық ақындар айтысы басталып кетті. Ақындардың іріктеу сайыстары өткізіліп, оның жеңімпаздары облыстың намысын қорғауға шықты. Бірнеше жылға созылған бұл жыр бәсекесінде осынау өміршең өнерге басшылары оң көзбен қараған Шымкент, Жезқазған, Торғай, Орал, Қызылорда секілді облыстар тұтас ақындық мектеп қалыптастырып үлгерді. Ақындар келешекте өздері айтысатын облыстарына сапарға шығып, ондағы шаруа жайымен танысып, нақты өмір фактілерін айтыс объектісіне айналдыруды дәстүрге енгізді. Қазақ теледидарының редакторлары ел ішіне шығып, талаптарды іздеп тауып, оларды үлкен айтыстарға қосып, талабын ұштады. Осы жыр думандарын өткізуге Рахманқұл Бердібай, Тұрсынбек Кәкішев, Нығмет Ғабдуллин, Мырзабек Дүйсенов, Серік Қирабаев секілді ғалымдарымыз, Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев секілді айтулы ақындарымыз белсене атсалысып, халық өнерінің абыройын асыруға өз үлестерін қосты [3, б. 5-6].

Зерттеу нәтижелері

Әр облыста, әр ауданда, ауылда қайнаған тірліктің тап қасында жүрген айтыс ақындары үкіметтің көзі мен құлағына, сонымен қатар халықтың олар туралы пікірінің жаршысы іспеттес еді. Ұлттық рухтың оянуына, тіл мәртебесінің биіктеуіне, кейінгі жастарды, ұлт ұрандарын ұлы дәстүрдің ұясына ұршықтай үйіріп, үйір етуге сіңіретін еңбегі қаншама. Тіпті жер шарын мекендеген халықтардың бірде-біреуінде болмауына байланысты қазақ болғаныңды мақтаныш тұту сезімі де өз-өзінен өркен жаяды. Бұл өнердің орталық өңірде қайта жанданып, алға қадам басқаны 1978-80 жылдарына келеді. Жерлесіміз Жүрсін Ерманов сол кездерде облысаралық теледидарлық-командалық айтыстарды насихаттап, жер-жерлерде нақты ұйымдастыруға кірісті. Әр қазақтың қанында қалғып жатқан қасиетті өнер дүр сілкініп, жүректей дүрсілдеп жөнелді. Әр облыстың топтан озған тарланбоздары тартысқа түсіп, таныла бастады. Біздің облысымыздың намысын қорғап Шынболат Ділдебаев, Ағайша Қорғанбекова, Мақсұт Шәкенов, Ғазиз Ештанаев, Ермек Омаровтай суырыпсалма ақындар шықты. Қазіргі кезде олардың әрқайсына әртүрлі баға беруге де болар. Бірақ сол уақыттағы облыстық командалардың ішінде жезқазғандықтардың айбыны ешкімнен кем болмағанын көзіқарақты көрермен жақсы біледі. Әр төбенің бауырынан бүлкілдей аққан бұлақтардың бір арнаға тоғысып өткелмес бермес өзенге айналып, асау ағысымен көрген жанды желіктіріп, еліктіретіні сияқты бұл азаматтар да талайдың талантын жарқыратып ашуға себепкер болды. Сахнаға айтыскердің келесі тегеурінді тобы шықты. Олар Мұқаш Сейтқазинов, Дүйсенбай Жұмасейітов, Рамазан Сәттібаев, Света Жумкина, Қуаныш Мақсұтовтар еді. Осы ақындар топтасып та, дара жүріп те Жезқазған

айтыскерлерінің атын асқақтатып, талантына табынушыларға талай мәрте олжа салды. Бұл уақытта республикада айтыс өнері шын мәнінде жарқырай көрініп, суырыпсалма айтыста сағаттап шапқанда «қолтығы» терлемейтін небір жүйріктер есімі жұрт аузынан түспейтін болған. Бұл ұлы дүбір аламанда біздің жүйріктеріміздің де өз орны қалыптасып қалған болатын. Әсіресе табиғатынан төкпе ақын Мұқаш Сейітқазинов домбырасыз «даридайлап» жүріп-ақ айтыс жанкүйерлерінің жүрек төрінен орын алып қана қоймай, «мен» деген талай ақынға өзінің түпсіздігі мен ұшқырлығын танытып үлгерді.

Жезқазғандағы айтыс өнерінің өркендеуіне «Ұлытау үні» фестивалі өлшеусіз үлес қосты. Жоғарыда аталған ақындардың көбісі осы фестиваль сахнасында алғаш танылып, ширап шынықты. Облыс уақытында осы фестивалге Жезқазғанның атынан 44 ақын қатысты. Осы облыстық фестивалге республикамыздың түкпір-түкпірінен азулы, айтулы, сақа ақындар да көптеп шақырылып, айтысып жататын. Мұның тиімділігі жергілікті ақындар айтыс сайын танымал айтыскерлерді жақыннан көріп, еліктеп, олармен қағысуға жүрек тоқтатып, үйреніп қалатын [4, б. 11].

Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген мәдениет қайраткері, ақын, жыршы-термеші Сәтбаев, Қызылорда, Ақтөбе қалаларымен Шиелі ауданының Құрметті азаматы, Республикамыздың дербес зейнеткері Шынболат Ділдебаев 1937 жылы Қызылорда облысының Сұлутөбе мекенінде дүниеге келген. Шынболат ақын айтыскер ретінде Жезқазған облысы ақындарының капитаны мәртебесін иеленіп, жүлделі бәйгелерде алға шаба бастады. Естеліктерде айтылатындай оқалы шапаны сұңғақ бойына құйылған, жүзінен нұр тамған ақсары ақынды республиканың залдары зор қошеметпен қарсы алып отырды. Естеліктерде әуезді мақамы, астарлы өлеңімен айтыссүйер қауымды елітіп әкететін қырының өзі ерекше екенін еске алады. Дуылдатып қол да соқтық. «Әйебой!» деп әлемнің бар шуағын іле келетін әдетімен облыстық радио үйіне бір бас сұққанында, «Шәке, айтыс екпін алып кетті ғой. Шәкірттеріңізді енді қайда бастап бармақшысыз?» – дегенімізге «Айтыс керуені алысқа барады. Әлемді аралайтын болады. Ал жетекшілік тізгінді ұстайтын жігіттер жетеді», – деп еді марқұм өзіне тән кеңпейілдікпен. Шынболат Ділдебаев айтысқа қырық жасында келді. Бұл кезде оған дейін облыстың, қаланың, ірі өндіріс құрылымы «Жезқазғантүстіметалл» комбинатының мәдени өміріне етене араласып өзін шыңдап жүрген өнер өкілі керме үзер «жарау аттай» еді. Жезқазған облыстық теледидарында телевизиялық үлгідегі айтыс ұйымдастырылатын болып, идея авторы Жүрсін Ерманов сахнаны жатырқамайтын ақындар іздейді. Бірақ ол кезде суырыпсалмалар табу жарық күнде майшаммен жоқ қарағандай еді. Ақындар көп, алайда олар – толғатып жазған жырларын әсерлене қолын көкке сермеп әруақтана оқитындар. Бірақ шаппа-шап айтыскер жоқ. Жүрсін сол өңірге аты мәлім әрі өндірісті жақсы білетін Шынболат Ділдебаев пен Мәлік Алтыруовқа қолқа салды. Шынболат ойнақы, тапқыр өлеңге үйір болса, Мәлік – кикар өлеңнің өкілі. Қос ақынның: «Жүрсін-ау, мұның қалай, халықтың алдында қақалтып-шашалтып өлтірейін деп пе ең?» – дегендеріне: «Қорықпаңдар, сендер – жаттықтырушысыңдар, айтатындар – басқалар. Оларға өлең жазып бересіңдер», – дейді. «Мұның жөн екен» деп ақындар жобалық тапсырмалар алып, жөндеріне аттанады. Берген тапсырманы тап-тұйнақтай орындап мерзімінде әкелген Шынболаттың қарсыластар жағының өлеңін байқап көруге аңсары ауады. Бірақ Мәлік әлі шаруаның мұртын сындырмаған еді. Теледидарға түсіруге бір-ақ апта қалған. Мәкенің ісінің оңбайтынын сезген Жүрсін мейманхананың бір бөлмесін алып, тоңазытқышқа азық-түлік толтырып Мәлік Алтыруовты соған «қамап» сыртынан жауып кетеді. «Үш күнге дейін есікті ашпаңдар, өзім келіп шығарып әкетемін» деп мейманхана әкімшілігіне қатаң тапсырады. Сөйтіп, көптен күткен айтыс та өтеді. Бұл кеншілер мен металлургтер арасындағы айтыс бүгінгі аламан айтыстың алғашқы қарлығашы еді.

Шынболат айтысқа Жезқазған облысының атынан қатысты. Одан әрі айтысқа ден қойған Шынболат облыстың бас ақыны ретінде торғайлық ақын Қонысбаймен, шымкенттік Әселханмен, қостанайлық Әсиямен делебені қоздырар сөз қактығыстары, ұйқастары көрермендерінің есінде. 1980 жылдардағы айтыстың жұлдызына айналды. 1987 жылы Керекуде өткен айтыста аты дүркіреді. Кейін айтысты қойып, жас айтыскер ақындарды тәрбиеледі. Өзі термешілікке, жыршылыққа ауысты. Сыйластыққа негізделген сөздер, әсем әуендер сол кез айтыстарының бекзаттығын көз алдына әкеле береді. Ата-бабадан қалған сөз жауһарын кестелеген сал-серілер ортасында Шынболат та бар еді [5, б. 8]. Қазақ әдебиеті тарихында XX ғасырдың орта ширегінен тәуелсіздікке дейінгі кезең аралығында ақын-жазушылыр, термеші-айтыскерлер көптеп шықты. Әр ақынның, жазушының өзіндік қолтаңбасы қалыптасып, ерекшеліктері байқала түсті. Алайда қазіргі жас ұрпақ керемет жыр-жауһарлармен таныс емес, өлең жолдарын білсе де авторын білмей жатады. Осыған орай зерттеу объектісі ретінде Шынболат Ділдебаевты алып, өлең-жырларын таныстырып, кеңінен насихаттауға көңіл бөлу қажет.

Қазіргі ақындар айтысы мазмұнмен қатар түр жағынан өзгерді. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап айтыстың ежелгі дәстүріне құрмет көрсетіліп, айтыскерлердің еркін ой толғап, кең көсіле құлаштауына жол ашылды. Тілінің тұсауы кесілді. Соның нәтижесінде айтыс өнері тұла бойындағы қасиетін сақтай отырып, халқымызбен қайтадан жаңаша қауышты. Ақындардың ойы да, сөзі де шешілді. Еркін ойлайтын, батыл айтатын, бетінен ешкім қақпаған кең тынысты жас буындар келді. Олар қоғамдық, әлеуметтік саладағы көлеңкелі тұстарды дөп басып, дәл танып, жетер жеріне жеткізіп айтуға тырысты. Жеткізіп айтты да. Ақындарға бұл тұста айтар тақырыпты да дәуір өзі даярлап берді. Арғы бодандық қамытын алғаш киген кезеңді айтпағанда, Кеңестер Одағының құрамында болған 70 жылдық саяси тар шеңбер, экономикалық қысым, рухани бұғаудан енді құтылған жас мемлекетімізге кемелденіп толысудың жолы бұралаң болды. Ол тек қана мемлекеттің емес, жеке кәсіпкерлердің де, саяси тұлғаладың да басынан өтті. Бұғаудан құтылған жұрт болса, елдің бір-ақ күнде дүниедегі озық елдердің қатарынан көрінуін армандады. Осы ойдың көшбасында ақындар жүрді. Сөйтіп ақынның айтамын, жеткіземін дегенін заман өзі жасап берді. Сондықтан айтыскерлер ел өміріне қатысты кемшіліктерді айта қалса, жұрт қолдап әкетіп отырды. Бұл ақындардың ел алдындағы беделін көтерді. Еркін ойды ақтара айтқан, көкейіндегісін тапқан ақындарын жұрт аңсап қарсы алды. Ақындардың ағат басқан, асыра сілтеген, байыбына бармай байбалам салған, жеткізе айта алмаған кездері де болды. Оған да жұрт кешіріммен қарады. Халыққа жаттанды емес, суырып салма айтатын, көз алдында туатын нағыз импровизаторлық өнер керек. Айтыста өлең айту өз алдына, айтқан сөзін халыққа жеткізе білу ақыннан үлкен шеберлікті талап етеді [3, б. 8].

Қорытынды

Бүгінгі айтыстарда сөз тарландарының келемеждеп, бірін-бірін кемітіп, намысқа тиетін ауыр сөз айтып, төмен түсіру жоқ. Әр айтыскер таным-деңгейінің биігіне сай сөз жарыстырып, реті келсе әзілдесіп, көкейіндегі сауалдарын да қойып үлгеріп жатады. Бұл айтыстың жан-жақты өрістеп, кемелденіп, толыса түскенін көрсетеді. Байырғы айтыстарда ақындар өз руының сөзін сөйлеп, сойылын соғатын. Сондықтан рудың атына кір келмес үшін намыстанып, ауыр сөздер болсын көтеріп, өз биігінен құламауға әрекет жасайтын. Қазіргі таңда Сәтбаев қаласының айтыссүйер қауымы жыл сайын дүлдүл айтыскер Шынболат Ділдебаев атындағы айтысты асыға күтеді. Айтысқа жиналатын қауым жыр сайысының қасиеті мен қадірінің асқақ екеніне көздері жетіп келеді. Сәтбаев қаласында дәстүрге айналған сөз бәйгесіне бір кездері халыққа таныс, шаршы топта өнер көрсетіп жүрген ақындар қатысса, бүгінде қатарынан қалыспай, үлкендердің жолын жалғамаққа жас ақындар да атсалысып келе жатыр. Жас ақындардың жыр додасын дәстүрлі түрде өткізуді қолға алған

қала басшысы жылдағы дәстүрден жаңылмай келеді. Дәстүрге айналған жас ақындар айтысы қала халқының қызығушылығын оятып, делебесін қоздыруда. Ол сондай-ақ жас ақындардың жұртшылық алдында өздерін ұстауға, өз ойын ортаға салуға тікелей әсер етеді. Шынболат Ділдебаев атындағы айтыс бір кездері облыс деңгейінде өткен болса, кейінірек республикалық және халықаралық деңгейге дейін өсіп қарыштады. Айтыс мәдениетіне деген халықтың сұранысы артқанының белгісі іспеттес. Бұл айтыс мәдениетінің рухани өсіп жатқанын, қала әкімдігінің қолдауының орасан зор күшін байқатады. Қазір де сан ғасырлық тарихы бар, ежелгі өнердің бірі айтыс өнерінің тоқтамай өркендей беруін айтысүйер қала халқы да, халықты жыл сайын көруге асығатын айтыскерлер де тілеуде.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әуезов М. Мақалалар мен зерттеулер. Көптомдық шығармалар жинағы / М. Әуезов. – Он жетінші том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 347 б.
- [2] Алманов Ә. Қазақ халық әдебиеті. Айтыстар. Көптомдық шығармалар жинағы / Ә. Алманов. – Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1988. – 288 б.
- [3] Жолдасбеков М. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс (Кеңестік кезеңге дейінгі айтыс). Жиырма бес томдық. / М. Жолдасбеков. – Бірінші том. – Астана: Күлтегін, 2014. – 400 б.
- [4] Омарұлы Ә. Жүздеген ұлттар ішінен қазаққа ғана қонған бақ. / Ә. Омарұлы // Сарыарқа. – 2003. – №10. – 20 б.
- [5] Тілеуов А. Шыңға біткен шынар / А. Тілеуов // Егемент Қазақстан. – 2007. – №224. – 24 б.

REFERENCES

- [1] Ayezov, M. (1985). Maqalalar men zertteyler. Koptomdyq shygarmalar jinagy. On jetinshi tom [Articles and researches. Collection of multi-volume works. Volume the seventeenth]. Almaty: Jazyshy [in Kazakh].
- [2] Almanov, A. (1988). Qazaq halyq adebieti. Aitystar. Koptomdyq shygarmalar jinagy. Birinshi tom [Kazakh folk literature. Aitys. Collection of multi-volume works. Volume 1]. Almaty: Jazyshy [in Kazakh].
- [3] Joldasbekov, M. (2014). Qazaq onerinin antologiyasy. Aitys (Kenestik kezenge deiingi aitys). Jyirma bes tomdyq. Birinshi tom [Anthology of Kazakh art. Aitys (pre-Soviet aitys). Twenty-five volumes]. Astana: Kultegin [in Kazakh].
- [4] Omaruly, A. (2003). Juzdegen ulttar ishinен qazaqqa qongan baq [Happiness, which is given only to Kazakhs among the hundreds of the nation]. Saryarqa, 10, 20 [in Kazakh].
- [5] Tilevov, A. (2007). Shynga bitken shynar [Shynar at the top]. Egemen Qazaqstan, 224, 24 [in Kazakh].

Дильдебаева Ж.Ш., Ержанова С.Б.

ВЕЛИКОЛЕПНЫЙ АЙТЫСКЕР ШЫНБОЛАТ ДИЛЬДЕБАЕВ

Аннотация. В статье рассказывается о народном жанре, об одном из древних искусств казахского народа – об айтысе. Становление и развитие искусства айтыса, мнения исследователей об искусстве, поэтах, принимавших участие в его развитии, и сыновьях и дочерях священной земли Улытау, покоривших вершину искусства айтыса во второй половине XX века. Так же в статье говорится о народном любимце, поэте-импровизаторе, жырышы-термеші Шынболат Дильдебаеве, о биографии поэта, его ярком образе в айтысе и искусстве айтыс, ставшее маяком искусства умершего поэта, которое продолжается и по сей день, дается информация об айтысе, названного в честь поэта, на национальном и международном уровнях.

Ключевые слова: айтыс; искусство; акын импровизатор; айтыскер; Жезказганский Шынболат; главный поэт; горняк.

Dildebayeva Zhaina, Yerzhanova Saule

THE GREATEST AITYSKER SHYNBOLAT DILDEBAYEV

Annotation. The article tells about the folk genre, about one of the ancient arts of the Kazakh people - about aitys. The formation and development of the art of aitys, the opinions of researchers about art, poets who took part in its development and the sons and daughters of the sacred land of Ulytau, who conquered the top of the art of aitys in the second half of the twentieth century. The article also talks about the people's favorite, poet-improviser, zhyrshy-termeshi Shynbolat Dildebaev, about the poet's biography, his vivid image in aitys and the art of aitys, which became a beacon of the art of the deceased poet, which continues to this day, information is given about aitys, named after the poet, nationally and internationally.

Keywords: aitys; art; akyn improviser; the aitysker; Zhezkazgan's Shynbolat; main poet; miner.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

УДК 792.09: 792.8

МРНТИ 18.49.91

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).29

¹Жумасеитова Г.Т., ²Айткалиева К.Д.¹Казахская национальная академия хореографии, Нур-Султан, Казахстан²Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан*E-mail: gulnara_ili@mail.ru, aitkalieva_kd@mail.ru*

ПОЗНАНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ МИР ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ

Аннотация. В статье авторы рассматривают обращение хореографов Казахстана к традиционной эпической и музыкальной культуре своего народа, как средство воспитания и познания подрастающим поколением наследия своего народа. Постановка национальных балетов «Тлеп и Сарыкыз» и «Желторанғы туралы аңыз» («Легенда о туранге») стала одной из интересных попыток современного балетного театра интерпретировать средствами своего искусства образы, взятые из истории древних легенд и эпического и музыкального наследия казахов.

В условиях наступающей глобализации и мультикультурной среды сохранение и развитие эпического наследия своего народа перестает быть требованием времени, а становится необходимостью в самопознании своей культуры и его национальной самоидентификации в мировом пространстве. А самое главное, необходимо для воспитания будущего поколения, которое будет знать и ценить свою национальную культуру. В этом вопросе большое значение имеет и искусство хореографии, которое через пластику в красивой форме может знакомить молодежь с музыкальным, поэтическим и танцевальным наследием своего народа.

Ключевые слова: либретто; балет; музыка; легенда; эпос; пластика; кобыз; балетмейстер; художник; сцена; сценография; сюжет; театр.

Введение

Танцевальное искусство казахов тесно связано с музыкально-поэтическим и традиционной музыкой народа, которое в силу кочевого уклада жизни передавалось из уст в уста, от дедов к внукам. В древних эпических сказаниях, сказках и легендах можно почерпнуть сведения о жизни казахов в далеком прошлом. Кочевой уклад жизни способствовал тому, что у казахов наиболее развитым и сохранившимся стало его устно-поэтическое творчество, посредством которых мы черпаем знания по их истории, культуре, философских взглядах, моральных ценностях и семейных отношениях. И к счастью, большая часть устно-поэтического наследия наших предков дошла до нас и широко функционирует в новом измерении в XXI веке. Основными жанрами устного народного творчества являются жыр, айтыс, эпос и др. Для всех носителей устно-поэтической

традиции характерен синкретизм, они всегда сочетают в себе импровизацию с исполнением заученных произведений.

Разностороннему изучению айтыса посвящено много интересных работ, но особо в этом вопросе можно выделить труды М.О.Ауэзова. Ему удалось наиболее конкретно сформулировать особенности айтыса, отличающие его от других жанров. «... во время поэтического айтыса члены разных родов разделяются и каждый болеет за честь своего рода, ибо в словесное состязание вступают выставленные ими поэтические скакуны» [1, с. 9]. О том, что танцевальное начало было присуще древним айтысам, говорят следующие факты: наличие в музыкальной структуре бессловесных кадансов в начале и конце, участие девушек и молодых женщин, соревновательные моменты. Отсюда берет свое начало и обращение в казахском танце к игре-состязанию («Утыс би», «Кокпар»).

Неутомимый талантливый этнограф Узбекали Жанибеков, писал, что танцы «будь это – шаманские, плясовые или игровые состязательные, сопровождали весь процесс развития казахского общества с глубокой древности до наших дней, обогащая его духовную культуру [2, с.257]. Вполне понятно, что древние формы и виды тех плясок не дошли до нас, но их сюжетная тематика и идеалы танцевальной пластики сохранились в эпических сказаниях жырау, поэтических строфах акынов и музыке кюев. Сегодня в разных видах искусства активно и плодотворно используется традиционное музыкальное и эпическое искусство казахов. Успешные попытки есть в драматических и музыкальных спектаклях, операх и балетах, множество современных групп используют произведения традиционной музыки, обрабатывая и стилизуя их на современный лад, используя как старинные инструменты, так и чисто эстрадные.

Материалы и методы исследования

Методологической основой статьи послужили работы крупнейших известных театроведов, искусствоведов которые служат теоретической базой в современных исследованиях по хореографии.

Методы исследования: изучение и теоретический анализ литературных источников по теме исследования; изучение либретто и репертуар профессиональных балетных театров (Государственный театра оперы и балета им.Абая и Театр «Астана Балет»); искусствоведческий анализ национальных балетов «Тлеп и Сарыкыз» и «Желторанғы туралы аңыз» («Легенда о туранге»); просмотр видеоматериалов и электронных ресурсов по данной теме.

Результаты исследования

Одной из интересных интерпретаций традиционной культуры своего народа на балетной сцене стала работа международной группы на сцене Казахского театра оперы и балета им. Абая в Алматы. Балет «Тлеп и Сарыкыз» на музыку А.Серкебаева стал новым направлением в работе балетной труппы театра. Это - международный проект театра, осуществленный по инициативе и при поддержке отечественных бизнес-структур. История создания данного балета началась с желания нашего земляка, бизнесмена С.Искакова увековечить на театральной сцене имя одного из своих далеких предков – кобызиста и шамана по имени Тлеп.

В основе сюжета лежит поэма казахского писателя Несипбека Айтулы, переработанная и подготовленная в качестве балетного либретто американским драматургом Э.Розинским. В качестве балетмейстера-постановщика была приглашена американский хореограф Марго Саппингтон, известная в Америке своими инновационными постановками с использованием популярной музыки и рок музыки на концертной сцене. Она имеет большой и разнообразный опыт работы в известных театральных компаниях *Joffrey Ballet*, *Atlanta Ballet*, *Balletde Bourdeaux* и др.

Для создания сценографии балета был приглашен художник Э.Гейдебрехт (Германия), в прошлом казахстанец и давний друг театра. В свое время им были

осуществлены на сцене ГАТОБа им. Абая интересные сценические решения балетов «Брат мой Маугли», «Аксак кулан» и др. Художниками по костюмам выступили Кристина Джоли де Лотбиньер (США) и казахстанская художница Т.Есалиева. Первой исполнительницей и движущей силой данного международного проекта стала наша соотечественница, долгое время работавшая за рубежом, бывшая прима-балерина балета штата Нью-Джерси – Сауле Рахметова.

Тлеп и Сарыкыз – это казахские Ромео и Джульетта, любовь которых была чиста и возвышенна, но из-за жизненных препятствий они не смогли воссоединиться, но смогли выполнить свое жизненное предназначение. История, ожившая в новом балете, случилась давным-давно. Юноше по имени Тлеп на роду было написано прожить необычную жизнь и выполнить свое особое предназначение. Будучи ребенком, он встречает Шамана в степи и впервые знакомится с таинственными звуками кобыза. Мальчик видит, как Шаман исцеляет людей магической силой музыки и решает научиться играть на этом инструменте. Со временем детская дружба с дочерью Шамана Сарыкыз перерастает в любовь. Интересно, что в основе произведения – судьба реального человека.

Хореограф Марго Саппингтон основным пластическим языком действующих лиц балета делает усложненный классический танец, так называемый неоклассицизм. Вместе с тем хореография гармонично дополнена современной пластикой, встречаются неожиданные акробатические трюки и сложные поддержки. Запоминающимися и наиболее удачными выглядели дуэты Тлепа и Сарыкыз. Давно известные поддержки, обводки и вращения классического танца получили неожиданную окраску и, соответственно, прозвучали совсем по-новому.

Как известно, «... эстетические и технические принципы классического танца содержат возможность появления новых движений, которые не заимствованы ни из каких внешних источников и при этом не противоречат эстетическим и техническим принципам классического танца, а органически включаются в уже существующую систему. В этом и состоит внутреннее развитие языка классического танца» [3, с.180].

В танце кордебалета яркая пластика, стремительные перемещения, одухотворенная наполненность танцев помогли погрузиться зрителю в тайны древнего эпического сказания. Танцы массы темных и светлых сил получились слегка однообразными, в целом их отличала лишь музыкальная тональность и костюмы. И танец Золотого Орла как-то не прозвучал, хотя казахской сцене известны очень удачные воплощения царственной стати и хищнической сущности этой птицы средствами пластики. Стилистика танца Тлепа воспринималась свежо, в ней на основе классики была использована современная пластика с применением простых бытовых движений, в которых чувствовался слегка ощущаемый национальный стиль. Получился необыкновенный микс современного и классического, с легко читаемым восточным колоритом.

Музыка балета яркая, сильная и в то же время современная. Так как в основу сюжета положена красивая история о человеческой любви, которая немыслима без музыки – музыки печальной и особенной, свойственной лишь нам казахам – музыки кобыза. В конце второго акта есть небольшой рекем двух скрипок, напоминающий игру на кыл кобызе. Часто слышится попытка имитации кобыза, домбры посредством симфонических инструментов. Но это именно современная интерпретация кобызовой музыки. В балете, где есть мотив о чудодейственном свойстве кобыза, его реальное применение было бы органичным, что придало бы произведению более выраженный казахский колорит и национальную идентичность.

Как было отмечено выше, сценограф Э.Гейдебрехт не раз сотрудничал с композитором А.Серкебаевым и не первый раз занимается сценографией балетов на этой

сцене. Он – казахстанец по происхождению, здесь получил образование и именно на этой сцене начал работать над большими сценическими полотнами. Поэтому прекрасно знает специфику казахской балетной сценографии.

«Поэтика современного искусства стала гибкой и многогранной. Художники ищут новые формы взаимосвязи и взаимодействия с музыкой и хореографией – не только напрямую, в унисон, но сложно опосредованно, ассоциативно, контрастно. Художники не редко действуют как бы параллельно балетмейстеру, раскрывают тему спектакля с помощью, казалось бы, не связанного с хореографией образного хода, но рассчитанного однако, не конечную слитность всех компонентов спектакля в единое синтетическое целое» [4, с.349].

Гейдебрехт нашел интересное решение для данной постановки: при минимальном использовании осветительной техники спектакль оснащен великолепным художественным светом и проекцией. Легкие драпировки ткани, спускающиеся сверху, создают иллюзию воздушности и помогают создать неожиданные решения в виде прозрачной ширмы. Что позволяет воспринимать спектакль, как нечто светлое и легкое, и самое главное, современное. Красочная лаконичность изящных декораций, оригинальная задумка с подвижными, разной высоты мини-площадками, напоминающими своими очертаниями ритуальные котлы, помогают восприятию спектакля. Только жаль, что они так и не были по-настоящему задействованы по ходу спектакля.

Костюмы солистов и кордебалета созданы Кристиной Джоли де Лотбиньер (США) и Т.Есалиевой. В них есть определенная фантазия, в то же время они основательны и по-балетному удобны. Особенно красивыми и элегантными получились костюмы Сарыкыз. Удлиненные туники вроде бы одного и того же кроя, но выполненные из ткани различной фактуры воспринимались всегда неожиданно, по-разному.

Спорным выглядит образ Шамана в интерпретации Лотбиньер. В казахском фольклоре и литературных источниках есть сохранившиеся многочисленные его описания. Использование хотя бы некоторых деталей придало образу определенную театральность и загадочность. Из общего контекста спектакля выбиваются костюмы подруг Сарыкыз, они явно из «другой оперы». В этом, наверное, и кроются некоторые упущения приглашенного художника, изучавшей особенности национальной одежды, в основном, по Интернету.

В финале балета, построенного в духе трагедии, ясно ощущается светлая печаль. Не менее оптимистично, с надеждой прописано в либретто балета: «Тлеп остается один. Он безутешен и одинок. И только музыка помогает ему. Когда поет кобыз, он видит образ прекрасной Сарыкыз и верит: она здесь, она живет в звуках его музыки. Тлеп надевает чапан погибшего Шамана и чувствует: его учитель рядом с ним, и Сарыкыз будет жить, пока звучит его кобыз» [5].

По словам создателей балета, в спектакле все получилось гармонично: движения, ненавязчивая сценография, динамичная музыка. По задумке композиторов звучание национальных инструментов – кобыза и домбры – имитирует дуэт скрипок. А в костюмы в этой постановке одели даже монтировщиков декораций: впервые эти люди во время спектакля не за сценой, а прямо на ней. Не прерывая действия, двигаясь в такт музыке, они меняют оформление балетной площадки. Как сказала балетмейстер-постановщик Марго Сапингтон: «Я хотела, чтобы балет не был просто классикой. И ваши танцоры здорово помогли, хотя им было непросто. У вас очень подготовленные танцоры» [6]. Американский балетмейстер пыталась передать самобытность и уклад жизни казахского народа, показать народные традиции и обычаи.

Спектакль философский, в нем поднимается проблема общечеловеческого характера, когда люди перестают понимать друг друга и становятся врагами из-за национальной,

социальной, религиозной принадлежности. Эта проблема актуальна и сегодня, она волнует зрителей, и главное достоинство спектакля в том, что он заставляет задуматься.

У зрителей может возникнуть вопрос: почему для подготовки казахского балета привлечены иностранные специалисты? По мнению дирекции театра, зарубежным мастерам лучше известны вкусы западной публики, и этот немаловажный фактор, возможно, будет способствовать успеху балета «Тлеп и Сарыкыз» за рубежом. Но об этом говорить еще рано. Займет ли «Тлеп» в репертуаре театра достойное место рядом с балетом «Легенда о любви», поставленным в Алматы классиком Юрием Григоровичем, покажет время. Сейчас же коллектив ГАТОБ имени Абая готовится к проведению юбилейных торжеств и концертов по случаю 75-летия театра, которые намечены на апрель.

Сегодня в хореографии появились новые имена балетмейстеров, продолжающих традиции признанных мастеров казахского балета, но в контексте творческих исканий современного балетного театра. Сегодняшние хореографы М.Авахри, Г.Адамова, Г.Туткибаева, А.Тати достигли определенных результатов в возврате на хореографическую сцену присущей природе балетного театра обобщенной образности через синтез классического танца с национальной и современной пластикой, нового подхода к танцевальной выразительности.

В качестве примера можно взять премьеру балета «Желторанғы туралы аңыз» («Легенда о туранге») в постановке А.Садыковой на сцене театра «Астана Балет». Молодой балетмейстер смело берется за расширение диапазона как жанровых, так и стилистических возможностей национальной хореографии. Смелость и неожиданность в сочетании танцевальных элементов и использовании неординарного музыкального материала для своих постановок – яркая черта ее творческого почерка.

Пластические находки А. Садыковой красивы, эстетически привлекательны. Ощущаются ее поиски движения по наитию, по слышанию музыки. У персонажей присутствуют лейтмотивные элементы (в том числе в слиянии с музыкальным материалом). То это балетная «классичность» с выстроенными комбинациями и свойственной ей геометрией линий; то это полуимпровизация, каноны, разноликость танцевальных голосов и фраз. Часто движения хореограф делает простыми, но их наполненность и утонченность только обогащают общую картину. Например, движение «*Шынтақ толқын*» вниз в исполнении нескольких туранг, расположенных по всей сцене, которые как бы распадаются, увядают, засыхают, умирают. Либо это простые движения плечами (у дровосеков), которые как нельзя лучше отражают дух народа [7].

«Как мы видим, сейчас эта тема актуальна как никогда. Наше стремление – найти гармонию между природой и людьми. Сам образ туранги с сильной корневой системой говорит о ее стойкости и мощи, позволяющих противостоять невзгодам. Эти качества свойственны и нашему народу: пережив в свое время много трудностей, он становится сильнее и продолжает идти вперед», – рассказывает хореограф Анвара Садыкова.

В основу балета положена древняя легенда о дереве под названием желторанғы, которое растет на степных просторах нашей земли. Дерево выстояло в борьбе с песчаными бурями, выстояло и перед людской жестокостью с их стремлением к наживе, благодаря отважному юноше. Для казахов дерево считалось живым и очень ценным, так как вырасти его на бескрайних степных просторах было очень сложно, но именно они давали прохладу и защиту для всего живого, служили средством для постройки жилища и бытовых принадлежностей людей. Сегодня эта связь обрывается, ведя человечество к глобальным экологическим проблемам. Концептуальная идея либретто балета, созданное известным поэтом Бахытом Каирбековым, предельно понятна каждому зрителю, при этом философски глубока и многослойна.

Значимость премьерного спектакля в том, что новая работа театра объединила талантливых представителей национальной культуры, которые не первый раз встречаются на этой сцене, имеют опыт работы в балетном искусстве. Композитор, хореограф, автор либретто и художник оказались единомышленниками в рождении нового балета, в котором национальный колорит гармонично сочетается с современными тенденциями в развитии хореографии.

Музыка балета написана известным казахстанским композитором Куатом Шильдебаевым. Хотя материал скомпонован из нескольких произведений, написанных композитором в разное время, музыкальный материал балета воспринимается достаточно цельным, благодаря кропотливой работе композитора вместе с хореографом по обработке, связке и компоновке отдельных частей в единое целое. Композитор не первый раз работает с этим коллективом, в репертуаре театра идет его балет «Жусан». Музыка Шильдебаева привлекает яркой современностью музыкального претворения казахской сакральной музыки, выраженной через мелодичные эмоциональные темы. Броская современность вкупе с хорошо читаемым национальным началом его музыки ориентирована на молодежную аудиторию с ее повышенным интересом к этнической музыке в современном звучании.

Впервые балет был осуществлен Садыковой в форме хореографической миниатюры. Глубокая идея легенды ей нравилась, давая ей уверенность в том, что этот материал можно интересно развернуть и для полноценного хореографического полотна. Предложение театра осуществить самостоятельный балет на сюжет этой истории, она восприняла с радостью и смелым творческим ожиданием. Ее воодушевление передалось и Б.Кайырбекову, который не первый раз создает либретто к национальным балетам.

Хореограф весьма тонко и смело насыщает сюжет древней легенды выразительными ассоциациями, проецируя их на современные проблемы экологии, тем самым превратив спектакль в философское раздумье о взаимоотношении природы и человека, жажды жизни и неизбежной печали о потерях. Танцевальный язык балета разнообразен и выразителен, как и те задачи, которые ставили перед собой авторы балета. Мягкая выразительная пластика рук и корпуса в танце Туранги, сочетается с графической четкостью поз и неожиданной сменой ритмов в танце птиц, демонстрируя многообразные выразительные возможности синтеза различных видов танцевального языка.

Гармоничный синтез образует сложный калейдоскоп пластических средств, который усиливает зрелищное начало в спектакле. Этому помогает и использование в балете приемов кинематографического монтажа посредством видеографики и крупного кадра. Как, например, в сцене, когда юноша во сне видит кровь на своих руках из срубленных веток туранги. Таким способом хореограф выделяет важный момент и действие в осознании героя балета, визуально лаконично и эмоционально по времени и форме, тем самым придав динамику и образность в решении спектакля.

Внутренняя наполненность дерева как живого существа выражена через образ души Туранги. Именно в ней воплощено женское начало миропонимания народа, как светлого, оберегающего и созидającego духа. Ее пластическая речь прозрачна, соткана из красивой вязи классического танца и как бусинками украшена элементами казахского танца.

В спектакле присутствуют и по-своему интерпретированные части, в которых неявно узнаются фрагменты известных балетов. В эпизодах постановки осязается «донкихотская» диагональ (только в правую сторону) как в вариации Китри из первого акта. В ней дровосеки, выстроившиеся в линию, как тореадоры, бьют днищами топоров по сцене, а их главарь (в программке он так назван) делает прыжковую комбинацию; есть также и почти неуловимо ощутимая переключка танца туранг (в эпизоде «Оплакивание») с танцами виллис из второго акта «Жизели». Здесь есть «спартаковское» «шагание» дровосеков *en face*,

которое меньше по объему/количеству исполнителей и которое, не успевшее развиваться, переходит в работу с реквизитом (размахивание топором). Это все только приближает и располагает зрителя к себе.

Можно говорить и о попытке «симфонизировать» развитие танца. В первой сцене с дровосеками основной акцент сделан на натуралистичном движении «рубка топором» с вкраплением в него *entrelacé, tours en l'air* и *pirouettes*. Но при этом «рубка» повторяется много раз, за счет чего снижается уровень метафоричности. В последующем эпизоде («Борьба») танцы дровосеков разрабатываются более активно, появляются национальные элементы; меняется рисунок, как по кругу, так и в диагональ, а также из крестообразного движения перестройка рисунка в латинскую букву V: эпизод зрелищный и хореографически сочный с элементами национальных черт. При этом сцена с дровосеками местами похожа на синтез диско-шоу и кара жорги, что «выбивает» балет из академичности и чуть выносит его за грань театрального действия, приближая к народным пляскам. А может быть и в будущее казахского балета. В упомянутом эпизоде «Борьба» эффектно выглядит «выклевывание» птицами глаз дровосеков, у которых прямо на сцене вдруг оказываются «окровавленные» лица. Вообще сама сцена при небольшом фантазировании «оглушает» правдивостью: природа защищается, как может, от безобразной руки человека. Это не может не впечатлять и не возмущать осознанием того, что мы творим [7].

Художественное оформление балета осуществлено силами специалистов самого театра. И результат надо сказать получился весьма впечатляющий. Сценография балета, созданная художником Жандосом Омаровым, получилась по настоящему театральной, объемной и при этом лаконичной, без лишних деталей и подробностей.

Сочетание цвета и мягкая пастельность сценического оформления гармонично сочеталась с балетными одеяниями исполнителей, разработанных художником по костюмам Натальей Протасовой. Сдержанный колорит костюмов, близкий по цвету к естественным природным цветам, тем не менее подчеркивался хорошо читаемой ярко обозначенной деталью. Дровосеков художник одел в современные костюмы – джинсы, майку и ботинки, как противопоставление гармонии в природе и зримая нить к современному миру разрушения и нескончаемой жажды жизни.

Заключение

Встреча балетного театра с образами древних легенд казахов еще раз доказывает, сколько интересных возможностей таится в союзе балета с национальным фольклором и неиссякаемыми образами жизни своего народа. Данный премьерный спектакль продемонстрировал готовность молодого поколения хореографов нести новые интересные идеи и решения в постановке национальных спектаклей, раскрыть образные возможности национальной пластики в синтезе с классическим танцем, найти современный подход к трактовке глубоких философских вопросов человечества на балетной сцене.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ауэзов М. Айтыс / М.Ауэзов. Том 2. – Алматы: Жазушы, 1965. -664 с.
- [2] Джанибеков У.Ж. Эхо ...по следам легенды о золотой домбре / У.Ж.Джанибеков. - Алма-Ата: Онер, 1991. – 304 с.
- [3] Ванслов В. Статьи о балете / В. Ванслов. Л.: Музыка, 1980. -192 с.
- [4] Березкин В. Художник в советском балете. В книге «Советский балетный театр» / В.Березкин. М.:Искусство, 1976. -376 с.
- [5] Либретто балета «Тлеп и Сарыкыз». ГАТОБ им. Абая.
- [6] Государственный театр оперы и балета им.Абая. - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://spy.kz/Soc/V-GATOB-im-Abaja-premera>.

[7] Уразымбетов Д.Д. Балет «Легенда о Туранге»: стойкость природы или человека? [Электронный ресурс] / Д.Д.Уразымбетов // Qazaq Ballet - интернет-журнал о хореографическом искусстве Казахстана. Режим доступа: https://qazaqballet.kz/main_articles/balet-legenda-o-turange-stojkost-prirody-ili-cheloveka. 2020.

REFERENCES

- [1] Auezov, M. (1965). Ajtys [Aitys]. – Almaty: ZHazyshy [in Russian].
- [2] Dzhaniybekov, U.ZH. (1991). Ekho ...po sledam legendy o zolotoj dombre [Echo ...in the footsteps of the legend of the golden dombra]. - Alma-Ata: Oner [in Russian].
- [3] Vanslov, V. (1980). Stat'i o baletе [Articles about ballet]. L.: Muzyka [in Russian].
- [4] Berezkin, V. (1976). Hudozhnik v sovetskom baletе. V knige «Sovetskij baletnyj teatr» [Artist in the Soviet ballet. In the book "Soviet Ballet Theater"]. M.:Iskusstvo [in Russian].
- [5] Libretto baleta «Tlep i Sarykyz». GATOB im. Abaya. (2009). [libretto of the ballet "tlep and sarykyz". The Park of the first President. Abaya.].– Almaty [in Russian].
- [6] Gosudarstvennyj teatra opery i baleta im.Abaya [State Opera and Ballet Theater named after Abay.]. (n.d). – base.garant.ru.Retrieved from <http://spy.kz/Soc/V-GATOB-im-Abaja-premera> [in Russian].
- [7] Urazymbetov, D.D. (2020). Balet «Legenda o Turange»: stojkost' prirody ili cheloveka? [Ballet "The Legend of Turang": the resilience of nature or man?].Qazaq Ballet - internet-zhurnal o horeograficheskom iskusstve Kazahstana. Retrieved from https://qazaqballet.kz/main_articles/balet-legenda-o-turange-stojkost-prirody-ili-cheloveka [in Russian].

Жумасейтова Г.Т., Айткалиева К.Д. ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕР ӘЛЕМІ АРҚЫЛЫ ТАРИХ ПЕН МӘДЕНИЕТТІ ТАҢУ

Аңдатпа. Авторлар Қазақстан хореографтарының өз халқының дәстүрлі эпикалық және музыкалық мәдениетіне үндеуін өскелең ұрпақтың өз халқының мұрасын тәрбиелеу мен тануының құралы ретінде қарастырады. «Тілеп және Сарыкыз» және «Желторанғы туралы аңыз» ұлттық балеттерінің қойылымы қазіргі заманғы балет театрының қазақтардың ежелгі аңыздары мен эпикалық және музыкалық мұраларының тарихынан алынған бейнелерді өз өнерінің құралдарымен түсіндіруге бағытталған қызықты әрекеттерінің бірі болды.

Жаһандану мен мультимәдени орта жағдайында өз халқының эпикалық мұрасын сақтау және дамыту уақыттың талабы болып қала бермейді, бірақ өз мәдениетін өзін-өзі тану және әлемдік кеңістіктегі ұлттық өзін-өзі тану қажеттілігіне айналады. Ал ең бастысы, өзінің ұлттық мәдениетін білетін және бағалайтын болашақ ұрпақты тәрбиелеу үшін қажет. Бұл мәселеде хореография өнерінің де маңызы зор, ол пластика арқылы жастарды өз халқының музыкалық, поэтикалық және би мұраларымен таныстыра алады.

Кілт сөздер: либретто; балет; музыка; аңыз; эпос; пластика; кобыз; балетмейстер; суретші; сахна; сценография; сюжет; театр.

Jumasseitova Gulnara, Aitkalieva Karlygash KNOWLEDGE OF HISTORY AND CULTURE THROUGH THE WORLD OF CHOREOGRAPHIC IMAGES

Annotation. In the article, the authors consider the appeal of choreographers of kazakhstan to the traditional epic and musical culture of their people as a means of education and knowledge of the heritage of their people by the younger generation. Formulation of the national ballets "Tlep and Sarykyz" and "Restorany Turala on" ("The legend of the Turanga») it has become one of the most

interesting attempts of the modern ballet theater to interpret by means of its art images taken from the history of ancient legends and the epic and musical heritage of the kazakhs.

In the context of the coming globalization and multicultural environment, the preservation and development of the epic heritage of its people ceases to be a requirement of the time, but becomes a necessity for self-knowledge of its culture and its national identity in the world space. And most importantly, it is necessary for the education of the future generation, which will know and appreciate its national culture. In this matter, the art of choreography is also of great importance, which through plastic art in a beautiful form can introduce young people to the musical, poetic and dance heritage of their people.

Keywords: libretto; ballet; music; legend; epic; plastic; kobyz; choreographer; artist; stage; scenography; plot; theater.

УДК 930 (574).18.

МРНТИ 03.81

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).30

Сдыков М.Н.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: msdykov@mail.ru

КАЗАХИ В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX ВЕКА

Аннотация. Формирование казахского этноса – непрекращающийся живой процесс, особое место в котором занимает новое время – XVIII-XIX века. Это один из самых драматичных периодов в истории казахского народа, когда само существование казахов как единого этноса было под реальной угрозой распада. Казахи приспособились к новым реалиям, и жузы сыграли в этом основную роль. Каждый из них оказался своеобразной формой субэтноса, позволившей сохранить этническое целое – казахский этнос в тяжелых и неблагоприятных условиях.

Только в последнее время этнологами обосновывается новая миссия жузов – как субэтносов. По своему происхождению, языку и многим элементам культуры субэтнос представляет собой часть более широкой этнической общности, что также отражается в самосознании его членов и их втором самоназвании или этнониме.

Из более чем ста родов, бывших в XVII веке образовалось три жуза, как более крупные объединения. Считаем их субэтнoсами, так как они возникли в результате эволюции в целом казахского этноса. И существование субэтносов жузов как частей единого этноса – это исторический результат наиболее приемлемого сохранения этнического единства казахов в условиях нового времени.

Ключевые слова: Казахский этнос; население; исторический процесс; этногенез; Старший, Средний и Младший жузы; российская колонизация; субэтнос.

Введение

Изучение казахского народа продолжалось в XIX веке. Теперь внимание русских исследователей привлекла проблема научного исследования Центральной Азии, что связано с геополитическими интересами Российской империи и продвижением ее в Южную Азию.

Весьма характерной для понимания сущности подхода русских исследователей к изучению казахского народа является научная деятельность ученого, одного из руководителей восстания декабристов П.И.Пестеля. Он достаточно хорошо знал нравы, обычаи, верования, семейный быт и хозяйство казахов. Пестель в своей главной работе «Русская правда», в которой охарактеризовал состояние Российской империи и предложил свою программу преобразования России, не мог обойти вниманием многочисленные народы, входившие тогда в состав страны. Он даже не предусматривал предоставления этим народам какой-то свободы, так как он видел их будущее только в составе демократической и процветающей России. Он писал, что обширные земли казахов от Тянь-Шаня до Алтая «могли бы обратиться в отличную страну, которая бы обогащала Россию многими произведениями природы и многими способами для самой выгоднейшей и деятельнейшей торговли, между тем как ныне сие все совершенно теряется от необузданности и невежества киргизов.»

Не понимая особенностей кочевого образа жизни, он тем не менее подчеркнул важную этническую характеристику казахов, которая объясняет вопрос ареала распространения кочевников и формирования расселения казахов в степи: «их кочевья не будучи никакими точными пределами обозначены к частым между ними распрям и друг на друга набегам случай подают... Понятие же собственности, не имея между ими точной положительности, грабежи, воровства, обмана всякого рода к общему их взаимному злодеянию производит».[1]

Непонимание сущности кочевничества и образа жизни казахов привело к тому, что Пестель считал кочевые народы отсталыми, предлагая проводить постепенную, но планомерную работу по их оседанию и обращению к земледелию. То есть, он стоял на позициях «цивилизаторской миссии» русского народа, провозглашая русский образ жизни и государственного устройства идеалом для кочевых народов. Целью внутренней политики просвещенного государства Пестель считал слияние всех народов России в единый русский народ для приобщения к достижениям земледелия и промышленности.

Данная позиция отражает, на наш взгляд, общую тенденцию в русской научной мысли, а именно то, что кочевники, в данном случае казахи, отсталый народ, многие их обычаи и традиции – признаки архаичного образа жизни, который необходимо изменить в лучшую, в их понимании, сторону. Этот подход мы должны всегда принимать во внимание при анализе трудов русских исследователей нового времени.

Проникновение России вглубь степи и ее постепенная колонизация привели к появлению целой группы новых наблюдений и исследований в начале XIX века. Среди них, выделяются работы Е.К. Мейндорфа, Э.А. Эверсмана, Н.И.Потанин, Г.С.Карелин, Г.Ф.Генс и другие.

Е. Мейндорф написал работу «Путешествие из Оренбурга до Бухары в 1820 году. Через степи, простиравшиеся на восток от моря Аральского и древнего Яксарта», в ее первой части предоставил результаты своих наблюдений. Интерес представляют его сведения о нравах и обычаях казахов, их образе жизни, пище и способах ее приготовления, про охоту на сайгу и кабана, барымту, о положении женщин в казахском ауле, о методах управления. Им приведены многочисленные примеры казахских лирических песен. Он одним из первых русских авторов XIX века пришел к выводу, что казахи и киргизы являются разными

народами и что следовало бы восстановить их правильное самоназвание в русской литературе [2].

Другой русский путешественник – естествоиспытатель, доктор медицины, немец по происхождению Э.Эверсман оставил обширный труд «естественная история Оренбургского края», который содержит значительный объем материала по истории и культуре казахов Младшего жуза. Анализ его замечаний и наблюдений позволяет сопоставить многие обычаи и традиции казахов Младшего жуза с образом жизни казахов других частей казахской степи на предмет выявления особенностей и уточнения общих черт в этнической эволюции казахского этноса.

Ценную информацию о казахах Среднего жуза содержит работа Н.И.Потанина «Киргизские степи и Кокандское ханство», в которой даны сведения о культуре и этнографии присыдвинских казахов, малоизвестных тогда в России и не входивших в ее состав.

Материалы и методы исследования

Западный Казахстан был более тщательно изучен русскими учеными, чем остальные регионы Казахстана. Связано это с тем обстоятельством, что западные территории первыми попали в сферу колониальных интересов России и именно сюда направлялось наибольшее количество экспедиций и других групп. Появляются работы, написанные колониальными чиновниками, работавшими в Оренбурге. Среди них особое место принадлежит Г.С.Карелину и Г.Ф. фон Генсу

Г.Карелин был сотрудником Министерства иностранных дел. Судьба занесла его в западный Казахстан, который он полюбил и которому посвятил всю свою научную жизнь. Он участвовал в ряде экспедиций, долгое время жил в Букеевской орде, потом поселился в Рын-песках, откуда совершил поездку к северо-восточному побережью Каспийского моря. Опубликованные им записки показывают новый край, который до этого был мало известен российской науке. [3]

Г.Генс довольно часто по долгу службы посещал казахскую степь, хорошо знал жизнь и быт казахов. Во время поездок он записывал свои наблюдения, которые сейчас имеют важный этнографический интерес. Генс оставил солидное рукописное наследие по истории, этнографии, лингвистике, фольклористике казахского народа. Большинство этих рукописей находятся в фондах Оренбургского областного архива. Из опубликованных работ следует выделить статью «Происхождение жителей и их разделение». Здесь им описаны казахские легенды, родословные, родоплеменная структура и родорасселение Младшего жуза. [4] Многочисленные наблюдения позволили Генсу сделать ряд важных выводов. В частности, об эволюции взглядов и изменении в культурных традициях и обычаях казахов в течении второго и третьего десятилетий ХІХ века.

К середине ХІХ века русская научная мысль собрала достаточно обширный круг источников и материалов по этнографии и культуре казахов. Поэтому в это время появляются первые крупные обобщающие исследования по истории казахов, в которых делаются попытки обобщения и понимания в целом процесса формирования и развития казахского этноса. Этот период связан с именами Г.И.Спасского, Н.Я.Бичурина, С.Б.Броневского, А.И.Левшина и целого ряда других исследователей.

Большой вклад в разработку истории и этнографии казахов внес Г.И.Спасский, которого Ч.Валиханов назвал «знатоком сибирской истории и народов и издателем замечательного журнала «Сибирский вестник» [5] Свою деятельность Г.Спасский начал со сбора сведений о родоплеменных подразделениях казахских жузов, а позже сам проводил археологические и этнографические изыскания на Алтае. В 1818 году он основал научный журнал «Сибирский вестник», который в 1825-1827 годах выходил под названием

«Азиатский вестник». Этот журнал стал своеобразным научным центром по истории и этнографии казахского народа. В нем публиковались статьи Г.Бурнашева, М.Поспелова, И.Шингига, Ф.Назарова и других путешественников, которые внесли в научный оборот значительный массив новых источников и документов, фактов и наблюдений.

Огромный вклад Г.Спасского в изучении казахской культуры. В 1830 году он впервые опубликовал казахскую сказку «Идиге». В том же году издал крупную монографию «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орд», в которой дал характеристику всем трем жузам. Его работа ценна тем, что отражает уровень изученности казахского этноса в тот период в русской науке. Здесь дан обширный материал по казахам Младшего и Среднего жузов, который основан на литературных, полевых и архивных сведениях. И в то же время история и этнография Старшего жуза описана крайне скудно. Это не случайно, так как южные земли казахской степи и народа не вошла еще в орбиту научных интересов русских исследователей. Юг был закрыт для русских путешественников в силу политических причин.

Тем не менее Спасскому удалось охватить широкий круг этнографических вопросов. Его работа отличалась по сравнению с современными трудами богатством научных материалов и уровнем научного анализа. Так, если многие предшественники утверждали, что казах не знает земледелия, Спасский детально изучил этот вопрос непосредственно в казахских аулах. Он пришел к обратному выводу: «Ни один из кочующих в степи народов не может сравниться в успехах хлебопашества с киргизами. Трудлюбие их самую сухую несчастную землю обращает в плодородную. Одним словом, хлебопашество киргизов заслуживает сколько внимания, столько же и поражения».

Последними работами Спасского стали очерк «Киргиз-кайсаки», «Книга большому чертежу», статья о древних рунических памятниках [6]. Значение исследований Г.Спасского состоит в том, что он дал полное и научно обоснованное описание казахов Среднего жуза. Тем самым создав возможность путем сопоставления с ранней работой Андреева, вышедшей в XVIII в., проследить тенденции эволюции казахского этноса, а точнее одного из ее субэтносов. При изучении трудов Спасского необходимо все же критическое отношение к ряду его выводов и заключений. В частности, его однозначное отнесение енисейских киргизов к казахам. Однако, это не умаляет высокого научного значения работ данного автора. В дореволюционной историографии именно ему удалось дать столь полную и достоверную характеристику казахского народа.

Середина XIX века – время становления русского востоковедения, как научной дисциплины. Одной из центральных тем являлось изучение кочевых народов Азии, в том числе казахов. Среди востоковедов выделяется Н.Я.Бичурин, в монашестве Иакинф, который написал фундаментальное исследование «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии», опубликованное в 1851 году. Анализу была подвергнута эволюция многих ранних племен, населявших Среднюю Азию, которые стали основой этнических и политических процессов этногенеза казахского народа. Он одним из первых обратился к исторической этнографии казахов, доказывал многогранность и разноплановость этих процессов, доказывал, что восточные народы – различны и нельзя их объединять одним самоназванием – татары. Великолепное знание китайского языка позволило Н.Бичурину обратиться к ценному и редкому в тот период источнику – рукописям и династийным хроникам китайских архивов, которые практически не были известны европейской науке.

Однако среди всех исследователей истории и культуры казахов в XIX веке выделяется А.И.Левшин, которого по праву Ч.Валиханов назвал «Геродотом казахской степи.» В 1820 году он был направлен в Оренбург и Уральск и в течение двух лет часто бывал в казахских

аулах, вел записи, изучал материалы местного архива. Все это позволило ему собрать богатейший и разнообразнейший материал по казахам.

В том же году появляются его первые статьи – «Путевые записи» и «Свидание с ханом Младшей киргиз-кайсацкой орды». Далее последовали очерки «Известия о древнем городе Сарайчике», а также «Историческое и статистическое обозрение уральских казаков». Именно здесь он изложил свое толкование этнонима казах и сведения о культурном влиянии казахов на уральских казаков. В 1827 году он выступил в печати со статьей «Об имени киргиз-кайсацкого народа и отличие его от подлинных или диких киргизов». В ней он поставил на принципиальную основу вопрос о настоящем самоназвании казахов и неправомерности употребления и дальнейшего сохранения за ним названия киргизов. Позиция А.Левшина обоснована им именно в этом сочинении, поэтому автор предлагает внести изменения в устоявшееся в русском обществе восприятии имени целого народа. Следующим шагом в понимании проблемы стала его статья «Этнографические известия о киргиз-кайсаках, или киргиз-казацких ордах.»

В 1832 году вышел главный труд А.Левшина «Описание киргиз-казацких, или киргиз-казацких орд и степей» в трех частях. Рассматривая с современных позиций данную монографию можно не согласиться с автором по некоторым вопросам, а отдельные темы посчитать неактуальными. Но это не умаляет значения данного исследования как самого крупного, полного и всеобъемлющего по истории, культуре и этнографии казахов, написанное в XIX веке. И сейчас многие положения, и сведения, собранные автором, имеют важный научный интерес. А этнографические сведения, собранные автором лично, являются предметом тщательного изучения всеми историками и этнографами, занимающимися историей и этнографией Казахстана. Ценна работа и в том отношении, что ряд источников не сохранился и дошел до нас в изложении именно А.Левшина.

В дореволюционное время монография была опубликована в кратком изложении, а потом вообще не издавалась. В советское время данная работа не упоминалась в учебниках и учебных пособиях. Ее знал лишь узкий круг специалистов. Только в условиях суверенного Казахстана книга А.И.Левшина была опубликована полностью. [7]

Первая часть книги посвящена географии Казахстана, вторая – истории и третья – этнографии. Такая структура издания отражает общепринятое понимание исторических процессов как результат взаимодействия человека и природы. В этом сказывалось влияние естественных наук, которые в тот период были впереди в научном освещении не только природных, но и общественных процессов.

Для нас важное значение имеют все части исследования. Устоявшаяся в некоторых исследованиях казахстанских ученых недооценка первой части стала возможной из-за господствовавшего тогда непонимания роли природы как основы формирования человека и складывания на этой основе соответствующего этноса. Первая часть тем и важна, что представляет значительный материал для обоснования роли и влияния таких факторов как территория и ареал распространения как основы для формирования этноса казахского кочевого народа.

Во второй части важна постановка автором проблемы этногенеза казахов. Левшин проследил историю народа с XVI по XVIII века. Он попытался осветить историю всех трех жузов. В третьей части, где автор рассматривает этнографию казахов, он опирается на собственные наблюдения и замечания. Все основные вопросы он разделил на 32 раздела, в которых указал основные этнографические характеристики казахского этноса.

Конечно, работа отражает уровень научных исследований своего времени. И по ряду положений А.Левшин не поднялся над упрощенным пониманием сложного процесса

этногенеза. Тем не менее, именно это исследование является одним из самых важных научных трудов в изучении этнических процессов в новое время в истории Казахстана.

До середины XIX века в русской научной литературе появилось достаточно большое количество работ, посвященных различным сторонам истории и культуры казахского народа. В казахскую степь направлялись экспедиции, появились работы обобщающего плана, многие стороны этнографического развития стали предметом изучения. Однако в целом освещение многих вопросов было односторонним, так как рассматривало казахский народ, не понимая сущности кочевого образа жизнедеятельности. Большая путаница наблюдалась в вопросе о происхождении казахов. Многие авторы даже не знали, что Старший жуз есть часть единого народа, то есть целостной картины исторического развития казахов не было создано российскими историками на тот период. К тому же казахов отождествляли с киргизами, что приводило к ошибочным выводам. Из исследователей нового времени только Левшин, а также Мейендорф и Бичурин выступили за освещение казахов как самостоятельного народа, отличного от киргиз. В итоге с 30-х годов XVIII века казахов перестали называть собственным самоназванием.

Оценивая в общем степень изученности проблем этногенеза казахов необходимо отметить все же прогресс в масштабах и характере постановки исследовательских задач в российской историографии. От собирательства фактов исследователи перешли к освещению в целом исторического пути развития казахского народа, рассматривая многие важные характеристики этноса.

XIX век – век науки и техники привел к значительному прогрессу в развитии общественных наук, в том числе и истории. В России формируются такие научные направления как этнография, археология и т.д., появляются национальные кадры исследователей.

Деятельность Я.Ханыкова, одного из самых талантливых исследователей истории, этнографии и географии Казахстана, подтверждает происходившие перемены. Первая его работа «Географическое обозрение Оренбургского края» содержит богатые статистические и этнографические сведения о казахах. В основу второй работы - «Очерк состояния Внутренней киргизской орды в 1841 году», легли историко-этнографические материалы: подробная таблица родоплеменной структуры Букеевской орды, местоположение зимних и летних пастбищ каждого подразделения орды, численность населения, скота, жилого фонда, состояние торговли. Здесь же изложена история орды.

В последующие годы Ханыков занимался составлением карт, которые тоже имеют важное значение для понимания нашей проблемы. Это – «Карта земель киргизов Внутренней и Малой Орды» (1845 г.), «Карта Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями» (1851 г.) и «Карту северо-западной части Средней Азии с приложениями (1855 г.)». Но на этом не ограничивается вклад Ханыкова Я. В изучение этнографии казахского этноса. Широко известна его работа по подготовке к печати и составлению предисловий к целому ряду известных научных трудов таких исследователей как М.Тевкелев, В. Гладышев, И.Муравин, М.Поспелов и К.Миллер.

Другой исследователь М.И.Иванин известен своими трудами по этнографии казахов Младшего жуза. Наиболее интересна его статья «Поездка на полуостров Мангышлак», в которой приведены этнографические сведения о малоизученном в то время роде Младшего жуза – адай. С позиции исследования казахского этноса и его элементов важны сведения Иванина о занятиях орошаемым земледелием и освоением пустынных земель полуострова казахами, духовной культурой, национальными играми, обычаями гостеприимства, медицинскими познаниями, верованиями и другими традициями. Анализ этого материала

позволяет нам сопоставить и выявить отличия в этническом развитии казахов разных частей огромной казахской степи.

В эти же годы казахскую степь исследовал видный русский этнограф П.И.Небольсин. Он побывал в Оренбурге, Астрахани, Уральске, посетил многие казахские аулы. Он писал: «Я видел киргизов во всех видоизменениях их быта, от чисто кочевого к постоянно оседлому... и свел с ними особенную дружбу.» [8] Путешествия и поездки к казахам стали основой для написания ряда статей и научных заметок. Среди них необходимо выделить труд «Очерк торговли России со Средней Азией», в котором в разделе «Караваны и степи» автором обобщены этнографические материалы по казахам. Другие его работы описывают разные стороны жизни и быта казахского населения – «Очерки волжского низовья», «Рассказы проезжего» и др. Небольсин вел активную переписку с казахскими учеными своего времени Ч.Валихановым и М.Бабаджановым. В частности, он помог Бабаджанову с публикацией некоторых его статей в столичной прессе.

Несомненен вклад выдающегося русского ученого П.Семенова – Тяньшанского в этнографическое изучение казахов. Конкретно по казахскому народу ученый написал немного- известны его письма в РГО и несколько путевых заметок, а также подробное описание его путешествия в казахскую степь. Ученый привел множество сведений, характеризующих быт, хозяйство, материальную и духовную культуру семиреченских казахов. Интерес представляет его описание суда биев, в котором характеризует местное казахское право и мировоззрение казахов. [9] Несколько замечаний сделано ученым по поводу родоплеменной структуры казахов. В частности, он высказал мысль о родстве албанов и дулатов с усунями древних китайских летописей.

Свои материалы, а также труды А.Левшина, П.Кеппена, В.Вельяминова-Зернова и других авторов П.Семенов – Тяньшанский использовал при составлении «Географо – статистического словаря Российской империи», многие статьи которого посвящены казахскому народу - «Киргиз-кайсаки и киргизы», «Большая орда», «Внутренняя киргизская орда», «Малая орда», «Область оренбургских киргизов», «Средняя орда». П.Семенов был инициатором и вдохновителем многих научных начинаний в области этнографического изучения степи и казахов. Он привлек к научным исследованиям Ч.Валиханова, Г.Н.Потанина, которые достигли значительных результатов в изучении казахского народа.

К середине XIX века в России сложилась целая группа ученых-востоковедов, активно изучавших этнографию казахов. Общеизвестны имена В.В.Григорьева, В.В.Вельяминова-Зернова, Н.И.Ильминского, А.А.Бобровникова, служивших в Оренбурге, а также Н.Ф.Костылецкого и А.А.Сотникова из Омска.

В.В.Григорьев собрал оригинальные историко-этнографические материалы о казахах и народах Средней Азии. Он выявил ряд неизвестных документов, обобщил свои записи и наблюдения в казахских аулах, подготовил и опубликовал множество работ. Среди них «Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковой крепости», «Письмо из Зауральной степи». Здесь автором был дан ценный материал по истории и культуре казахов, населявших западную часть степи. [10]

Русский историк В.Вельяминов-Зернов объехал значительную часть казахской степи. Свои наблюдения он изложил в крупной работе «Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Среднею Азиею со времени кончины Абул-Хайр-Хана (1748-1765)». Однако наиболее известно его сочинение - «Исследования о касимовских царях и царевичах». Значительная часть этой книги посвящена казахам, в ней впервые систематизированы и исследованы все известные в то время восточные источники и описана история казахов в XV-XVII вв., то есть в период, когда шло завершение образования казахской народности. Ценным является обращение автора к восточным рукописям,

сведения из которых именно им были впервые вовлечены в научный оборот для освещения истории казахского народа. На основании исследования Вельяминов-Зернов обоснованно высказал гипотезу, что завершение образования казахского этноса относится ко второй половине XV в.

В книге рассматриваются и причины деления казахов на жузы. По его мнению, укрепление господства казахов в Ташкенте и Туркестане привело к тому, что часть их выделилась из общей массы кочевников, перешла к полуседлому образу жизни и образовала союз родов, получивший наименование Средней Орды. В результате возникновения которой казахские земли оказались поделенными на три орды- жуза: Большую, Среднюю и Малую. Эта позиция не получила широкой научной поддержки, но свидетельствует о значительном интересе к проблеме образования жузов. Вельяминов-Зернов фактически своей статьей положил начало широкой научной дискуссии, которая продолжается и в наши дни. На наш взгляд, такой интерес вызван той ролью, которую структура родов и жузов играет в истории и сознании казахского народа.

Большинство исследователей пытаются дать объяснение слова "жуз". Некоторые из них соотносят его с арабским словом, которое означает "главная часть" или "ответвление" от чего-то. Другая группа определяет "жуз" как число "100". Третьи исследователи видят в нем слово "сторона" - "бір жуз", "бір жаты" - "одна сторона".

Нет единства и в вопросе о времени появления жузов. Так, если С.А. Аманжолов связывает появление слова "жуз" с периодом до монгольского нашествия, т.е. с X-XII вв., то ученый Н.А. Аристов считает, что жузы в Казахстане появились в результате монгольского вмешательства в этнополитические процессы в Казахстане. Академик В.В. Бартольд связывает появление жузов с социально-экономической обособленностью Семиречья и среднего течения Сырдарьи, территории от реки Сарысу до нижнего течения Сырдарьи и третьей местности - Западноказахстанского региона. По мнению ученого, в этих разобщенных регионах и возникли три жуза. Историк М. Вяткин это предположение развивает дальше и добавляет к истории создания жузов политический фактор. Он считает, что это было время создания политических союзов орд, т.е. конец XVI в. Эту мысль впервые высказал известный казахский ученый Ч. Валиханов. Он говорил, что казахи, желая сохранить свои права на территории своих кочевий, создали союзы из трех жузов. А время их возникновения связывает с распадом Золотой Орды.

Историк Т. Султанов считает, что казахские жузы были созданы в качестве системы административной власти вместо власти улусов, введенной монголами. И называет время возникновения жузов вторая половина XVI в.

По сведениям русских ученых, их посольству, которое в 1616 г. было отправлено к калмыкам, последние заявили, что большая орда казахов и орда киргизов зависимы от них. А.А. Левшин в своей знаменитой книге о казахах пишет, что Тауке правит Старшим, Средним и Младшим жузами, биями которых были Толе, Казыбек и Айтеке.

Время появления жузов, указанное Т. Султановым, - вторая половина XVI в. - больше всего соответствует истине. В это время ханом был Хакназар. Территория ханства была увеличена за счет расширения западного и южного регионов, появились новые роды и племена, и руководители крупных племен были привлечены во властные структуры. В это же время стали создаваться союзы племен, которые стали называться именами наиболее сильных племен. Так, если в XV в. причиной ухода Керей и Жанибека от хана Абулхайра была смерть видного представителя бия Акжолы, то теперь среди аргынов имя бия Акжолы стало кличем и зовом племени. Старший жуз имя Бактияра - бия самого влиятельного племени в регионе (усуней) - тоже сделали своим кличем. Точно так же поступили представители известного рода алшына из Младшего жуза, сделав своим кличем имя

известного своего бия - Алдияра. Когда же бросали общий для всех казахов клич - "алаш", сарбазы всех трех жузов брали в руки оружие и садились на коней. Если известные бии жили в XV в., то можно предположить, что казахские жузы появились во второй половине XVI в.

Жузы состояли из союзов племен, проживавших здесь с древних времен. В Старшем жузе жили роды и племена албанов, дулатов, суанов, шапырашты, жалаилов, ысты, канлы, ошакты, сиргели и др., в Среднем жузе - аргыны, найманы, керей, уаки и др. В Младшем жузе в основном проживали объединения трех больших родов: байулы, алимұлы и жети-ру. Среди них с давних пор известны роды-племена адаев, беришей, черкесов, кердери и др.

Таким образом, жуз - складывавшаяся веками социально-экономическая категория, обусловленная кочевым хозяйствованием. Летние пастбища на жайлау, зимовки в удобных местах для скота и кочевников появились в связи с исторически сложившимися географическими условиями. Жузы объединялись в трудные для народа времена и тем самым выполняли функции государственных объединений.

Помимо этой проблемы Вельяминов-Зернов затронул еще один вопрос, имеющий прямое отношение к образованию казахского этноса и государственности. Это взаимоотношения казахов с Ногайской ордой, среднеазиатскими ханствами, а также с Могулистаном и Сибирским ханством. Эти связи, по его мнению, сыграли важную и определяющую роль в образовании как этноса в целом, так и формировании субэтносов - жузов.

Наряду с этими исследователями, заметный вклад в казахскую этнографию внес Н.И.Ильминский. Известный как ученый-арабист, он опубликовал ряд работ, в которых пригодилось его отличное знание арабского языка. В статье «Замечание о тамгах и ункунах» он использовал материалы из сочинений Рашид-ад-дина.

Однако особую ценность имеет его работа «Материалы к изучению киргизского наречия.» Здесь он высказал ряд замечаний, которые имеют важное значение и на данный момент. Он писал: «Киргизское наречие есть самостоятельная отрасль тюркского корня и относится к группе северо-тюркских диалектов. Оно отличается от татарского особенной фонетикой; имеет много древних форм грамматических, какие встречаются в старинных, так называемых джагатайских книгах, включает довольно слов древнетюркских и даже монгольских, особенно относящихся к кочевому, пастушескому и даже родовому быту ... память о старых коренных киргизских обычаях жива в народе и выражается в языке.» [11] Такое заключение Ильминский сделал на основе своего блестящего владения казахским языком, который он изучил в Оренбурге.

Особенное место в дореволюционной историографии России занимает Букеевская, или Внутренняя орда. Блаرامберг, Евреинов, Терещенко и другие авторы довольно полно описали многие стороны культуры, истории и быта казахов. Среди них выделим А.М.Евреинова, работа которого «Внутренняя или Букеевская киргиз-казачья орда» по мнению современников из-за «тщательного изучения истории края со времени присоединения к России, из положительных законов о поселении и управлении киргизами» по справедливости может быть причислена к лучшим произведениям этнографической литературы. [12] Автору, наш взгляд, удалось дать полное описание местности и самого быта и нравов «кочующего племени».

Важную роль в становлении национальной этнографии сыграло Русское географическое общество. Целая плеяда национальной интеллигенции казахского народа, воспитанники Оренбургского кадетского корпуса и Оренбургской школы для казахских детей при Пограничной комиссии, изучавшая историю и культуру казахского народа, была заинтересована в деятельности Общества и принимала в ней участие. Здесь произошло объединение целей российской политики и интересов представителей казахской

интеллигенции, нашедшей нишу для реализации своего научного потенциала. Действительными членами Оренбургского отдела ИРГО были: М.-С. Бабаджанов, И.-М. А. Асатов, Б. К. Карпыков, У. К. Кунтеков, Н. М. Саванбаев, С. Т. Тлемисов, М. Я. Яраспаев; членами-сотрудниками являлись: И. Алтынсарин, Д. Б. Беркинбаев, Б. Д. Даулбаев, Б. Н. Наурызбаев, Т. А. Сейдалиев.

Большое значение имеют публицистические статьи И. Алтынсарина «По поводу голода в Киргизской степи» и «Из степей Тургайской области». В них автор выступает за сохранение самобытности народа, против принудительного перехода казахов к полной оседлости и земледелию. Он считал, что для проведения всяких реформ необходима тщательная подготовка и основательное изучение традиций народа. Вклад Алтынсарина состоит в том, что он не только обратил внимание на изучение казахского фольклора, но и стал непосредственным собирателем и издателем первых публикаций казахских песен, автором знаменитой «Киргизской хрестоматии».

Одним из первых крупных этнографов казахского народа в тот период являлся М.С.Бабаджанов. Проявляя интерес к историческому прошлому казахов, он самостоятельно провел большую работу по сбору артефактов и другого этнографического материала. Результаты наблюдений в виде статей он стал направлять в РГО. Первые работы были им написаны в виде писем известному русскому этнографу П.Небольсину, который с его разрешения опубликовал их в столичных журналах. В работах Бабаджанова освещались разные стороны жизни казахов: состояние и история просвещения казахского народа, взаимоотношения казахов с русскими и уральскими казаками, религиозные представления, которые он считал примитивными, являясь следствием необразованности и заблуждений. Много ценных этнографических замечаний написаны им о казахской охоте, содержании лошадей, описаны археологические находки и ряд исторических событий во Внутренней орде. [13]

В четвертом выпуске «Записок», опубликованном в 1881 году, увидела свет работа Б. Даулбаева «Рассказ о жизни киргиз Николаевского уезда Тургайской области с 1830 по 1880 гг». Эта статья сопровождалась рецензией А.Безносова, где отмечалось, что «статья почтенного члена-сотрудника Оренбургского отдела ИРГО, г. Даулбаева, интересна именно в том отношении, что в ней указываются все главные, произошедшие в последние времена, изменения в быту и характере киргиз одного из уездов Тургайской области, а именно Николаевского; впрочем, изложенные в этой статье факты и выводы могут быть отнесены и к другим уездам той же области». Таким образом была отмечена ценность и важность данного труда, за который Б. Д. Даулбаев получил серебряную медаль Русского Географического общества. Действительно, Б.Даулбаев впервые систематизировал материал об изменениях в жизни казахов одного уезда от внедрения реформ 1824, 1830, 1844, 1868 годов, дал анализ эволюции посевного хозяйства в процессе втягивания в общероссийский торговый рынок. Во-вторых, Николаевский уезд имел природно-климатические, географические особенности, что повлияло на развитие таких нововведений как хлебопашество, отходничество и т. д. Масанов Э. А. отмечал, что статья Б.Даулбаева занимает особое место в истории этнографического изучения казахского народа, такие исследования были единичны в дореволюционной литературе. В ней основательно были прослежены наиболее существенные культурно-бытовые изменения в жизни казахов за пятьдесят лет.

Среди ученых – казахов особенное место занимает Чокан (Мухаммед-Ханафия) Валиханов. Научная деятельность Валиханова проходила одновременно со становлением русского востоковедения и формированием научных основ этнографии. Как писал крупнейший советский этнограф Э.Масанов: «Он внес существенный вклад в разработку этнографии и фольклористики казахского народа...изучал разнообразные этнографические

проблемы и оставил множество ценнейших окончанных и неоконченных этнографических исследований. Результаты его наблюдений историко-этнографического характера по своей глубине и важности стоят несравненно выше работ многих современных ему авторов.» Заслугой Ч.Валиханова является поиск и изучение многих, неизвестных ранее науке письменных источников по истории и этнографии казахов, в особенности русских, которые он широко использовал в своих трудах.

Особенно много работ Валиханов посвятил истории и культуре казахов Старшего жуза. Это тем более важно, что мы уже сделали вывод о том, что в российской научной литературе практически отсутствовали сведения именно об этом жузе и даже был сделан ошибочный вывод о том, что казахи Старшего жуза и киргизы являются одним народом. Вклад Валиханова как ученого состоял в том, что он собрал значительный материал по этому жузу и практически восполнил этот пробел в историко-этнографическом изучении казахского этноса.

Второй важной проблемой этнографии казахов, которой занимался Валиханов, была проблема происхождения казахской народности. Разрешение именно этой проблемы он считал своей основной задачей как ученого. Впервые, помимо письменных источников, он широко использовал для научного исследования данные этнографии и фольклора, казахские предания, легенды, поговорки, пословицы, как незаменимые источники при изучении становления казахской народности, ее этнической территории, известной общности хозяйства, языка, культуры. Свои мысли он изложил в «Очерках по Джунгарии», «Заметках по истории южносибирских племен», «Киргизской родословной».

Рассматривая вопрос о происхождении казахов, Валиханов категорически отвергал гипотезу образования народности в домонгольскую эпоху, утверждая, что это событие произошло одновременно с возникновением казахской государственности и распадом «татаро-монгольских орд» во второй половине XIV века. Он понимал, что и после образования народности в составе казахского этноса оставались отдельные родоплеменные объединения. На базе многих данных, Валиханов пришел к мнению, что основой народности стали казахи Младшего жуза, а во второй половине XIV и в XV веках к казахам присоединились племена и рода Среднего и Старшего жузов. В последующее время наблюдается присоединение других племен, например, ногайских. Но были и случаи, когда от нового союза отпадали отдельные рода. Для уточнения своих выводов, он тщательно изучал историю различных родоплеменных групп, которые составили казахскую народность. Но делал и ошибочные выводы, когда отнес найманов и усуней к монгольским племенам. Эти ошибки советскими и современными казахстанскими этнографами используются для отрицания некоторых верных положений. В частности, о роли и значении Младшего жуза.

Обращение ученого к этому вопросу объяснялось и пониманием того, что объективного анализа и освещения процесса этногенеза казахов в русской научной литературе не было. Поэтому он занимался вопросами складывания антропологического типа казахов, образования их этнической территории, хозяйства, культуры и языка. Казахи, по его мнению, образовались в результате смешения тюрков и монголов, но со значительным преимуществом «монгольского корня». С выводами Валиханова перекликаются выводы современного ученого антрополога О.Исмагулов, который на основе анализа большого количества материала, пришел к заключению, что по антропологическому типу казахи на 75% - монгольского происхождения, и на 25% - европейского. То есть, наблюдение Валиханова, сделанное в XIX веке, было верным.

Основой формирования казахского этноса ученый считал степной ареал проживания кочевников, который сформировал здесь особую народность со специфическим психологическим складом, с одинаковым уровнем развития хозяйства и материальной и

духовной культуры. Подчеркивая этническое своеобразие казахов он писал о национальных особенностях и самобытности жизни, нравов и обычаев народа: «Говоря серьезно, киргизский народ принадлежит к числу наименее диких инородцев русского царства». [14]

Неоценимый вклад Валиханов состоит также в том, что он собирал и исследовал множество этнографических и фольклорных источников, готовил их к изданию, снабжал комментариями и переводами. Эта его работа нашла отражение в целом ряде статей «История и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды», «Следы шаманства у киргизов», «Исторические предания о батырах XVIII века» и других. Обращение к изучению духовной культуры казахов не случайно, так как он считал, что именно эти черты составляют, неисчерпаемый клад народной мудрости, отражают мировоззрение, понятия и познания народа, то есть раскрывают его сущность как этноса.

Таким образом, значение Ч.Валиханова в изучение истории и культуры собственного народа неоценимо. Научные труды и материалы, использованные им, не потеряли своего значения и сейчас. Он затронул все важные вопросы этнографии казахов. Его труды заставили по-новому взглянуть на казахский народ многих исследователей, которые стали использовать его работы и научные выводы в собственных исследованиях. Мне кажется, Ч.Валиханов всей своей научной деятельностью стремился переломить то негативное отношение к казахам, как к диким кочевникам, которое продолжало господствовать в официальной историографии того времени. По праву он признан основоположником казахской исторической мысли, пропагандируя научные подходы к изучению истории, культуры и этнографии своего народа.

Изменение научных подходов в изучении казахов прослеживается при изучении научного наследия Н.Н.Балкашина – ученого того периода, который писал, что его исследования преследуют цель «выяснить, что такое киргизы: особый ли древний народ, называющий себя «казах», или позднейший союз пастушьих племен, смешанных Чингис-ханом и его ближайшими потомками». Для этого им была разработана своеобразная методика исследования казахских родов. В отчете РГО говорится об этом так: «При этом г. Балкашин держался следующего метода: 1) он собирал названия киргизских родов, подродов и отделений, останавливаясь преимущественно на племенных именах⁴ записывал в разных концах степей родословные киргизов, расспрашивал предания о прикочевке и в занимаемые степи и приводил в известность число душ и киргизских родов, а также пределы их кочевья; 2) собранные сведения сравнивались между собою и с прежними исследованиями киргизских орд, имеющимися в архивах и в печати..., 3) затем полученные данные сопоставлялись с летописями Рашид-ад-дина, Санан - Сецена, Абулгази, Юань-чао–миши.» То есть, исследователь пытался ввести комплексный метод изучения этногенеза казахского народа. В какой-то мере ему удалось получить результаты, однако заявленная задача оказалась сложной для него.

По проблеме происхождения казахского народа важное значение имела деятельность А.Н.Харузина, который известен своими трудами по этнографии и антропологии Букеевской орды. Однако, как и многие исследователи того времени, он основное внимание уделил изучению начального этапа возникновения казахской народности. Он считал, что казахи как народность сложились не ранее XV века, при этом это был лишь политический союз «сводных, так сказать, случайных элементов», ставший возможным из-за распада улуса Абулхаира. То есть, научного понимания этнических процессов автор не достиг, остановившись на политических аспектах.

Результаты исследования

Основными результатами этого периода стали крупные научные исследования практически по всем основным вопросам истории и жизнедеятельности казахского народа. В

Семиречье крупный исследователь казахского народа Н.Аристов - активный член РГО, известный востоковед и этнограф, совершил много поездок по Южному Казахстану, побывал в казахских и киргизских аулах. Первые статьи были опубликованы в «Туркестанских ведомостях», а первая крупная работа «Опыт выяснения этнического состава киргиз-кайсаков Большой орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований» была посвящена изучению важной этнической характеристики казахов Старшего жуза и киргизов, проживавших в Семиречье. В дальнейшем Аристов написал монографию об этническом составе всех тюркских племен и народностей. Эта работа по праву считается одной из самых фундаментальных по этнографии казахов. В ней автор собрал доступные письменные, этнографические, фольклорные и антропологические сведения о численности и этнической структуре казахского народа, проследил историю отдельных родов и племен, начиная с глубокой древности и высказал свои предположения о происхождении казахов.

В середине XIX века царское правительство силами офицеров Генерального штаба предприняло широкое обследование страны. В землях Среднего жуза, которые большей частью отошли к Области сибирских казахов, работал Н.И.Красовский, который подготовил солидное трехтомное издание «Область сибирских киргизов». В ней он предпринял попытку обобщить все известные сведения географического, историко-этнографического характера, а также материалы полевых исследований и на этой основе дать подробное описание материальной и духовной культуры казахов. В историческом введении и во второй главе он поставил проблему этногенеза казахского народа и попытался разобраться в родоплеменной структуре и родорасселении Среднего жуза.

Завершение колонизации Казахстана, когда в результате военных экспедиций казахи Старшего жуза были подчинены колониальной администрации, привело к росту исследований этой части казахской степи. Центром научных работ стал Туркестан. Первые работы были подготовлены П.И.Пашино, А.И.Макшеевым, В.В. Радловым, С.А.Идаровым, Н.А.Маевым, А.П.Хорошихиным и другими.

Ученый – исследователь В.Радлов в течении 12 лет собирал материалы по истории и культуре казахов Семиречья и Туркестана. Его труды создали ему славу родоначальника русской тюркологии, знатока тюркских языков и наречий. Третья часть его общеизвестной книги «Образцы народной литературы тюркских племен» посвящена казахам. Здесь он дал характеристику языка, литературы и быта народа. В.Бартольд, оценивая его вклад, писал, что он «значительно обогатил наши сведения по этнографии среднеазиатских турок». Оценка научного наследия Радлова неоднозначна в научной среде, так как ученый пытался оправдать колониальную политику России в Азии.

В расширении научных исследований большую роль сыграл Н.А. Маев, долгое время возглавлявший «Туркестанские ведомости». Помимо интереса к общей истории Средней Азии, он уделял значительное внимание истории и этнографии казахов. В работе «Путеводитель от С.-Петербурга до Ташкента» он рассматривал такие вопросы как кочевой образ жизни и родоплеменное деление казахов, происхождение названия киргиз и каракиргиз. Довольна интересна его статья «К вопросу о родственной связи среднеазиатских народов между собой.»

В конце XIX – начале XX вв. проблемы истории и культуры казахского народа стали предметом внимания В.Бартольда, Н.Веселовского, А.Диваева и целого ряда крупных исследователей истории и культуры Азии. Создатель русской востоковедной исторической школы, крупнейший историк В.В.Бартольд изучал в целом историю тюркского мира, однако большая часть его произведений относится к периоду не позднее XVIII века и поэтому имеет

важное значение для изучения этногенеза казахов. Во многих работах он основательно изучил историю древних народов Южного и Юго-Восточного Казахстана. Значение его работ состоит в том, что Бартольд показал объективный процесс формирования кочевого мира, в отличие от западноевропейской историографии, которая указывала эти народы как неисторические и некультурные. [15]

В начале XX века в русской историографии занимают важное место исследования казахских ученых. Среди них А.Букейханов, М.Тынышпаев, С.Асфендияров и другие. Но анализ этого круга научной литературы – дело следующей статьи.

Заключение

Таким образом, в дореволюционной историографии вопросы истории населения Западного Казахстана, его состава, происхождения и роли рассматривались достаточно широко и в целом соответствовали достигнутому уровню развития исторической науки. Положительной стороной исследований является обращение ученых к изучению разных категорий и групп населения, существование различных точек зрения и концепций на проблемы этнического и демографического развития. Достижением российской историографии этого периода необходимо считать поиск и отработку методики научного исчисления населения, определение практических методов и способов учета естественного движения и механического прироста, которые впоследствии будут использоваться историками советского периода

Русская дореволюционная историческая литература XIX века внесла самый весомый вклад в изучение истории, культуры и этнографии казахского народа, и одновременно является богатейшим по содержанию фондом этнографических документов и материалов. Многочисленные экспедиции, научные журналы, специальные исследования, а также большое количество статей, наблюдений, заметок позволяют во многом раскрыть этапы процесса этногенеза казахов. В архивах хранится множество документов, еще не обработанных исследователями. Заслугой русских ученых стало написание первых работ по истории и культуре казахов, а также ознакомление европейского мира с новым кочевым народом. Труды крупных исследователей раскрыты многие особенности быта, нравов, традиций и обычаев казахов в новое время. С XIX века написание истории обогатилось исследованиями казахских ученых, что значительно расширило круг изучаемых проблем.

Достигнутые успехи в исследовании истории и этнографии казахского народа стали возможны в результате увеличения числа экспедиций и путешествий в Среднюю Азию, появления национальных кадров историков и этнографов, расширении публикаций и увеличении тематики изысканий. Но этнография, как и все исторические дисциплины, только формировалась, методология и методика исследований была не разработана. К тому же большое количество случайных людей, взявших на себя смелость описания целого народа, заметно снижало научный уровень работ.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Пестель П.И. Русская правда / П.И.Пестель.- М., 1958.- С.124-142.
- [2] Спасский И.Г. Восточная библиография / И.Г.Спасский // Азиатский вестник- СПб., 1832.
- [3] Карелин Г. Путешествие по Каспийскому морю / Г.Карелин .– СПб.,1883.
- [4] Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение Оренбургской губернии / И.Ф.Бларамберг. – СПб., 1848.
- [5] Валиханов Ч. // Собрание сочинений в 5 томах / Ч. Валиханов - Алма –Ата, 1984.
- [6] Спасский Г.И. О древних сибирских начертаниях и надписях / Г.И.Спасский.– СПб.,1838.
- [7] Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / А.И.Левшин. – Алматы, 1996 – 656 с.

- [8] Небольсин П. Отчет о путешествии в Оренбургский и Астраханский край / П.Небольсин.- СПб., 1852.
- [9] Семенов П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг / П.Семенов. – М., 1946- С.220-221.
- [10] Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия / Н.Ильминский. – Казань, 1861.
- [11] Современник. – Т.29, № 9- СПб., 1851.
- [12] Бабаджанов М.С. Заметки киргиза о киргизах / М.С.Бабаджанов. – СПб.,1861.- №4.
- [13] Валиханов Ч. Собрание сочинений / Ч.Валиханов.- Т.І.- С.499.
- [14] Харузин А. К вопросу о происхождении киргизского народа / А.Харузин.-М., 1895.
- [15] Бартольд В. История изучения Востока в Европе и России / В.Бартольд.- Л., 1925.

REFERENCES

- [1] Pestel, P.I. (1958). Russkaya pravda [The Russian Truth].Moscow [in Russian].
- [2] Spassky, I.G. (1832). Vosnochnaya bibliografiya [Eastern Bibliography]. Aziatski vestnik - Asian Bulletin St. Petersburg [in Russian].
- [3] Karelin, G. (1883). Pytwshestvie po Kaspiiskomy moriy [Travel across the Caspian Sea]. St.Peterburg [in Russian].
- [4] Blaramberg, I.F. (1848). Voenno-statisticheskoe obozernie Orenburgskoi gubernii [The Military Statistical Review of the Orenburg Province]. St. Petersburg [in Russian].
- [5] Valikhanov, Ch. (1984). Sobranie sochineni v 5 tomah [The Collection of Works in 5 Volumes]-Alma-Ata [in Russian].
- [6] Spassky, I.G. (1838). O drevnih sibirskih nschertaniyah I nadpisyah [About the Ancient Siberian Designs and Inscriptions]. St. Petersburg [in Russian].
- [7] Levshin, F.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaisazkih ord I stepei [The Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes]. Almaty [in Russian].
- [8] Nebolsin, P. (1852). Otchet o pyteshestvii v Orenbyrgski I Astrahanskii krai [The Report on Travel to the Orenburg and Astrakhan Regions]. St. Petersburg [in Russian].
- [9] Semenov, P. (1946). Pyteshestvie v Tyani-Shani v 1856-1857 gg. [The Travel to Tien Shan in 1856-1857]. St. Petersburg [in Russian].
- [10] Ilminsky, N. (1861). Materiali k izycheniy kirgizskogo narechiya [The Materials for the Study of the Kyrgyz Dialect]. Kazan [in Russian].
- [11] Sovremennik [Sovremennik] (1851). St. Petersburg [in Russian].
- [12] Babadzhanov, M.S.(1861). Zametki kirgiza o kirgizah [The Notes of Kirghiz about the Kirghiz]. St. Petersburg [in Russian].
- [13] Valikhanov, Ch. (1984). Sobranie sochineni v 5 tomah [The Collection of Works in 5 Volumes] -Алма-Ата [in Russian].
- [14] Kharuzin, F. (1895). K voprosy o proishoghdenii kirgizskogo naroda [On the Issue of the Origin of the Kyrgyz People.Ethnographic Review]. Moscow [in Russian].
- [15] Bartold, V. (1925). Istoria izychenia Vostoka v Evrope I Rossii [The History of the Study of the East in Europe and Russia]. L. [in Russian].

Сдыков М. Н.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ОРЫС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР

Аңдатпа. Қазақ этносының қалыптасуында – XVIII-XIX ғасыр үлкен орын алатын үздіксіз үрдіс. Қазақтың біртұтас ұлт есебінде жойылу қауіпі төнген тұстағы қазақ халқының тарихында үлкен орын алатын күрделі кезеңдердің бірі. Қазақтардың жаңа кезеңдерге бейімделуіне жүздер негізгі орын алады. Қазақ этносының субэтнос ретінде қиын жағдайларда сақталуына әрқайсысы ерекше еңбек сіңірді.

Соңғы уақытта этнологтар жүздердің субэтнос ретінде қалыптасуындағы ролін негіздейді. Субэтнос өзінің шығу тегіне, тіліне және мәдениеттің көптеген сипаттары ретінде кең этникалық қауымдастықты құрайды.

XVII ғасырда жүзден астам ру ірі құрылымға айналып, үш жүз болып құрылды. Олар қазақ этносының эволюциясының негізінде пайда болды, сондықтан субэтнос деп есептейміз. Субэтностардың-жүздердің біртұтас этнос ретінде өмір сүруі – қазақтардың жаңа кезеңдерде ұлт есебінде сақталуы тарихи нәтиже болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақ этнос; Ұлы, Орта және Кіші жүздер; ресей отарлауы; субэтнос; халқы; тарихи үрдіс; этногенез.

Sdykov Murat

KAZAKHS IN THE RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF XIX CENTURY

Annotation. Formation of Kazakh ethnicity is a permanent alive process where XVIII-XIX centuries take a special place. This time was one of the most dramatic periods in the history of Kazakhs where the existence of nation as one ethnic group was under the real threat of disappearance. Kazakhs adopted to new life realities and juzes played the main role in this process. Each juz as a special sub ethnic form survived and allowed saving the whole nation in the difficult and challenging conditions.

It is only recently when the ethnologists started to consider the new mission of juzes as sub ethnic groups. Based on the origin, language and multiple cultural elements each sub ethnos is the part of more wide national community, which reflects in the consciousness of its members and their second name or ethnonym.

In XVII century more than one hundred clans united into three juzes. Those three ones are the sub ethnic groups as they were created as a result of evolution of the Kazakh nation as a whole. The joint existence was the most acceptable way to save the ethnicity at those times.

Keywords: Kazakh ethnicity; Elder, Middle and Junior Juzes; russian colonisation; subethnos; population; historical process; ethnogenesis.

ӘОЖ 7.071 (574)

FTAXP 18.41.09

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).31

¹Ергалиева А.Т., ²Сабирова Ә.С.

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан

E-mail: aig_erg63@mail.ru, aliya_sabyrova@mail.ru

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНДА ХАЛЫҚТАР АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН (Құрманғазы күйлері мысалында)

Андатпа. Заманауи Қазақстанда мемлекеттік деңгейде жаңа типті мәдениетті орнықтыру жұмыстары іс жүзіне асырылып, ғасырлар қойнауынан жеткен қазақтың дәстүрлі күй өнерін насихаттап, оның ерекшелігін анықтау жұмыстары өз жалғасын табуда. Мақалада қазақ музыкасының классигі Құрманғазы Сағырбайұлының күй мұрасы әлі де жаңашыл көзқараспен терең зерттеуді қажет ететіндігі дәлелденеді.

Бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының бірі - халықаралық қарым-қатынас және көптілділік мәселесі домбырашылық өнерде де көрініс тауып, басқа тілмен аталған

күйлердің дүниеге келгені тарихи шындық. Құрманғазы көптеген халықтардың музыкасын есітіп, аспаптарын біліп, көкірегіне тоқып, татар, кавказ, орыс әуендерін домбырада ойнай алатын.

Оның ешкімді ұлтына, дініне қарамай бірдей көру қасиеті – күйші бойындағы ойшылдық, ұлылық қасиеті мен өмірлік ұстанымдарын айқындайды. «Лаушкен», «Перовский марш», «Машина», «Саранжап», «Не кричи, не шуми», «Охота», «Пәбескі», «Итог» күйлерінің әрқайсысы күйші-композитордың өмірінде кездескен жандарға, ерекше уақиғаларға арналады. Ол орынбор губернаторы, әскери және мемлекеттік қайраткер В.А.Перовскийді (1795-1857) өмір бойы ардақтап өтіп, оған «Перовский марш» атты туындыларының бірнешеуін арнады. Сол сияқты орыс шаруасы Лавочкиннің күні бойы бақшасындағы тынымсыз еңбегінің нәтижесінде мол өнім ала білетін өмір сүру тәсіліне қызығып «Лаушкен» күйін шығарады. Композитордың «Машина», «Не кричи, не шуми», «Охота», «Пәбескі», «Итог» шығармаларының да осындай мазмұны терең. Яғни, Құрманғазының әр күйінің бойында домбыраның шегімен жеткен қазақтың қалың тарихы жатыр.

Кілт сөздер: музыка; күй; батысқазақстандық күйшілік дәстүр; мәдени-аралық байланыс; домбыра; күйші; географиялық жағдай; тіл; композитор; төкпе орындаушылық стиль; сағалық даму; шек.

Кіріспе

XXI ғасыр бізге Тәуелсіз Елде өмір сүру бақытын әкелді. Саяси тұрақтылық, экономикалық даму секілді еліміздің стратегиялық маңызы зор даму векторларының аясында рухы биік ұрпақ тәрбиелеу – «Мәңгілік Елді» көксеген халқымыздың негізгі идеологиялық құралы деп білеміз.

Заманауи Қазақстанда «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарлама аясында жаңа типті мәдениетті орнықтыру жұмыстары қарқынды атқарылуда. Тарихи маңыздылығы баршарада ұлттық кодты анықтау мәселесі өзекті болып табылып, ғасырлар қойнауынан жеткен қазақтың дәстүрлі күй өнерін насихаттап, дамыту жұмыстары үлкен қарқынмен қолға алынуда. Оның жарқын дәлелінің бірі ретінде Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың жарлығымен 2018 ж. 1 шілдеде «Ұлттық домбыра күні» бар сән-салтанатымен жоғары деңгейде ұйымдастырылғанын атап өтуге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері:

«Рухани жаңғыру» бағдарлама бағыттарының ішінде халықаралық қарым-қатынас және көптілділік мәселесі қазақтың күйшілік өнерінде де бейнеленіп, әсіресе XIX ғасырда ғұмыр кешкен Құрманғазы Сағырбайұлы шығармашылығында керемет көрініс тапты. Аталмыш бағдарламаның жалғасы ретіндегі «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласындағы атқа міну мәдениетінің қазақтың күй өнерінде керемет көрініс тапқаны белгілі.

Ғылыми әдебиетте домбырашылық өнердің жалпы дамуына Қазақстанмен шекаралас жатқан халықтардың әсері мол болғаны туралы дерек баршылық. Көршілес елді мекендердегі музыканың қазақтың күй өнеріне әсерін А.В.Затаевич [1], А.Қ.Жұбанов [2], П.В.Аравин [3], Б.Г.Ерзакович [4], Б.И.Қаракұлов [5], У.Р.Джумакова [6], С.И.Утеғалиева [7] және т.б. өз еңбектерінде сипаттап, жазды. Көптеген тарихшылар және әдебиетшілер бұл құбылысты XVIII-XIX ғ.ғ. Бөкей Ордасында кең етек жайған саяси-экономикалық дамумен, әсіресе Жәңгір хан кезіндегі өңірде атқарылған мәдени жаңғырулармен байланыстырады.

Зерттеу нәтижелері

Бүгінгі таңда музыка өнерінің даму бағытында кең орын алған әртүрлі халықтардың өзара мәдени байланыстылығы мен қарым-қатынасы зерттеушілер тарапынан қызығушылық

тудыруда. Бұл байланыс қазақтың ұлы дәстүрін әлемге танытқан – Күй атасы Құрманғазы шығармашылығының жаңғырып, биік арнаға көтерілуінің себебі болды. Жаңа қазақстандық мәдениеттің алғашқы жылдарында, яғни, 1936 ж. Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің Декадасында еуропалық тыңдарман алдында Құрманғазы күйлерімен ұлттық өнеріміздің қаншалықты асқақты екендігі көрсетілді. 1973 ж. ұйымдастырылған халықаралық Азия трибунасында Құрманғазының «Сары Арқа» күйі әлемнің барлық арналарынан тыңдауға лайық деп танылды. Қазіргі кезде композитордың музыкасы төрткүл дүниенің түкпір-түкпірінен естілуде. Оның әлемге танымал ардақты да асыл есімі ұлтымыздың ұлылығы мен мәңгілігінің символындай қастерлі.

Шекаралас халықтардың бір-бірімен сауда-саттық, дін, мәдени-тұрмыстық жағдайда араласуы музыка өнерінің даму бағыттарына да ықпал етті. Бұл үрдіс, әсіресе, домбыра күйлерінде анық көрініс тапты. Күй мазмұнында **басқа тілдегі лексикалық атаулар**, жаңа әуен, ырғақтық құрылымдар пайда болды. Байланыстың бұл түрі тек бір жақты болған жоқ. Қазақстанмен көршілеселді-мекендердің мәдениетін зерттеген шет ел ғалымдары да осы құбылысқа назар аударуда. Өнертану докторы, профессор Б.Ф.Хавторин (1953) орыстардың аймақтардағы музыкалық фольклорының қалыптасып, бүгінгі күнгі сипатына ие болғанының себептерін анықтай келе, «XIX ғ. Орынбор жерін паналаған басқа халықтардың, әсіресе қазақ күйшілері - Дәулеткерей мен Құрманғазының әсері мол болды» (ауд А.Е.) - деп жазады [8]. Күйшілер басқа халықтардың музыкасын жылдам меңгеріп, өз шығармашылығында қажетіне қарай пайдаланды. Сонымен бірге, көрші елдердің халық музыканттары да қазақ музыкасына қызығып, өз репертуарына енгізгені жөнінде дерек баршылық. Отандық этномузыкатанушылардың пікірінше, осындай мәдени алмасулардың нәтижесінде көркем-шығармашылық дүниелер туындап, орындаушылық өнерде «аймақтық стиль» атты ұғым пайда бола бастады.[5]. Яғни, домбырашылық өнер өзінің бастапқы түрін, ұлттық нақышын сақтай келе, көркемдік құндылық тұрғысынан жаңа сипатқа ие бола бастады.

Құрманғазы шығармашылығының орыс музыкасымен байланысы тарихи тұрғыда қалыптасқан дүние. Бұған 1794 ж. Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуының әсері мол болды. Әлеуметтік-саяси, сауда-экономикалық және басқа да ара-қатынас түрлерімен қатар, өз-ара мәдени байланыста жандана бастады. [3]. Көршілес халықтар мәдениеттерінің бір-бірімен алмасудың себебі этностардың географиялық орналасуымен қатар, соңғы жүзжылдықтардағы тарихи және қоғамдық дамуындағы ортақ белгілермен түсіндіріледі. XIX ғ. бастап орыс мәдениетінің озық үлгілері қазақтың күй өнерінің даму аспектілеріне едәуір әсер етті. Бұл үрдіс XX ғасырда өзінің керемет жалғасын тапты.

Қазақ және орыс мәдениеттерінің өз-ара байланыстылығы әсіресе Ресей Федерациясымен көршілес орналасқан Батыс Қазақстан аймағында кең көрініс тапты. Бөкей Ордасындағы саяси серпілістің нәтижесінде көптеген орыс зиялылары әртүрлі себептермен қазақ жеріне келіп, түрлі қызмет атқарғаны белгілі. Олардың ішінде дәрігер, мұғалім, заңгер, әскерилер, саудагер және т.б. мамандармен қатар музыка өнерін кәсіби тұрғыда меңгергендері де болды. Омбы мен Орынборда орыс мектептері мен әскери училищелері ашылып, екі ел арасында сауда-саттық қызу жүріп жатты. Бөкей Ордасындағы балаларды Саратов, Астрахань, Казань және Орынбордағы Неплюев кадет корпусына оқуға жіберді. Орыстың ғалымдары мен мәдениет қызметкерлері қазақтардың тұрмысы мен мәдениетіне ерекше назар аударды. Олар бірінші болып, қазақтың домбыра күйлерін жинап, хатқа түсіріп, күйші-композиторлардың туындыларын таспаға түсіріп, жазып, өздерінің көрген-білгендерін жариялады. Бұл жөнінде П.Аравин: «Особенно значительными успехами было отмечено творчество народных композиторов кюйши Западного Казахстана, включая и многочисленных домбристов Внутренней (Букеевской)

орды, находившейся в тесных связях с Россией и испытывавшей на себе благотворное влияние передовой русской экономики и культуры»[3,12].

Бүгінгі таңда көптеген музыкатанушы-ғалымдар тарапынан атқарылған дәстүрлі ән және күй өнеріне қатысты зерттеу жұмыстарындағы ұлттық нақыш (стиль) домбыра күйлерімен байланыстырылады. Көптеген дереккөздерге сүйенсек, Құрманғазы шығармашылығына орыс мәдениетінің ықпалы мол болғаны аңғарылады. Күйші-композитордың керемет туындылары Орынбор, Иркутск, Орал түрмелерінде дүниеге келді [2,19]. Осылай, Батыс Қазақстан өңірінде «төкпе» орындаушылық мектеп қалыптасты, ал оның іргетасын күй-атасы Құрманғазы Сағырбайұлы қалағаны баршамызға белгілі.

Құрманғазы өзі өскен өңірдің рухани байлығын меңгеруге барынша ұмтылды. Оның музыкалық-эстетикалық талғамына басқа халықтар мәдениетінің әсері мол болды. Татар гармонь, кавказ барабаны, орыс балалайкасын қолына алып, өзге ұлттардың саз-сарындарымен танысуды мақсат етеді. Оның домбырада («Светит месяц», «Коробейники», «Барыня») атты шығармаларды орындағаны белгілі [2, 49]. Басқа халықтар музыкасының әсері негізінде Құрманғазы дәстүрлі күй өнеріне жаңа образдық-мазмұндық жаңалықтар енгізді. Күйші-композитордың «Лаушкен», «Перовский марш», «Машина», «Саранжап», «Не кричи, не шуми», «Охота», «Пәбескі», «Итог» күйлерінің атаулары біріншіден, сол қоғамның әсерінен туындап, екіншіден, күйші-композитордың танымдылығын, өз заманының жаршысы екендігін айқындайды. Академик А.Жұбанов «Сарыарқа» күйіндегі контрапунктік «полиритмиялық» құрылымдар XVI ғасырдағы нидерландтық полифониялық шығармаларға ұқсас келетіндігін анықтайды.

Күйшіөзге халық өкілдерінен өзіне дос тапты. Оның ешкімді ұлтына, дініне қарамай, бірдей көру қасиеті – күйші бойындағы ойшылдық, ұлылық қасиетін сипаттап, өмірлік ұстанымдарын айқындайды.

Құрманғазының дара жаратылысы қоршаған орта мен ондағы құбылыстарды ерекше танып, түсіне білуге жетеледі. Олбасқа ұлттардың мәдениетімен қызығып, музыкасын меңгеріп, ұлттық өнерімізді байытуды көздеп, орыс, қалмақ тілдерінде сөйлеуге тырысты. Мұны өзі шығарған күйлерінен аңғаруға болады. Бұл туындылардан Құрманғазының өзі өмір сүрген заманның ағымын жетік білгені, ойшыл, айналадағы болып жатқан құбылыстарды біліп-тануға құмар жан болғанын аңғарамыз.

Күйші-композитордың атақты «Перовский марш» туындысы орынбор губернаторы, әскери және мемлекеттік қайраткер В.А.Перовскийге (1795-1857) арналғаны белгілі. В.А.Перовский мемлекеттік қызметтегі қажырлы еңбегімен, қоғамның дамуы үшін атқарған игілікті ісімен, биік адамгершілік қасиеттерімен төңірекке кең танылып, халық алдында зор беделге ие болған адам. Орыстың ұлы композиторы А.Алябьев екі жыл Орынбор губерниясында айдауда болған кезде өзінің «Азиатские песни» атты әндержинағын П.Перовскийге арнап жазды. Губернатордыңшығыс халықтарының музыкасына, әсіресе, қазақтың әні мен күйіне ықыласы ерекше болатын. Оның бұл қасиетін замандастары да ерекше бағалап, Францияның Людовик XIV королімен салыстыратын. П.Перовскийдіңүйінде башқұрт және қырғыз (қазақ – А.Е.) әуендері жиі естіліп, әсіресе Құрманғазыныңкүйшілік өнерін ол ерекше қастерлеп, жоғары бағалайтын [8].

Құрманғазының көптеген күйлері өмірбаяндық мазмұнда шығарылған десек, бұл тақырып орыс тілмен аталған туындыларда да анық аңғарылады. Яғни, урядникпен болған уақиға, сотқа шақырылуы туралы келген қағаз, Орынбор генерал-губернаторы В.А. Перовскиймен кездескені, өзімен бірге түрмеде отырған достары - орыс Лавочкин, қалмақ жауынгері Церен Джапқа арнап күй шығарып, мәңгілік ескерткіш қалдырғаны белгілі.

Қазіргі кезде Құрманғазы генерал-губернаторП.Перовскийге өзінің үш күйін арнағаны анықталды[9]. Олқазақтың дәстүрлі музыкасына тұңғыш рет «марш» сөзін енгізіп, күй өнерінің

жанрлық өресін кеңейтті. Бұл Құрманғазы өмір сүрген ортада әскери музыканың естіліп, күйші көкірегіне ерекше әсер еткенінің жарқын айғағы, В.А.Перовский башқұрт халқы тарапынан да ерекше құрметке ие болғаны туралы орыс ғалымы П.Юдин өз еңбектерінде жазып еді [8]. Башқұрттардың марш «Перовский» атты шығармасы ұлттық музыканың биік үлгісі реітнде бағалануда [8].

Құрманғазының «Перовский маршы» (бірінші түрі) дәстүрлі ре-сольладтық тірегінде орындалады. Шығарманың жанрлық сипаты анық белгіленіп, бірінші үлес акцентіле ойналып, марш екпініне тән белгілер анық естіледі. Күйде салтанатты шерудің, жігерлі жастық-шақтың суреттемелері шынайы бейнеленеді. Сатылана төмен бағыттағы секвенциялық дыбыс иірімдерінде миксолидиялық лад пайда болып, кейін бастапқы ладтық жүйе орнығады.

№1 мысал:

Композитордың «Перовский марш» күйінің екінші түрі көлемі жағынан біріншісінен екі есе кең. Ладтық тірек – минор бағытындағы ре-ля. Кіріспесінде астыңғы шектегі дыбыстар іліп алынып, дыбыс обертондарын байыта түседі. Мұнда марш жанрына тән акцентіленген дыбыстар байқалмайды, керісінше, тұрмыстық «жылау», жоқтау әндерінің ықпалы сезіледі:

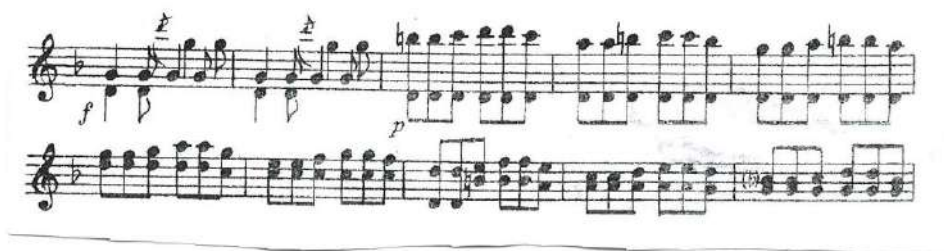
№2 мысал:

Бас буын тақырыбындағы ре ауқымдылығындағы негізгі әуездік сарын орта буында фа дыбысынан, ал сағада ре дыбыстық кеңістігінде үнделіп, орыс балалайкаларындағы вариацияларды еске түсіргендей әсер береді. Композициялық құрылымының ерекшелігіне бас буын, орта буын және саға секвенция түрінде төмен бағытта дамып отыратындығын айтуға болады. Мұндай даму көптеген батыс еуропалық классикалық музыкада кең тараған (концерттік вариациялар, рондо және т.б.)

Саға бірден дорийлік ладта үнделіп, орта буынға ұласады. Си бемоль дыбысы шығарманың бастапқы қалпына келгенін меңзегендей. Секвенция түрінде дөңгелене орындалған дыбыстар шығарманың негізгі өзегін құрайды.

№3 мысал:

Композитордың «Не кричи, не шуми» күйінің негізгі интонациялық өзегі орыс халық музыкалық фольклорындағы речитативті әуендерге жақын келеді. Бірте-бірте төмен бағытта секвенциялана орындалатын осы әуен шығарманың лейтмотиві ретінде басынанағызға дейін орындалады:

№4 мысал:

Күйші тіршіліктің қайғысын да, қуанышын да домбырамен жеткізіп, бір сәт те тағдырына налымайды. Керісінше, оптимистік рухқа толы дүниелерде шуақты күндердің келері алда деген мән-мағына бар. «Пәбескі» күйі Құрманғазының соңғы туындыларының бірі. Композитор өмір бойы көрген қуғын-сүргіннен құтылдым ба деп отбасымен қауышып, өміріндегі бір керемет сәттерді суреттейді. Кенеттен, Астрахань губернаторынан шақыру қағаз (повестка) келеді. Амалсыздан жолға шығуға тура келетінін білген Құрманғазы қатты абыржиды. Өзінің осындай қасіретке толы өмірін ол «Пәбескі» күйімен жеткізеді [10]. Түрпішіні ықшамды келген шығармада суықтық, байсалдылық пен қатар үрей мен қорқыныш бар. Музыка тілі бір орында тапталып тұрғандай сезілетін қарапайым дыбыс иірімдерінен тұрады. Шығарманың өн бойында симфонизмнің белгілері бірден аңғарылады. Бас буын тақырыбында орыстың «жылау» (плач) әндерінің әуездік (интонация) әсері байқалады:

№5 мысал:

Бірақ, дыбыс ауқымдылығы бірден октава жоғары көтеріліп, Құрманғазы күйлеріне тән дуодецима интервалындағы ырғақтық сарын (Утегалиева С.) орнығады. Бас буын және орта буын арасындағы осы дуодецималық ауқымдылық кенеттен жауданкелген суық хабарды жеткізгендей әсер береді:

№6 мысал:

Құрманғазы музыкасында жоқтау, толғау, желдірме, термелердің және вокал лирикасының ықпалы көп кездеседі. Орта буын тақырыбы, «қоштасу», «жылау» әндерімен ұқсастығын айқындап, бірте-бірте сатылана төмен бағытталады. Секвенциялы өрілген дыбыс иірімдері орыстың балалайка репертуарындағы вариациялардан хабар бергендей:

№7 мысал:

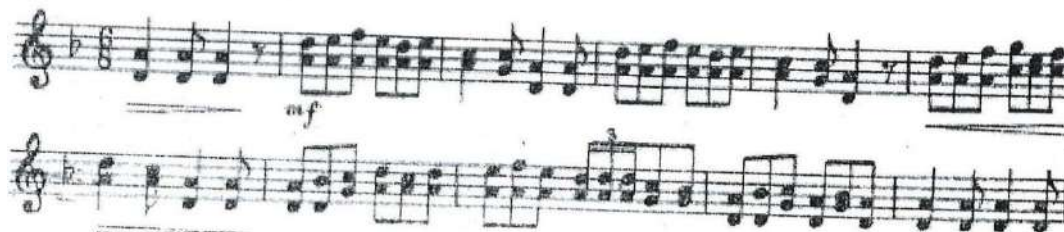
Осындай жоғары төмен бағыттағы секвенциялар Құрманғазының «Лаушкен» күйінде де кездеседі. Бұл туындыны композитор өзімен бірге Орал түрмелерінің бірінде отырған Лавочкин атты орыс досына арнаған. Туындының композициялық құрылымыбатысқазақстан күйлеріне тән кіріспе – бас буын – орта буын – саға- орта буын – бас буын. Кіріспе көптеген домбыра күйлерінде кездесетін бос шектегі обертондық дыбыстардан емес, өзіндік динамикалық даму желісі бар музыкалық тақырыптан тұрады.

№8 мысал:

Дәл осындай кіріспе «Не кричи, не шуми» күйінде де кездеседі. Жалпы, бұл екі туындыда бурдон, обертондық дыбыстар негізінен тек сағада ғана кездеседі. Бас буын төрт рет қайталана (ішінара даму түрі) орындалатын музыкалық өзектен тұрады:

Мысал №9

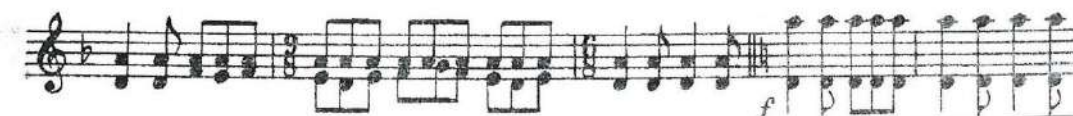
Орта буын «ре-фа1» дыбыстық ауқымдылықты қамтып, күйдің тембрлік-регистрлік зонасы (С.Утегалиева) байытыла түседі. Дорийлік лад мажор тональдігіне жақындап, күй ажарлана түскендей болады:

Мысал №10

Бір такті бос шектегі бурдон дыбыстарынан кейін дыбыс ауқымдылығы бірден октаваға жоғарылайды. Орта буын тақырыбы секвенциялана түрленіп, сағада жаңа музыкалық тақырып туындайды. Құрманғазы стиліне тән «ре-ля1», «ре-ре1», «ре-ми2» дыбыстық ауқымдылықтар пайда болып, бурдонның жарқыраған үлгісі естіледі:

Мысал №11

Құрманғазы күйлерінің көпшілігі өмірбаяндық десек, күйшініңалаңсыз серуендеп, аңға шығып, бой жазып, көңіл көтеру секілді сәттері өте аз болғаны белгілі. Төрт түлік малы толық, ауқатты бай-сұлтандар өздерінің қуат-жігерін сынау үшін аңға шығып, жауынгерлік қасиеттерін дамытатын. Оның «Охота» күйінің музыкалық семантикасы қазақ тіліндегі «аңшылық» сөзінің баламасымен сәйкес еместігін аңғаруға болады. Көңілді, ойнақы келген шығарма мазмұны «желание», «хочется», «хочу» түсініктеріне жақындайды.

Мысал №12

Орыс жазушысы, және «Уральские войсковые ведомости» атты басылымының корреспонденті Н.Ф. Савичевпен кездесуі күйші шығармашылығына ерекше серпін бергені белгілі. Өз кезегінде Н.Ф. Савичев Құрманғазы шығармашылығын жоғары бағалап, «От Кармановского форпоста до Глининского» [6,б. 343], атты мақаласында жазды. Онда ол Құрманғазының скрипка, гитарада ойнай алатындығы және балалайка және домбыра аспаптарын шебер меңгергені жөнінде айтады. Өкініштісі сол, орал журналисі Н.Ф. Савичевтің Құрманғазы туралы жазған естеліктері осы күнге дейін хатқа түскен жалғыз деректі құжат болып қала беруде.

Бүгінгі таңда Құрманғазының орыс тілінде аталған күйлерінің құндылығы негізінен сюжеттік мазмұнымен шектеліп, мұра ретінде бағалануда. «Лаушкен», «Перовский марш» (1 түрі), «Машина», «Саранжап», «Не кричи, не шуми», «Охота», «Пәбескі», «Итог» туындыларына семантикалық талдау жасау барысында, композиторға тән кейбір жаңа стильдік ерекшеліктерді анықтадық:

біріншіден, аталмыш туындыларда авторға тән композициялық құрылым, терең мазмұнмен бірге орыс халқының әуендері анық сезіледі.

екіншіден, күйлерде флажолеттік форшлагтар, аралық зоналар жоқ.

үшіншіден, барлығында дорийлік ладтықауытқулар бар.

төртіншіден, күйдің кіріспесі қарапайым, төрт немесе бес тактыдан тұрады.

бесіншіден, туындыларға нақтылы белгіленген, қосарлана орындалатын жұпты құрылымдар тән. Осындай, квадратты ұйымдастырылған әуендік желіс композитордың стильдік ерекшелігін айқындайды.

алтыншыдан, екі үлестік өлшем және музыкалық тақырыптардың секвенциялық дамуы.

Құрманғазы қалыптастырған күй өнеріндегі бұрын-соңды болмаған сюжеттік тақырып және күйлердің композициялық құрылымы негізінде жаңа стильдік бағыт – батысқазақстандық *төкпе* домбырада орындаушылық мектеп қаланып, бүгінгі күнде өз жалғасын табуда.

Қорытынды

Күйші енгізген көптеген жаңалықтар қазіргі заман тыңдарман мен өнерпаздардың эстетикалық талғамын қалыптастыруда. Құрманғазы бабамыздың басқа тілмен аталған 9 күйлерінің әрқайсысы қазақ халқының «Мәңгілік Ел» идеясымен үндес келеді. Рухы биік, азаттықты көксеген Құрманғазының өзіне көрші, дос санаған ұлт өкілдерімен араласып, мәдениетіне мойынсұнуы – күйшінің біреуге жалбарынуы немесе құлшылық философиясынан туындыған дүниелер емес. Бұл өмірдің даму заңдылықтарын түсіне білген, санасы сергек, ойы терең композитордың өте сирек дарын иесі болғанының тағы да бір дәлелі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Затаевич А.В. 500 песен и кюев казахского народа / А.В.Затаевич. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 358 с.

[2] Жұбанов А.К. Ғасырлар пернесі: / А.К.Жұбанов. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. -400 б.

[3] Аравин П.В. Даулеткерей и казахская музыка XIX века: монография: / П.В.Аравин. – Москва: Советский композитор, 1984. – 120 с.

- [4] Классические исследования: многотомник. Т.14 / под общ. ред. С.А. Кузембай. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 488 с.
- [5] Каракулов Б.И. О перспективах развития музыкальной тюркологии / Б.И.Каракулов // Музыка тюркского мира.– 2009. – С.30-39.
- [6] Джумакова У.Р.Кюи Курмангазы и проблемы казахской музыки XX века / У.Р. Джумакова // Құрманғазы. Ұлы күйшінің өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулер, естеліктер, жаңа деректер, мақалалар / - 1998. – 54-64 б.
- [7] Утегалиева С.И. Туркменские кюи в домбровой традиции Западного Казахстана / С.И.Утегалиева, С.Темиргалиева. – Алматы: ТОО Издательство LEM, 2008. – 130 с.
- [8] Хавторин Б.П. Музыкальная культура Оренбуржья: История и современность (архивные изыскания) / Б.П.Хавторин– Москва: Издательский Дом «Композитор», 2006.-304с.
- [9] Құрманғазы. Күйлер. 2 бас. / А.Тоқтаған, М.Әбуғазы. – Алматы:Білім, 2015. – 216 б.

REFERENCES

- [1] Zataevich, A.V.(2002). 500 pesen i kúev kazahskogo naroda [500 Kazakh songs and kuyiof the Kazakh people]. – Almaty:Daik-pres [in Kazakh].
- [2] Zhubanov, A.K. (2001). Gasyrlar pernesi [The key of centuries]. - Almaty:Daik-pres [in Kazakh].
- [3] Aravin, P.V. (1984). Daýletkerei kazahskaia mýzyka XIX veka: monografia [Dauletkerei and Kazakh music of the XIX century]: monograph. –Moskau: Sovetskii kompozito [in Russian].
- [4] Kuzembay, S.A. et al. (2013). Klassicheskie issledovania [Classical studies]. - Almaty: Adebiet alemi [in Kazakh].
- [5] Karakulov, B.I. (2009). O perspektivah razvitia mýzykalnoi túrkologii [On the prospects of development of musical Turkology]. Mýzyka túrskogo mira,30-39 [in Kazakh].
- [6] Dzhumakova, U.R. (1998). Kúy Kýrmangazy i problemy kazahskoi mýzyki XX veka [Kui Kurmangazy and problems of Kazakh music of the XX century]. Qurmanǵazy. Uly kúishiniń ómiri men shyǵarmashylyǵy týraly zertteýler, estelikter, jańaderekter, maqalalar - Kurmanǵazy. Collection. Research, memoirs, new data articles about the life and work of the great kuishi, 54-26 [in Kazakh].
- [7] Utegalieva, S.I., Temirgalieva, S. (2008). Týrkmenske kúi v dombrovoi traditsii Zapadnogo Kazahstana [Turkmen kui in the dombra tradition of Western Kazakhstan] Almaty: TOO Izdatelstvo LEM [in Kazakh].
- [8] Khavtorin, B.P. (2006). Mýzykalnaia kúltúra Orenbýrjá: Istoria i sovremennos (arhivnye izyskania) [Musical culture of Orenburg: History and modernity (archival research)].Moskau: Izdatelskii Dom Kompozitor [in Russian].
- [9] Toktagan, A., Abugazy, M. (2015). Qurmanǵazy. Kúler [M. Kurmangazy Kui].– Almaty [in Kazakh].

Ергалиева А.Т., Сабирова А.С.

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ В КАЗАХСКОЙ МУЗЫКЕ (на примере кюев Курмангазы)

Аннотация. В Казахстане на государственном уровне проводятся работы по формированию культуры нового типа, в рамках которого возрождение, сохранение и развитие кюевого искусства является одной из ключевых. Статья посвящена кюевому наследию классика казахской музыки Курмангазы Сағырбаеву, творческие новации которого созвучны с действительностью и обращены на века. Бессмертные творения композитора неисчерпаемы, и все ещё требуют глубоких исследований с точки зрения современных тенденций развития мировой культуры.

Актуальные темы сегодняшнего дня - международное сотрудничество и полиязычие, которые являются приоритетным направлением современного Казахстана, нашло свое историческое воплощение и в домбровой музыке. Девять кюев Курмангазы имеют не казахские названия и посвящены событиям и людям, которые сыграли особую роль в творчестве композитора. В своей жизни күйші очень много слушал музыки разных народов, играл татарские, русские, кавказские мелодии на домбре. Он одинаково относился к людям

разных национальностей, религий, что свидетельствует о его глубоком благоразумии и величии духа.

«Лаушкен», «Перовский марш», «Машина», «Саранжап», «Не кричи, не шуми», «Охота», «Повестка», «Итог» - это кюи, отражающие наиболее знаковые события биографии Курмангазы. Несколько образцов «Перовского марша» посвящены оренбургскому губернатору, государственному и военному деятелю В.А.Перовскому (1795-1857), который высоко ценил редкое дарование кюйши. Жизнь крестьянина Лавочкина, который неустанно трудясь убирал со своего огорода разные плоды, глубоко заинтересовала кюйши, и воодушевило его на сочинение одноименного кюя. История создания кюя «Саранжап» связана с именем калмыцкого батыра Церен Джап, с которым кюйши сидел вместе в тюрьме. «Машина», «Не кричи, не шуми», «Охота», «Повестка», «Итог» - это глубоко проникновенные сочинения Курмангазы, струнами домбры воспевающие дух эпохи.

Ключевые слова: музыка; кюй; домбыра; композитор; кюй; западно-казахстанская кюевая традиция; взаимовлияние культур; кюйши; географическое расположение; исполнительский стиль токпе; сага; струна.

Yergalieva Ajgul, Sabirova Alja

FROM THE HISTORY OF FORMATION OF CULTURAL RELATIONSHIPS IN KAZAKH MUSIC (on the example of Kurmangazy kuis)

Annotation. In Kazakhstan, at the state level, work is being carried out to form a culture of a new type, within which the revival, preservation and development of the kyu heritage is one of the key. The article is devoted to the kyu heritage of the classic of Kazakh music Kurmangazy Sagyrbaev, whose creative innovations are consonant with reality and are addressed for centuries. The composer's immortal creations are inexhaustible and still require deep research from the point of view of modern trends in the development of world culture.

Topical topics of today - international cooperation and multilingualism, which are a priority direction of modern Kazakhstan, have found their historical embodiment in dombra music. Nine kyuish of Kurmangazy have non-Kazakh names and are dedicated to events and people who played a special role in the composer's work. In his life, Kyushi listened to the music of different nations a lot, played Tatar, Russian, Caucasian melodies on the dombra. He equally treated people of different nationalities, religions, which testifies to his deep prudence and greatness of spirit.

«Laushken», «Perovsky march», «Machine», «Saranzhap», «Don't shout, don't make noise», «Hunt», «Agenda», «Outcome» - these are kyuish reflecting the most significant events in Kurmangazy's biography. Several samples of the «Perovsky March» are dedicated to the Orenburg governor, statesman and military leader V.A. Perovsky (1795-1857), who highly appreciated the rare talent of kuishi. The life of the peasant Lavochkin, who tirelessly worked to remove various fruits from his garden, deeply interested the kyuishi, and inspired him to compose the kui of the same name. The history of the creation of the Saranzhap kyui is connected with the name of the Kalmyk batyr Tseren Jap, with whom the kyuishi was imprisoned together. "Machine", "Do not shout, do not make noise", "Hunt", "Agenda", "Outcome" - these are deeply heartfelt works of Kurmangazy, singing the spirit of the era with dombra strings.

Keywords: music; kyuy; dombira; composer; kyuy; West Kazakhstan kyuy tradition; mutual influence of cultures; kyuishi; geographic location; performing style tokpe; saga; string.

УДК 94 (5) +321.01 + 342.31(04)

МРНТИ 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).32

Медеубаев Е.И.**Казахско-Русский Международный Университет, Актобе, Казахстан***E-mail: emedeubaev@mail.ru***ПОТЕРЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕГИТИМНОСТИ И ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ
РЕГИОНАЛЬНЫХ СТРУКТУР КОМПАРИИ КАЗАХСТАНА В ЭПОХУ
«ПЕРЕСТРОЙКИ»: АКТЮБИНСКИЙ ОБКОМ ПАРТИИ В 1989-1991ГГ.**

Аннотация. Цель предлагаемой вниманию статьи – изучение процесса стремительной эрозии власти органов КПСС на местах, завершившийся их ликвидацией в августе 1991 г. Для достижения поставленной цели в качестве примера рассматривается опыт Актюбинского обкома Компартии Казахстана в 1989-91 гг. В более широком смысле затрагивается давняя тема - «власть и общество». В центре внимания вопросы изучения механизмов партийной власти, принципы функционирования партаппарата на завершающем этапе существования коммунистической власти. Предпринята попытка понять, какие факторы привели к потере политической инициативы КПСС и разрушению системы политического контроля над советским обществом. Что сыграло решающую роль в процессе распада партийных структур на местах и ликвидации власти КПСС?

Ключевые слова: перестройка и гласность; КПСС; обком партии; Актюбинск; секретарь; критика; распад; кризис; либерализация

Введение

Самоликвидация советского авторитарного режима в 1991 г., казалось бы, немотивированная, была одним из значительных событий мировой истории XX века. Неслучайно, в известной концепции Эрика Хобсбаума «эпохи крайностей, короткого XX века», именно, 1991 г. знаменует собой его конец [1].

В дискуссиях о причинах и следствиях, объективных и субъективных факторах распада СССР, самые непримиримые оппоненты сходятся в одном единодушно – ключевым фактором стал распад властных структур КПСС на в Центре и на местах. Власть партии большевиков, подмяв под себя Советы, уже к середине 1920-х гг. установила свой тотальный диктат во всех без исключения сферах. Аппарат ВКП (б)-КПСС слился с государственным аппаратом и аппаратом общественных организаций в единую партийно-государственную управленческую систему. Вся эта иерархическая пирамида контролировалась узкой группой лиц Политбюро ЦК партии. Власть КПСС, подобно обручу на бочке, стягивала национальные союзные республики СССР. На примере социально-политической истории Актюбинской области Казахской ССР в 1989-1991 гг. в предлагаемой статье рассматривается процесс стремительной эрозии власти партийных органов на местах, приведшей к обрушению всей политической конструкции Советского государства.

Материалы и методы исследования

На первом этапе политики «Ускорения и Гласности», объявленной на знаменитом Апрельском Пленуме ЦК КПСС 1985 г., ситуация полностью находилась под партийным контролем. В отделах Актюбинского обкома, в Доме Политпросвещения, университете марксизма-ленинизма, на курсах повышения квалификации кадров проходили подготовку

различные категории партийных, советских и комсомольских работников. В духе времени по инициативе «сверху» образовывались дискуссионные клубы. В Актюбинске были открыты общественно-политический дискуссионный клуб «Диалог», молодежный дискуссионный клуб «Аргумент», клуб политического фильма «Жанар», клуб политической книги «Факел», организовывались «круглые столы». В открывшемся отделении университета «Юного марксиста-ленинца» велись курсы по подготовке журналистов для партийной печати области, начались занятия по овладению мастерством публичного выступления [2, с. 29].

В этот период, 1987-88 гг., члены бюро обкома, работники обкома, горкома, райкомов партии стали чаще встречаться с трудовыми коллективами и активом низовых парторганизаций, как на местах, так и на общих собраниях. Старались более интересно проводить политические собеседования, информации, единые политдни. Партийные работники посещали политклубы, на регулярной основе проводились отчеты и встречи руководителей области и города с трудовыми коллективами, встречи ветеранов войны и труда, воинов-интернационалистов. Иным словом, областная партийная организация стремилась соответствовать духу времени, четко выполняя инструкции и указания из ЦК КПСС и республиканского ЦК в сфере идеологической работы. Конечно, формализм и начетничество в полной мере были присущи этим мероприятиям. Но на этом этапе сохранялось ощущение того, что политическая инициатива принадлежит КПСС и ее структурам на местах.

Внимательное изучение материалов партийного архива за указанный период наглядно показывает следующую картину. Достаточно быстро, сначала аппарат обкома и низовые партийные звенья, а затем уже бюро обкома и Первый секретарь становятся объектом все более беспощадной и острой критики «снизу». В качестве точки отсчета этой динамики возьмем материалы XXVII областной партийной конференции, состоявшейся 9-10 декабря 1988 г. [2, с. 7]. Доклад Первого секретаря обкома Ю.Н. Трофимова, затем прения по докладу были выдержаны в традиционной стандартной форме «советского авторитетного языка». Критические отступления в докладе Первого оставались в рамках идеологического дискурсивного режима периода позднего социализма. Если выступающие в прениях и позволяли себе критические замечания, то также не выходили за рамки общепринятой нормы. Первый тревожный звонок прозвенел в октябре 1987 г., когда партсобрание Актюбинского высшего летного училища гражданской авиации (АВЛУГА) отказалось утвердить предложенные кандидатуры в состав Актюбинского горкома партии [3, с. 11].

На волне политики гласности и демократизации в 1990 г. в области действовало 15 политических объединений (согласно формулировке партийных документов «политизированный формирования»), из них 7 зарегистрированных [4, с. 19]. Так, 21 октября 1990 г. состоялось учредительная конференция общества «Алдаспан». По сути это была попытка объединения казахской учащейся молодежи и интеллигенции в одну организацию. На конференцию в Актюбинске собралось 215 делегатов из 16 городов республики, то есть из всех областных центров Казахстана. Своими основными задачами общество объявило достижение суверенитета Казахстана, сотрудничество со всеми политическими и общественными силами в республике, деполитизацию армии, органов МВД и КГБ [4, с. 20].

Одним из важных пунктов программы «Алдаспан» было требование о назначении на ответственные посты в системе местной власти лиц из числа коренной национальности. Так, 11 апреля 1991 г., выступая на собрании партийно-хозяйственного актива Актюбинской областис участием Президента Казахской ССР, 1 секретаря ЦК Компартии Казахстана Н.А. Назарбаева, лидер этого общества Ергалиев Н. требовал назначения Первым руководителем области представителя коренной национальности Республики. По его словам, назначение Е.М. Золотарева в июне 1989 г. на пост Первого секретаря Актюбинского обкома

партии вызвало недовольство казахского населения области [5, с. 12]. Кроме того, была высказана серьезная обеспокоенность критической экологической обстановкой в южных районах области, прилегающих к Аральскому морю.

К весне 1991 г. на местах в полный голос начали звучать требования об изъятии собственности КПСС. Так, в вышеупомянутом выступлении лидера общества «Алдаспан», прозвучало требование провести паспортизацию и инвентаризацию зданий и помещений партийных и советских учреждений, привести их в соответствии со СНиП, со следующей передачей органам народного образования, здравоохранения, социального обеспечения. В целях упрощения процедуры возвращения этнических казахов на историческую родину, руководству Республики было выражено пожелание ускорить принятие закона о миграции и гражданстве Казахской ССР [5, с.12].

19 июля 1990 был зарегистрирован культурно-национальный центр «Дәстүр». Одновременно был создан кооператив с таким же названием по организации культурного досуга и проведения свадеб в национальных традициях. На волне возрождения национальной истории, народных традиций и обычаев активисты центра выступили с инициативой строительства в Актюбинске «Дворца истории казахского народа» и открыли расчетный счет на эти расходы [6, с.70-71].

Сам руководитель центра был настроен весьма критически по отношению к партийной власти области. Не будучи членом КПСС, но присутствуя на объединенном пленуме обкома и горкома партии 28 февраля 1990 г., он, обращаясь в записке с вопросами из зала к Е.М.Золотареву, спрашивает его, в довольно вызывающей форме: «Как можно относиться к Вам, называть болтуном и демагогом?» [7, с. 78].

В послевоенный период язык титульной нации Казахской ССР был в значительной степени вытеснен на бытовую периферию. В 1987 г. вышли постановления ЦК и Совета Министров Каз.ССР о казахском и русском языках. С этого времени языковые проблемы стали активно обсуждаться в СМИ. С началом Перестройки одним из важных направлений в общественной жизни Республики стало возрождение казахского языка, возвращение ему статуса официального. Значительным шагом в этом направлении стало принятие 22 сентября 1989 г. «Закона о языках в Казахской ССР». На этой волне были зарегистрированы Актюбинское областное, городское, районные общества «Қазақ тілі». Они также сыграли заметную роль в общественно-политической жизни того времени [7, с. 21].

В многонациональном Казахстане оставалась актуальной проблема правовых и нравственных аспектов сталинской депортации. С началом горбачевской либерализации активисты из числа представителей «наказанных» народов предприняли шаги для того, чтобы государство обратило внимание на их положение. Одними из первых в Актюбинской области, в июле 1990 г., зарегистрировали свой национально-культурный центр представители немецкой диаспоры, уже следом за ними, в августе, был создан корейский национально-культурный центр [7, с. 21].

Особую актуальность в Казахстане приобрела деятельность объединений антиядерной направленности. По сообщению газеты «Известия» от 5 октября 1987 г. на территории Байганинского района Актюбинской области был произведен ядерный взрыв мощностью 20 килотонн в народохозяйственных целях. Силу взрывной волны ощутили и жители областного центра, находившегося, примерно, в 400 км. от эпицентра взрыва. Поползли слухи о действующем секретном ядерном полигоне на юге области, что, конечно же, вызвало понятную обеспокоенность и тревогу среди населения. Следуя известной традиции, мало кто верил официальной информации. На этой волне в Актюбинской области была образована общественная антиядерная группа «Жем». В мае 1991 г. представители движения «Невада-Семипалатинск», совместно с активистами движения «Азат» встретились

с населением совхоза «Акжарский» Байганинского района, где рядом с которым в 1987 г. был произведен ядерный взрыв. Людям рекомендовали покинуть насиженные места, так как по утверждению активистов увеличился падеж скота, выросло число болезней среди населения, ухудшился радиационный фон. В качестве одного из вариантов решения проблемы был предложен переезд с юга на север области, на территорию Ленинского района, где природно-климатические условия были гораздо лучше [8, с.11-12].

Все эти действия активистов антиядерной группы вызывали обеспокоенность партийной власти области. Антиядерную тему поднимали и народные депутаты Верховного Совета Казахской ССР XII созыва. Весной 1990 г. на сессии Верховного Совета Казахской ССР Первый секретарь Актюбинского обкома партии Золотарев дал подробное объяснение по запросу депутатов: «Никакого полигона не существует на территории Байганинского района. Взрыв мощностью 20 килотонн был произведен по заданию Правительства СССР, с целью анализа земной коры. Заказчик испытания Министерство среднего машиностроения СССР» [9, с. 141]. В дальнейшем слухи о существовании ядерного испытательного полигона на юге области не нашли подтверждения.

Выборная кампания в Верховный Совет Казахской ССР в начале 1990 г. еще более оживила общественно-политическую жизнь. Она дала мощный толчок для непосредственной подготовки собственно политических партий. На политическую арену вышли новые силы, которые выдвигали свою повестку на противопоставлении официальной власти КПСС. В начале 1990 года стали образовываться клубы избирателей. На их базе начался активный процесс формирования партийных структур, достигший к апрелю 1990 г. своей кульминации.

В мае 1990 года был создан оргкомитет по созданию движения «Азат» и летом того же года в Алма-Ате состоялся Учредительный съезд Гражданского движения Казахстана «Азат». Это было единственное политическое объединение на тот момент, которое с самого начала объявило своей главной целью борьбу за обретение полного государственного суверенитета Казахстана. Помимо этого, в Декларации, принятой на съезде, в качестве главных целей провозглашались: суверенитет демократической Казахской Республики на основе международных норм и нового Договора о содружестве независимых государств, верховенство законов республики на своей территории, исключительное право народов Казахстана на владение национальными богатствами. «Азат» выступало за скорейшее принятие новой Конституции республики, законов о собственности, миграции, за создание собственных вооруженных сил [10].

В мае 1991 г. в области находились представители движения «Невада-Семипалатинск» и вместе с ними председатель гражданского движения «Азат» С.Акатаев. Активисты «Азат» побывали в Мугоджарском, Уилском, Темирском, Байганинском, Челкарском районах, с преимущественно казахским населением, где их влияние было сильным. В обкоме партии с нескрываемой озабоченностью и тревогой восприняли информацию о создании в этих районах первичных организаций «Азат» [8, с. 11-12]. На глазах оформлялась антикоммунистическая оппозиция в лице национального движения.

Во многих случаях, оппозиционно настроенные по отношению к власти КПСС на местах политические силы, рождались в недрах низовых коммунистических партийных ячеек. Например, заметной политической активностью отличался партком завода «Актюбрентген». Широкий резонанс в общественно-политической жизни области вызвала публикация в октябре 1990 г., в главной областной газете «Актюбинский вестник», политической платформы «Союза демократических сил» (СДС). В обращении говорилось: «Партия деморализована и в настоящее время стала просто неспособна к практическим шагам в реализации своих же решений. Логический вывод таков: на нынешнем этапе КПСС

проявляет себя все больше и больше как тормоз общественного развитияКаждый мыслящий честный человек должен ясно определить свою позицию и объединить свои усилия с демократическими силами и движениями в городе, области, республике и стране...» [11]. Для контактов с Оргкомитетом СДС Актюбинска указывался телефонный номер парткома ПО «Актюбрентген».

4 мая 1990 г. начала работу XVIII Актюбинская областная партконференция. На этом форуме произошло несколько эпизодов характерных для периода развала партийных структур. Заметным моментом стало выступление одного из делегатов от Хобдинского районной парторганизации. Он начал с дежурной критики в адрес Первого секретаря обкома, сделав замечание по поводу того, что не был опубликован заранее проект отчетного доклада и было мало времени для более подробного его прочтения. Далее шла констатация сложившейся общественно-политической ситуации: «Сегодня уже не секрет, что авторитет партии подорван и не по вине нас, рядовых его членов, а по вине консервативного в своей сущности партийного аппарата всех уровней, а особенно областного уровня, который на деле никак не хочет перестраиваться. Поэтому простой народ, десятилетиями приученный отождествлять партаппарат и партию, сегодня не верит в свою партию»[9, с. 59-66].

Кроме того, в очередной раз было выражено недовольство политикой «верхов» при назначении на должность Первого руководителя области и партийной кадровой политикой, в целом: «Жаль, что ни одна женщина нашей области не смогла родить первого секретаря..... Кадры завозятся извне, местным нет возможности для роста» [Там же]. Критикуя Золотарева, выступающий прошелся и по личностям его предшественников. По его словам, Ливенцов (Первый секретарь Актюбинского обкома в 1972-1985 гг. – Е.М.) заставил распахать все земли, даже солончаковые, «угрохав в это дело огромные финансовые ресурсы государственного бюджета». Трофимов (Первый секретарь Актюбинского обкома в 1985-1989 гг. – Е.М.) «заболел ярим национализмом», в каждом хозяйстве заставил держать гусей, для мясной прибавки. Золотарев отдал команду завести в каждом хозяйстве свиней [Там же]. Далее, было справедливо отмечено, что партработники не умеют работать с людьми, бояться встречи в массах. Печатные органы областной парторганизации, призванные выражать волю широких масс коммунистов, выражают волю только аппарата обкома партии.

Примечателен в этом выступлении факт очевидного лоббирования хозяйственных интересов директоров крупных промышленных предприятий области. В условиях зарождающихся рыночных отношений, складывалась тенденция выхода на зарубежных торговых партнеров напрямую, в обход вышестоящих инстанций. К этому периоду руководство многих промышленных предприятий, особенно сырьевой направленности, успели почувствовать блага валютной выручки. Так, было предложено прекратить поставки мясной продукции в Ленинград в обмен на трактора К-700. Дескать, мяса не хватало самим жителям Актюбинска, а недостающую технику лучше поставить из Японии и ФРГ в обмен на хромитовую руду, добываемую в области [Там же].

В выступлении делегатов партконференции, оппозиционно настроенных по отношению к партийной власти, прозвучали и слова, которые ясно указывали на один принципиально важный момент. В стремительно меняющихся политических условиях, открывались новые возможности для самостоятельной экономической деятельности хозяйствующих субъектов. Их руководители не хотели больше зависеть от субъективного мнения и «разноса партийного начальства», которые стоили им занимаемых должностей и материального благополучия. Вышеупомянутый оратор, директор совхоза «Киилский» Хобдинского района сделал следующий вывод: «Дело не в том, кто сегодня 1 секретарь обкома партии, плохо то, что существующий механизм власти, его структура может поглотить любого из нас. Значит надо ломать все его основы. Эти примеры я привел с целью

показать, что если мы сегодня не решим кардинальные вопросы реконструкции и коренной перестройки партаппарата, не отнимем у него реальных прав командования, то нечего ждать каких-либо изменений ни в политической, ни в экономической жизни области. Нельзя ждать пока перестроится партаппарат сверху вниз. Опыт показал – за пять лет перестройки не произошло никаких сдвигов» [9, с. 64-65].

В заключении было предложено голосовать постатейно за каждый из семи предложенных пунктов программы полного переформатирования структуры областной партийной организации. Эта альтернативная программа, выдвинутая оппозиционно настроенными делегатами, кроме прямого требования отставки всего партийного руководства области, лишала, по сути дела, обком партии политических и экономических рычагов власти. По замыслу инициаторов этой программы Актюбинский обком партии должен был превратиться лишь в одну из нескольких партийных структур в нарождающемся многопартийном политическом поле.

Во время прений оппоненты бюро обкома активно ссылались на слова М.С.Горбачева, сказанные им в Свердловске в апреле 1990 г., в ходе его первой поездки в регионы в качестве Президента СССР: «Мы вам дали правовой механизм, предпосылки, а остальное за вами». Здесь имелось ввиду предложение Горбачева о необходимости очистить обкомы от людей «не способных перестроиться» [Там же].

На конференции было отмечено, что в КПСС к этому моменту сложилось три фракции: «правые консерваторы», «централисты» и «левое демократическое крыло». Участники конференции, из числа сторонников скорейших политических перемен и переформатирования партии, причисляли себя к последним. «Централизм», приверженцы которого были за умеренные реформы, они рассматривали как самое опасное течение, так как, по их мнению, на этих позициях стоит большинство партийных функционеров, скрывающиеся за маской перестройки и обновления [Там же].

В указанный период немало было критики по поводу того, что в Актюбинской областной парторганизации совершенно игнорируется принцип выборности на партийные посты. Выборная система если и применялась, то только при избрании секретарей низовых партийных ячеек, к тому времени уже потерявших политический вес. Занятие более высоких партийных постов фактически обходилось без этой процедуры. Критически настроенные, по отношению к бюро обкома и Первому секретарю, делегаты XXVIII областной партконференции в качестве альтернативы Золотареву предложили кандидатуру депутата Верховного Совета Казахской ССР М.Оспанова. Однако, это предложение не нашло отклика большинства участников конференции.

На тот момент оставалось вакантной должность секретаря обкома по идеологической работе. Буквально незадолго до начала работы областной партийной конференции эту должность оставил Ю.Катунов, чья работа подвергалась критике со стороны сторонников демократического обновления. В частности, за то, что, ответственный за идеологическую работу в партийных массах руководитель, всячески избегал контактов с печатью. При этом осуждался стиль его руководства областными СМИ. Избрание на этот ответственный партийный пост впервые за долгое время прошло на альтернативной основе на XXVIII областной партконференции.

Одним из самых очевидных показателей падения авторитета партии стал массовый выход из ее рядов, начиная с 1989 г. В заявлениях о выходе, в качестве причины добровольной сдачи партбилетов указывалось неверие в идеалы коммунизма, разочарование в объявленных партией реформах, недоверие к политике власти в целом. На бюро обкома 17 июля 1991 г., уже накануне полного развала, приводились следующие цифры. По состоянию на 1 июля 1991 г. в области насчитывалось 40605 членов КПСС. За истекшие полгода

вышли из партии еще 1259 человек или 3,1%. Если отсчитывать с июля 1990 г., то вышло 2362 человек или 5,5%. С начала 1991 г. 906 первичных парторганизаций области или почти 80 % от их числа совершенно не занимались приемом в партию [12, с.13]. Особенно заметным был тот факт, что преимущественно ряды партии покидали рабочие промышленных предприятий и транспорта, то есть представители политического авангарда КПСС. Например, Чилисайского фосфорного рудника Октябрьского района, заводов «Актюбсельмаш» и «Актюбрентен», Актюбинского отделения железной дороги.

Массовым явлением стало неуплата членских партийных взносов. Только по Новороссийскому району и Донскому хромовому горно-обогатительному комбинату в 1 кв. 1991 г. 12 % коммунистов игнорировали эту обязанность. В некоторых парторганизациях района свыше 30% коммунистов не уплачивали взносы три и более месяцев. Среди них и самые многочисленные партийные ячейки колхоза «им. Кирова», совхоза «Новороссийский», райбыткомбината, станции Никельтау, Среднеорской геологической экспедиции, Донского горно-обогатительного комбината. На Донском ГОК к апрелю 1991 г. 32% коммунистов не платили взносы (173 коммуниста из 538). Вопросы о состоянии уплаты партвзносов даже и не вносилось на рассмотрение партсобраний и парткома комбината [13, с. 16].

Многие руководители сельских хозяйств и промышленных предприятий в тот период предлагали пересмотреть систему распределения партийной кассы. По их мнению партийный аппарат на местах приобрел иждивенческий характер. Так, на XXVIII областной партийной конференции в мае 1990 г. звучало следующее требование: «Из партвзносов 50 % оставлять в первичных парторганизациях, из второй половины 30 % направлять в райкомы на зарплату его работников, а 20% для идеологической работы: плакаты, листовки, по жизненно важным вопросам политики партии. В условиях конкуренции с другими партиями это будет совершенно необходимо» [14, с. 27].

Уже перед самым распадом КПСС партийный лидер области не скрывал в публичном пространстве своего негативного отношения к личности М.С.Горбачева и к политике «перестройки и гласности». К этому времени исчез привычный страх, тотальное подчинение перед вышестоящими партийными органами и безграничное благоговение перед фигурой Генерального секретаря. На совместном пленуме обкома партии и обкома комсомола 5 июля 1991 г. в своем докладе Золотарев приводит такой пример: «Думаю, небезынтересно будет послушать выдержку из сочинения выпускника одной из школ о нынешней политической ситуации в стране и ее руководителях. Он пишет: «На меня не оказывают никакого впечатления ни речи, ни дела, таких наших лидеров как Горбачев М.С. и Ельцин Б.Н. Это они довели страну до развала и разрухи, искалечили жизнь молодежи. Мы, молодые люди, не знаем как жить и что будет с нами завтра. Я не верю ни в партию, ни в комсомол» [15, с. 4]. Вполне вероятно, что от имени абстрактного школьника, а в докладе не указывалось ни имя ученика, ни адреса школы, Первый секретарь обкома изложил собственные мысли и взгляды на текущую политическую ситуацию.

Комсомол, «младший брат и помощник партии», также не мог избежать глубокого идейного и организационного кризиса. Если в 1989 г. 612 человек в области вступили в КПСС из ВЛКСМ, то в 1990 г. всего 240 [13, с.16]. В органах ЛКСМ наметилась очень высокая текучка кадров. В 1990-91 гг. сменилось 54,5 % секретарей первичных комсомольских организаций, 30 % секретарей городского и райкомов ЛКСМ [15, с. 4]. Во главе комитетов комсомола, в эти годы, встали малоподготовленные, а зачастую случайные люди. В средних школах города практически не велась никакая комсомольская работа. 1987 г. был последним, когда вступление в ряды ВЛКСМ было хоть немного престижным. Может быть еще и потому, что тогда это, как бы, обозначало переход в более старшую возрастную категорию.

28 февраля 1991 г. на пленуме обкома Золотарев открыто говорит о глубоком кризисе. По его признанию молодежь больше прислушивается к «неформальным» объединениям [6, с. 4-7]. Сами секретари комсомольских организаций вузов, предприятий, не особо смущаясь, с высоких трибун выступали с обличительными речами. Из речи В.Фролова секретаря комитета комсомола Актюбинского мединститута (АГМИ), члена обкома ЛКСМ на объединенном пленуме обкома партии и обкома комсомола в июле 1991 г.: «Ведь никто из работников обкома партии, облисполкома и управления торговли не откликнулся на призыв студентов поменяться ролями, когда студенты бы питались в ведомственных столовых, где два наименования первых блюд и гуляш говяжий в соусе, рагу из баранины, и бифштекс рубленый, и сердце тушеное, и 4 вида салатов, да и молочный ассортимент богат, а вот управленческий аппарат накормить беляшами, тощими цыплятами и холодным чаем. Может быть тогда в Программу реализации молодежной политики в области на 1991-1992 гг. готовившие и согласовывавшие этот проект внесли бы пункт об улучшении студенческого питания и пересмотре цен на него» [15, с. 63-65]. Это была эмоция комсомольского секретаря на отсутствие должной реакции «сверху» на статью «Как питаешься студент?» в одном из ноябрьских номеров 1990 г. газеты «Актюбинский вестник».

В этом же выступлении Фролов затрагивает сохранившуюся проблему несправедливой системы распределения социальных благ. По его словам, по линии Центрального штаба ССО (студенческих строительных отрядов) ежегодно выделяются турпутевки в зарубежные страны. Только в 1990 г. АГМИ сформировал 14 отрядов, это более 450 человек. В том числе, среди них и те, кто восстанавливал населенные пункты после землетрясения в Восточно-Казахстанской области летом 1990 г. А по итогам этой работы среди награжденных денежными премиями оказались только секретари и работники обкома комсомола. Турпутевки по линии ССО в Индию получили работники Актюбинского мясокомбината, главного планово-экономического управления облисполкома, стройорганизаций. И, среди награжденных и отмеченных турпутевками, ни одного представителя студенческой молодежи.

Все эти факты не добавляли авторитета обкому партии. Студенческие и комсомольские массы отворачивались от призывов и просьб «свыше». А такие обращения со стороны партийной власти уже были. В феврале 1991 г. в своем докладе на пленуме обкома Золотарев открыто призывает: «В полную силу наконец должен зазвучать голос рядовых коммунистов, беспартийных, поддерживающих КПСС. Зазвучать в цехах, аудиториях, а если нужно и на улицах» [6, с. 4-7]. Само слово «улица», так долго пугавшая власть, не случайно прозвучало в этом выступлении. К концу 1990 г. ЦК КПСС открыто признал возможность создания нескольких партий на основе существующих политических объединений. В связи с этим, говорилось о необходимости структур КПСС на местах быть готовыми к открытой конкуренции с ними, в том числе, и в открытых дебатах на площадях и улицах.

Как уже говорилось выше, в последние два года существования КПСС в страну вернулась реальная политика. И один из главных инструментов такой политики - честные открытые выборы. Конечно, в относительно спокойном Казахстане такой бескомпромиссной борьбы, как это было в Москве, Ленинграде, Украине, республиках Прибалтики и Закавказья, не наблюдалось. Но по сравнению с предыдущим периодом, совершенно инертным, результаты выборов в 1989-91 гг. в местные Советы, республиканский парламент, на различные посты в партийных органах власти, вызывали большие эмоции. Негативные или радостные, в зависимости от личных симпатий и политических предпочтений.

Так, 24 декабря 1989 г. состоялись выборы в местные Советы. Всего избрано 5097 человек из 5639 кандидатов. То есть в среднем 1,1 кандидат на место. На первый взгляд снова без конкурентной борьбы. Но, например, в Актюбинске, Актюбинском,

Новороссийском районах трудовые коллективы отвергли предложенных им кандидатов «от власти». Проиграли выборы председатель городского комитета народного контроля, секретарь Актюбинского горкома комсомола, 6 председателей сельских исполкомов, ряд руководителей промышленных предприятий и хозяйств. Явка составила 82,2 % избирателей. Показательно, что из 76 тысяч не явившихся на выборы избирателей области, 56 тысяч проживало в Актюбинске [16, с. 4].

Одним из ключевых политических событий в СССР, ускоривших его распад, стали выборы в Верховные Советы союзных республик весной 1990 г. Избранные парламенты фактически стали параллельными центрами власти и оттянули у республиканских ЦК Компартий значительную часть полномочий. А в Литве, Латвии, Эстонии, Грузии, Армении, Азербайджане, Молдавии, РСФСР практически перехватили всю полноту власти из рук слабеющей КПСС.

Выборы в Верховный Совет Казахской ССР XII созыва состоялись 25 марта 1990 г. В Актюбинской области на 14 мест претендовало 56 человек. При выдвижении кандидатов в депутаты обсуждалось 110 кандидатур [17, с. 6]. Обращает на себя внимание тот факт, что среди 14 избранных депутатов практически нет людей рабочих профессий, рядовых тружеников села, так как это было раньше. На наш взгляд, это был одним из важных показателей более-менее реальной конкурентной политической борьбы за места в республиканском парламенте. И высокопоставленным партийным чиновникам не было гарантирована в них победа. Так, по итогам выборов не прошла кандидатура второго секретаря обкома партии.

Интересно было бы взглянуть на ход избирательных кампаний 1989-90 гг. на примере кандидатуры М.Т.Оспанова, наиболее яркого политика Актюбинской области перестроечной волны. Широкую известность он получил после открытого письма Первому секретарю обкома партии Ю.Н.Трофимову в марте 1989 г. с резкой критикой в адрес обкома и лично Трофимова. Еще больше его репутацию оппонента власти КПСС укрепило острое выступление на областном партийном активе 25 июля 1989 г.: «Вам (Первому секретарю обкома партии в 1989-1991 гг. Е.М.Золотареву – Е.М.) необходимо внести существенные коррективы в свою позицию и не только по отношению к альтернативным подходам в формировании кадрового корпуса. Вообще пора уже ознакомить членов областной партийной организации с вашей собственной программой работы. Секретарю обкома Катунову Ю.Е. надо более критически оценить стиль своего руководства СМИ, лично выступать на страницах областных газет» [18, с. 22].

В конце 1989 г. Оспанов испытал свои силы в борьбе за место в областном Совете народных депутатов. Но проиграл на них своему сопернику – секретарю обкома по промышленности. Хотя по воспоминаниям современников свою избирательную кампанию парторг Актюбинского мединститута вел активно и грамотно, приезжал на встречи с избирателями, где брав слово после своего конкурента, пошагово и критично разбирал его предвыборные пункты.

На выборы в Верховный Совет Казахской ССР XII созыва Оспанов был выдвинут по инициативе партокома ПО «Актюбрентген». Однако, и внутри коллектива завода была конкурентная борьба, каждый цех выдвинул своего кандидата, итого было восемь кандидатов [19, с. 26]. На заключительном этапе выборов Оспанов опередил кандидатуру заместителя председателя Актюбинского горисполкома. Свою агитационную борьбу будущий депутат вел очень активно, лично выступая в кинотеатрах, на вокзале, на телевидении. Его поддерживали первые появившиеся в городе независимые издания, публикуя с ним интервью. Например, актюбинская газета «Луч» [Там же, с. 26-32].

Таким образом, в ходе избирательных кампаний 1989-91 гг. в представительные органы власти разных уровней зарождалась публичная политика и ее главные составляющие: умение отстаивать свою позицию, создавать политический имидж, поддерживать курс на обновление всех сторон общественно-политической жизни, выдвигать собственную политическую программу.

Газеты и журналы эпохи Перестройки и Гласности сыграли колоссальную роль в «Революции умов» советских людей. А если перефразировать известное ленинское высказывание о печати, то можно сказать, что партийная газета перестала в тот период быть и пропагандистом и агитатором и организатором борьбы за идеалы коммунизма. После отмены ограничений на подписку периодики на 1989 г. советские граждане могли сделать свободный выбор изданий. Таким образом, заинтересованные читатели получили альтернативную, по отношению к партийно-государственной, прессу.

28 февраля 1990 г. на объединенном пленуме обкома и горкома партии соб.корр. «Правды» по Актюбинской области Гутенев Д.С. обратился к присутствующим с такими словами: «Товарищи коммунисты и беспартийные! Сегодняшняя ситуация в стране напоминает мне последние дни осады Трои....Один из таких троянских коней – лишение партии руководства печатью.... Актюбинский обком партии растерялся, бюро обкома партии, в частности, своей печатью как надо бы уже в течении двух лет не руководит» [20, с. 73-76].

Соб.корр. «Правды» отмечал, что в областных многотиражках, зачастую необоснованно, подвергается резкой критике работа 1 секретаря обкома. Против кандидатов от КПСС в народные депутаты Верховного Совета Казахской ССР появлялись заметки, по выражению выступающего, «с неприятным душком». Например, с критикой директора Донского ГОК Фетисова. Гутеневым был приведен пример того, как на страницах областной партийной газете «Путь к коммунизму» редактор газеты Ленинского района обвинил Первого секретаря райкома партии в том, что он и его семья связаны материальными интересами с кооператорами. Это жесткое по тем временам обвинение вынудило оставить свой пост партийного руководителя Ленинского района [Там же].

Обозначилась тенденция, когда редакция главной партийной газеты Республики отчасти брала на себя функции печатных изданий на местах, особенно в части критики местных властей. Соб.корр. по Актюбинской области печатного органа ЦК Компартии Казахстана газеты «Казахстанская правда» Еремеев в январском номере за 1991 г. опубликовал материал «А в рынке разбирайтесь сами...» [21]. Основная мысль этой статьи была в том, что в условиях перехода к рыночной экономике система партийная власти выглядит архаичной. Журналист обвинял Актюбинский обком и лично Золотарева в некомпетентности в вопросах рыночной экономики, в отсутствии стратегии и тактики перехода к рынку. Еще один объект критики – работа руководителей хозяйств на селе. В статье открыто обвинялись в хищениях директора совхозов области. Их заметное материальное благополучие на фоне ухудшающегося положения сельчан, по мнению автора, «связано с темными махинациями» [6, с. 61].

Журналистика той эпохи, почувствовав некоторое ослабление партийного контроля, старалась давать по возможности интересный материал для своих читателей. Так, главный печатный орган Актюбинского обкома партии газета «Путь к коммунизму» опубликовала громкое выступление депутата Верховного Совета Каз.ССРМ.Т.Оспанована XXVIII областной партконференции [22]. Появились первые в городе независимые издания. Например, вышеупомянутая газета «Луч».

Как итог фактического отказа партийного аппарата от цензуры и редактирования печати стало переименование названий русской и казахской редакций газет Актюбинского

обкома партии «Путь к коммунизму» и «Коммунизм жолы». В августе 1990 г. они стали называться «Актюбинский вестник» и «Актобе», соответственно.

Результаты исследования

Многие активные личности, пришедшие в большую политику на волне перестройки, в качестве главного решения всех проблем видели разрушение ядра советской политической системы – КПСС. Люди считали, что тотальный диктат партии в политике, экономике, общественной и частной жизни стал главным тормозом на пути к прогрессу. Партийные структуры сверху донизу пронизали все общество, парализовав партийные массы, манипулируя их мнением по своему усмотрению. Наглядной иллюстрацией такой точки зрения могут быть слова Марата Оспанова, ставшего одним из самых ярких политиков Казахстана 1990-х гг., с трибуны XXVIII Актюбинской областной партконференции: «Вопреки здравому смыслу, порой в угоду амбициям наших партийных лидеров, в силу их беззубой позиции по отношению к верхам, мы до сих пор вынуждены пахать, сеять и убирать урожай, учить молодежь, лечить людей, строить так, как считают правильным они» [14, с. 14].

Заключение

11 сентября 1991 г. был проведен последний в истории VI пленум Актюбинского обкома партии с единственной повесткой. На нем были подведены итоги, состоявшегося 7 сентября Внеочередного Чрезвычайного съезда Компартии Казахстана и трансформации партии казахстанских коммунистов в Социалистическую партию [23]. Так, тихо и буднично, сошла с исторической сцены партия коммунистов, безраздельно правившая 70 лет.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914-1991) / Э. Хобсбаум - М., 2004. - 632 с.
- [2] Государственный архив Актюбинской области (ГААО). - Ф.13. - Оп.55. - Д.1. - Л.29.
- [3] ГААО. - Ф.13. - Оп.58. - Д.10. - Л.11.
- [4] ГААО. - Ф.13. - Оп.57. - Д. 17. - Л.19.
- [5] ГААО.- Ф.13. - Оп.58. - Д. 16. - Л.12.
- [6] ГААО. - Ф.13. - Оп.58. - Д. 1. - Л.70-71.
- [7] ГААО. - Ф.13. - Оп.57. - Д. 3. - Л.78.
- [8] ГААО. - Ф.13. - Оп.58. - Д. 17. - Л.11-12.
- [9] ГААО. Ф.13. Оп.57. Д.2. Л.141.
- [10] Становление многопартийности в Казахстане (1990—1991 гг.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: [http:// www.elimai.kz](http://www.elimai.kz)
- [11] Актюбинский вестник. 13 октября. 1990.
- [12] ГААО. - Ф.13. - Оп.58. - Д. 13. - Л.13.
- [13] Ф.13. - Оп.58. - Д. 10. - Л.16.
- [14] ГААО. - Ф.13. - Оп.57. - Д. 11. - Л.27.
- [15] ГААО.- Ф.13. - Оп.58. - Д.2. - Л.4.
- [16] ГААО.- Ф.13. - Оп.56. - Д. 17. - Л.4.
- [17] ГААО. - Ф.13. - Оп.57. - Д.9. - Л.6.
- [18] ГААО. - Ф.13. - Оп.56. - Д. 11. - Л.22.
- [19] Рахметова Г. Марат Оспанов: Десять лет в политике. 10 лет спустя / Г. Рахметова– А., 2009. - 296 с.
- [20] ГААО. Ф.13. Оп.57. Д.3. Л.73-76.
- [21] Казахстанская правда. 5 января.1991 г.
- [22] Путь к коммунизму. 8 мая. 1990.
- [23] ГААО. Ф.13. Оп.58. Д.9. Л.2.

REFERENCES

- [1] Hobsbaum, E. (2004). Epoha krajnostej: Korotkij dvadcatyj vek (1914-1991) [The age of extremes: The short twentieth century (1914-1991)]. - M [in Russian].
- [2] Gosudarstvenny jarhiv Aktyubinskoj oblasti (GAAO) [State archive of Aktobe region (GAAO)]. - F.13. - Op.55. - D.1. - L.29 [in Russian].
- [3] GAAO. - F.13. - Op.58. - D.10. - L.11 [in Russian].
- [4] GAAO. - F.13. - Op.57. - D. 17. - L.19 [in Russian].
- [5] GAAO. - F.13. - Op.58. - D. 16. - L.12 [in Russian].
- [6] GAAO. - F.13. - Op.58. - D. 1. - L.70-71 [in Russian].
- [7] GAAO. - F.13. - Op.57. - D. 3. - L.78 [in Russian].
- [8] GAAO. - F.13. - Op.58. - D. 17. - L.11-12 [in Russian].
- [9] GAAO. F.13. Op.57. D.2. L.141 [in Russian].
- [10] Stanovlenie mnogopartijnosti v Kazahstane (1990-1991 gg.) [Formation of multiparty system in Kazakhstan (1990-1991)] [Electronic resource]. [Elektronnyjresurs]. - Rezhim dostupa: URL: <http://www.elimai.kz>
- [11] Aktyubinskij vestnik - Aktobe Bulletin. (13 oktyabrya. 1990).
- [12] GAAO. - F.13. - Op.58. - D. 13. - L.13 [in Russian].
- [13] GAAO. - F.13. - Op.58. - D. 10. - L.16 [in Russian].
- [14] GAAO. - F.13. - Op.57. - D. 11. - L.27 [in Russian].
- [15] GAAO. - F.13. - Op.58. - D.2. - L.4 [in Russian].
- [16] GAAO. - F.13. - Op.56. - D. 17. - L.4 [in Russian].
- [17] GAAO. - F.13. - Op.57. - D.9. - L.6 [in Russian].
- [18] GAAO. - F.13. - Op.56. - D. 11. - L.22 [in Russian].
- [19] Rahmetova, G. (2009). Marat Ospanov: Desyat' let v politike. 10 let spustya [Marat Ospanov: Ten years in politics. 10 years later]. – A. [in Russian].
- [20] GAAO. F.13. Op.57. D.3. L.73-76 [in Russian].
- [21] Kazhastanskaya pravda. (5 yanvary.1991 g). [in Russian].
- [22] Put' k kommunizmu [The road to communism] (8 maya. 1990). [in Russian].
- [23] GAAO. F.13. Op.58. D.9. L.2 [in Russian].

Медеубаев Е.

«ҚАЙТА ҚҰРЫЛУ» ДӘУІРІНДЕ ҚАЗАҚСТАН КОМПАРТИЯСЫНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ САЯСИ ЗАҢДЫЛЫҒЫ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҒЫНЫҢ ЖОҒАЛУЫ: АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ПАРТИЯ КОМИТЕТІ 1989-1991 ЖЖ.

Аңдатпа. Ұсынылған мақаланың мақсаты – 1991 жылдың тамызында түбегейлі жойылуымен аяқталған КОКП органдарының жергілікті жерлердегі қарқынды ыдырау процесін зерттеу. Мақсатқа жету үшін мысал ретінде Қазақстан Компартиясы Ақтөбе обкомының 1989-1991 жылдардағы тәжірибесі қарастырылады. Ауқымды көлемде басты бұрыннан бері зерттеліп келе жатқан «билік пен қоғам» тақырыбы да қозғалады. Партиялық биліктің тетіктерін, коммунистік биліктің өмір сүруінің соңғы кезеңіндегі партиялық аппараттың жұмыс істеу принциптерін зерттеу мәселелеріне баса назар аударылады. КОКП-ның саяси бастамасының жоғалуына және кеңестік қоғамды саяси бақылау жүйесінің бұзылуына қандай факторлар әкелгенін түсінуге әрекет жасалды. Жергілікті жерлерде партиялық құрылымдардың ыдырауы және КОКП билігін жою процесінде шешуші рөлді не атқарды?

Кілт сөздер: қайта құрылу және жариялылық; КОКП; партияның облыстық комитеті; Ақтөбе; хатшы; сын-пікір; құлдырау; тоқырау; либерализация.

Medeubayev Y.

LOSS OF POLITICAL LEGITIMACY AND FUNCTIONALITY OF REGIONAL STRUCTURES OF THE COMMUNIST PARTY OF KAZAKHSTAN IN THE ERA OF “PERESTROIKA”: AKTOBE REGIONAL PARTY COMMITTEE IN 1989-1991”

Annotation. The purpose of this article is to study the rapid erosion of the power of the CPSU on the ground, which ended in their removal in August 1991. To achieve this goal, the experience of the Aktoobe regional committee of the Communist Party of Kazakhstan in 1989-91 is considered as an example. In a broader sense, it touches upon a long-standing topic - “power and society”. In the center of attention are the issues of studying the mechanisms of party power, the principles of functioning of the party apparatus at the final stage of the existence of communist power. An attempt is made to understand what factors led to the loss of the political initiative of the CPSU and the destruction of the system of political control over Soviet society. What played a decisive role in the disintegration of local party structures and the elimination of the power of the CPSU?

Keywords: perestroika and glasnost; CPSU; the regional party Committee; Aktuybinsk; Secretary; critic; decay; crisis; liberalization.

УДК 394.912

МРНТИ 11.25.07

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).33

Найманбаев Б.Р., Турумбетова Г.А.**Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан***E-mail: naimanbaev_b@mail.ru, ayanat1974@mail.com***СОВРЕМЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ ТРАНСФОРМАЦИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЫ ОТНОШЕНИЙ: ОПЫТ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ**

Аннотация. Статья посвящена трансформации мировой системы международных отношений, которая в конце XIX-начале XXI века дважды претерпевала изменения. Распад Советского Союза ознаменовал завершение биполярного мироустройства, сформировавшегося после второй мировой войны. На некоторое время система пришла к однополюсности, где США стали единоличной сверхдержавой. Современный этап демонстрирует возникновение новых центров силы, которые претендуют на роль великих держав. К их числу относятся, прежде всего, быстро наращивающий свою экономическую мощь Китай, Россия, стремящаяся вернуть статус СССР, а также Европейский Союз, чья роль и политический вес становятся все более значимыми. В Азии, Латинской Америке появляются новые государства-лидеры, значение которых перерастает региональные рамки. Сегодня международная система отношений совершает переход от однополярного мира к многополюсному. Все эти аспекты и амбиции главных мировых игроков получили рассмотрение в настоящей статье.

Ключевые слова: Международная система отношений; геополитика; биполярный мир; однополюсное мироустройство; многополюсная система; великая держава; сверхдержава; Версальско-Вашингтонская система; Ялтинско-Потсдамская система; международные акторы; Совет Безопасности Организации Объединенных Наций; глобальный миропорядок.

Введение

Предмет исследования представляет трансформация системы международных отношений на современном этапе.

Цель статьи состоит в всестороннем и углубленном изучении процессов трансформации, происходящих сегодня в мировой геополитике.

Гипотеза заключается в определении перехода к многополярному мироустройству, в котором на арену выходят новые геополитические акторы, претендующие на роль глобальных и региональных лидеров.

Современный миропорядок проходит этап трансформации, произошел сначала слом международной системы, возникшей после второй мировой войны. Двухполярный мир, представленный с одной стороны государствами Запада во главе с США и странами социалистического блока под руководством Советского Союза, был установлен державами – победительницами в результате Ялтинско-Потсдамских соглашений.

Вопросы безопасности и необходимости предотвращения новой мировой привели к образованию международного органа – Организации Объединенных Наций. В Совет Безопасности вошли пять государств, которым принадлежало вето в ключевых вопросах мира и войны. При этом наибольшим весом пользовались Советский Союз и США, ставшие лидерами двух противоположных систем.

Бывшие союзники стали противниками в идеологическом противостоянии и развернули борьбу за влияние во всем мире. «Холодная война», объявленная Западом СССР и его сторонникам, иногда могла привести и к горячим конфликтам. Примером может служить так называемый «Карибский кризис», который мог ввергнуть мир в новую мировую войну. Однако, усилиями обеих сторон конфликт был разрешен мирным путем.

При всех минусах, установившийся миропорядок сумел обеспечить баланс интересов великих держав и удержать их от прямого военного столкновения.

Начавшийся распад социалистического лагеря, а затем и самого Советского Союза был расценен западным блоком как победа в холодной войне и окончание двух полярного мира. Соединенные Штаты начинают вести себя как единоличный лидер и пытаются распространить свое влияние и на постсоветское пространство. Однако, такая ситуация просуществовала достаточно недолго и в начале XXI столетия пошел процесс образования новых центров силы и точек роста, борющихся за свои интересы и становлению многополюсного миропорядка. Это процесс происходит и сейчас, приобретая все большее ускорение. В новых условиях переформатирования геополитической картины мира определился круг новых акторов, продвигающих свои приоритеты на мировой арене.

Материалы и методы исследования

Методология исследования базируется на принципе системности, то есть изучения процессов трансформации международной системы отношений во взаимосвязи всех элементов и внешних связей.

Автором применялись традиционные методы исторического исследования, среди которых важнейшими в настоящей публикации стали историко-сравнительный, типологический, диахронный и ретроспективный. Сравнительно-исторический метод позволил проследить эволюцию внешней политики Казахстана, выявить причинно-следственные связи, сделать выводы и обобщения. Проблемно-хронологический и логический методы позволили изложить материал в соответствии с историческими фактами.

Из нетрадиционных специальных исторических методов применялись, главным образом, количественные методы, способствовавшие конкретизации и уточнению данных и фактов.

Результаты исследования

Сегодня международная система отношений переживает эпоху серьезных трансформаций, кардинально меняющим современное мироустройство. В связи с этим попробуем определиться с основными теориями, терминологией и содержанием понятий полюсности и миропорядка. Важнейшей характеристикой международной системы отношений является полюсность, то есть возможность субъекта оказывать значительное влияние на нее. В зависимости от числа участников она разделяется на однополярную, двухполярную и многополярную модели.

Концептуальные основы образования и смены моделей геополитического устройства мира были заложены в трудах российского экономиста Н.Д. Кондратьева, выдвинувшего циклическую теорию развития мирового хозяйства [1]. Опираясь на эти идеи английский историк П. Тейлор разработал теорию смены циклов мировой гегемонии [2]. Им были выделены несколько видов и случаев возникновения такого доминирования в средневековье, новое и новейшее время. При этом, исследователь считает, что подобный феномен является чрезвычайно редким. По его мнению, гегемония означает абсолютное геополитическое доминирование во всех сферах – политической, экономической и культурной.

К числу их П.Тейлор отнес гегемонию США, которую он определил серединой XX века. На наш взгляд, это утверждение является ошибочным, поскольку в этот период за мировое доминирование боролись две сверхдержавы – СССР и США. Несмотря на распад первой, второй все-таки не удалось добиться полной и абсолютной гегемонии.

Однако, интересен подход П.Тейлора к смене гегемона, что, по его мнению, происходит в результате широкого распространения либеральных идей, достижений научно-технического характера, что в свою очередь позволяет соперничающим странам перенимать их, постепенно сокращая свое экономическое и технологическое отставание от государства-гегемона, а затем и превосходя его. В результате происходит смена цикла гегемонии и в геополитическом понимании.

На наш взгляд, эта концепция хорошо иллюстрирует современную геополитическую ситуацию, когда Штаты, теряя свою гегемонию, начинают устраивать торговые войны с поднимающимся Китаем. Недаром президент Д.Трамп выдвинул лозунг «Сделаем Америку снова великой!». Сегодня обе страны, соперничая за лидерство, выдвигают свои стратегии достижения целей.

Тейлорианскую теорию продолжил И. Валлерстайн, выдвинувший концепцию миро – систем, в которой доказана четкая связь между геополитической гегемонией и экономическим ростом. Исследователь полагает, что она достигается путем контроля над движением мировых финансовых потоков, транспортно-коммуникационных систем, информационных сетей, расширения военного присутствия и военных баз по всему миру [3].

Если рассмотреть в единой связи модели Валлерстайна и Кондратьева, то становится абсолютно очевидным тот факт, что политические трансформации являются неотъемлемой составляющей глобального переформатирования мирового хозяйства, имеющего циклический характер – спада, стабилизации и подъема.

Американские политики и теоретики придерживаются установления и распространения однополярного миропорядка с гегемонией США. На наш взгляд, однополюсное устройство имеет больше минусов, чем плюсов. Хотя сегодня в мире существует определенное внешнеполитическое, экономическое, военное, культурно-идеологическое доминирование Соединенных Штатов, но, во-первых, оно не является абсолютным и другие страны, такие как Китай и Россия, и даже Европейский Союз, оспаривают его. Во-вторых, серьезным минусом является нестабильность однополярного устройства, потому что неизбежно возникает бесконтрольность поведения гегемона,

усиливается его стремление установления мирового господства, руководствуясь лишь собственными интересами, подавляя насильственно несогласные с его позицией страны. Такой миропорядок не может привести к стабильному и устойчивому развитию во имя интересов всего человечества.

Тем более, что мировая история знает примеры, когда попытка построения империй всемирного масштаба начинались с военной агрессии и притязания на чужие территории, а заканчивались, обычно, поражением и распадом самой гегемонистской державы. Такая судьба постигла Римскую империю, Британскую, а в новейшей истории попытки гитлеровской Германии установить мировое господство закончились полным крахом. То есть, монополярность в международной системе – это путь к нестабильности, конфликтам и борьбе за лидерство. Отметим, что имеются как последователи, так и противники однополярной системы, к которой сегодня стремятся Соединенные Штаты, полагая, что должен быть только один центр, который контролирует и поддерживает стабильность.

Имеются сторонники и двухполюсного миропорядка, так, по мнению американского ученого А. Батлера, который полагает, что только такая система обладает достаточной высокой степенью устойчивости и оказывает стабилизирующее влияние на международные отношения [4].

В истории существовало две модели международной системы отношений, основанных на биполярности – Версальско-Вашингтонская, образовавшаяся после Первой мировой войны и Ялтинско-Потсдамская, созданная державами-победительницами после Второй мировой войны. Эти системы базировались на положениях теории общественного договора Т. Гоббса, примененного в Конституции Соединенных Штатов, в качестве основополагающего принцип соблюдения демократии. Затем Дж. Роулз адаптировал их к современным условиям. Если первый рассматривал эти постулаты в отношении договора между человеком, людьми и государством, то второй перенес их на международный уровень. Представим интерпретацию Дж.Роулза о мировом порядке в процессе взаимодействия отдельных государств в графическом виде.

Рисунок 1 – Положения теории Гоббса-Роулза о биполярной системе отношений

Хотя многие исследователи придерживаются мнения о наибольшей устойчивости такой системы и считают биполярность не переходным состоянием, а обязательным условием планетарного дуализма, образующей архитектуру любого мироустройства. Однако, ход мировой истории развенчал жизнеспособность таких утверждений. Как известно, Версальская система привела сначала к возвышению нацистской Германии и ее стремлению

к мировому господству, Второй мировой войне и созданием нового миропорядка с другими центрами силы. Ялтинско-Потсдамская система также потерпела крах с развалом социалистического лагеря и распадом одного из полюсов силы – Советского Союза. Это событие и дало основание США считать себя победителем в холодной войне и на некоторое время привело к их полному доминированию.

Сторонники многополярного порядка, к числу которых относятся американский политолог С.Коэн и российский исследователь А.Богданов, а также политики ряда стран считают, что, во-первых, геополитическое устройство, в основе которого лежит доминирование интересов одной мощной или даже сверхсильной державы во всех отношениях, вступает в противоречие с нормами международного права и неизбежно приводит к формированию и борьбе новых центров силы. Во-вторых, они полагают, что стабильность в мире может обеспечить только многополярная система, в которой несколько полюсов силы сохраняют устойчивость мирового порядка и поддерживают баланс интересов. Другая точка зрения у К. Алдреда, У. Кристофера и М. Райхмана, которые считают, что полиполярная структура международных отношений, напротив приводит к хаосу и всеобщему противостоянию. Аргументом в защиту своих позиций они приводят неравномерность развития государств, что ведет к «борьбе всех против всех». По их мнению, растущая военно-политическая и экономическая мощь некоторых стран активизирует их стремления к обретению нового статуса великой державы и означает начало борьбы за передел сфер влияния.

Таким государством в XXI веке является Китай, чье экономическое и политическое влияние растет не только в Азиатско-Тихоокеанском регионе, но и в Европе, Африке, Латинской Америке, Центральной Азии, как, впрочем, и в России, и самих США.

Проведем структурирование содержания, плюсов и минусов однополярного, двух полюсного и многополюсного порядка мироустройства.

Таблица 1 – Плюсы и минусы различных моделей мироустройства

Модель	сторонники	Основное содержание	Плюсы	Минусы
Однополярная	К. Алдред, У. Кристофер, М. Райхман	Стабильность, контроль и обеспечение безопасности за счет усилий одного доминанта	Предотвращение хаоса в международных отношениях, однако, на непродолжительное время. Сдерживание амбиций возвышающихся государств	Доминирование интересов одного актора. Агрессивная политика гегемона, Опасность военных конфликтов в связи с вхождением в противоречие интересов других участников международного процесса. Несоответствие нормам международного права
Двухполярная	Дж. Роулз, А.Батлер	Устойчивое равновесие двух центров силы	Достижение стабильности за счет баланса интересов.	Идеологическое противостояние систем. Гонка вооружений и вовлечение в борьбу за влияние других государств
Многополярная	С.Коэн, А.Богданов	Учет интересов нескольких центров силы	Обеспечение стабильности и устойчивости в	Опасность возникновения ситуации борьбы всех против всех.

			условиях трансформирующегося мира. Удовлетворение интересов нескольких мировых лидеров	Возникновение очагов напряженности, столкновение интересов новых и старых игроков на международной арене.
--	--	--	--	---

Как видим, все эти модели мироустройства отличаются несовершенством и международное сообщество вынуждено искать пути сохранения безопасности и устойчивого развития для всех. Сегодня мир вновь находится в переходном состоянии, который характеризуется борьбой за интересы ряда государств.

Именно поэтому, как никогда возрастает роль международных организаций, блокирующих деструктивное поведение отдельных государств, во главу угла ставящих свое доминирование, не сообразуясь с интересами других стран и всего человечества в целом. Международные организации позволяют выстраивать механизм конструктивного диалога между участниками, добровольно вошедшими в объединение, добиваясь выработки единой стратегии поведения, учитывающей интересы всех членов сообщества в строгом соответствии с международным правом. Можно говорить о новом этапе формирования международного порядка, по словам российского ученого Г.В. Мальцева: «наступает эра организаций и организационной власти, с ее изощренным рациональным инструментарием» [5].

В современном процессе развития международных отношений четко обозначился переход к формированию нового миропорядка, характеризующегося усилением роли международных организаций и появлением помимо суверенных государств и новых участников – инновационных форм общественного характера - в лице сетевых структур.

Дальнейшее разворачивание научно-технологической революции, связанное с информационными технологиями и интернетом кардинально меняет облик мира, превращая его в информационное общество, не имеющее государственных границ. Глобализация неразрывно связана сегодня с сетевым переустройством мира.

Возможность доступа к информации из любой точки мира ломает стереотипы мироустройства, позволяет коммуницировать в открытом мире все большим массам населения. Попытки отдельных государств выстраивать ограничения информационного порядка наталкиваются на сопротивление общества. Примером может служить протест населения России на введение самостоятельного сегмента интернета. Совершенно очевидно, что рост технологий не позволит государствам отгородиться друг от друга. Хотя КНР и создал свою социальную сеть, но люди продолжают обходить запреты и активно участвовать в глобальном информационном процессе. Сегодня интернет, социальные сети выступают одним из важнейших инструментов складывающегося миропорядка. Отметим, что благодаря широкому участию все больших масс населения в модернизации мироустройства формируется новый глобальный порядок, стречнем которого должны стать социальная справедливость, равенство интересов и конструктивный диалог как между государствами-лидерами, так и внутри общества.

В новом формирующемся глобальном порядке на повестке дня первым стоит вопрос социальной справедливости. Как писал еще великий философ Аристотель: «Понятие справедливости связано с представлениями о государстве, так как право, служащее мерилom справедливости, является регулирующей нормой политического общения» [6].

Таким образом, базовыми нормами нового мироустройства должны стать не борьба государств за свои, зачастую корыстные интересы, представляющие только интересы элит и

навязываемые всему обществу, а социальная справедливость, требующая соблюдения интересов каждого человека независимо от его происхождения и статуса.

Ведь во многом существующий кризис в отношениях между государствами и внутри их самих связан именно с отходом от понимания справедливости в качестве главного «государственного блага». Эта же причина лежит в основе и падения авторитета международных норм права и попрания их государствами с гегемонистскими устремлениями. На наш взгляд, претензии на мировое господство отдельных государств выглядят архаичными и не соответствуют новым реалиям. Глобальный миропорядок сегодня состоит, прежде всего, в обеспечении лучшего настоящего и будущего для всех стран мира. Конечно, развитие идет неравномерно, усиливается соперничество стран в научной, инновационной сфере, применении и использовании новых технологий. Но, это гораздо лучше, чем путь конфронтации, агрессии, захвата чужих территорий. Эти методы должны уйти в прошлое, лидеры государств должны осознать ущербность такого имперского подхода, учиться достигать консенсуса путем дипломатии и переговоров. По - настоящему великой страна может стать, когда счастлив ее народ, когда развивается наука и образование, а не военно-промышленный комплекс.

Заключение

Сегодня мир и безопасность как отдельной личности, так и всего общества зависит от усилий всех – международных и региональных организаций, национальных государств, сетевого общества и общественных организаций внутри каждой страны. Только объединенными силами человечество может обеспечить безопасное и устойчивое развитие для блага каждого.

Между тем, это сложный и длительный процесс, происходящий в борьбе различных тенденций, явлений и интересов, в котором на первый план должны выйти интеграция и модернизация, сотрудничество национального и интернационального характера.

Ключевая потребность современной повестки дня – это гарантии всеобщей безопасности, которая является главной задачей всех суверенных государств в условиях формирования нового мироустройства. Сегодня не работает силовой подход, вызывающий противодействие других акторов международной политики, ни чисто консенсусный принцип. Они не дают полного ответа на глобальные вызовы современности и не дают возможности справиться с нарастающей волной проблем, стоящих перед человечеством. На наш взгляд, прежде всего, формирование такого миропорядка, заключается в отказе великих держав от силовых, военных средств, переходу к использованию гуманитарных средств. Глобальная архитектура безопасности должна строиться на приоритете международного права, исключения любых проявлений и применения силы, противостояния военно-политических блоков.

В настоящее время мы все являемся как свидетелями, так и непосредственными участниками перехода мира в новую геополитическую эпоху. Трансформация геополитической архитектуры мирового пространства в новую универсальную модель устройства возможна на основе отказа от так называемого «баланса сил», а лишь на базе равенства, конструктивного диалога в интересах каждого человека, отдельного государства и всего человечества. Ведущие державы мира должны признать первенство общечеловеческих ценностей и глобальной безопасности, солидарной ответственности за судьбу нашей общей планеты. Ни однополярный, ни биполярный и многополюсный мир не соответствуют реалиям современной глобализации мирового геополитического пространства. Мир сегодня связан тысячами незримых нитей, боль и страдания в каждой точке Земли, отдаются эхом по всей планете. Любые амбиции и претензии какого-либо государства или альянса стран на гегемонию откидывают все человечество назад в

эволюционном развитии. Именно поэтому построение счастливого будущего напрямую зависит от солидарных усилий всего мирового сообщества, от желания всех государств совместно решать задачи устойчивого и безопасного развития, гарантирующих социальную справедливость.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кондратьев Н.Д. Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и после войны / Н.Д. Кондратьев. - Вологда, 1922. – 258 с.
- [2] Taylor A. J. The Origins of the Second World War / A.J. P. Taylor. – London: Penguin, 1964. – 461 p.
- [3] Валлерстайн И. Глобализация или Возраст Перехода? / И. Валлерстайн // Международная социология. 1999. № 2. - С. 33-39.
- [4] Батлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее (теория) / А. Батлер // Международная экономика и международные отношения. 2002. № 1. - С. 15-21
- [5] Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г.В. Мальцев. Москва, 1999. - С. 303.
- [6] Аристотель. Политика. Афинская полиция. - Москва, 1997. - С. 38.

REFERENCES

- [1] Kondratev, N.D. (1922). Mirovoe hozyajstvo i ego konyunktury vo vremya i posle vojny [The world economy and its conjunctures during and after the war]. Vologda [in Russian].
- [2] Taylor, A. J. P. (1964). The Origins of the Second World War [The Origins of the Second World War]. London: Penguin [in Russian].
- [3] Vallerstajn, I. (1999). Globalizaciya ili Vozrast Perehoda? [Globalization or the Age of Transition?] Mezhdunarodnaya sociologiya, 2, 33-39 [in Russian].
- [4] Batler, A. (2002). Kontury mira v pervopolovine XXI vekaichutdalee (teoriya) [The contours of the world in the first half of the 21st century and a little further (theory)]. Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya - The contours of the world in the first half of the 21st century and a little further (theory),1,15-21 [in Russian].
- [5] Malcev, G.V. (1999). Ponimanie prava. Podhody i problemy [Understanding the law. Approaches and problems] Moscow [in Russian].
- [6] Aristotel. Politika. Afinskaya politiya. [Aristotle Politics. Athenian polity] (1997). – Moscow [in Russian].

Найманбаев Б.Р., Турумбетова Г.А.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІН ТҮРЛЕНДІРУДІҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ: ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮСІНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа. Мақала XIX-ғасырдың аяғы - XXI ғасырдың басында екі рет өзгеріске ұшыраған халықаралық қатынастардың әлемдік жүйесін өзгертуге арналған. Кеңес Одағының ыдырауы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасқан биполярлы әлемдік тәртіптің аяқталуын белгіледі. Біраз уақыт бойы жүйе бір полюсте пайда болды, онда АҚШ жалғыз державаға айналды. Қазіргі кезең ұлы державалардың рөлін талап ететін жаңа күш орталықтарының пайда болуын көрсетеді. Оларға, ең алдымен, КСРО мәртебесін қалпына келтіруге ұмтылған Қытай, Ресей, сондай-ақ рөлі мен саяси салмағы барған сайын маңызды болып келе жатқан Еуропалық Одақ кіреді. Азияда, Латын Америкасында маңыздылығы өңірлік шеңберден асып түсетін жаңа көшбасшы мемлекеттер пайда болуда. Бүгінгі таңда халықаралық қатынастар жүйесі бір полярлы әлемнен көп полюсті әлемге көшуді жүзеге асыруда. Басты әлемдік ойыншылардың барлық аспектілері мен менмендіктері осы мақалада қарастырылды.

Кілт сөздер: халықаралық қатынастар жүйесі; геосаясат; биполярлық әлем; бір полюсті әлемдік құрылғы; көп полюсті жүйе; ұлы держава; супер держава; Версаль-Вашингтон жүйесі; Ялта-Потсдам жүйесі; халықаралық актерлер; Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесі; жаһандық әлемдік тәртіп.

Naimanbayev Bekmurat, Turumbetova Gulzan

MODERN PROCESSES OF TRANSFORMATION OF THE INTERNATIONAL RELATIONSHIP SYSTEM: EXPERIENCE OF THEORETICAL IMPLEMENTATION

Annotation. The article is devoted to the transformation of the world system of international relations, which underwent changes twice at the end of the 19th and at the beginning of the 21st century. The collapse of the Soviet Union marked the end of the bipolar world order that emerged after the Second World War. For a while, the system came to unipolarity, where the United States became the sole superpower. The current stage demonstrates the emergence of new centers of power that claim to be the great powers. These include, first of all, China, which is rapidly increasing its economic power, Russia, striving to regain the status of the USSR, as well as the European Union, whose role and political weight are becoming more and more important. In Asia, Latin America, new states-leaders are emerging, the importance of which is outgrowing the regional framework. Today the international system of relations is making a transition from a unipolar world to a multipolar one. All of these aspects and ambitions of the world's major players have received consideration in this article.

Keywords: international system of relations; geopolitics; bipolar world; unipolar world order; multipolar system; great power; superpower; Versailles-Washington system; Yalta-Potsdam system; international actors; United Nations Security Council; global world order.

ӘОЖ 902.2

FTAXP 03.41.91;03.81.33

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).34

Сагидуллаев Д.З.

Қазан Федералдық университетінің аспиранты, Қазан, Ресей Федерациясы

E-mail: daryn_sagidullin@mail.ru

САРАЙШЫҚТАҒЫ 1950-ШІ ЖЫЛҒЫ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ

Аңдатпа. Алтын Орданың ірі қаласы, Ноғай Ордасының астанасы, Қазақ хандығының маңызды орталығы болған Сарайшық қалашығы құпияға толы, әрі бұл құпияны ашу күнтізбедегі мәселе болып табылады. Бүгінгі таңда Алтын Орданың орталық аймағы болған Еділ мен Жайық екі мемлекет аумағында орналасқан. Еділ бойындағы алтынордалық орталық қалалардағы қазба жұмыстары сонау XIX ғасырдан бастау алып, қазіргі уақытта үздіксіз жалғасын тауып, оң нәтижелерін беріп отыр. Жайық бойындағы ірі орталық Сарайшық қаласындағы зерттеу жұмыстары XX ғасырдың орта тұсынан бастау алып, арада уақыт сала зерттеу жұмыстары жүргізіліп келгенімен, қалашық әліде өзекті археологиялық нысан болып қала бермек. Осыған орай, мақаланың мақсаты – Батыс Қазақстандық археологиялық экспедициясының алғаш қалашықта жүргізілген қазба жұмысын қарастыру. Мақала 1950 жылы Е.И. Агеева, Т.Н. Сенигова, З.И. Пацевичтің қалашықтағы қазба жұмыстары бойынша есебі негізге алына отырып жазылған.

Кілт сөздер: Алтын Орда; Сарайшық; Жайық өзені; археологиялық экспедиция; қазба жұмыстары.

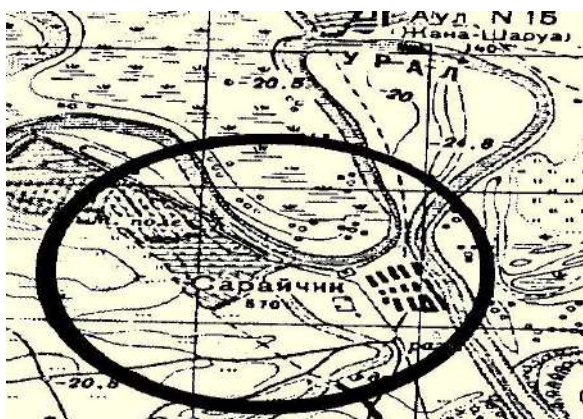
Kipicne

Бағзыдан сан мыңдағын халықтың тұрақ еткен мекені болған Жайық өзені Жошы ұлысының маңызды сауда-транзиттік орталығы Сарайшықтың пайда болуына себепші болды. Жайықтың Сарайшық орналасқан аймағы ең алдымен өмір сүруге қолайлығымен ерекшеленсе, басты маңыздылығы оның мемлекеттің сауда жолдарын байланыстыратын тиімді нүктеде орналасуы болып табылады. Сарайшық пайда болған уақыттан тек қана сауда-транзиттік орталық қана емес, сонымен қатар хандар мен билер жерленген киелі мекен және діни орталық ретінде өмір сүрген. Сарайшықтың күйреуі бұл мекендегі сауда мен отырықшылықтың құлдырауына әсер етті. Ғасырлар бойына ашық аспанда қалған Сарайшық қала-жұрты халықтың назарынан тыс қалмады. Қалашықтың кірпіш қалдықтарын қазақ зийараттары тұрғызылса, казактар өздерінің форпосттарын тұрғызуда кірпіштерді пайдаланды. Он тоғызыншы ғасырдың ортасынан түрлі саяхатшылардың қызығушылықтарына іліккен қалашық, жиырмасыншы ғасырдың орта тұсынан жоспарлы зерттеу жұмыстарына алынды. Дегенмен, Жайық өзенінің қатты ағысы қарқынды түрде қалашықты суға кетіруі, көптеген жәдігерлердің жоғалуына алып келді. Бүгінде қалашықтың қалған бөлігін сақтап қалып, зерттеу жұмыстарын жүргізу басты назарда болып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы жазуда негіз ретінде 1950-1952 жылдардағы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының есебі пайдаланылды. Сонымен қатар, Сарайшықтағы кейінгі жылдардағы барлау жұмыстары мен қазба жұмыстарының нәтижелері қарастырылды. Зерттеу жұмысы қазба жұмыстарының нәтижелерін салыстырмалы шолу әдісінде жазылды.

Зерттеу нәтижелері

*1-Сурет – 1942 ж. картадағы
Сарайшық*

Жайық өзені бойында орналасқан Сарайшық қалашығының жыл сайынғы көктемгі су тасқыны салдарынан біртіндеп мәдени қабаттарының жойылуы 1950 жылы қалашықта дереу қазба жұмыстарының басталуына себепші болды.

Сарайшық қалашығының толықтай құрдымға кетуін және оның мәдени қабаттары мен тарихи топографиясын зерттеудің маңыздылығын ескере отырып (сур. 1-2), 1950 жылы Қаз ССР ҒА-нің Тарих, археология және этнография институтының бастауымен археологиялық қазба жұмыстары ұйымдастырылды.

Экспедиция өз алдына қалашықтың сол қазіргі профилін анықтау және оның тарихи стратиграфиясын белгілеу секілді кешенді міндеттерді қойды. Бірінші жылдың жұмыстары нәтижесінде Сарайшық қалашығының қирандылары, кейбір жерлерде 4 метрге дейін жететін, мықты мәдени қабатты ірі шеберханалық және сауда қаласы ретінде көрініс берді. Топтың бірінші қадамы қалашықтың топографиялық контурын анықтап, сақталып қалған рельефтердің бөлшектерін қағазға түсіру болды.

Қазба жұмыстары қалашықтың солтүстік-батысында орналасқан Жайық өзенінің жар жағалауында жүргізілді. 180 м² аумақта қазба жүргізіліп, нәтижесінде көптеген керамикалық және тұрмыстық материалдар берген Сарайшықтың қолөнер ауданы анықталды.

Қазба жұмыстарының алдын ала деректері бойынша Сарайшықтың мәдени қабаттары үш кезеңге бөлінетіндігі байқалды: а) моңғол шапқыншылығына дейінгі (XI–XII ғғ.), б) алтынордалық (XIII–XIV ғғ.) және в) ноғайлық (XV–XVI ғғ.), ал бұл қаланың салыстырмалы түрде 500 жылға жуық ұзақ өмір сүргендігінің дәлелі бола алады.

1950 жылғы қазба жұмыстары мезгілінде 5 қазба салынып (сур. 3), нәтижесінде керамика күйдіретін пеш, күйдіргіш және үрлегіш горндары бар шеберхана қазылып алынды. Негізінен №1, 2 және 3 қазбалары Сарайшықтың қолөнер кварталдарын айқын бейнелейтін ерекше құнды болып шықты.

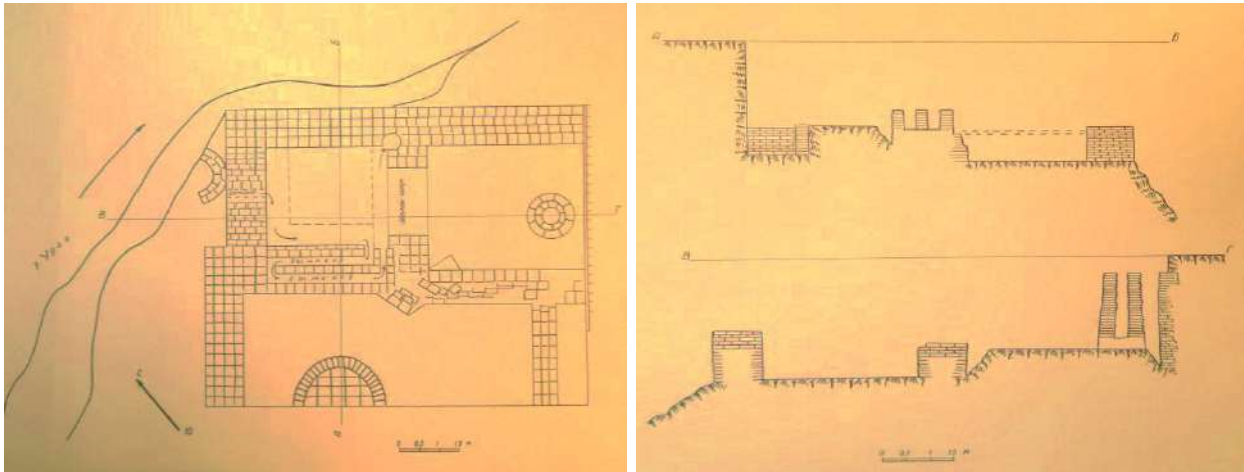

2-Сурет – Сарайшықтың 1981 ж. аэрофотосы

3-Сурет – Сарайшық қалашығының сызбасы [5]

Қазба жұмыстары XIII–XIV ғасырларда Сарайшықтың қолөнер орталықтарының бірі болғандығын көрсетті. Ірі көлемдегі керамикалық және метал бұйымдары, тұрғын және қоғамдық ғимараттардың, соның ішінде шеберханалардың, мықты қабырға қалдықтары Сарайшықтағы XIII–XV ғасырлар кезеңінде жинақталған бай және сан алуан мәдени қабаттанудың сипаттамасы болып табылады [1, б. 1-7].

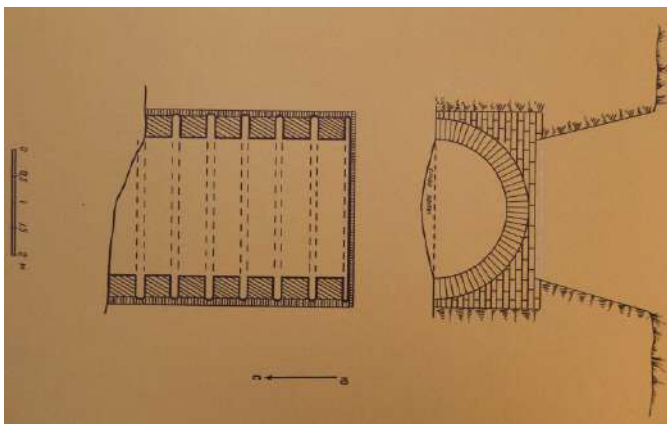

4-Сурет – Бірінші қазба [5]

Экспедиция барысында қалашық аумағында 5 қазба салынып, оның үшеуі жағалау бойында болса, ал екеуі олардан сәл кейінірек орналасты.

I-ші қазба өлшемдері 25-28, 25-28 және 5-7 болып келетін күйдіріштен кірпіштен құрылған ғимарат қабырғасының тас қалаулары шығып тұрған жар жағалауына салынды (сур. 4).

Сақталған қабырға қалауларының жоғарғы бөлігі жер бетінен 1,60 м тереңдіктен басталса, ал төменгі бөлігі 3,04 м тереңдікте жатты. Осы негізде жарда сақталған қабырға қалауларының жалпы биіктігі 1,44 м (18 қатар) жетіп жатты. Қабырға шамамен солтүстік-батыс, оңтүстік-шығысқа бағытталған (жаныс кету 15-20° шамасында).

5-Сурет – Екінші қазба [5]

Қазба бірнеше бір текті емес тік бұрыштар түрінде салынып, оның бір жағы ғимараттың қабырғасын бойлай орналасты. Алғашында қазба оңтүстік-батыс бағытта 4,80 м, солтүстік-шығыс бағытта 4,40 м өлшемдерде болса, кейін қабырға қалдықтары үстіндегі қабатты тазарту кезінде анықталғандай, қабырға қазбаның оңтүстік-шығыс қабырғасына қарай кететін болып шықты, сол себепті соңғысы сол бағытты және оңтүстік-батыс бағытта сәйкесінше: 8,50-де 8,20 м ұлғайтылды.

2,5 м қазбаның солтүстік-шығыс шетінен және 0,25 м оңтүстік-шығысынан, тереңдігі 0,5 метрден төменге қарай кетіп жатқан дөңгелек формалы күйдірілген кірпіш қалаулары және оның сазды ерітіндіде өрілген сынықтары табылды. Қалаудың сыртқы диаметрі 0,75 м, ал оның іші диаметрі 0,25 м және кірпіштің ұсақ бөлшектері аралас топырақпен толтырылған.

Бірінші қазбаның нәтижесінде белгісіз ғимараттың бір бөлшегі ашылды. Қазба арқылы ашылған қабырғалардың сыртқы және ішкі бетіне жағылған қабаттары сақталмаған. Сонымен қатар бұл ғимараттың сыртқы бөлігінде жылыту құрылғысына ұқсас тас

қаландысы табылды. Ал 2,95 м тереңдіктегі қабырғаның оңтүстік-батыс жағынан тағы бір құрылыстың қалдықтары анықталды және оңтүстік-шығыс бөлігінен екінші құрылыс қалдықтары шықты. Бұл табылған қабырғалардың қалдықтары тазалаудан соң белгісіз бір ғимараттардың бөліктері болып шықты. Ғимараттың қабырғаларынан бөлек қазбаның нәтижесінде көптеген керамикалық ыдыстар, бұйымдар, жануарлардың сүйектері табылды.

II-ші қазба бірінші қазбадан 100 м батысқа қарай, өзен жағасында 2,10 м тереңдікте салынды (сур. 5). Қазба жұмыстарындағы тазалау нәтижесінде доға тәрізді ірі кірпіш қалдықтары үлкен керамика күйдіргіш пештің бір бөлшегі болып шықты.

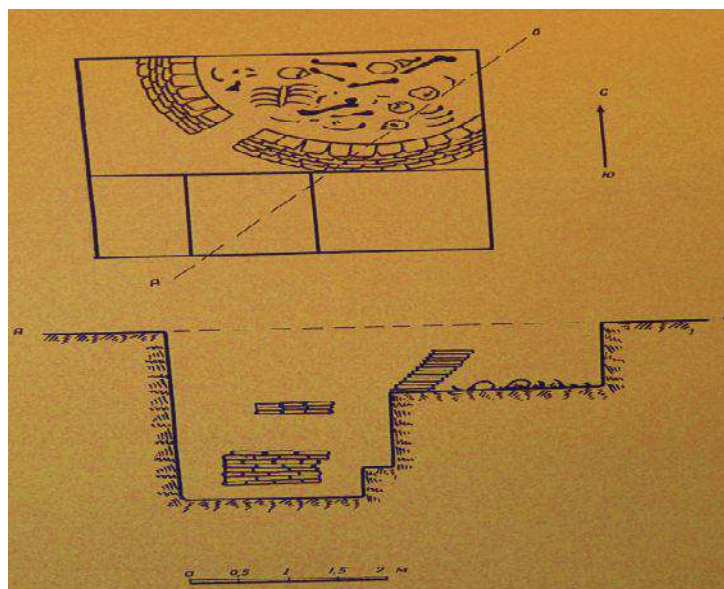
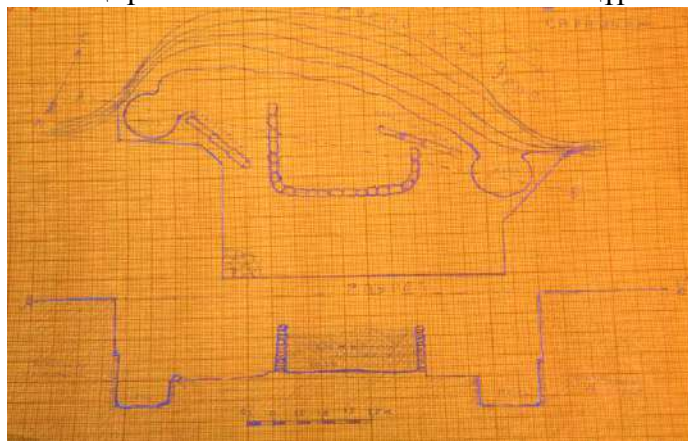
Зерттеу барысында доға тәріздес бір толық емес және алты толық 13-20 см арақашықтағы, қаз-қатар орналасқан күйдіргіш пештің бір бөлшегі ғана сақталғандығы анықталды. Пештің көлемін, сипатын зерттей келе, ірі керамикалық ыдыстарды күйдіруге арналған болуы мүмкін деген болжамға келеді, өйткені пештің аймағынан нақты тоқталымға келер дәлелдер кездеспеді.

III-ші қазба бірінші қазбадан 40 м батысқа қарай, жар бойына салынды (сур. 6). Кесінді кезінде кірпіш қаландысы мен осы қаландының екі жағында, сәл төменірек орналасқан екі пеш шұңқырлары қалдықтары алынды.

Өзен жағасының бұл бөлігіндегі алдын ала зерттеу кезінде кесіндіде шығыс қаландының ортасынан келетін керамикалық құбырлар байқалған болатын, алайда қазба жұмыстарының басталу кезеңінде пештің жоғарғы бөлігімен және кірпіш қаландысымен бірге суға кеткен болатын.

Қазба трапеция ретінде салынып, солтүстік бөлігі – 6,10 м болатын жағалау жары болса, оңтүстігі – 5,90 м, батысы – 5,20 м, шығысы – 2,40 м болып алынды. Қазба өзіне кірпіш қаландысы мен шығыс пеші енетіндей есеппен салынды.

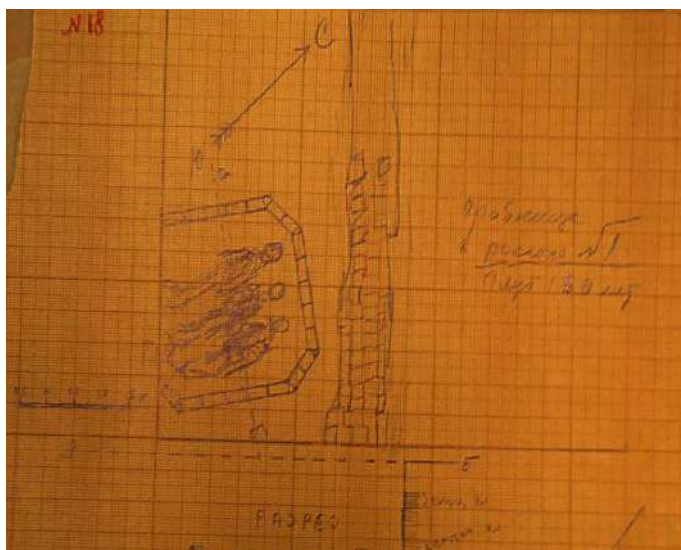
Қазба нәтижесінде үш пеш ашылды. Оның ортаншысы, үлкенірегі және тікбұрышты формаға иесі тамақ әзірлеуге қолданылған деп болжалса, ал қалған цилиндрлік формадағы екеуін айналасындағы қалдық заттар негізінде метал балқытуға арналған деген пайымға келді. Пеш ішінің күйген керамикалық және әйнек ыдыстардың қалдықтарымен

7-Сурет – Төртінші қазба [5]

толтыруының себебін кейінгі кезеңдегі бұл пештердің орынында керуен-сарайлардың болуынан, пештері шұңқырлар ретінде пайдалануынан деген түсіндірмеге келді.

IV-ші қазба үшінші қазбадан алыс емес, өлшемдері шамамен 35x20x0,40 м шөпсіз дөңес келген төмпиге салынды (сур. 7). Қазба екіде екі метрлік шаршы тәріздес күйде алынды. Қазба негізінде киіз үй секілді келетін кірпіштен қаланған жерлеу орыны зерттелді.

8-Сурет – Бесінші қазба [5]

V-ші қазба төртінші қазбадан 12 м оңтүстікке қарай, аталған төмпидің орта шамасына, шаршы күйінде төртке төрт өлшемде салынды (сур. 8). Нәтижесінде қазбаның әр жерлерінен кірпіш үйінділері табылды. Бұл табылған қаландылар және адамның сүйектері негізінде ірі жерлеу орынының бөлшегі екені анықталды. Қазба матеріктік қабатқа дейін жеткізілмей 2,10 м тереңдікте тоқтатылды.

Нәтижесінде 1950 жылғы қазба жұмыстары өзінің салыстырмалы түрдегі шағын аумағына қарамастан Алтын Орда кезеңіндегі мәдени, тарихи-археологиялық тұрғыдағы қолөнердің, сауданың және мәдени өмірдің байланысына сипаттама беретін,

айтарлықтай, мол дүниелерге кенелтті. Мәдени қабаттың өте қалыңдығына қарамастан, қазып алынған барлық жәдігерлер алтынордалық кезеңге, XIII-XIV ғасырларға тиесілі [2, б. 20-46].

9-Сурет – Сарайшықтың бүгінгі таңдағы жағдайы

Қорытынды

Қорытындылай келе, 1950 жылы басталған бұл қазба жылдары кейінгі жылдары жалғасын таппай қалып, тек Л.Л. Галкин, В. Афанасьев секілді зерттеушілердің өзен ағысының салдарынан ашылған қала қалдықтарын барлау мен жәдігерлерді жинаумен ғана шектеліп келді [3]. Сарайшықтағы жүйелі және жоспарлы қазба жұмыстары 1996 жылдан бастап, 2009 жылға дейін З.З. Самашевтің бастауымен жүргізілді [4]. Сонымен қатар, қазіргі таңда қалашықтағы қазба жұмыстарын жалғастыру қолға алынып (сур. 9), 2017 жылдан 2034 жылға дейінгі қалашықтағы жұмыстардың жоспары құрылып, әр жылға арналған зерттеу аймақтары нақтыланып, жұмыс басталып кетті. Алдағы қазба жұмыстары нәтижесінде қалашықтың өмірі мен тынысына тереңірек үңілуге жол ашады деген үміт күттіруде.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Маргулан А.Х. Тезисы доклада «Раскопки Сарайчика» на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года // Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Ф.–11, Оп.–2, Д.–219, Св.–15. – 1951.
- [2] Агеева Е.И. Раскопки развалин древнего города Сарайчик / Е.И. Агеева, Т.Н. Сенигова, З.И. Пацевич // Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Ф.–11, Оп.–2, Д.–241, Св.–16. – 1953.
- [3] Галкин Л.Л. Отчет о полевых исследованиях в Гуревской области в 1974 года / Л.Л. Галкин // Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Ф.–11, Оп.–2, Д.–1397, Св.–88. – 1974; Афанасьев В. Отчет по сбору материалов по изучению истории Сарайчика на основании литературы источников и археологических наблюдений за 1958-1969 годы // Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Ф.–11, Оп.–2, Д.–1106, Св.–70. – 1969.
- [4] Тасмағамбетов И. Сарайшық / И. Тасмағамбетов, З.З. Самашев. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 б.
- [5] План городища Сарайчик, полевые чертежи, зарисовки керамики ЗКАЭ 1950 года // Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Ф.–11, Оп.–2, Д.–907, Св.–14. – 1953.

REFERENCES

- [1] Margulan, A.Kh. (1951). Tezisy doklada «Raskopki Saraishika» na Vsesoiuznom arheologicheskom soveshanii 1951 goda [Abstracts of the report "Excavations of Saraychik" at the All-Union Archaeological Meeting of 1951]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan, 11, 2, 219, 15 [in Russian].
- [2] Ageeva, E.I., Senigova, T.N., Pacevich Z.I. (1953). Raskopki razvalin drevnego goroda Saraichik [Excavations of the ruins of the ancient city of Saraychik]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan, 11, 2, 241, 16 [in Russian].
- [3] Galkin, L.L. (1974). Otchet o polevykh issledovaniyakh v Gurevskoi oblasti v 1974 goda [Report on field research in the Gurev region in 1974]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan, 11, 2, 1397, 88 [in Russian]; Afanas'ev V. (1969). Otchet po sboru materialov po izucheniu Saraichika na osnovanii literatury istochnikov i arheologicheskikh nabliudenii za 1958-1969 gody [Report on the collection of materials for the study of the history of Saraychik based on literature sources and archaeological observations for 1958-1969]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan, 11, 2, 241, 16 [in Russian].
- [4] Tasmagambetov, I., Samashev, Z.Z. (2001). Saraichik [Saraychik]. Almaty: OF «Berel» [in Kazakh].
- [5] Plan gorodisha Saraichik, polevye chertezhi, zarisovki keramiki ZKAE 1950 goda [Plan of the settlement Saraychik, field drawings, sketches of ceramics ZKAE 1950]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan, 11, 2, 907, 14 [in Russian].

Сагидуллаев Д.З.

РАСКОПКИ 1950 ГОДА В САРАЙЧИКЕ

Аннотация. Изучение городище Сарайчик, которое в своё время считалось как один из крупных городов Золотой Орды, столицы Ногайской Орды и один из важнейших центров Казахского ханства, является актуальной данное время. Волга и Урал, которые свое время являвшиеся центральным регионом Золотой Орды находится на территории двух стран на сегодняшний день. Археологические исследования в Приволжских золотоордынских городищах начинается с XIX века и непрерывно изучается текущее время, показывает прекрасные результаты. Начатые в середине XX века исследовательские работы в городище Сарайчик изучался с перерывами, и остается важным археологическим объектом золотоордынского времени на данный момент. Цель статьи – рассмотреть результаты раскопок Западно-Казахстанской археологической экспедиции. Статья написана на основе отчета проведенной экспедиций под руководством Е.И. Агеевой, Т.Н. Сениговой и З.И. Пацевича в 1950 году.

Ключевые слова: Золотая Орда; Сарайчик; река Урал; археологическая экспедиция; раскопки.

Sagidullayev Daryn

EXCAVATIONS IN 1950 IN SARAYCHIK

Annotation. The study of Saraychik settlement, which at one time was considered as one of the major cities of the Golden Horde, the capital of the Nogai Horde and one of the most important centers of the Kazakh khanate, is relevant today. The Volga and the Urals, which at one time were the central region of the Golden Horde, are located on the territory of the two countries today. archaeological research in the volga golden horde settlements begins with the XIX century and continuously studies the current time, shows excellent results. Started in the middle of the twentieth century, research work in the settlement of Saraychik was studied intermittently, and remains an important archaeological site of the Golden Horde time at the moment. The purpose of the article is to review the results of the excavations of the West Kazakhstan archaeological. The article is based on the report of the expeditions conducted under the leadership of E. I. Ageeva, T. N. Senigova and Z. I. Patsevich in 1950.

Keywords: Golden Horde; Saraychik; Ural river; archaeological expedition; excavations.

УДК 7.031.2

МРНТИ 18.49.91

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).35

Шомаева Д.Е.**Казахская национальная академия хореографии, Нур-Султан, Казахстан***E-mail: dilara.shomayeva@gmail.com***ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНОЙ РОЛИ ЖЕНЩИНЫ В ТРАДИЦИОННОМ
КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ТАНЦА**

Аннотация. В рамках данной статьи рассматривается взаимовлияние гендерной роли женщины в казахском традиционном обществе и истории развития национального танца. Присутствие языческих религиозных течений и впоследствии ислама наложило отпечаток на статус женщины как жены-матери, при этом предоставив ей некоторую относительную независимость. Выступая как отражение культурных и бытовых процессов, танец в качестве одной из многих форм народного искусства стал способом самовыражения женщины. С изменением политического, социально-общественного устройства жизни женский казахский танец сохранил свидетельства об основных трудовых занятиях, традиционной модели поведения и мировоззрении казашки. Богатство женского танца со своими характерными особенностями значительно разнообразило лексику национального танца и привело в начале XX века к появлению первых отечественных профессиональных женщин-исполнительниц и хореографов.

Ключевые слова: искусство танца; история танца; женщина; казахский танец; казахское общество; национальный танец; гендер.

Введение

Вопросы гендерной истории в современном культурном пространстве становятся объектом пристального и детального подхода. Актуальность данного научного направления на территории постсоветского пространства продиктована культурными и социальными трансформациями, происходящими в обществе за последние 50 лет. Танец как одна из наиболее древних форм художественного творчества человека имеет прямое отношение к данному вопросу, поскольку рождается только в социуме. Нет ни одного человека, который бы не сталкивался с танцем в своей жизни. “На протяжении своего развития танцевальное искусство постоянно находится во взаимодействии со всем пространством культуры. Соотнесённость как с вечными основами мира, так и с самыми современными нововведениями, делает танец своеобразной моделью социальных и культурных процессов” [1, с. 14]. Наша позиция заключается в том, что, отражая социальные отношения, танцевальная культура несет в себе культурную гендерную модель казахского традиционного общества.

Материалы и методы исследования

Материалами для данной статьи послужили работы исследователей Л.П. Сарыновой, О. В. Всеволодской-Голушкевич, Шары Жиенкуловой, Д. Т. Абирова, Г. К. Жапековой, И. В. Стасевича, М. Н. Жиленко, М. Тлостановой и других. Методологическую основу составляет междисциплинарный подход, рассматривающий тему в социальном аспекте и

принципе историзма, который позволяет различить влияние на различные формы танца исторических факторов.

Результаты исследования

Широко известны слова видного исследователя Л. П. Сарыновой о характерных чертах казахского танца, обусловленных специфическими особенностями жизни и быта скотовода-кочевника, природными условиями степного края, воплотивших в себе неповторимое своеобразие национальных вкусов, мыслей и чаяний народа [2, с. 25]. В быту казахского народа, как и любого другого, танец живет как естественная художественная форма выражения мировоззрения, образа жизни и традиций. Об этом говорят дошедшие до нас народные пляски, среди которых можно выделить танцы трудовые, охотничьего промысла, состязательные, шуточные, сатирические и юмористические, танцы подражания животным. По-видимому, в народе бытовали и танцы лирические, театрализованные танцы-игры, танцы с пением и рассказыванием, танцы-хоровод [2, с. 24].

Номадическим образом жизни продиктовано главное и неперенное условие казахского танцевального фольклора, а именно его импровизационность, характеризующаяся отсутствием канонических форм. Особенность импровизационного характера музыкально-танцевального искусства обусловила отсутствие школ по обучению танца (как было в Индии, Японии, Египте, Китае), искусство плясунов передавалось из поколения в поколение. Танцевальное творчество, как и музыкально-поэтическое, часто использовалось народом для выражения сокровенных мыслей, того, что считалось недозволенным для прямого высказывания. Поэтому казахское народное искусство полно иносказательности, сравнений, аллегорий. В особенности это касается женского творчества в силу его второстепенности по отношению к основной роли жены-матери.

Определяя гендерную роль и статус женщины в традиционном казахском обществе, мы обращаемся к труду историка Г. К. Жапековой, которая выделяет большое значение нравственного фактора. Являясь его носителем, женщина стала хранительницей традиций и семейного очага. Однако, по мнению исследователя, женщины степи отличались от представительниц других восточных народов такими ценностными качествами как право на наличие мнения, его отстаивания и действия в соответствии, а также тем, что имели большую независимость и свободу и часто принимали прямое участие в принятии судьбоносных решений для народа. Еще с начала периода образования казахской народности, относящегося к V веку, история хранит живые яркие примеры прекрасных сильных женщин, в ряду которых, в первую очередь, на ум приходит имя мудрого политика и великой правительницы массагетов Томирис [3].

Распространяющиеся религиозные культы и религии как социокультурный фактор наложили глубокий отпечаток на поведенческую модель женщины. Зороастризм бронзового века, по мнению М. С. Орынбекова, проник в области норм и обычаев, ценностей и форм поведения, в целом в культуру кочевников и определенным образом отразился на специфике духовной жизни степняков, на качественной определенности общества [4, с. 81]. В нем прослеживаются предпосылки для равного отношения к женщине в отличие от многих других религиозных течений. Основные духовные роли женщины были заложены в период первых тюркских каганатов доминирующей мировоззренческой системой кочевых народов - тенгрианством. Наряду с мужским началом Тенгри (Небом), рассматривалось понятие Жер-Су (Земля-мать, плодоносящее начало). Компенсирующее отношение к женскому образу выражала Умай с ее множеством функций, выступающая, тем не менее, не как антогонизм мужскому: «Этой оппозиции не существует в тюркской метафизической системе, которая насквозь реалистична и функциональна, феноменологична» [5, с. 60]. Большое значение имеет ассоциирование богини Умай с практически-художественным освоением

действительности, особенно с изобразительным искусством. Это свидетельствует о том, что данный культ был широко распространен не только у древних тюрок и прото-казахов, но он присутствует и в современности, функционируя как идущий с незапамятных времен призыв к художественному осмыслению мироздания, познанию в нем высоких духовных сущностей» [4, с. 15].

Специфика и самобытность менталитета насельников Великой степи, которая опирается на тысячелетний опыт архаического видения мира и тенгрианско организованного мышления, ярко прослеживается при анализе воспринятых различных религиозных идей, и, в первую очередь, ислама.

Так, в основных постулатах ислама по отношению к женщине преобладают идеи гармоничного сосуществования мужского и женского, которые выражаются в этических-моральных категориях как уважение, достоинство, честь и т.п. Такое благожелательное отношение, считают исламские теологи, прослеживается в концепции равенства мужчины и женщины, зафиксированные в Коране. Речь идет, прежде всего, о духовном равенстве мужчины и женщины перед Аллахом, и такой постулат органически влился в ранее существовавшие концепты Великой Степи.

И в устном народном творчестве, как главном способе выражения народа, складываются ценностные основы и понимание необходимости глубокого почтения к женщине, без которой невозможно достижение благополучия. Множество примеров народной мудрости заключено в пословицах: «Жаксы әйел ерді төрге тартады, жаман – көрге тартады» (Хорошая жена ведет мужчину вперед, плохая – назад), «Жаксы әйел жаман еркекті хан қылады» (Хорошая женщина и плохого мужчину сделает ханом). Уважение к женщине, прежде всего, формируются на законах продолжения рода, ведь она будущая мать, дарующая жизнь. С юного возраста, девочка воспитывается в любви и заботе: «Жібекті түте алмаған жүн етеді, қызды күте алмаған күн етеді (Не умеющий расчесывать шелк – превратит его в шерсть, не умеющий заботиться о дочери – превратит ее в рабыню). Бухар жырау необходимость формирования собственного мнения у девушки раскрывает следующей фразой: «Қызда қылық болмаса, құр шырайдан не пайда» (Если у девушки нет своего «Я», какая польза от ее красоты) [3].

В казахских героических поэмах женщина-жена дополняет образ батыра: если у батыра по молодости мало ума, то жена дополняет его образ как воплощение разума (Кортка); если у батыра недостаточно развито чувство чести и достоинства, жена входит в поэму как воплощение чести (Таргын и Акжунус). Примечательно, что в опере “Ер-Таргын” на либретто С. Камалова и народную музыку в обработке Е. Брусиловского, поставленной в 1937 году, образ Акжунус несколько изменен [6, с. 5].

В отличие от узбеков, таджиков и других народов мусульманского вероисповедания, казахи имели танцы парные, исполняемые юношей и девушкой (“Коян-беркут”). В этом сказалось то, что казашки имели больше свободы, чем другие женщины-мусульманки, никогда не носили паранджи [2, с. 25]. Но другой балетмейстер и теоретик танца Д.Т. Абиров отмечает, что религия в общей картине сыграла отрицательную роль в развитии танца: “Многое мешало распространению танцев в Казахстане: и кочевой образ жизни казахского народа, и разрозненность населения, и влияние религии, которая подвергла танцующих гонению, видя в танце отголоски языческих культов” [7, с. 6]. В этом значении речь идет о танцорах-профессионалах, в числе которых были исключительно мужчины, ведь “вряд ли среди казашек были профессиональные танцовщицы, как было у таджичек или узбечек” [2, с. 25].

Молодые одаренные девушки принимали участие в публичных поэтических состязаниях импровизаторов - айтысах. В XV-XVII веках с расцветом устного народного

творчества признание получили народные любимцы, артисты и щеголи салы и сери, среди которых были представлены и женщины. В степи их называли “наз” (нежная сал). Наз могли на равных участвовать в состязаниях в своем искусстве с мужчинами-сал. И в будущем это не мешало им становится уважаемыми матерями больших родов. Во время вечерних игр девушки совместно с юношами водили хороводы при луне, прыгали через костер. Но эта относительная свобода, безусловно, не слишком облегчала трудную долю казахской женщины, ярко выраженную, к примеру, в словах песни «Беташар». Обязанности жены и законы морали, беспрекословное почитание мужа, обычаи калыма и левирата, - несмотря на это казахские девушки смело боролись за свое личное счастье. Эти смелость и верность своей любви отражены не только в лирических бытовых поэмах “Козы_Корпеш и Баян-сулу”, “Кыз-Жибек”, “Айман - Шолпан”, - но и в тематике женского музыкального творчества (песня “Айда былным” о радостных чувствах молодой жены-келиншек, ее застенчивости в своем новом положении).

В казахском быту также прочно укоренились народные игры - скачки “Байга кыз-куу” - “Погоня за девушкой” и “Кыз-бори” - “Девушка-волк”, описание которой было опубликовано еще в 1875 году. В этих народных играх девушки наравне с мужчинами, соревнуясь с ними, лихо мчатся на конях. Реликт женской воинской доблести еще ярче демонстрируется в народной игре “Саис”, в которой, как писал Н. И. Гродеков в 1889 году, “два молодца на хороших конях с копьями стараются вышибить друг друга из седла и уронить на землю. Иногда бьются две женщины. Победитель получает девять скотин у богатых, пять или три - у бедных” [6].

Говоря обобщенно, традиции женского танцевального творчества принципиально не отличаются от народных традиций танца мужского. Однако в женском национальном танце, по мнению одного из ведущих исследователей О. Всеволодской-Голушкевич, особенно ярко проявлялась лирическая тематика, способствующая развитию оригинальной техники движений рук, мелких движений ног, изгибов корпуса, перегибов спины, контрастирующих ракурсов, сложной координации. Пластической основой для импровизации этих движений для казахских девушек и женщин служили навыки их повседневного труда и быта, опоэтизированные художественной фантазией. Танцевальные традиции были связаны со всеми формами художественного творчества и, в первую очередь, с декоративно-прикладным искусством. Ведущее значение занимало искусство орнамента, которое получило свое естественное развитие в танцевальной пластике. Узоры кошкар муйиз (бараний рог,) айшык-гуль (лунный цветок), шынкан кун (восход солнца), жулдыз-гуль (цветок звезды) специфически воспроизводятся в традициях казахских движений (например, в танце «Шалкыма» постановки Всеволодской-Голушкевич мелкие движения ног воспроизводят кошкар муйиз, которые были показы хореографу умелицей в Тургайской области и использованы затем в сценической композиции).

Казахские женщины благодаря своей фантазии умели создавать красивые вещи и умели (слова заслуженного деятеля искусств КазССР художницы Г. Исмаиловой) - “красиво трудиться”. Как в их ручном труде: вышивке-кесте, изготовлении ковров, паласов, кошм, баскуров (вытканная узором тесьма), – фантазия и воображение помогали им создавать новые орнаменты, узоры, сочетать краски, использовать фактуру материала для наибольшего красочно-декоративного эффекта, - так и в области танцевального творчества фантазия помогала казахкам находить наиболее выразительные движения для передачи своих чувств и впечатлений. Удачно симпровизированные движения, их комбинации делались достоянием многих, постепенно становясь традиционными.

Привычные движения трудовых процессов - ручного творчества, национальной вышивки, узорного кошмоваления, пластика при использовании уршыка (прялки), вбивание

в землю казыков (колышков для тканья), начертание орнамента, сбор ниток, наматывание ниток и многие другие, - под воздействием фантазии и воображения издавна становились художественными средствами пластической выразительности. Все древнейшее искусство было вплетено в человеческий труд, сопровождало его, духовно вдохновляло и подготавливало к нему. Сложный путь эволюции претерпела народная плясовая игра “Орнек-би”, опоэтизировано воспроизводящая трудовой процесс ткачества, которым у казахов занимались женщины.

“Ормек оу” - традиционная пластика ручного изготовления баскура. В сценической композиции создается образ народной мастерицы, испытывающей чувство радости от сработанной ее руками красоты. Традиционная пластика процесса ручного ткачества используется впоследствии хореографом Всеволодской-Голушкевич в сценической композиции, которая сохраняет импровизационную “прихотливость” выбора движений. Эта особенность наблюдалась автором у многих народных мастериц. При традиционности работы для каждой из них были характерны различные движения и своеобразная манера.

Важно также оговорить значение национального костюма: казахское длинное, отягощенное оборками платье не способствовало развитию разнообразных движения ног, и наоборот, широкие летающие рукава давали возможность демонстрировать всю красоту изысканной работы кистей и конфигурации пальцев. Обтянутость женского стана камзолом-безрукавкой способствовала развитию изгибов, перегибов, поворотов корпуса. Гибкость и стройность стана всегда входила в идеальный образ женской красоты. Другой существующий воинственный наряд в виде короткого прямого платья с собранными волосами на макушке или спрятанными косами позволял приблизиться по пластике к традиции мужского танцевального творчества [6].

В эпоху русского царского колониализма наблюдается всеобщий упадок народного искусства, продиктованный частично распадом патриархально-родового строя и социально-политической ситуацией в целом, вызванной угнетением простого народа представителями царизма и местными чиновниками. Старые обычаи и традиции постепенно уступали место новым, складывающимся под влиянием русской культуры. В упоминаниях о женском танцевальном творчестве встречаем несколько упоминаний. Генерал-губернатор Восточной Сибири С. Броневский в записках о киргиз-кайсаках Средней Орды: “Женщины пляшут несколько приятней и всегда с робкими взорами, придающими цену их прелестям” [8]. Д. Исаев: “Пока приготавливаются к свадьбе, подруги и приятельницы невесты собираются к ней по вечерам, работают, поют и частенько оканчивают вечер плясками под заунывные звуки домбры или кобзы” [9].

Вместе с революцией 1927 года на территорию Казахстана приходят политические изменения, которые к 30-м гг. XX века приводят процесс разрушения традиционной культуры казахов к своему пику. Социальные роли мужчины и женщины если не пересматриваются, то подвергаются постепенным переменам вместе с институтом семьи: “Изменение традиционного хозяйственного уклада — тотальный переход на полuosедлый, а затем и на полностью оседлый образ жизни — стало основной причиной трансформации исторически сложившегося типа кочевого поселения и структуры семьи, бытовавших у казахов на протяжении веков, и привело в итоге к нарушению традиционных социальных связей внутри семейно-родственных групп” [10].

Тогда же с 30-х годов начинается формироваться профессиональное сценическое искусство Казахстана. Позже в Алма-Ате создаются музыкальная студия, из которой вырастет впоследствии ГАТОБ им. Абая, казахская филармония, где шла большая работа по развитию национального танца, Государственный ансамбль песни и танца Казахской ССР. Сценические формы современного танца развивались не в отрыве от танца народного, а

опираясь на него и творчески преобразовываясь на основе достижений советского многонационального хореографического искусства [2, с. 26]. В ряду тех, кто внес весомый вклад в становление сценического казахского танца звучит ряд женских имен: Ансамбль песни и танца под руководством Шары Жиенкуловой, Ансамбль песни и танца под руководством народной артистки Казахской ССР Нурсулу Тапаловой, эстрадный ансамбль “Тульдер”, в Аркалыке был создан ансамбль фольклорно-этнографического танца «Шертер» и другие. В последнем работала на протяжении многих лет работала Ольга Всеволодская-Голушкевич, выпускница ленинградского хореографического училища и теоретик фольклорного танца. После обретения Казахстаном независимости в 1991 году уже современное поколение художников искали новый язык национального самовыражения. Явление, свойственное всем авторам постсоветского пространства, было названо ученым М. Тлостановой «этническим ренессансом» [11, с. 46] и вновь побудило обратиться к историческому дискурсу традиционных видов искусств.

Заключение

Таким образом, гендерная роль женщины в казахском традиционном обществе как хранительницы очага и матери значительно повлияла на формирование особого содержания, окраски и манеры исполнения национального танца, который можно охарактеризовать преимущественно как бытовой, “камерный”. Влияние языческих форм верований, а именно зороастризма и особенно тенгрианства, привели к господству на территории Казахстана относительно мягкой формы ислама, что дало возможность девушкам-казашкам в отсутствии профессиональных танцовщиц существенно обогатить пластический язык танца, его тематику и колорит. В частности, это касается характерных женских трудовых и лирических танцев. Их наличие стало предпосылкой появления первых профессиональных исполнителей и хореографов женщин в начале XX века, которые сыграли значительную роль в продвижении и популяризации национального танца на большой сцене.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жиленко М.Н. Танец как форма коммуникации в социокультурном пространстве: Дис.на соискание уч. степени канд. культ. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / М.Н. Жиленко. – М., 2000. – 191 с.
- [2] Сарынова Л.П. Балетное искусство Казахстана. / Л.П. Сарынова. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 226 с.
- [3] Жапекова Г.К. Статус женщины в традиционном казахском обществе / Г.К. Жапекова // Вестник КазНУ. – 2014. – № 1(46). – С. 78 - 86.
- [4] Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане / М.С. Орынбеков. – 2-е изд. переизд. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 204 с.
- [5] Оспанулы Н. Тюркский опыт мира: сплавление горизонтов / Н. Оспанулы // Тамыр. – 1999. – № 1(1). – с. 59-62.
- [6] Всеволодская-Голушкевич О.В. Пять казахских танцев. / О.В. Всеволодская-Голушкевич. – Алма-Ата: Онер, 1988. – 152 с.
- [7] Абиров Д., Исмаилов А. Казахские народные танцы / Д. Абиров, А. Исмаилов. – 2-е изд. – Алма-Ата: Онер, 1984. – 114 с.
- [8] Броневский С. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды / С. Броневский // Отечественные записки. – 1830. – № 124. – с. 225
- [9] Исаев Д. «Русский дневник» / Д. Исаев. – 1859. – № 92. – С. 111
- [10] Стасевич И.В. Брак и семья у казахов в конце 19 - начале 21 вв. Время и традиция / И.В. Стасевич // Центральная Азия: традиция в условиях перемен. – 2009. – № 2. – с. 93 – 111.
- [11] Tlostanova M. (2017). Postcolonialism and Postsocialism in Fiction and Art. Resistance and Re-existence. Cham, Switzerland: Springer Nature.

REFERENCES

- [1] Zhilenko, M.N. (2000). Tanec kak forma kommunikacii v sociokulturnom prostranstve [Dance as form of communication in social cultural space]. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- [2] Sarynova, L.P. (1976). Baletnoe iskusstvo Kazakhstana [Ballet art of Kazakhstan] Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- [3] Zhapekova, G.K. (2014). Status zhenshchiny v tradicionnom kazakhskom obschestve [Women's status in traditional Kazakh society]. Vestnik KazNU – Herald of KazNU, 1(46), 78-86 [in Russian].
- [4] Orinbekov, M.S. (2013). Henezis relihioznosti v Kazakhstane [Genezis of religiosity in Kazakhstan]. (2d ed.). Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- [5] Ospanuli, N. (1999). Tiurkskiy opit mira: splavlenie horizontov [Turks experience of the world: alloy of horizons]. Tamir - Root, 1, 59-62 [in Russian].
- [6] Vsevolodskaya - Holushkevich, O.V. (1988). Piat kazahskih tancev [Five kazakh dances]. Alma-Ata: Oner [in Russian].
- [7] Abirov, D. & Ismailov, A. (1984). Kazahskye narodnye tanci [Kazakh folk dances]. (2d ed.). Alma-Ata: Oner [in Russian].
- [8] Bronevskiy, S. (1830). Zapiski o kirhiz-kaisakah Sredney ordy [Notes about kirgiz-kaisaks of Middle horde]. Otechestvennye zapiski – Native notes, 124, 225 [in Russian].
- [9] Isaiev, D. (1859). Russkiy dnevnik [Russian diary], 92, 111 [in Russian].
- [10] Stasevitch, E.V. (2009). Brak i semia u kazakhov v konce XIX - nachale XX vv. Vremya i tradicia [Marriage and family among Kazakhs at the end of XIX - beginning of XXth cc. Time and tradition]. Centralnaia Azia: tradicia v usloviakh peremen – Central Asia: tradition in terms of changes, 2, 93 - 111 [in Russian].
- [11] Tlostanova, M. (2017). Postcolonialism and Postsocialism in Fiction and Art. Resistance and Re-existence. Cham, Switzerland: Springer Nature [in English].

Шомаева Д.Е.

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДІҢ ГЕНДЕРЛІК РӨЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ БИДІҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ дәстүрлі қоғамындағы әйелдің гендерлік рөлі мен ұлттық бидің даму тарихының өзара әсері қарастырылады. Пұтқа табынушылық ағымдары, одан кейін ислам діні әйелдің ана және жар мәртебесінің қалыптасуында із қалдыра отырып, оған салыстырмалы түрде еркіндік берді. Мәдени және тұрмыстық процестердің көрінісі болған би - халық шығармашылығының көптеген түрлерінің бірі ретінде, әйелдің өз болмысын таныту әдістерінің біріне айналды. Өмір салтының саяси, әлеуметтік-қоғамдық құрылысының өзгеруі барысында қазақ әйелдер биі олардың негізгі еңбек түрі, дәстүрлі мінез-құлқы мен өмірге деген көзқарасы туралы ақпаратты сақтап қалды. Қазақ биінің байлығы және оның ерекшеліктері ұлттық би лексикасын айтарлықтай түрлендіріп, XX ғасырдың басында алғашқы отандық кәсіби биші әйелдер мен хореографтардың пайда болуына әкелді.

Кілт сөздер: би өнері; би тарихы; әйел; қазақ биі; қазақ қоғамы; ұлттық би; гендер.

Shomayeva Dilara

THE IMPACT OF GENDER ROLE OF THE WOMAN IN THE TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY ON THE DEVELOPMENT OF NATIONAL DANCE

Annotation. This article examines the impact of gender role of woman in Kazakh Society and the history of the development of the national dance. The presence of religious movements, particularly of Islam, has had an impact on the status of woman as a wife and mother, while giving her some relative independence. As a reflection of cultural and domestic processes, dance has become one of the ways in which women express themselves. With the change in the political,

social structures of life, Kazakh dance preserved evidence of the main occupations, traditional behavioral patterns and the outlook of Kazakh woman. The wealth of female dance with its own characteristic features greatly diversified the vocabulary of national dance and at the beginning of 20th century facilitated the emergence of domestic professional female performers and choreographers.

Keywords: dance art; dance history; women; Kazakh dance; Kazakh society; national dance; gender.

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

UDC 911.3:339.92

IRSTI 39.21.21

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).36

Erol KAPLUHAN**Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Burdur-Turkey***E-mail: ekapluhan@mehmetakif.edu.tr.*

TURKEY ENERGY DEPENDENCE AND NUCLEAR ENERGY POLICY

Annotation. In the recent period, the developments in the field of energy have deeply affected both economical and social structure. The countries which want to be, more competitive and have a stable and sustainable development process; should develop their own energy policies and thus decrease their external dependence in terms of energy. As a developing economy the energy consumption in Turkey is increasing each year along with the economic growth. Energy production with domestic resources is insufficient and the country has to import significant amount of energy to meet the growing demand. Consequently, the large portion of imports in the energy mix creates major vulnerabilities in country's financial strength, sustainability of growth, security of energy supply, and design of foreign policy. Therefore, the energy policy in Turkey is a critical concept of discussion and has been one of priorities on government's agenda. In this regard, Turkey chose to develop nuclear power programme and initiated building the reactors. The Increase in demand for energy as a result of the industrialization and technological development has increased Turkey's external dependence for energy. Turkey has to establish its energy policy by using alternative energy resources and start using nuclear energy as the owner of the biggest thorium resource in the world.

In external dependency of Turkey in energy sector, Russia is the prominent country. This dependency tightens room for political manoeuvre of Turkey, gives rise to economic uncertainty, and deepens currency deficit, one of the most important economic problems of Turkey. In this framework, it can be said that building nuclear power plants will be play an important role in reducing energy import. This study aims to reveal if Turkey indeed has to develop alternatives for energy production, and is specifically concerned with the evaluation of nuclear alternative.

Keywords: Turkey; Energy Resources; Nuclear Energy; Nuclear Power Plant.

Introduction

The need for energy sources in the world is gradually increasing day by day. Demand for energy will be much more in the future, parallel to population growth especially in developing countries, industrialization, increased welfare and technological developments.

Energy is not only a vital force for existence of life but also for economic growth. The need for energy grows rapidly since the industrial revolution. The need for energy sources in the world is gradually increasing day by day. Demand for energy will be much more in the future, parallel to population growth especially in developing countries, industrialization, increased welfare and technological developments (Yılmaz: 2012:33).

After the energy crisis between 1970-1980, the energy policies are revised by the governments. To avoid from the negative effects of the increasing prices of crude-oil on the balance of payments and also on the protection of the environment, new alternatives for energy supply are under investigation. Nuclear energy has prevented the production of about 8% of the current CO₂ emission level in the energy sector (Yim, 2006: 504)

Along with energy resources, energy investments and energy policies of countries have strategic importance, they play a key role in achieving sustainable growth. It is seen that energy has become an indicator of the welfare level of societies. In this context, governments have goal targets to provide energy from safe routes, uninterrupted, affordable price, environmentally-conscious in the manner.

The interest in nuclear power is of particular importance for developing economies as well as for countries and regions where energy is needed. The number of nuclear power plants in the world have increased considerably in China, India, South Korea and Russia between 1997 and 2017. According to the countries, the number of nuclear reactors in operation in 2017 was 449, and this number increased to 454 in January 2019. USA holds the highest amount of nuclear power while France ranks second in this respect. China, Japan, Russia, South Korea and India are the leading countries in the rankings of nuclear power plants (IAEA, 2015-2016-2017; IEA, 2014; WNA, 2019; IAEA-PRIS, 2019).

There are about 440 nuclear power reactors in operation worldwide, providing approximately 17% of global electricity generation. From these reactors, with a total of 372 Gwe capacity, 2,601 TWh of nuclear electricity is obtained. The share of nuclear electricity in total electricity consumption is around 77% in Lithuania, 76% in France, 46% in Sweden, 41% in Switzerland, 32% in Spain, 36% in Japan, 28% in Germany, 27% in England, 19% in America, and 13% in Russia, and the world average is approximately 17% (Yildirim and Ornek, 2007).

Today, the number and density of nuclear power plants is high in developed countries, and these plants are rapidly commissioned. Developing countries that do not have the advanced technology to produce nuclear power are producing it by importing the necessary technology. For instance, developing countries such as India, Argentina, Brazil, Bulgaria and Armenia produce the electricity they need processing nuclear energy in this manner (Akova, 2016: 113).

Electrical energy is the most demanded type of energy due to its ease of use. The population is growing and developing in countries such as Turkey, demand for electricity is constantly increasing. Turkey, the rate of increase in energy demand between the EU and OECD countries ranked first and second after China in the world is located. In Turkey, more than 75 % of the energy source is imported. Last 10 years, Turkey has paid an annual average of \$ 55 billion for energy imports (Özalp, 2019: 538).

The energy demand in many developing countries, such as Turkey, is increasing in parallel with the consumption in developing industry, traffic, and housing, and there will be observed increasing trends in energy consumption due to the increasing level of welfare of the societies. Therefore, energy demand will increase greatly (Talinli et al., 2010; Cengel, 2011).

Advantages of Nuclear Energy; The most important advantages of nuclear technologies are their capacity to produce large amounts of energy continuously from a small number of primary sources (Vaillancourt et al., 2007: 2). A parallelism can be established between decentralization of industry and nuclear energy. The raw material used in nuclear power plants occupy very little space and provide a very high amount of energy (Doğanay & Coşkun, 2017: 277). As fuel cost in nuclear energy is low, the generation of electricity from this energy creates a potential stability effect in electricity prices (TAEK, 2010). Nuclear energy is a factor that improves the nuclear technology of countries. Nuclear technology is widely used in the fields of scientific research, agriculture, animal husbandry, food security, industry, electronic and space technologies (Er & Sunal, 2008: 196).

Nuclear energy is an energy source that does pollute the air by emitting greenhouse gases. Therefore, this energy source is an important tool in limiting the carbon released to the environment (TAEK, 2010). Nuclear energy is considered to be an important resource for the management of atmospheric greenhouse gas and the management of climate change due to atmospheric greenhouse gas (Zinkle & Was, 2013: 735). Another advantage of nuclear power plants is the use of less land than other plants (Temurçin & Aliğaoğlu, 2003: 27).

Disadvantages of Nuclear Energy; The potential danger caused by the transportation of used nuclear fuel and hazardous wastes. Recycling of spent fuel is an expensive procedure. There is also the risk of nuclear theft and terrorist attacks. If radioactivity is accidentally released during nuclear energy production, it has the potential to cause harm to humans and the environment (NEA, 2012: 37). Since radioactive waste released in nuclear power plants can be used in the construction of weapons, and the widespread use of this technology can make nuclear weapons widespread. the establishment of nuclear power plants can take as long as 20 to 30 years due to bureaucratic and technical obstacles and delays, the construction of nuclear power plants may be difficult (Akova, 2016: 124).

When considering Turkey's energy resources and diversity, it is observed that day by day dependence on foreign resource has been increased. In Turkey, by the effect of growth industrialisation, technological infrastructure, nuclear energy is considered as an alternative option to provide energy need and ensuring security.

Energy Outlook of Turkey

Demand for energy and natural resources has been increasing due to the economic and population growth in Turkey. It has posted the fastest growth in the OECD, with an annual growth rate of 5.5 percent since 2002. Since then, Turkey's primary energy supply has increased from 78.4 Mtoe to 155 Mtoe, a two-fold increase within 17 years. Turkey's growing economic performance has also been reflected on the country's electricity generation infrastructure given the dramatic rise in the total installed capacity from 31.8 GW to 88.5 GW, and in the electricity consumption from 132.6 TWh to 305.5 TWh as of end-2018. To satisfy the increasing needs of the country, the current capacity is expected to reach 110 GW by 2023 through further investments to be commissioned by the private sector as underlined in the 11th Development Plan for 2019-2023.

It is no doubt that Turkey is a net energy importer country, depending on such imports for 73 percent of its energy requirements. The energy import bill was USD 42.99 billion in 2018, increasing by nearly 15.6 percent compared to 2017. However, with the exception of fluctuations in certain years, the bills depict a significant downward trend given the considerable decline from USD 60.1 billion in 2012 to USD 37.2 billion in 2017. The import dependence has been the main driving force behind the formulation and implementation of new policies and investment models to commission local and renewable energy resources.

Turkey has a substantial amount of renewable energy potential, and utilization of this potential has been on the rise over the last decade. As of end-2018, hydro, wind, and solar resources constitute the vast majority of the country's renewable energy resources, accounting respectively for 28.29 GW, 7.01 GW, and 5.07 GW of the total installed capacity. As part of the ongoing efforts to promote localization, the Turkish government has made it a priority to increase the share of renewables to 30 percent, with geothermal installed capacity to be 3 GW by 2023, as well as to have 16 GW of installed capacity in solar and wind each by 2027. In order to create a favorable investment environment to strengthen renewables' position in the market beyond the 2020s, the government has designed various investment models such as unlicensed (small-scale), licensed (medium-scale), and YEKA (large-scale) models, which address different sorts of investors and are encouraged by lucrative incentive instruments.

Turkey has a substantial amount of coal reserves, totaling 17.3 billion tons and composed of mostly lignite (Figure 1). The main coal reserves are located in Kangal, Orhaneli, Tufanbeyli, Soma, Tunçbilek, Seyitömer, Çan, Muğla, Çayırhan, Afşin-Elbistan, Karapınar, Tekirdağ, Alpu, and Afyonkarahisar. Among these reserves, the Afşin-Elbistan field alone has 4.8 billion tons of lignite resources, which constitutes 28 percent of Turkey's total lignite reserves. Utilization of local coal reserves in line with the environmental standards for electricity generation has also been prioritized as an instrument to increase localization.

It is also worth mentioning that Turkey's natural gas sector has been steadily improving. In order to increase security of supply and seasonal gas send-out capacity, Turkey has commissioned two Floating Storage Regasification Unit (FSRU) terminals in 2018 and opened up the first phase of the Tuz Gölü (Salt Lake) Natural Gas Storage Facility. Another goal of these investments is to expand Turkey's gas storage capacity to 11 bcm by 2023, up from its current capacity of 4 bcm.

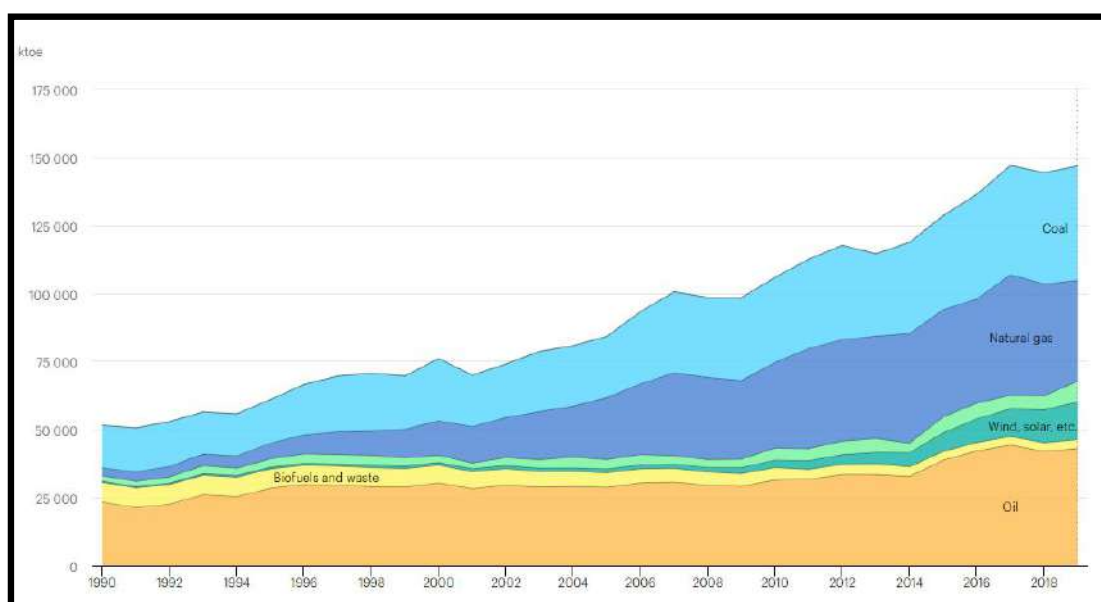

Figure 1-Total Energy Supply (TES) by source, Turkey 1990-2019

Resource: <https://www.iea.org/countries/turkey>, 2020

The annual gross electricity consumption in Turkey in 2018 has risen by 2.5% to 304.2 TWh, according to data of Turkish Electricity Transmission Corporation. Electricity generation increased by 2.5% to 304.8 TWh. Electricity consumption is expected to increase by 4.3% annually, reaching 375.8 TWh in 2023 in the base scenario. By the end of 2018, the installed capacity of our country has reached 88,551 MW. The distribution of our installed power by resources is as follows: 31.9% hydraulic, 29.5% natural gas, 22.2% coal, 7.9% wind, 1.4% geothermal, 5.7% solar and 1.4% other sources. Additionally, as the end of the 2018, number of electricity energy generation plants in our country was 7,423 (including unlicensed plants). As of the end of August 2019, the installed capacity of our country has reached 90,403 MW. Turkey's electricity consumption decreased by 0.23% in March compared to the same month of 2019, according to data released by Turkey's Energy and Natural Resources Ministry. Last year, Turkey's electricity imports from neighboring countries increased by 18.58% to 307.18 million kilowatt-hours compared to 259.05 million kilowatt-hours in March 2019. Exports decreased by 27.69% to 190.92 million kilowatt-hours of electricity. Figure 2 shows Turkey's electricity generation by the primary energy resources 2019.

As seen from the figure that in electricity generation, the share of the natural gas was 18.6% (56,703 Million kWh) in 2019. The solid-fired resources accounted for 37,2% (113,118 Million kWh), hydro for 29,2% (88,886 Million kWh), liquid for 0.2% (734 MillionkWh), and others such as renewable energy 42,5% (129.173 Million kWh) and wastes sources for 1.5% (4,524 Million kWh). Turkey's total installed power capacity reached 91.41 gigawatts by the end of February 2020, according to official figures.

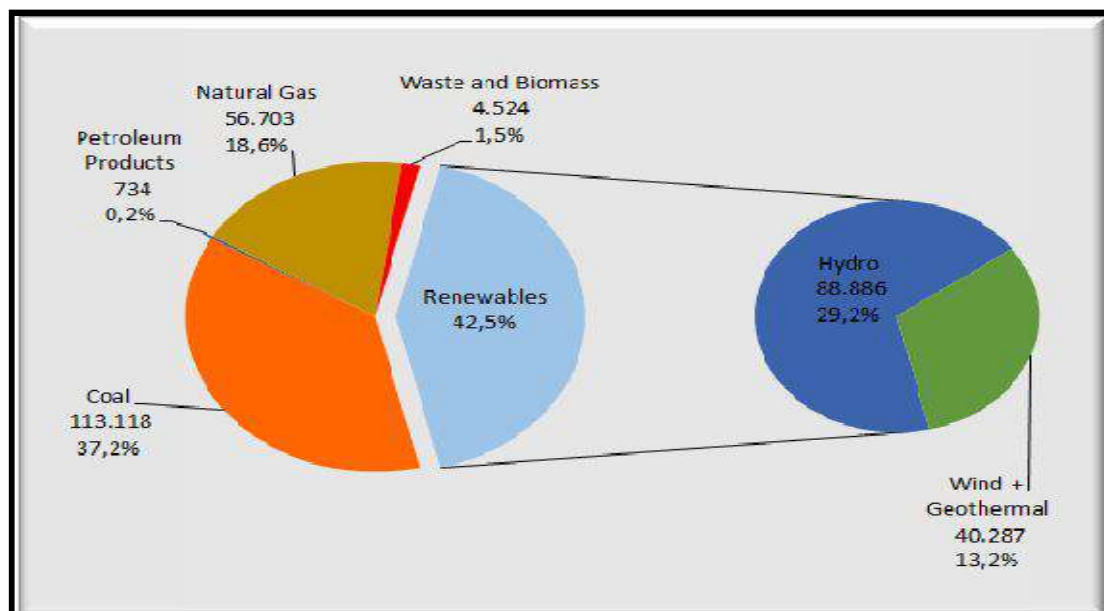

Figure 2 - Electricity Generation by Primary Resources 2019 (Million kWh, %)

Resource:https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/gonderi_dosya_ekleri/TURKEY%20ENERGY%20OUTLOOK_%202020_%2813.7.2020_A%29.pdf, 2020.

Like other developing countries, Turkey also faces an ever increasing electricity demand. Electricity consumption constitutes a small fraction of the total energy consumption in Turkey, although its share increases year by year (Altinay & Karagol, 2005: 850). Turkey has taken important steps in energy efficiency. In the National Energy Efficiency Action Plan, which was adopted in 2018, Turkey aims to achieve savings of USD 30.2 billion in total by 2033. In this regard, approximately USD 11 billion of investments will be made by 2023, resulting in energy savings equivalent to 23.9 Mtoe. This saving is equal to decreasing the primary energy consumption of Turkey by 14 percent in 2023 compared to the base usage scenario. As part of Turkey's efficiency efforts, Turkey will eliminate the need for USD 4.2 billion worth of power plant investments while also providing additional employment for 20,000 people by 2023.

Electricity energy is used in nearly all kinds of human activity, such as industrial production, residential, agriculture, transportation, lighting and heating. Much of the growth in electricity consumption of Turkey since 1950 has taken place in the residential sector. Although the amount of electricity consumed by the industrial sector has increase, its share in total electricity consumption has fallen down between the year 2000 and 2019. Presently, industrial sector is the biggest consumer of the electricity energy in Turkey. Commercial and governmental sector is the second biggest consumer of the electricity energy. The Street lightning and agriculture sectors are relatively small consumers of electricity energy. In 2018, total final electricity consumption was 258,2 billion

kWh and shares of end user sectors are shown below. Industrial consumption is the leader with 45,6% share (Figure 3).

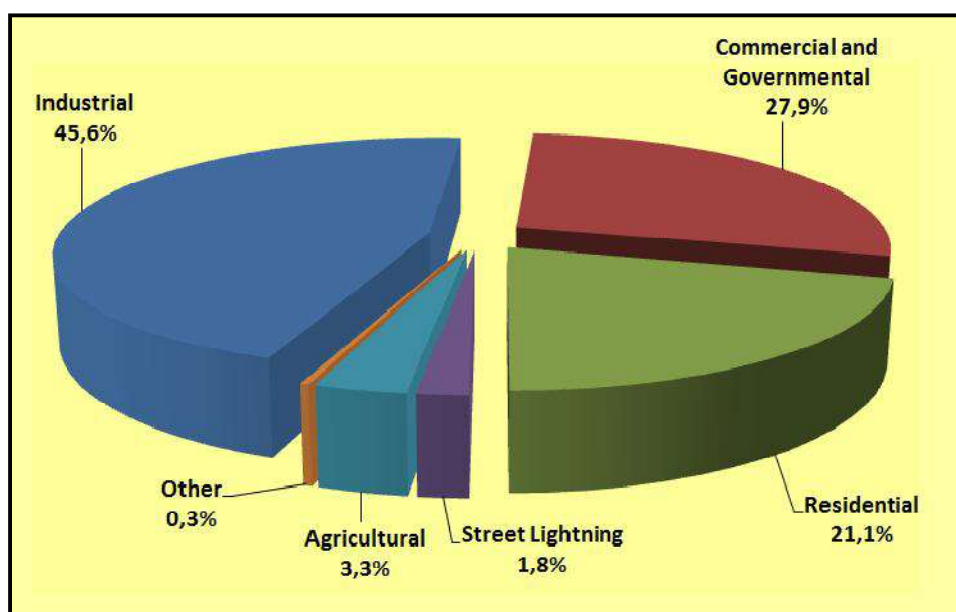

Figure 3 - Electricity Consumption by Sectors, 2018

Resource: https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/gonderi_dosya_ekleri/TURKEY%20ENERGY%20OUTLOOK_%202020_%2813.7.2020_A%29.pdf, 2020.

Turkey's main source of electricity generation in coal (mainly lignite) and water power (Figure 1). The share of domestic resources for electricity generation was 61.71% in 2019. Turkey attaches utmost importance to the utilization of the remaining potential, with due regard, to cope with the risks stemming from import dependency. Integration of nuclear power plants into the Turkish electricity grid is also being considered as an essential tool to enhance supply security, while strengthening greenhouse gas emission mitigation efforts.

Over the past decade, the Turkish economy grew at an average rate of 5%, which in turn has been a major driver of energy demand and investment in the Turkish energy market. Turkey's reliance on natural gas use has grown along with rising oil and gas imports, leaving the Turkish economy increasingly exposed to the volatility in oil and gas prices.

The energy sector is one of the most promising and developing sectors in the Turkish economy. Turkey has become one of the fastest-growing energy markets in the world, in parallel with its economic growth recorded over the last 10 years. The Turkish energy market has become a competitive market structure by attracting private sector investments. The energy market is in a rapid growth and liberalisation process with privatisation, licensing deals and strategic alliances in the market. This privatisation programme has given the country's energy sector a highly competitive structure and new horizons for growth.

Demand for energy and natural resources has been increasing due to the economic and population growth in Turkey. It has posted the fastest growth in the OECD, with an annual growth rate of 5.5 percent since 2002. Since then, Turkey's primary energy supply has increased from 78.4 Mtoe to 155 Mtoe, a two-fold increase within 17 years. Turkey's growing economic performance has also been reflected on the country's electricity generation infrastructure given the dramatic rise in the total installed capacity from 31.8 GW to 88.5 GW, and in the electricity consumption from

132.6 TWh to 305.5 TWh as of end-2018. To satisfy the increasing needs of the country, the current capacity is expected to reach 110 GW by 2023 through further investments to be commissioned by the private sector as underlined in the 11th Development Plan for 2019-2023.

The success of a privatization and liberalization program going on since 2002 has handed over all of the power distribution assets and 78 percent of the power generation assets to the private sector, creating revenues of USD 23 billion for the Treasury. In the same period, about USD 100 billion of new public and private investments were completed in power generation, transmission, and distribution assets. The privatization of electricity generation assets and the strategy to clear the way for more private investments has resulted in an increased share of private entities in electricity generation, from 40 percent in 2002 to 85 percent in 2018. Under the strategy to increase liberalization and competition in the market, the Energy Exchange Istanbul (EXIST), which is responsible for managing and operating energy markets, including power and gas commodities, was established in 2013. It is no doubt that Turkey is a net energy importer country, depending on such imports for 73 percent of its energy requirements. The energy import bill was USD 42.99 billion in 2018, increasing by nearly 15.6 percent compared to 2017. However, with the exception of fluctuations in certain years, the bills depict a significant downward trend given the considerable decline from USD 60.1 billion in 2012 to USD 37.2 billion in 2017. The import dependence has been the main driving force behind the formulation and implementation of new policies and investment models to commission local and renewable energy resources.

Turkey has a substantial amount of renewable energy potential, and utilization of this potential has been on the rise over the last decade. As of end-2018, hydro, wind, and solar resources constitute the vast majority of the country's renewable energy resources, accounting respectively for 28.29 GW, 7.01 GW, and 5.07 GW of the total installed capacity. As part of the ongoing efforts to promote localization, the Turkish government has made it a priority to increase the share of renewables to 30 percent, with geothermal installed capacity to be 3 GW by 2023, as well as to have 16 GW of installed capacity in solar and wind each by 2027. In order to create a favorable investment environment to strengthen renewables' position in the market beyond the 2020s, the government has designed various investment models such as unlicensed (small-scale), licensed (medium-scale), and YEKA (large-scale) models, which address different sorts of investors and are encouraged by lucrative incentive instruments.

Utilization of local coal reserves in line with the environmental standards for electricity generation has also been prioritized as an instrument to increase localization. The government has adopted a new tender mechanism based on transfer of coal reserves to the private sector with the obligation of building and operating coal-fired power plants in the vicinity. Turkey has a substantial amount of coal reserves, totaling 17.3 billion tons and composed of mostly lignite. The main coal reserves are located in Kangal, Orhaneli, Tufanbeyli, Soma, Tunçbilek, Seyitömer, Çan, Muğla, Çayırhan, Afşin-Elbistan, Karapınar, Tekirdağ, Alpu, and Afyonkarahisar. Among these reserves, the Afşin-Elbistan field alone has 4.8 billion tons of lignite resources, which constitutes 28 percent of Turkey's total lignite reserves. The fields to be tendered in reverse-auctions bear 6.4 GW of installed generation capacity potential.

It is also worth mentioning that Turkey's natural gas sector has been steadily improving. In order to increase security of supply and seasonal gas send-out capacity, Turkey has commissioned two Floating Storage Regasification Unit (FSRU) terminals in 2018 and opened up the first phase of the Tuz Golu (Salt Lake) Natural Gas Storage Facility. Another goal of these investments is to expand Turkey's gas storage capacity to 11 bcm by 2023, up from its current capacity of 4 bcm.

As a crossroads between major energy consumers and suppliers, Turkey occupies a strategic location that serves as a regional energy hub. The existing and planned oil/gas pipelines, the critical

Turkish straits, and promising finds of hydrocarbon reserves around Turkey allow for increased leverage over regional projects and reinforce the country's gateway status.

Last but not least, Turkey has taken important steps in energy efficiency. In the National Energy Efficiency Action Plan, which was adopted in 2018, Turkey aims to achieve savings of USD 30.2 billion in total by 2033. In this regard, approximately USD 11 billion of investments will be made by 2023, resulting in energy savings equivalent to 23.9 Mtoe. This saving is equal to decreasing the primary energy consumption of Turkey by 14 percent in 2023 compared to the base usage scenario. As part of Turkey's efficiency efforts, Turkey will eliminate the need for USD 4.2 billion worth of power plant investments while also providing additional employment for 20,000 people by 2023.

Nuclear Power Programme in Turkey

The Turkish Atomic Energy Commission (TAEC) was established in 1956 to oversee nuclear research and civilian nuclear power development (Kibaroglu, 1997: 34). During the 1960s, TAEC established two research and training centers and a feasibility study for the first nuclear power plant was launched in 1967 with the plan to start nuclear generation in the 1977 (Sirin, 2010).

Simultaneously with many European countries who did not have nuclear technology, the nuclear activities in Turkey started in 1955, right after the 1st Geneva Conference on the "Use of atomic energy for peaceful purposes". In 1961, a test reactor with a power of 1 MW used for training and basic research is commissioned in Çekmece Nuclear Reactor and Training Center. The first feasibility surveys regarding the nuclear power plant intended to be established for generating electricity were initiated in 1968. In 1972-74, feasibility surveys and land surveys were revised in accordance with the changing conditions, the Akkuyu area located west of Silifke is selected as the first area of establishment in 1976 and a location license is obtained from the Prime Ministry Atomic Energy Commission based on the large scale studies carried out. In 1976, initiatives have been made for the nuclear power plant tender and pre-contract negotiations have been initiated with ASEATOM and STALLAVAL companies in 1977 after the evaluation of the bids, however, the negotiations could not be finalized successfully on September 12, 1979 due to various reasons.

In 1983, nuclear power plants in two regions, two units in Akkuyu and one unit in Sinop, were decided to be built. However, the government did not find the Treasury guarantee proper and the project was cancelled again. Fourth effort came a decade later in 1993, when the institutional framework was established, and the Nuclear Program of Turkey was proposed in 2000. But no result has been obtained and it was decided to wait until more appropriate conditions would arise. In 2006, the government once again started initiations for nuclear power plants and decided to establish a total of three plants in Akkuyu, Sinop and in İğneada (Figure 4). The plants would be in operation by 2012-2015. Then the Law of Establishment and Operation of Nuclear Power Plants was enacted in 2007 by the government, which established the framework for private sector to install nuclear power plants (EMRA, 2011: 40). Finally, Russia Turkey's first nuclear power plant will likely be built, owned and operated by Russia. The Cooperation Agreement on Nuclear Power Plant and its Operation in Akkuyu Field in the Republic of Turkey was signed between Ankara and Moscow in December 2010.

The half-century goal of our country to establish a nuclear power plant has begun to actualized with the signing of the Intergovernmental Agreement on Cooperation on the Establishment and Operation of a Nuclear Power Plant on Akkuyu Site between Government of Turkish Republic and the Russian Federation on 12 May 2010. Within the scope of mentioned agreement process, the Project Company was established on 13 December 2010 in Ankara with the name of Akkuyu Nükleer A.Ş. In the meantime, positive decision on Environmental Impact Assessment (EIA) report (December 2014) was obtained from Ministry of Environment and Urban Planning and 36 months electricity production license was obtained from Energy Market

Regulatory Authority. The Site Parameters Report prepared by Akkuyu Nükleer A.Ş. was submitted to TEAK, which is approved. Following the approval of this report, the construction license application which is a prerequisite for the construction of Akkuyu Nuclear Power Plant is submitted to TAEK. The ultimate objective is to get the first unit of Akkuyu Nuclear Power Plant to commissioned by 2023.

On May 3, 2013, an intergovernmental agreement on nuclear power plant construction and cooperation for the Sinop Nuclear Power Plant which is the second nuclear power plant project of our country was signed with Japan. In addition to this, studies continue at the focus of human resource development. In order to meet the need for an engineer to work in Akkuyu, 88 of the 245 students who were sent to receive education in Russia graduated in the previous days and they has started to working within Akkuyu Nuclear Power Plant Project. In particular, Turkish students will be employed in different fields from engineering to managerial level in the Akkuyu Nuclear Power Plant Project. The agreement between the governments states that Rosatom, Russian corporation, is entitled to build, own and operate four units of reactors with 1200 MWe capacity each as a \$20 billion Project. This build-own-operate (BOO) intergovernmental agreement is the first of its kind. It established Akkuyu NGS A.Ş., a subsidiary of the Russian state-owned nuclear power company Rosatom, which will own 100% of the shares. Under the “build-own-operate” agreement with Russia, the vendor will pay for the nuclear power plant as well as provide fuel, waste management, and human resources in exchange for a guaranteed electricity price of 12.35¢/kWh for 15 years (IAEA, 2013: 2).

On December 13, 2010, AKKUYU NUCLEAR Joint-Stock Company was incorporated to implement the project to create the first Turkish nuclear power plant in the Republic of Turkey. In December 2014, the Ministry of Environment and Urbanization of the Republic of Turkey approved the Environmental Impact Assessment (EIA) report for the "Akkuyu" NPP construction project. The ceremony of laying the foundation of the offshore structures of the nuclear power plant was held in April 2015.

On June 25, 2015, the Turkish Energy Market Regulatory Authority issued AKKUYU NUCLEAR JSC a preliminary license for electricity generation. On June 29, 2015, a contract was signed with the Turkish company Cengiz İnşaat to design and build the offshore hydraulic engineering structures of the nuclear power plant. In February 2017, the Turkish Atomic Energy Authority (TAEK) approved the design parameters for the Akkuyu NPP site. On June 15, 2017, the Energy Market Regulatory Authority (EPDK) issued AKKUYU NUCLEAR JSC a license to generate electricity valid until June 15, 2066 (49 years). On October 20, 2017, the Turkish Atomic Energy Authority issued a limited work permit to AKKUYU NUCLEAR JSC which was a significant step on the way to the NPP Construction License. On December 10, 2017, a solemn ceremony of construction commencement took place at the Akkuyu NPP site within the framework of the limited work permit. Under the LWP, construction and installation work is under way at all facilities of the nuclear power plant, except for buildings and structures related to the safety of the “nuclear island”. AKKUYU NUCLEAR JSC is closely cooperating with the Turkish side on licensing issues.

On April 2, 2018, AKKUYU NUCLEAR JSC received the full status of a strategic investor in the Republic of Turkey. An updated strategic investment certificate was issued based on the law on the status of "Strategic Investment", that had entered into force on March 27, 2018. The status of a strategic investor provides for tax and customs benefits. On April 2, 2018, the Turkish Atomic Energy Authority (TAEK) granted AKKUYU NUCLEAR JSC the main construction license to build Power Unit No. 1. On April 3, 2018, a solemn ceremony of pouring “first concrete” into the foundation of the first power unit of Akkuyu NPP was held with the participation of the Presidents of the Russian Federation and the Republic of Turkey. The ceremony became an official kick-off of

full-scale construction work on the first NPP power unit. November 30, 2018 TAEK issued AKKUYU NUCLEAR JSC a limited work permit for the construction of Power Unit No. 2 of Akkuyu NPP. In January 2019, began excavation works of the foundation pit for the facilities of Power Unit No. 2 within the framework of the received LWP. On August 26, 2019, by the decision of the Board of the Turkish Nuclear Regulatory Agency (TNRA), AKKUYU NUCLEAR JSC was issued the main construction license for Power Unit No. 2 of Akkuyu NPP.

The license grants a permit to commence full-scale construction work on all the facilities of the power unit. The next stage of the project development from the point of view of the necessary permits is obtaining a license to build Power Unit No. 3. The license application is under consideration by the TNRA. Landforming of the Akkuyu NPP site has been completed. Work continues on reinforcing and concreting the walls of the reactor building of Power Unit No. 1, preparations are underway for installation of large-sized equipment. The construction of temporary buildings of construction bases is ongoing, an office and amenity building is being erected.

Construction work is under way on the catch-water drains, as well as on accommodation of the territory and roads. Work at the construction site of the power plant is being performed in compliance with all the Turkish, Russian and international quality and safety requirements, under the constant supervision of AKKUYU NUCLEAR JSC, independent inspection organizations such as the French company Assystem, Bureau Veritas, Turkish Institute of Standards (TSE) and the Turkey Nuclear Regulatory Agency (TNRA).

The project of the first nuclear power plant in Turkey includes four power units equipped with the state-of-the art Russian-designed VVER-1200 reactors with a total capacity of 4800 megawatts (Table 1). It is planned that after the construction is completed, Akkuyu NPP will produce about 35 billion kWh per year, providing approximately 10% of Turkey's electricity needs. This is a series nuclear power plant design based on Novovoronezh NPP-2 (Voronezh Region, Russia). The estimated service life of Akkuyu NPP is 60 years with possibility of extension for another 20 years, which paves the way for development of the region in the long run, providing jobs and access to a stable source of green electricity for residents of Turkey and enterprises of the Turkish economy for many years to come (<http://www.akkuyu.com/project-history>, 2020).

Table 1- Under Construction, Planned and Proposed Nuclear Power Reactors

Name	Type	MWe gross	Start construction	Planned startup
Akkuyu 1	VVER-1200/V-509	1200	April 2018	2023
Akkuyu 2	VVER-1200/V-509	1200	June 2020	2024
Akkuyu 3	VVER-1200/V-509	1200	(2021)	2025
Akkuyu 4	VVER-1200/V-509	1200	(2022)	2026
Sinop 1	Atmeal	1150	uncertain	
Sinop 2	Atmeal	1150	uncertain	
Sinop 3	Atmeal	1150	uncertain	
Sinop 4	Atmeal	1150	uncertain	
Ignada 1-4	AP1000x2, CAP1400x2	2x1250 2x1400		

Resource: <https://world-nuclear.org/Information-Library/Country-Profiles/Countries-T-Z/Turkey.aspx>, 2020.

Since February 2008 preparatory work has been under way at Sinop on the Black Sea coast to build a second nuclear plant (Figure 4) there, along with a €1.7 billion nuclear technology centre. In May 2013 the government accepted the proposal from a consortium led by Mitsubishi Heavy Industries (MHI) and Areva, and with involvement of Itochu and Engie, which proposed four Atmeal reactors with a total capacity of about 4600 MWe¹ (Table 1). These would be the first Atmeal units built. They would be designed for load-following and use the same steam generators as Areva's large EPR (but three instead of four). At the time cost was estimated at some \$22 billion, though this has since doubled. Acceptance of the proposal was followed by an intergovernmental agreement with Japan for “exclusive negotiating rights to build a nuclear power plant”, and in October 2013 an official agreement at prime ministerial level was signed for the project. This was ratified by parliament in March 2015 and provides for 70% loan financing, 30% equity (<https://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-t-z/turkey.aspx>).

Figure 4 - The nuclear power projects locations are planned to be established in Turkey

Figure 4 shows the plants planned to be installed in Turkey. EUAS intended to take a 35% stake in the project company, with the balance shared among Mitsubishi, Itochu and Engie. MHI said it planned to take 15%, and it expected the same for Itochu and 21% for Engie. EUAS now intends to take 49% equity. Engie, which operates seven nuclear reactors in Belgium, was to be the operator. Government sources have described it as a build-operate-transfer (BOT) arrangement, whilst Engie describes it as build-own-operate (BOO). In April 2018 Itochu withdrew from the project. A feasibility study was originally due for completion in mid-2017, and the announced timeline was for construction start in 2017 and operation from 2023. In May 2018 it was announced that the feasibility study was still several months from completion. The operational target date of 2023 has been dropped. In December 2018 it was reported that MHI and partners were negotiating to abandon the project. In January 2020 the energy minister said the government was reviewing its

¹Earlier negotiations included a March 2010 agreement signed between Korea Electric Power Corporation (KEPCO) and EUAS for Kepco to prepare a bid to build the plant at Sinop, with four APR-1400 reactors starting operation from 2019. The bid, in conjunction with local construction group Enka Insaat ve Sanayi, was due in August. Kepco was to take 40% equity in the plant, and would help with financing. However, this proposal foundered due to the Kepco insistence on receiving electricity sales guarantees from the government, rather than from TETAS as at Akkuyu.

choice of partner due to feasibility studies falling short of his ministry's expectations regarding the construction budget and the schedule for its completion. In September 2020 the Ministry of Environment and Urbanisation approved the final environmental impact assessment report for Sinop(<https://www.world-nuclear.org/>).

There are plans to build further nuclear capacity at another site, as part of 100 GWe required by 2030. TAEK has identified Igneada (Figure 4) in Kırklareli province on the Black Sea, 12 km from the Bulgarian border, and this was confirmed in October 2015. EUAS signed an agreement with the State Nuclear Power Technology Corporation (SNPTC) of China and Westinghouse to begin exclusive negotiations to develop and construct a four-unit nuclear power plant in Turkey. No site was specified. As well as Westinghouse-based passive reactor technology – two AP1000 (Table 1) and two CAP1400 (Table 1) – the agreement also covers all lifecycle activities including operations, nuclear fuel, maintenance, engineering, plant services and decommissioning.

Nuclear energy is also presented as central to the country's economic plans. The ruling AK Party recently declared the Vision2023 Agenda which includes a series of ambitious economic goals, such as becoming one of the world's ten largest economies combined with a target GDP of two trillion dollars, foreign trade volume over one trillion dollars, per capita income of \$25,000/year, and an unemployment rate below 5.0 % by the year 2023 (Melikoğlu, 2013). However, the party argues that Turkey needs to decrease its dependence on 'foreign' energy sources and increase the share of domestic energy generation alternatives rapidly in order to achieve these goals. Thus, the Vision 2023 Agenda envisions the construction of at least two nuclear power plants in the next decade. Under the current plan, nuclear energy would replace a little under 10 % of the total electric generation capacity – or about 20 % of the gas and coal plant capacity.

The main argument in favour of the construction of the NPPs is that the country needs nuclear energy for economic growth, and more importantly, that the plants mark a milestone in Turkey's modernisation aspirations, for they are seen as a source of high prestige. However, national and local opposition has also existed from the beginning on. Having experienced the catastrophic effects of the Chernobyl disaster, Turkey has a very active anti-nuclear movement.

Integration of nuclear energy into the Turkish energy supply will be one of the major means of decreasing the risks emerging from dependence on imported fuels by satisfying the increasing electric energy demand. MENR targets that the share of NPPs in electric energy generation will reach at least 5% by the end of 2023. To achieve this target, it is planned that two nuclear power plants will be in operation and one will be under construction by the end of 2023.

Although conventional resources exist in Turkey, these resources are not sufficient to meet the projected growth in energy demand, except for lignite and hydro. To date, around 72% of energy demand is met through imports. Energy planning studies indicate that Turkey's energy demand will continue to increase in parallel with economic development, industrialization and urbanization. In this context, Turkey has intensified efforts at further diversification in primary energy sources, imports (diversifying in both type and origin), technologies and infrastructures, while accelerating the production and utilization of remaining domestic resources potential and efficiency gains along the energy supply-demand chain.

Over the years, the proponents of nuclear energy have based their arguments on the much-needed energy security and energy independence. Especially, the increasing dependence on Russia for natural gas imports in the recent years is presented as a strong argument in favour of NPP construction by the government. However, civil society opposition argues that the intergovernmental agreement will not reduce the overall dependence on Russia: if anything, it will only exchange the dependence on gas imports (to the Russian gas company GazProm), for the dependence on nuclear power (to the Russian nuclear power company Rosatom).

It is inevitable for Turkey to pass to nuclear energy since the renewable energy resources that Turkey has are insufficient to meet the future energy demand. The disposability rates of nuclear power plants are higher in comparison to the other energy types. Besides, it is a safe energy resource given that the necessary precautions are taken. Turkey also has uranium and thorium, necessary for nuclear energy production (Ulutas, 2005; Koktener, 2010)

Atomic fuels like uranium, thorium, and plutonium can be used in nuclear power plants in Turkey. Turkey has relatively small uranium reserves but it has very large thorium reserves. Turkey has 9,129 tons of uranium reserves and 380,000 tons of thorium reserves. Therefore, thorium as a nuclear fuel of the future has a special importance for Turkey. Thorium reserves may be used for nuclear power generation provided the necessary technological steps are taken (Unak, 2000).

Turkey is the second country in terms of thorium reserves all over the world. The assessment of such an enormous opportunity, without wasting it, carries vital importance for the future of the country. Turkey must definitely master the technology of thorium reactors. The government should demonstrate an absolute and determinate political will to provide that (Aras, 2013: 113).

Conclusion

Nuclear energy has a great impact not only on the energy structure but also on the global economy and politics. Nuclear power technologies are now further developed and the scope of its application is not limited to electricity generation. Nuclear energy is increasingly used in various fields such as industry, agriculture, medicine, environmental protection etc. Nuclear energy, as a capital intensive and centralized technology, is envisaged as a long-term and high-performance option and can contribute to climate policies and energy security by taking into account oil and gas risks that are highly volatile in international markets. However, nuclear energy has some important limitations such as its development, risk of accidents, production and management of radioactive waste and low overall social acceptance. In addition to its benefits, nuclear energy is also used in the construction of weapons that have the effect of creating disasters. However, it is not possible to abstain from producing nuclear energy due to the disadvantages of nuclear power plants. Nuclear power plants established by taking the necessary measures in nuclear energy production with state-of-the-art technologies will bring many benefits to countries and societies as well as minimizing its shortcomings.

As a developing country, Turkey's population is exceed 83 million in 2020. In parallel to this development, Turkey also faces an ever increasing electricity demand. Turkey's Gross Electricity Consumption data was reported at 26,148.402 GWh in Sep 2020. Unfortunately, Turkey is presently an energy-importing country. Excluding lignite; coal, oil and natural gas reserves in country are limited. Consequently, renewable and non-renewable energy and nuclear energy must be used in order to stabilize Turkey's growth and need of electricity. Because electrical energy is inevitably essential for economic and social growth and improved quality of life in Turkey, as in other countries.

Nowadays in Turkey, there is no nuclear power plant, and electricity is generated from thermal, hydro, wind and geothermal power plants. Because of the fact that thermal power plants are the most important option in electricity generation of Turkey, a significant amount of pollutants has been produced. In addition, for these power plants almost all types of oil and natural gas are imported from neighboring countries. However, Turkey has substantial reserves of renewable energy resources such as hydro, wind and solar. In this regard, renewable energy resources appear to be the one of the most efficient and effective solutions for clean and sustainable energy sources. So, Turkey and its utilities should use their renewable energy sources.

As a developing country, Turkey chose nuclear energy to address both to sustainability and development needs. Nuclear energy is the most practical way to cover energy demands of the country. Besides, Turkey should take more steps in generating electricity with solar and wind

energy. It is an inevitable fact to put nuclear energy into operation so that Turkey can provide energy independence and energy supply security. Public awareness of nuclear waste should be raised. The wrong judgments on the nuclear issue must be resolved. Together with these developments, it is necessary to exploit alternative sources in Turkey and optimally utilize these resources.

Turkey does not have any nuclear power plants to date, but it interestingly has a long and complicated history concerning nuclear energy. Turkey's "Vision 2023" energy strategy involves the construction of three nuclear power plants (NPPs) in different regions of the country, namely Akkuyu, Sinop and İğneada (Figure 4).

As a developing economy the energy consumption in Turkey is increasing each year along with the economic growth. Energy production with domestic resources is insufficient and the country has to import significant amount of energy to meet the growing demand. Consequently, the large portion of imports in the energy mix creates major vulnerabilities in country's financial strength, sustainability of growth, security of energy supply, and design of foreign policy. Therefore, the energy policy in Turkey is a critical concept of discussion and has been one of priorities on government's agenda. In this regard, Turkey chose to develop nuclear power programme and initiated building the reactors.

The energy sector is one of the most promising and developing sectors in the Turkish economy. Turkey has become one of the fastest-growing energy markets in the world, in parallel with its economic growth recorded over the last 10 years. The Turkish energy market has become a competitive market structure by attracting private sector investments. The energy market is in a rapid growth and liberalisation process with privatisation, licensing deals and strategic alliances in the market. This privatisation programme has given the country's energy sector a highly competitive structure and new horizons for growth.

Today, Turkey imports a very serious part of its energy needs. The nuclear energy is often deployed to support Turkey's strategic objective to reduce its heavy dependence on fossil fuels imports – 98% in natural gas and 93% in oil, thus achieving its sustainable growth and energy security. Few would question the nuclear power to represent around 10 % in the country's energy mix, if well managed environmentally and financially engineered, alongside the fossil fuels and renewables. According to the Ministry of Energy and Natural Resources (ETKB), Turkey's electricity consumption in 2023 will jump to 357 TWh. To supply such demand, create an alternative scenario to Russian and Iranian gas, nuclear energy could be a very efficient choice. The peaceful use of nuclear energy is a national strategy for Turkey to diversify its primary sources of energy, to decrease its vulnerability and dependency on foreign sources of oil and natural gas, and to support other sources of energy, such as water, coal, geothermal, wind, and solar. Naturally, Turkey, with a capability of producing nuclear energy, may choose to elevate her image against other states, given that it is in a region where competition among states is acute. But, no matter how the future unfolds, the real and present task of the Turkish nuclear energy program is to deploy a balanced strategy that achieves two things: (i) the establishment of a nuclear-energy production facility to overcome Turkey's severe dual problems of looming energy deficit and dependency; (ii) the retention and exploitation of the opportunities the global system is presently making available to Turkey.

In external dependency of Turkey in energy sector, Russia is the prominent country. This dependency tightens room for political manoeuvre of Turkey, gives rise to economic uncertainty, and deepens currency deficit, one of the most important economic problems of Turkey. In this framework, it can be said that building nuclear power plants will be play an important role in reducing energy import. There are some critics pointing out that to get support from Russia to build nuclear power plants will not bring enough success in resolving the problem of external dependency

in energy and the dependency will continue. However, in spite of the higher initial cost and technological dependency in the stage of installation, nuclear power plants will contribute to our country.

In order to keep a sustainable level of development and to raise its industry to the level to compete in the international arena Turkey, which its most part of energy need imported, need to add nuclear power plant to its energy supply portfolio. Being the most energy demanding country on earth after China the Turkey that equipped with nuclear power plants, keeping its energy demand secure will get economic provisions of this investments in short time.

Consequently, it can be concluded that Turkey should try to use nuclear and renewable energy sources as much as possible. Due to high rate of demand for electricity a wide range of investment are vitally necessary to be made in near future. Integration of nuclear energy into the Turkish energy supply will be one of the major means of decreasing the risks emerging from dependence on imported fuels by satisfying the increasing electric energy demand. All of the factors show that nuclear energy is certainly necessary for Turkey. Therefore, electricity generation by nuclear power should be started as soon as possible. Nuclear energy is a clean energy, and it is cost-competitive with fossil fuel for electricity generation.

Turkey is the second country in terms of thorium reserves. The assessment of such an enormous opportunity, without wasting it, carries vital importance for the future of the country. Turkey must definitely master the technology of thorium reactors. The government should demonstrate an absolute and determinate political will to provide that.

REFERENCES

- [1] Akova, İ. (2016). Enerji Kullanımındaki Değişimler, Nobel Yayınevi, Ankara.
- [2] Altınay, G. & Karagol, E. (2005). “Electricity consumption and economic growth: Evidence from Turkey”, Energy Economics, Volume: 27, Issue: 6, Page(s): 49-856, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2005.07.002>, (Accessed 03.08.2020).
- [3] Aras, E. (2013). The Necessity of Nuclear Energy in Turkey: A Comparison with Hydropower Energy, Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy, Volume: 8, Issue: 2, Page(s): 107-114, Available at: <http://dx.doi.org/10.1080/15567249.2011.633594>, (Accessed 23.08.2020).
- [4] Bahçe, A. B. & Gümüş, Ö. (2016). Fiscal risks and expectations of Turkey in terms of nuclear Energy In Central Asia And Caucasia: A Praxiologic Dissection, Usak University Journal of Social Sciences, Volume: 9, Issue: 26/2, Page(s): 126-144, Uşak /Turkey, Available at: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/202591>, (Accessed 07.09.2020).
- [5] Cengel, Y. A. (2011). Energy efficiency as an inexhaustible energy resource with perspectives from the U.S. and Turkey. International Journal of Energy Research, Volume: 35, Issue: 2, Page(s): 153-161, Available at: <https://doi.org/10.1002/er.1761>, (Accessed 17.09.2020).
- [6] Doğanay, H. & Çoşkun, O. (2017). Enerji Kaynakları, Pegem Akademi, Ankara.
- EMRA (Energy Market Regulatory Authority of Turkey) (2011), 2011 Yılı Faaliyet Raporu, Ankara, Available at: file:///C:/Users/USER/Downloads/_PortalAdmin_Uploads_Content_FastAccess_Sgb_Rapor_Yayin_Yillik_Faaliyet_Raporlari_20119e45a3c4.pdf, (Accessed 17.06.2020). [In Turkish].
- [7] Er, Ç. & Sunal, S. (2008). Dünyada Nükleer Enerji Kullanımı ve Yeni Yaklaşımlar, 21. Yüzyıl, Temmuz/Ağustos/Eylül, Sayfa: 193-204, [In Turkish].
- [8] Kibaroglu, M. (1997). Turkey's quest for peaceful nuclear power, Nonproliferation Review, Spring-Summer, Page(s): 33-44, Available at: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/kibaro43.pdf>, (Accessed 02.07. 2020).
- [9] Koktener, B. (2010). Where is the location of nuclear energy in Turkey's national electricity energy policy? In: Hükümet ve Liderlik Okulu Düşünce Grubu, Bahçeşehir University Publishing, Sayfa: 26-51, İstanbul, Turkey: [In Turkish].
- [10] International Atomic Energy Agency & Power Reactor Information System (IAEA/PRIS, 2019). World Statistics. Available at: <https://pris.iaea.org/PRIS/WorldStatistics/UnderConstructionReactorsByCountry.aspx>, (Accessed 02.07. 2020).

- [11] IEA 2014. International Energy Agency Energy Statistics. 2014 Database For 2012 Statistics Ed. OECD/IEA; Paris, Available at: <http://www.iea.org/stats/index.asp> (Accessed 16.10.2020).
- [12] International Atomic Energy Agency (IAEA 2013). Akkuyu NGS A.Ş, Akkuyu Nuclear Power Plant: Progress to-date and the WayForward, 2013, Presentation at IAEA, Available at: https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/45/100/45100076.pdf, (Accessed 03.08.2020).
- [13] International Atomic Energy Agency (IAEA, 2015). Nuclear Technology Review 2015, Printed by the IAEA in Austria, Available at: <https://www.iaea.org/sites/default/files/ntr2015.pdf>, (Accessed 11.11.2020).
- [14] International Atomic Energy Agency (IAEA, 2016). International Atomic Energy Agency's Power Reactor Information Systems Database, Available at: <https://pris.iaea.org/PRIS/home.aspx>, (Accessed 11.08.2020).
- [15] International Atomic Energy Agency (IAEA, 2017). Country Nuclear Power Profile. Russian Federation, Available at: <https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/cnpp2017/countryprofiles/Russia/Russia.htm>, (Accessed 06.10.2020).
- [16] Melikoglu, M. (2013). Vision 2023: Forecasting Turkey's natural gas demand between 2013 and 2030, Renewable and Sustainable Energy Reviews, Volume: 22, Issue: C, Page(s): 393–400, Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2013.01.048>, (Accessed 06.10.2020).
- [17] Nuclear Energy Agency (NEA, 2012). Nuclear Energy Today. Second Edition, NEA No. 6885, Nuclear Energy Agency Organisation For Economic Co-Operation and Development, Available at: https://www.oecd-nea.org/jcms/pl_14560, (Accessed 06.11.2020).
- [18] Özalp, M. (2019). "Turkey's Energy Security of Supply and Demand in the Global Scale" Electronic Turkish Studies. Volume: 14 Number: 1, Page(s): 537-552.
- [19] Sirin, S. M. (October 2010). An assessment of Turkey's nuclear energy policy in light of South Korea's nuclear experience, Energy Policy, Volume: 38, Issue: 10, Page(s): 6145–6152, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.05.071>, (Accessed 10.10.2020).
- [20] Temurçin, K. & Aliğaoğlu, A. (2003). Nuclear energy and reality of nuclear energy in Turkey in the light of discussions, Turkish Journal of Geographical Sciences, 2003, Volume: 1, Issue: 2, Page(s): 25-39, Available at: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/691595>, (Accessed 10.10.2020).
- [21] Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK, 2010). Bölüm 9: Nükleer Enerji ve Sürdürülebilir Kalkınma, Available at: <https://www.taek.gov.tr/tr/2016-06-09-00-43-55/135-gunumuzde-nukleer-enerji-rapor/831-bolum-09-nukleer-enerji-ve-surdurulebilir-kalkinma.html>, (Accessed 10.08.2020).
- [22] Ulutaş, B. H. (2005). Determination of the appropriate energy policy for Turkey, Energy, Elsevier, Volume: 30, Issue: 7, Page(s): 1146-1161, Available at: <https://ideas.repec.org/a/eee/energy/v30y2005i7p1146-1161.html>, (Accessed 10.09.2020).
- [23] Unak, T. (2000). What is the potential use of thorium in the future energy production technology? , Progres in Nuclear Energy, Volume: 37, Issue: 1-4, Page(s): 137–144, Available at: [https://doi.org/10.1016/S0149-1970\(00\)00038-X](https://doi.org/10.1016/S0149-1970(00)00038-X), (Accessed 10.08.2020).
- [24] Talinli, I. & Topuz, E. & Uygur Akbay, M. (2010). Comparative analysis for energy production processes (EPPs): Sustainable energy futures for Turkey, Energy Policy, Elsevier, Volume: 38, Issue: 8, Page(s): 4479-4488, Available at: <https://ideas.repec.org/a/eee/enepol/v38y2010i8p4479-4488.html>, (Accessed 05.10.2020).
- [25] Vaillancourt, K. & Labriet, M. & Loulou, R. & Waaub, J. P. (April 2007). The Role of Nuclear Energy in Long-Term Climate Scenarios: An Analysis with the World-TIMES Model. Les Cahiers du GERADG–2007–29, Page(s): 1-20, Available at: https://www.iea-etsap.org/TIAM_f4_Nucleaire_EnergyPolicy_ORMMES06.pdf, (Accessed 15.10.2020).
- [26] Yıldırım, M. & Örnek, İ. (2007). Ultimate Choice for Energy: The Nuclear Energy, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Volume: 6, Issue:1, Page(s): 32-44, Gaziantep / Turkey, Available at: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/223528>, (Accessed 07.08.2020).
- [27] Yılmaz, M. (2022). The energy potential of Turkey and its importance of renewable energy sources in terms of electricity production, Ankara University Journal of Environmental Sciences, Volume: 4, Issue:2, Page(s): 33-54, Ankara; Available at: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/55157/20179.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, (Accessed 05.10.2020).

[28] Yim, M. S. (August 2006). Nuclear Nonproliferation and the Future Expansion of Nuclear Power, Progress in Nuclear Energy, Volume: 48, Issue: 6, Page(s): 504-524, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.pnucene.2005.10.003>, (Accessed 09.10.2020).

[29] Zinkle, S. J. & Was, G. S. (February 2013). Materials Challenges in Nuclear Energy, Acta Materialia, Volume: 61, Issue: 3, Page(s): 735-758, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.actamat.2012.11.004>, (Accessed 09.11.2020).

[30] World Nuclear Association (WNA, 2019). Information Library Index, Available at: <https://www.world-nuclear.org/information-library/facts-and-figures/nuclear-generation-by-country.aspx>, (Accessed 09.07.2020).

[31] <http://www.akkuyu.com/project-history>, (Accessed 07.08.2020).

[32] <https://www.iea.org/countries/turkey>, (Accessed 10.09.2020).

[33] https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/gonderi_dosya_ekleri/TURKEY%20ENERGY%20OUTLOOK_%202020_%2813.7.2020_A%29.pdf, (Accessed 01.06.2020).

[34] <https://world-nuclear.org/Information-Library/Country-Profiles/Countries-T-Z/Turkey.aspx>, (Accessed 10.10.2020).

Эрол КАПЛУХАН ТУРЦИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ЗАВИСИМОСТЬ И ЯДЕРНАЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА

Аннотация. В последнее время достижения в области энергетики оказали глубокое влияние как на экономическую, так и на социальную структуру. Страны, которые хотят быть более конкурентоспособными и иметь стабильный и устойчивый процесс развития, должны разработать свою собственную энергетическую политику и тем самым снизить свою внешнюю зависимость в энергетическом плане. Как развивающаяся экономика, потребление энергии в Турции растет с каждым годом вместе с экономическим ростом. Производство энергии за счет внутренних ресурсов является недостаточным, и страна вынуждена импортировать значительное количество энергии для удовлетворения растущего спроса. Следовательно, значительная доля импорта в энергобалансе создает серьезную уязвимость для финансовой мощи страны, устойчивости роста, безопасности энергоснабжения и разработки внешней политики. Поэтому энергетическая политика Турции является критической концепцией обсуждения и является одним из приоритетов повестки дня правительства. В связи с этим Турция приняла решение развивать ядерную энергетическую программу и приступила к строительству реакторов. Рост спроса на энергоносители в результате индустриализации и технологического развития усилил внешнюю энергетическую зависимость Турции. Турция должна установить свою энергетическую политику, используя альтернативные энергетические ресурсы, и начать использовать ядерную энергию в качестве владельца самого большого ториевого ресурса в мире.

Во внешней зависимости Турции в энергетическом секторе Россия занимает видное место. Эта зависимость сужает пространство для политического маневра Турции, порождает экономическую неопределенность и углубляет дефицит валюты-одну из важнейших экономических проблем Турции. В этих рамках можно сказать, что строительство атомных электростанций будет играть важную роль в сокращении импорта энергии. Это исследование направлено на то, чтобы выяснить, действительно ли Турция должна разрабатывать Альтернативы для производства энергии, и конкретно касается оценки ядерной альтернативы.

Ключевые слова: Турция; энергетические ресурсы; атомная энергетика; атомная электростанция.

Ерол КАПЛУХАН**ТҮРКИЯ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ТӘУЕЛДІЛІК ЖӘНЕ ЯДРОЛЫҚ
ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЯСАТ**

Аңдатпа. Соңғы уақытта энергетика саласындағы жетістіктер экономикалық және әлеуметтік құрылымға қатты әсер етті. Неғұрлым бәсекеге қабілетті болғысы келетін және тұрақты және орнықты даму процесі болғысы келетін елдер өздерінің энергетикалық саясатын әзірлеуі және сол арқылы энергетикалық тұрғыдан өздерінің сыртқы тәуелділігін азайтуы тиіс. Дамушы экономика ретінде Түркияда энергия тұтыну экономикалық өсумен бірге жыл сайын өсіп келеді. Ішкі ресурстарға байланысты энергия өндірісі жеткіліксіз және ел өсіп келе жатқан сұранысты қанағаттандыру үшін энергияның едәуір мөлшерін импорттауға мәжбүр. Демек, энергия теңгеріміндегі импорттың елеулі үлесі елдің қаржылық қуатына, өсу тұрақтылығына, энергиямен жабдықтау қауіпсіздігіне және сыртқы саясатты әзірлеуге Елеулі осалдық туғызады. Сондықтан Түркияның энергетикалық саясаты талқылаудың сындарлы тұжырымдамасы болып табылады және Үкіметтің күн тәртібіндегі басымдықтардың бірі болып табылады. Осыған байланысты Түркия ядролық энергетикалық бағдарламаны дамыту туралы шешім қабылдап, реакторлар салуға кірісті. Индустрияландыру және технологиялық даму нәтижесінде энергия тасымалдаушыларға сұраныстың өсуі Түркияның сыртқы энергетикалық тәуелділігін күшейтті. Түркия баламалы энергетикалық ресурстарды пайдалана отырып, өзінің энергетикалық саясатын белгілеуі және әлемдегі ең үлкен торий ресурсының иесі ретінде ядролық энергияны пайдалануды бастауы тиіс.

Түркияның энергетика саласындағы сыртқы тәуелділігінде Ресей көрнекті орын алады. Бұл тәуелділік Түркияның саяси маневрі үшін кеңістікті тарылтады, экономикалық белгісіздік тудырады және валюта тапшылығын тереңдетеді-Түркияның маңызды экономикалық мәселелерінің бірі. Осы шеңберде атом электр станцияларын салу энергия импортын төмендетуде маңызды рөл атқарады деп айтуға болады. Бұл зерттеу Түркия шын мәнінде энергия өндіру үшін баламаларды әзірлеу керек пе анықтау үшін бағытталған, және нақты ядролық балама бағалау қатысты.

Кілт сөздер: Түркия; энергетикалық ресурстар; атом энергетикасы; атом электр станциясы.

УДК 911.2
МРНТИ 39.19.31
DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).37

¹Берденов Ж.Г., ¹Калибекова С., ¹Маханова Н.Б., ²Илиеш Д.К.,
¹Инкарова Ж.И.

¹ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Университет Орадэя, Орадэя, Румыния

E-mail: berdenov-z@mail.ru, kalibekova_s@list.ru, inkarzh@mail.ru, iliesdorina@yahoo.com

ЛАНДШАФТНАЯ СТРУКТУРА ГОРОДА НУР-СУЛТАН В РАЗВИТИИ «ЗЕЛЕННОГО ПОЯСА»

Аннотация. Научная работа посвящена изучению ландшафтной структуры городской агломерации Нур-Султан. На основе изучения компонентов природной среды и природно-ландшафтной дифференциации была создана ландшафтная карта городской агломерации Нур-Султана. На основе исследования нормативных документов, планов, карт-схем государственных ведомств столицы, а также исследовав природные ресурсы и условия, была предпринята попытка создание буферной зоны наиболее благоприятной для создания «Зеленого пояса» города.

Ключевые слова: агломерация; ландшафты; зеленый пояс столицы; картографирование.

Введение

В последние годы изучение ландшафтной структуры является одной из актуальных проблем физико-географических исследований. Это особенно верно в отношении территории векового использования потенциала природных ресурсов в становлении городской среды [1].

Городская агломерация - особое, ни с чем не сравнимое творение ума и рук человеческих. Это среда жизни всевозрастающего числа людей и место концентрации различных, делающихся все более разнообразными видов деятельности. За городами закрепилось название двигателей прогресса. В них рождается и из них распространяется новое. Это творческие лаборатории, духовные мастерские человечества [2].

В изучении природных условий территории города, однако, важен не только покомпонентный подход, позволяющий оценить экологические последствия размещения предприятий, жилых кварталов, зеленых зон и т.д., изменения составляющих водного баланса, климата. Городскую территорию следует изучать именно с ландшафтных позиций, принимая во внимание наличие в структуре города мелких природных комплексов в разной степени антропогенно измененных, но взаимно связанных между собой. Городской ландшафт, по мнению Покшишевского (1952) и Саушкина (1976), представляет собой «крайнее выражение» культурного ландшафта, под которым понимается любой природный ландшафт, где взаимные связи между его компонентами изменены человеческой деятельностью [3].

Агломерация Нур-Султан сегодня включают в себя 127 населенных пунктов трех районов Акмолинской области (Аршалынский, Целиноградский, Шортандинский) и четыре округа Аккольского района. Общая площадь агломерации составляет 2 175 тысяч гектаров с численностью населения свыше 1 миллиона человек [4]. Из них в городе проживают 814

тысяч человек, в пригородной зоне - 196 тысяч человек. Агломерация из близлежащих крупных систем населенных мест наиболее связана с двумя региональными центрами - Кокшетау (с сельскохозяйственной и рекреационной специализацией) и Карагандой (с промышленной специализацией). Город Нур-Султан будет развиваться как многофункциональная территория с конкурентоспособной экономикой, высоким качеством жизни и окружающей среды, интегрированная в систему межстрановых и межрегиональных связей.

Материалы и методы исследования

Город Нур-Султан – сегодня является столицей Республики Казахстан, одной из крупнейшей агломерации, поэтому благоустройство города и изучение экологических проблем столицы сегодня являются актуальной темой. Столица расположена в северном Казахстане на правом берегу реки Ишим. Его географические координаты 51°11' с.ш 71°25' в.д. Город Нур-Султан находится на приречной равнине и частично в долине реки Есиль.

Рельеф территории в целом характеризуется отсутствием заметных уклонов и выраженных форм. Характерными элементами рельефа являются многочисленные понижения типа степных блюдцев, в которых весной формируются озера или болота. Город расположен в зоне сухой степи, подзоне сухих типчаково-ковыльных степей на темно-каштановых почвах. Почвенный покров неоднороден, носит комплексный характер. Рельеф представлен слабоволнистой водораздельной равниной, занимающей 2/3 городской территории. В целом рельеф городской территории характеризуется отсутствием заметных уклонов и отчетливо выраженных форм, геоморфологические элементы плавно и незаметно переходят друг в друга. Равнина слабо наклонена в сторону р. Есиль [5].

Отличительной особенностью климата являются его резкая континентальность, малое среднегодовое количество осадков и большое количество часов солнечного сияния, которое приводит в летний период к пересыханию озер и отдельных рек. Зима - холодная, продолжительная, малоснежная, в некоторые годы суровая. Продолжительность морозного периода 245 дней, а продолжительность зимы 5-5,5 месяцев [6].

Население города на начало 2017 года составило 972 692 человека. По данным департамента статистики 4 июля 2017 года родился миллионный житель столицы [7].

Ландшафтные исследования городских территорий и степени их преобразованности чаще всего проводится с использованием функционального подхода, который позволяет выбрать наиболее рациональные способы структурно-функциональной организации ландшафта и оценить возможность и эффективность выполнения им определенной социальной функции. Так, Мильков (1973) выделяет типы городских ландшафтов по степени озеленения территории, этажности и «каменистости». Им выделены садово-парковые, мало- и многоэтажные, а также заводские городские ландшафты, для каждого из которых характерны общая история освоения и функциональная взаимосвязь. Тарасов (1977) различает городские геосистемы, близкие на низких квалификационных ступенях к так называемым восстановленным ландшафтам, и собственно городские ландшафты, среди которых им выделяются селитебные, промышленные, промышленно-селитебные, садово-парковые, водно-антропогенные, дорожные и карьерно-отвалы. Позже появились и иные классификации городских ландшафтов, но практически все они построены на выделении пространственных систем, представляющих собой геокомплексы существенно преобразованные архитектурно-техническими средствами (Тютюнник, 1990). Выделение таких ландшафтно-техногенных систем позволяет осуществить оценку экологического состояния городской территории в зависимости, как от исходных особенностей природной среды, так и от степени их антропогенного преобразования [8, 9, 10].

В настоящей работе на основе методических подходов к анализу особенностей трансформации природной среды в пределах городских территорий, разработанных в трудах

В.С. Преображенского, В.В. Владимирова, Ф.Н. Милькова, Б.И. Кочурова, Ф.В. Тарасова и др., предпринята попытка оценить современное состояние процессов взаимодействия общества и природы в городе Нур-Султан, выявить основные направления и тенденции изменения ландшафтной структуры.

Результаты исследования

Перенос столицы расширяет влияние на приграничные регионы промышленно развитые Карагандинскую, Павлодарскую, Восточно-Казахстанскую, Костанайскую области. Это создает предпосылки к развитию предпринимательского бизнеса, что в свою очередь повлечет за собой открытие головных контор компаний и фирм, филиалов крупных банков, а затем и переезд самих банков. Здесь сосредоточены высшие административные управленческие структуры, а это означает рост численности специалистов. Вместе с центральными аппаратами постоянно развиваются службы информационного, технического, технологического и торгово-бытового обслуживания. Все это ускоряет рост коммерческих структур - фирм, компаний, акционерных обществ в городе и пригородной зоне.

Территория агломерации Нур-Султан расположена в пределах двух широко вытянутых почвенных зон - черноземной и каштановой, которые подразделяются соответственно на подзоны обыкновенных и южных черноземов, темно-каштановых, каштановых и светло-каштановых почв. Самую северную часть территории, расположенную в умеренно-засушливой степи с холмисто-увалистым и частично горно-сопочным рельефом, занимает подзона обыкновенных черноземов [11].

Почвенный покров г. Нур-Султан входит в Есиль-Нурунскую провинцию, складывается из: темно-каштановых, лугово-каштановых, луговых, пойменных, лугово-болотных каштановых, болотных каштановых почв, солонцов, солончаков, урбаземов.

Среди наиболее распространенных и наиболее плодородных почв подзоны ведущее место занимают обыкновенные среднемощные тяжелосуглинистые черноземы. Мощность гумусового слоя (А + В) колеблется в пределах 50-70 см, а содержание гумуса 6-8%. Почвы хорошо насыщены обменным кальцием (до 70-85%). Характерной их особенностью является низкая обеспеченность подвижным фосфором и средняя или высокая - калием и азотом. На территории подзоны, особенно в южной части агломерации ее части проявляется водная эрозия. Непахотнопригодные земли подзоны в основном представлены защебненными неполно- и малоразвитыми почвами березовоосиновых колков и лугово-черноземными засоленными почвами [12].

Подзона южных черноземов расположена в северо-восточной части агломерации. Степень распаханности составляет 75% площади. Преобладающими плодородными почвами являются южные карбонатные тяжелосуглинистые черноземы, занятые под хозяйственные постройки. Гумусовый горизонт черноземов 20-60 см, содержание гумуса 4-5%. Карбонаты часто залегают на поверхности. На глубине 100-130 см проявляется засоленный, а несколько выше осолонцованный горизонт. В северной части зоны они подтягиваются близко к поверхности и оказывают отрицательное влияние на проникновение в почву корневой системы. В южных черноземах увеличивается насыщенность поглощающего комплекса магнием, а иногда и натрием. Почвы подзоны склонны к уплотнению, пониженной водопроницаемости и впитыванию талых вод. Они нуждаются в мероприятиях по борьбе с водной и ветровой эрозией. Для южных черноземов высокоэффективным является внесение фосфорных, а иногда и азотных удобрений [13].

В составе земельных угодий, особенно среди земель, подлежащих коренному улучшению, значительный удельный вес имеют солонцеватые черноземы и солонцы. Среди непахотнопригодных почв большое распространение имеют защебненные и

одресвяненные почвы сопок и повышений. В понижениях, ложбинах и балках сосредоточены сильнозасоленные и солончаковые почвы.

Растительный покров агломерации в видовом отношении весьма разнообразен, здесь произрастает около 300 видов растений, относящихся к 40 семействам, в т. ч. астровые (50 видов), злаковые (65), бобовые (60), маревые (51).

Территория г. Нур-Султан почти всецело располагается в пределах степной зоны, где еще в начале 50-х гг., до массовой распашки целинных и залежных земель, преобладали разнотравно-ковыльные степи. Отдельные нетронутые участки этих степей сохранились, главным образом, на окраинах города сохранились березовые колки, в окрестностях многочисленных пресных озер и вдоль пологих склонов речных и балочных долин сохранилась луговая растительность [14].

На пойменных террасах р. Ишим, Нура имеются крупные массивы заливных пырейных, вейниковых, кострцовых лугов, местами сочетающихся с галофитными вострцовыми лугами, используемыми как ценные сенокосные угодья.

Степные сообщества (ковыльно-типчаковые, ковыльно-типчаково-разнотравные и типчаково-полынно-разнотравные) распространены преимущественно в предгорных равнинах, шлейфах склонов сопок и низкогорий. Луговая растительность в мелкосопочнике, а также лесной тип растительности встречаются в многочисленных межсопочных понижениях рельефа [15].

Природно-ландшафтная дифференциация территории рассматривается как пространственная реальность, обладающая определенными региональными особенностями, проявляющимися в экологически значимых свойствах ландшафтов, то есть тех, которые могут способствовать или не способствовать проявлению экологических проблем (например, слабый водообмен, легкий механический состав почв, антициклональный тип погоды и т.д.), а также тех, которые представляют особую ценность (местообитание промысловой фауны, высокобонитетные леса, эстетически ценные свойства ландшафтов и т.п.), потеря которых приводит к значительному ущербу. Отбор этих свойств (критериев) является одним из ключевых моментов в ходе исследования, поскольку необходимо определить своеобразную точку отсчета при установлении уровня изменений свойств, свидетельствующих о возникновении экологической проблемы [16].

Для выявления природно-ландшафтной дифференциации составляется таблица-матрица, где каждому ландшафтному выделу даются основные характеристики и определяются экологически значимые природные свойства.

Оценка экологически значимых свойств тесно связана с определением природного потенциала ландшафта. Что касается природно-ресурсного потенциала ландшафта, то его уровни по основным видам возобновляемых ресурсов с достаточной степенью точности определены. Истощение этого потенциала ведет к серьезным экологическим проблемам (обезлесивание, потеря плодородия почв, дигрессия пастбищ и др.) [2, с. 85].

При дешифрировании космоснимков аппарат Landsat 8ТМ за 2018 год используя комбинацию 5-го, 3-го и 4-го каналов можно уверенно различать современные экодинамические процессы, типы почв, виды растительности и т.д. как по спектральной яркости этих каналов, выражающейся в цвете синтезированных пикселей, так и по текстуре образуемой группами смежных пикселей. Завершающим этапом данной стадии исследования стало: создание ландшафтной карты агломерации Нур-Султан, которые в результате их типологической группировки, а затем структурно-генетической классификации, упорядочены в иерархическую систематику (Рисунок 1).

Сегодня актуальна программа «Зелёный пояс Астаны». В период с 1997 по 2016 год площадь лесопосадок зеленой зоны г. Нур-Султан составила 75,1 тыс. га, из них 14,8 тыс. га,

высажены в городской черте. На последующих этапах лесонасаждения планируется соединить зелёную зону Астаны с лесными массивами Аккольского района Акмолинской области [2, с.78].

Развитие «Зелёного пояса» столицы до 2020 года реализовано в 3 этапа.

1-й этап: реализовано в период с 1998 года по 2004 год. Общая площадь освоения — 14,8 тыс. га, в том числе под зелеными насаждениями — 11,5 тыс. га, на котором произрастают 9,7 млн. деревьев и 1,9 млн. кустарников. Приживаемость составила – 90 %.

2-й этап: 1-я очередь реализована с 2012 по 2013 гг. высажено 716 тыс. сеянцев хвойных пород на 450 га.

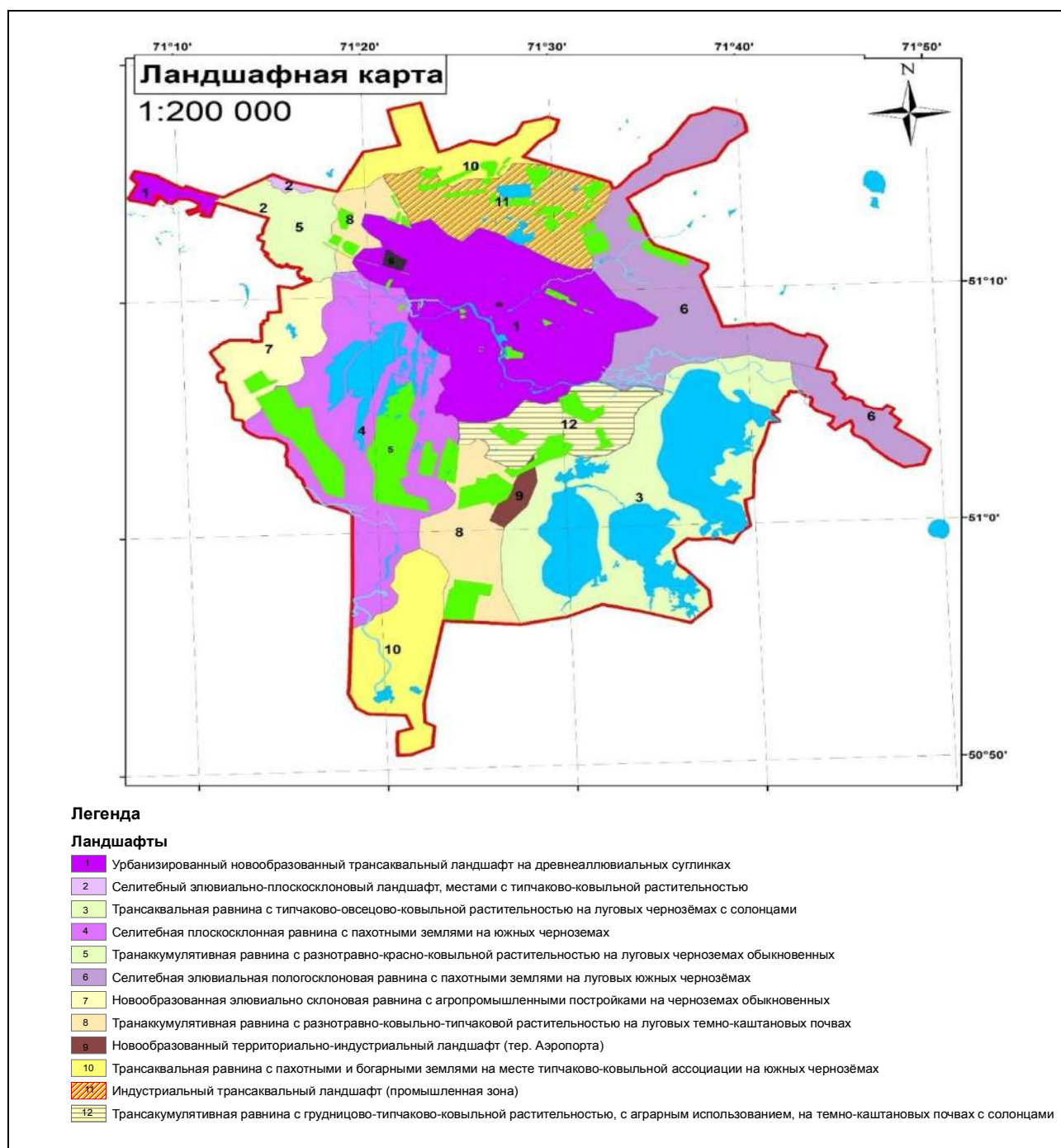

Рисунок 1 – Ландшафтная карта агломерации Нур-Султан

Вопрос по увеличению существующих площадей лесонасаждений Зеленого пояса столицы был решен постановлением Госкомиссии Республики Казахстан по передислокации столицы от 09 января 1996 года №39-8/81, инициатором которого был президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев.

Комитет лесного и охотничьего хозяйства Министерства Сельского хозяйства (МСХ) в 1998 году начал и в 2004 году полностью завершил работы по созданию первого этапа зелёного пояса, расположенного в черте города [18].

В настоящее время общая площадь зеленого пояса столицы составляет 14 827 гектаров, в том числе с фактической площадью лесонасаждений 11 502,2 га, на которых произрастает более 9,7 млн. деревьев и около 1,9 млн. кустарников.

Передача лесонасаждений на баланс города начата в 2001 году во исполнение протокола совещания Президента Республики Казахстан от 24 марта 2000 года №01-9/14. В дальнейшем передачи производились в соответствии с программами:

с 2002 по 2003 годы – «Отраслевая Программа создания зеленой зоны г. Астаны на 2002-2010 годы».

с 2004 года – Отраслевая программа «Леса Казахстана» на 2004-2006 годы.

с 2005 по 2009 годы – Программа «Жасыл Ел» на 2005-2007 годы.

С 1998 по 2004 год были высажены в основном лиственные породы такие как береза бородавчатая, вяз мелколистный, вяз широколистный, сосна обыкновенная, лох узколистный, тополь Казахстанский, смородина золотистая, дерен белый, вишня бессея, жимолость татарская. При этом доля лиственных пород составляет 98,2%, хвойных 1,8%.

В рамках завершения второго этапа площадь лесопосадок 2020 году была доведена до 100 тыс. га. В перспективе рукотворный лес должен соединиться с естественными лесами в сторону Борового [19].

Для подготовки посадочного материала близ города Нур-Султан расположен лесной питомник «Аққайың» (в переводе с казахского языка «Белая берёза») площадью 110 гектаров, где ежегодно выращивается около девяти миллионов сеянцев акации жёлтой, клёна, сосны, лиственницы, берёзы, вяза, тополя, ивы, яблони — всего 26 видов деревьев, пригодных к климатическим условиям города [5, с 52].

Генеральный план имеет огромное значение для любого города. Это своего рода его паспорт - фундаментальный документ детальной планировки градостроительных узлов, композиции архитектурных ансамблей, силуэта транспортных развязок и магистралей. Когда все они рационально спланированы, в мегаполисе жить комфортно [20].

Цель генерального плана в том, чтобы обеспечить планомерное, гармоничное развитие территории, создать для людей комфортную и безопасную среду жизнедеятельности.

К 2030 году согласно генерального плана численность населения столицы составит 1,5 млн. человек, жилой фонд 37,2 млн. кв. метров, в среднем на 1 человека жилищная обеспеченность составит 30 кв. метров.

Согласно Указа Президента Республики Казахстан от 6 февраля 2017 года №418 «Об изменении границ города Астаны» были изменены границы города Астаны, включив в его черту части земель Целиноградского района Акмолинской области общей площадью 8 719 га. Так, площадь города Нур-Султан на сегодняшний день изменена с 71 014 га на 79 733 га. Карта-схема существующего функционального зонирования, разработанная в рамках комплексной программы развития города Нур-Султан до 2030 гг., и на нее был нанесен слой границы расширения «Зеленого пояса столицы» (рисунок 3).

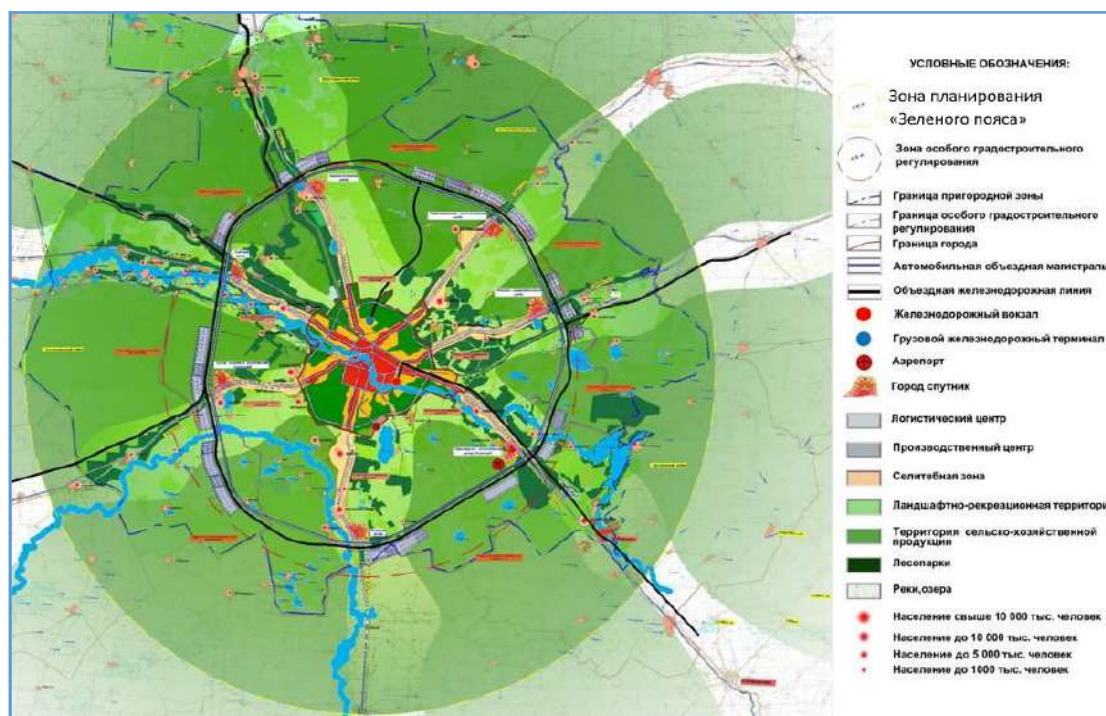

Рисунок 3 – План развития «Зеленого пояса» агломерации до 2030 г.

Данная карта представляет функциональное зонирование в несколько обобщенном виде. Используя топографическую карту, карту использования, природно-ландшафтной дифференциации и др.

На создаваемой карте выделяются следующие функциональные зоны.

1. Жилые зоны:

- зоны с застройкой многоэтажными жилыми домами;
- зоны с застройкой малоэтажными и среднетажными жилыми домами;
- зоны с застройкой индивидуальными домами;
- жилая подзона городского центра;

2. Общественно-деловые зоны:

- зоны обслуживания и торговли;
- зоны деловые, учрежденческие (офисные, научно-учебные, административных зданий, лечебно оздоровительных функций).

3. Производственные зоны:

- зоны производственно-складские и коммерческой активности с функциями торговли и обслуживания;

- зоны коммунально-складские;
- зоны предприятий IV и V класса вредности;
- зоны предприятий II-III класса вредности (ТЭЦ);

4. Природоохранные зоны;

5. Рекреационные зоны:

- зоны городских парков;
- зоны городских лесов, зоны озеленения, «зеленый пояс г.Астана»;

6. Зоны сельскохозяйственного назначения (фермеры).

7. Зоны инженерной и транспортной инфраструктур:

- зона полосы отвода железной дороги;

- зона аэропорта;
- зона автомобильных дорог и инженерных коммуникаций;
- 8. Зоны специального назначения;
- 9. Зоны режимных территорий;
- 10. Резервные зоны:
 - зоны перспективного развития;
 - земли запаса.

Для составления карты функционального зонирования использовалась программа ArcGIS 10.1. Полученная схема функционального зонирования территории г. Нур-Султан, позволяет более подробно рассмотреть сложившуюся функционально-планировочную структуру города и перспективы развития «Зеленого пояса» городской агломерации.

Заключение

На основе природно-ландшафтной дифференциации нами были предприняты попытки определения природно-ресурсного потенциала ландшафта городской агломерации Нур-Султан. Изучая и картографируя генеральные планы города, нами были просчитаны зеленые зоны (лесопарковые) в пределах города и за его пределами. На основе плана развития города до 2030 года и функционального зонирования города Нур-Султан, нами была просчитана площадь предполагаемого развития «Зеленого пояса» агломерации Нур-Султан.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Максаковский В.П. Историческая география мира / . – М.: Экопрос, 1997. – 456 с.
- [2] Шлыгин Е.Д. Геологическая история и геологическое строение Казахстана // В кн.: Очерки по физической географии Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1951. – 145 с.
- [3] Перельман А.И., Касимов Н.С. Геохимия ландшафта. – М., 2000. – 768 с.
- [4] Сайт администрации города Нур-Султан [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.spr.kz/astana-i-astanskaya-gorodskaya-administratsiya/departament-statistiki-goroda-astana.html>
- [5] Беспалов В.Ф. Геологическое строение Казахской ССР. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 361 с.
- [6] Оценка современного изменения регионального климата, а также уязвимости и возможностей адаптации к изменению климата экологических систем и климатозависимых отраслей экономики, разработка сценариев изменения регионального климата при увеличении концентрации углекислого газа в атмосфере РК: отчет о НИР (заключительный) / Казгидромет: рук. Мендигарин А.Т.; исполн. П.Ж. Кожаметов. – Алматы, 2007. – 97 с. – № ГР 014РК62454 – Инв. № 0112РК784122.
- [7] Метеорологические таблицы ТМ-1 за 2015-2017 гг. по станциям Акмолинской области / Акмолинская областная обсерватория. – Астана, 2018. – 125 с.
- [8] Арманд Д.Л. Наука о ландшафте. – М., 1975. – 288 с.
- [9] Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. – М.: Высшая школа, 1991. – 366 с.
- [10] Мильков Ф.Н. К проблеме типологического районирования антропогенных ландшафтов // Проблемы природного районирования и охраны природы: Межвуз. сб. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1982. – С. 184-189.
- [11] Успанов У.У. Почвенно-географические зоны и земельные ресурсы Казахской ССР // Известия АН КазССР. Серия биолог. – 1967. – №6. – С. 45-55.
- [12] Дурасов А.М., Тазабеков Т.Т. Почвы Казахстана. – Алма-Ата: Кайнар, 1981. – 364 с.
- [13] Сваричевская З.А. Очерки по геоморфологии Казахстана. – Л., 1941. – 61 с.
- [14] Рачковская Е.И., Огарь Н.П., Марынич О.В. Основные зональные типы степей Казахстана // Матер. VI междунар. симпозиума «Степи Северной Евразии». – Оренбург: УрО РАН, 2012. – С. 850-861.
- [15] Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 172 с.
- [16] Николаев В.А. Ландшафты азиатских степей. – М.: МГУ, 1999. – 288 с.
- [17] Сайт городского Акимата города Нур-Султан [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://astana.gov.kz/ru/modules/material/11214>.

[18] Новости KazInform – Президент Республики Казахстан посетил зеленую зону города Астана. ПРЕСС-РЕЛИЗ 15.06.2016 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/prezident-rk-posetit-zelenuyu-zonu-astany_a2915584.

[19] Новости Хабар (Архив 2017 г.). Об укрупнении «Зеленого пояса Астаны» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://khabar.kz/ru/arkhiv-zheti-k-n/item/58778-zheti-k-n-26-iyunya-2016>.

[20] Генеральный план города Астана до 2030 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://astana.gov.kz/ru/page/genplan>.

REFERENCES

[1] Maksakovskij, V.P. (1997). Istoricheskaja geografija mira [Historical geography of the world].- М.:Jekopros [in Russian].

[2] Shlygin, E.D. (1951). Geologicheskaja istorija i geologicheskoe stroenie Kazahstana // V kn.: Oчерки po fizicheskoj geografii Kazahstana [Geological history and geological structure of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

[3] Perel'man, A.I., Kasimov, N.S. (2000). Geohimija landshafta [Landscape geochemistry]. М.: MSU [in Russian].

[4] Sajt administracii goroda Nur-Sultan [Nur-Sultan city administration website](n.d.). – base.garant.ru. Retrieved from: <https://www.spr.kz/astana-i-astanskaya-gorodskaya-administratsiya/departament-statistiki-goroda-astana.html>

[5] Bepalov, V.F. (1971). Geologicheskoe stroenie Kazahskoj SSR [Geological structure of the Kazakh SSR]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

[6] Ocenka sovremennogo izmenenija regional'nogo klimata, a takzhe ujazvimosti i vozmozhnostej adaptacii k izmeneniju klimata j ekologicheskikh sistem i klimatovavisimyh otraslej j ekonomiki, razrabotka scenarijev izmenenija regional'nogo klimata pri uvelichenii koncentracii uglekislogo gaza v atmosfere RK: otchet o NIR (zakljuchitel'nyj) / Kazgidromet: ruk. Mendigarin A.T.; ispoln. P.Zh. Kozhahmetov. – Almaty, (2007). – № GR 014RK62454 – Inv. № 0112RK784122.

[7] Meteorologicheskie tablicy TM-1 za 2015-2017 gg. Postancijam Akmolinskoj oblasti / Akmolinskaja oblastnaja observatorija. Astana [in Russian].

[8] Armand, D.L. (1975). Nauka o landshafte [Landscape science]. Moscow [in Russian].

[9] Isachenko, A.G. (1991). Landshaftovedenie i fiziko-geograficheskoe rajonirovanie [Landscape studies and physical-geographical zoning]. М.: Vysshaja shkola [in Russian].

[10] Mil'kov, F.N. (1982). K problem tipologicheskogo rajonirovanija antropogennyh landshaftov // Problemy prirodnogo rajonirovanija i ohrany prirody: Mezhvuz. sb. [On the problem of typological zoning of anthropogenic landscapes]. Ufa: Izd-vo Bashkirskogo un-ta[in Russian].

[11] Uspanov, U.U. (1967). Pochvenno-geograficheskie zony i zemel'nyye resursy Kazahskoj SSR [Soil-geographical zones and land resources of the Kazakh SSR]. Izvestija AN Kaz SSR. Serija biologija[in Russian].

[12] Durasov, A.M., Tazabekov, T.T. (1981). Pochvy Kazahstana [Soils of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kajnar [in Russian].

[13] Svarichevskaja, Z.A. (1941). Oчерkipogeomorfologii Kazahstana [Essays on the geomorphology of Kazakhstan]. Л.: Nauka[in Russian].

[14] Rachkovskaja, E.I., Ogar', N.P., Marynich, O.V. (2012). Osnovnye zonal'nye tipy stepej Kazahstana [The main zonal types of the steppes of Kazakhstan]. Materials of the VI International Symposium "Steppes of Northern Eurasia". Orenburg: UrO RAN [in Russian].

[15] Gel'dyeva G.V., Veselova L.K. (1992). Landshafty Kazahstana [Landscapes of Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylm [in Russian].

[16] Nikolaev V.A. (1999). Landshafty aziatskih stepej [Landscapes of the Asian steppes]. М.: Moscow State University [in Russian].

[17] Sajt gorodskogo Akimata goroda Nur-Sultan [Site of the city Akimat of the city]. (n.d.). – base.garant.ru. Retrieved from: <http://astana.gov.kz/ru/modules/material/11214>

[18] Novosti KazInform – Prezident Respubliki Kazakhstan posetil zelenuju zonu goroda Astana.(n.d.). – base.garant.ru. Retrieved from: https://www.inform.kz/ru/prezident-rk-posetit-zelenuyu-zonu-astany_a2915584

[19] NovostiHabar (Arhiv 2017 g.). Ob ukрупnenii «ZelenogopojasaAstany» [About the enlargement of the "Green Belt of Astana"]. (n.d.). – base.garant.ru. Retrieved from: <https://khabar.kz/ru/arkhiv-zheti-k-n/item/58778-zheti-k-n-26-iyunya-2016>

[20] General'nyj plan goroda Astana do 2030 g. [General plan of the city of Astana until 2030]. Retrieved from: <http://astana.gov.kz/ru/page/genplan>

**Берденов Ж.Г., Калибекова С., Маханова Н.Б., Илиеш Д.К., Инкарова Ж.И.
«ЖАСЫЛ БЕЛДЕУ» ДАМУЫНДА НҰР-СУЛТАН ҚАЛАСЫНЫҢ
ЛАНДШАФТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ**

Аннотация. Берілген жұмыс Нұр-Сұлтан қаласының ландшафттық құрылымын зерттеуге арналған. Табиғи орта компоненттері мен табиғи-ландшафттық саралауды зерттеу негізінде Нұр-Сұлтан қалалық агломерациясының ландшафттық картасы құрылды. Астананың қалалық ведомстваларының карта-сызбаларын, жоспарларын, нормативтік құжаттарын, сонымен қатар табиғи ресурстар мен жағдайларды зерделей отыра, қаланың «Жасыл белдеуін» жасауға арналған неғұрлым қолайлы буферлі аймақты құру үшін әрекет жасалынды.

Кілт сөздер: агломерация; ландшафттар; астананың жасыл белдеуі; картографиялау.

**Berdenov Zharas, Kalibekova Simbat, Mahanova Nursaule,
Ilies Dorina, Inkarova Zhansulu**

**LANDSCAPE STRUCTURE OF NUR-SULTAN CITY IN THE DEVELOPMENT OF
THE "GREEN BELT"**

Annotation. The scientific work is devoted to the study of the landscape structure of the urban agglomeration Nur-Sultan. Based on the study of the components of the natural environment and natural landscape differentiation, a landscape map of the urban agglomeration of Nur-Sultan was created. Based on the study of regulatory documents, plans, maps-schemes of state departments of the capital, as well as examining natural resources and conditions, an attempt was made to create a buffer zone most favorable for the creation of the "Green Belt" of the city.

Keywords: agglomeration; landscapes; green belt of the capital; mapping.

УДК 327.39 (574)

МРНТИ 39.01.94;03.41.91; 13.61.11;87.31.91;67.07.29

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).38

Ахмеденов К.М., Сдыков М.Н., Рамазанов С.К.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: kazhmurat78@mail.ru, msdykov@mail.ru, serik-ram@mail.ru

**ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ СЕВЕРНОГО УСТЮРТА
В КАЧЕСТВЕ ОБЪЕКТА САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ И
ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА**

Аннотация. Северный Устюрт обладает уникальным достоянием, делающим его привлекательным для познавательного туризма. Это - огромное историко-культурное наследие, созданное многими поколениями кочевых казахов, которое насчитывает несколько тысяч исторических памятников: архитектурных, археологических культовых, имеющих

важное сакральное значение для истории и культуры не только региона, но и всего Казахстана.

Поражает не только количество, но и качество и неповторимое разнообразие памятников. Это старинные некрополи, культово-жилищные комплексы, своеобразные мавзолеи, мечети, многочисленные стелы-кулпытасы и надгробия. Поэтому арало-каспийский комплекс памятников является национальной гордостью, достоянием и ценностью нашей истории и культуры.

Самобытность архитектуры характеризуют исключительная массовость погребально-культовых сооружений, оригинальность типов памятников, их высокохудожественное решение, цельность и законченность форм. Происхождение этого самобытного массового комплекса памятников – результат своеобразной этнополитической истории края, в которой отражаются особенности хозяйственного культурного типа кочевников и полукочевников аридно-степной зоны. Наиболее ранние некрополи возникли в эпоху средневековья в отдельных районах Устюрта, в том числе в северной части. Однако массовое появление памятников фиксируется в XVIII – XIX веках, когда в скотоводческом хозяйстве и системе поселения казахов происходят серьезные перемены, выраженные в начале перехода к полuosедлости. Как раз к середине XIX - началу XX вв. относится подавляющее большинство культовых объектов, в том числе мечетей в Северном Приаралье, Северном Устюрте (Донызтау), на Эмбе, Сагызе, в Атырау и т.д.

Арало-Каспийский историко-культурный регион, составной частью которого является Северный Устюрт, стал предметом исследования в XIX веке, но только в условиях независимого и суверенного Казахстана стало возможным комплексное и научное изучение, охрана и восстановление путем реконструкции и реставрации всего многообразия памятников.

Характеристике данного комплекса и его значению для пропаганды национальной культуры, и развитию современного туризма посвящена данная статья.

Ключевые слова: Северный Устюрт; Донызтау; Жельтау; Коленкели; историко-культурное наследие; сакральная география; туризм; культово-жилищный комплекс; культура кочевников и полукочевников; некрополь; мемориально-культовые памятники; араны.

Введение

Сакральная география – понятие, которое сравнительно недавно сформировалась на пересечении географической науки и культурологии [1,2]. Сакральная география постепенно выделяется в особую область исследования, ее принято считать одним из разделов культурной географии [3]. Сакральная география – это система историко-географических знаний об особо почитаемых и священных объектах природного, культурного и исторического наследия [4]. В сакральной географии изучаются виды объектов, их местонахождение, история возникновения, современные традиции, связанные с этими объектами, их значение в жизни народа и другие свойства. Эти сакральные объекты лежат в основе исторической самоидентификации народов, их самооценки, национальной гордости, и, несомненно, в сильнейшей степени влияют на их дальнейшее развитие [5]. При изучении сакральных объектов требуется интегративное использование методов гуманитарного и естественнонаучного знания [6]. Особое место в комплексе рекреационных ресурсов занимают памятники истории и культуры, благоприятствующие развитию познавательно-культурной рекреации.

Прикаспий и в целом Западный Казахстан обладают еще одним значимым богатством, помимо уникальной природы, - это огромное историко-культурное наследие, созданное многими поколениями кочевых казахов. Здесь насчитывается несколько тысяч исторических

памятников: архитектурных, археологических культовых, имеющих важное сакральное значение для истории и культуры не только региона, но и всего Казахстана.

Поражает не только количество, но и качество и неповторимое разнообразие памятников. Это старинные некрополи, культово-жилищные комплексы, своеобразные мавзолеи, мечети, многочисленные стелы-кулпытасы и надгробия [8-10]. Безусловно, аралокаспийский комплекс памятников является национальной гордостью, достоянием и ценностью нашей истории и культуры.

Исследование памятников древности Северного Устюрта является актуальным направлением в отечественной сакральной географии, археологии и истории. Степень его изученности крайне незначительна на фоне других территорий Республики Казахстан. Северный Устюрт, стал предметом исследования в XIX веке, но только в условиях независимого и суверенного Казахстана стало возможным комплексное и научное изучение, охрана и восстановление путем реконструкции и реставрации всего многообразия памятников [11-15]. Одним из главных препятствий для исследования является его удаленность и труднодоступность в сочетании с суровостью климата и ландшафта. Северный Устюрт малонаселен и имеет редкую сеть колодцев, что придает ее территории мрачность, опасность и непроходимость пустынного ландшафта.

Самобытность архитектуры «характеризуют исключительная массовость погребально-культовых сооружений, оригинальность типов памятников, их высокохудожественное решение, цельность и законченность форм» [7].

Происхождение этого самобытного массового комплекса памятников – результат своеобразной этнополитической истории края, в которой отражаются особенности хозяйственного культурного типа кочевников и полукочевников аридно-степной зоны.

Наиболее ранние некрополи возникли в эпоху средневековья в отдельных районах Устюрта, в том числе в северной части. Однако массовое появление памятников фиксируется в XVIII – XIX веках. Это связано прежде всего с более длительным пребыванием основной массы скотоводов в районах зимнего пребывания (кыстау), часть из которых была оттеснена сюда в результате русской колонизации северных земель бассейна реки Урал (Жайык). В этом отношении южная часть Западного Казахстана приобрела значение оптимального района зимовий кочевников региона и превратилась в своеобразный очаг культуры на протяжении многих веков.

В отличие от Мангышлака на Северном Устюрте интенсивное распространение мемориально-культовых памятников наблюдается с середины XIX века, когда в скотоводческом хозяйстве и системе поселения казахов происходят серьезные перемены, выраженные в начале перехода к полуседлости. Как раз к середине XIX - началу XX вв. относится подавляющее большинство культовых объектов, в том числе мечетей в Северном Приаралье, Северном Устюрте (Донызтау), на Жеме (Эмбе), Сагызе, в Атырау и т.д.

Исследованные нами комплексы является важным источником по реконструкции религиозно- мифологических систем древности и средневековья, поскольку представляет собой в основе памятники погребально-культовых обрядов.Своеобразием территории к югу от реки Жем (Эмбы) являются громадные запасы легко поддающегося обработке строительного и отделочного камня: известняка – ракушечника и песчаника. Это фактор послужил важнейшим естественно-историческим условием подъема в Западном Казахстане монументального каменного зодчества и камнерезного искусства.

Все это дает возможность использования историко-культурного наследия региона для развития почти всех видов туризма начиная с познавательного, связанного с посещением культурно-исторических объектов до религиозного, приключенческого, экологического и

других активных видов туризма [16-20]. При этом необходимо использовать опыт других стран в этом направлении [21-23].

Материалы и методы исследования

Материалом для данной работы послужило обобщение литературных и оригинальных авторских данных по объектам историко-культурного наследия на территории Северного Устьурта Жылыойского района Атырауской области и сопредельной территорий Бейнеуского района Мангистауской области Республики Казахстан.

Исследовательская работа была основана на методике, выработанной этноархеологией. Это – научное направление, появившееся на стыке археологии и этнографии и широко распространившееся в 60-70-е годы. Поэтому здесь применяется целый комплекс методов смежных наук- археологии, этнографии и истории. А также таких видов творчества как архитектура, художественное творчество, орнаменталистика и т.д. Разработка методики этноархеологических исследований зависит от понимания конечной цели подобного рода исследований. В мировой и отечественной науке существуют множество разных подходов и школ. Больше внимание уделяется точке зрения, что этноархеология есть особое научное направление, целью которого является выявление аналогов в культурных явлениях для изучения процессов культурогенеза и этногенеза.

Основным здесь является метод сравнительно-исторического анализа, который акцентирует внимание на анализе механизмов археологизации «живой культуры». Цель данного метода этноархеологии - достижение умения проводить более объемные или даже почти полные реконструкции социокультурных явлений.

В отечественной этноархеологии отсутствует сколько-нибудь обобщенный опыт этноархеологических исследований как в историографическом, так и в археолого-этнографическом плане. Можно выделить работы известного ученого С.И.Ажигали [7,26], который достаточно широко исследовал памятники Северного Прикаспия, и в том числе Атырауской области.

Используемая методика этноархеологических исследований была направлена на поиск путей совершенствования процедуры исторических реконструкций, стремясь глубже понять органичность связи между культурными остатками и функционирующими культурными системами.

Объектом исследования данного статьи служит материальная культура казахского народа, а предметом - специфика отражения в ней особенностей поведения людей и их социальных взаимоотношений.

Места расположения объектов историко-культурного наследия регистрировали с помощью GPS-навигатора GarminTrexTouch 35, 2019 г. Проводилась фотофиксация объектов с помощью цифровых зеркальных фотокамер Nikon D500 и Canon EOS 90D.

Район исследования представляет собой плато, расположенное между Каспийским и Аральским морями на северо-западной периферии плато Устьурт. Горы Северного Устьурта – Жельтау, Донызтау, Коленкели (рис.1) большей частью расположены в Жылыойском районе на юго-востоке Атырауской области [24,25].

А

Б

В

Рисунок 1 – Горы Северного Устюрта: А- Коленкели; Б- Донызтау; В- Жельтау

Исходя из этого методика этноархеологических исследований основана на полном использовании таких методов как этнографические наблюдения (визуальные, графические и др.); письменные источники - архивные материалы, опубликованные документы, записки путешественников, труды ученых разных профилей; археологические частичные или рекогносцировочные раскопки, а также разведка памятников истории и культуры; сопоставление этнографической информации с материалами раскопок и вскрытие взаимосвязей между материальной культурой и ее остатками, с одной стороны, и живой социальной действительностью, с другой; построение гипотетических моделей для использования их археологами, изучающими древние памятники; корректировка этнографической картины (из опроса информаторов) археологическими данными; раскрытие роли материальной культуры в функционировании общества; изучение хозяйственной, социальной, символической и других функций материальной культуры; выявление ее пространственного распространения и влияющих на него факторов; выявление и исследование особенностей материального производства на всех его этапах.

Данная методика основана на том, что, во-первых, этноархеология определяется как научно-исследовательское направление, которое не только сложилось на стыке археологии и этнографии, но и существует как субдисциплина в археологии и этнографии. И во-вторых, - это достаточно широкая проблематика, отсюда разнообразные виды и методы работы в данном исследовании. И в-третьих, разные по характеру и видам памятники требуют применения множества существующих научных методов исследования.

На каждом конкретном объекте использован достаточный комплекс методов исследования, это внедрение, интерпретацию и исследование этнографического материала в сфере археологии и архитектуры, в том числе методом аналогий (прямых или скорректированных), внедрение системного подхода, анализа и синтеза функциональных связей с целью воссоздания исторического прошлого, а также традиционные методики источниковедческого анализа археологии и этнографии (от древней ископаемой материальной культуры до современной материальной культуры). В результате использования всей суммы указанных методов и приемов этноархеологических научно-исследовательских работ была получена полная и объективная информация по памятникам материальной и духовной культуры и сакральных мест Северного Устьята Атырауской области.

Результаты исследования

Экспедицией Западно-Казахстанского университета им. М.Утемисова в 2020 году были обследованы объекты историко-культурного наследия Северного Устьята, в особенности на плато горы Жельтау (рис.2 и таблица 1).

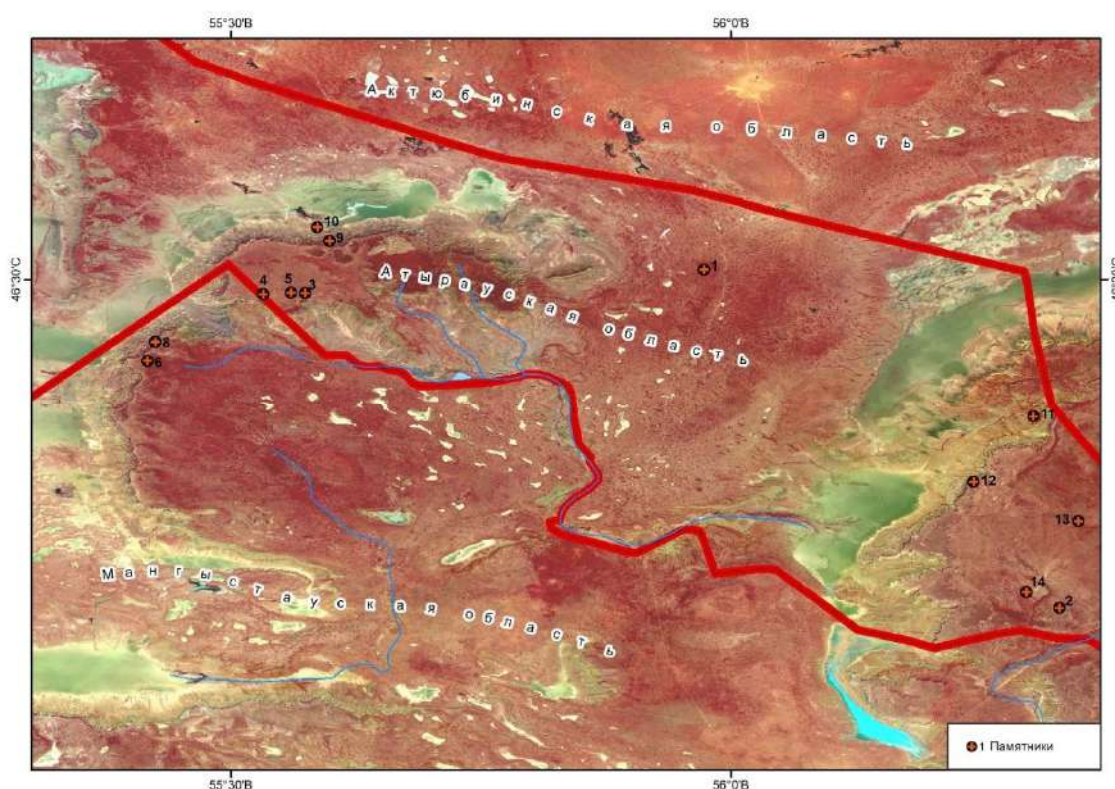

Рисунок 2 - Памятники историко-культурного наследия Северного Устьята (номера объектов соответствуют наименованиям памятников в таблице 1)

Таблица 1 – Расположение изученных объектов историко-культурного наследия Северного Устьюрта

П/н №	Наименование памятника	Местонахождение памятника
1	Культово-жилищный комплекс Шерлигул XVIII – начало XX вв.	Координаты: N 46°30'59.6" E 55°42'41.2"
2	Культово-жилищный комплекс Кайнар XVIII-XX вв.	Координаты: N 46°11'01.8" E 56°18'81.1"
3	Культово-жилищный комплекс Шолабай XIX – начало XX вв.	Координаты: N 46°28'43.0" E 55°34'20.4"
4	Комплекс Шолабай 3, XIX – начало XX вв.	Координаты: N 46°28'52.8" E 55°31'11.8"
5	Комплекс Шолабай 2, XIX – начало XX вв.	Координаты: N 46°28'38.9" E 55°34'06.4"
6	Некрополь без названия, XIX – начало XX вв.	Координаты: N 46°24'17.9" E 55°24'24.4"
7	Некрополь, точка 193	Координаты: N 46°24'17.9" E 55°24'24.4"
8	Некрополь, точка 194	Координаты: N 46°25'32.8" E 55°25'04.7"
9	Некрополь Ортатау, XIX – начало XX вв.	Координаты: N 46°32'07.5" E 55°35'41.5"
10	Некрополь Жельтау, XIX в.	Координаты: N 46°33'01.8" E 55°35'26.3"
11	Некрополь, точка 201, Кызылойыс	Координаты: N 46°20'26.4" E 56°19'41.4"
12	Курган Тур, ранний железный век	Координаты: N 46°17'56.9" E 56°17'41.1"
13	Мавзолей Култан Аяпбергенулы, XIX – начало XX вв.	Координаты: N 46°14'57.3" E 56°21'06.6"
14	Некрополь Токсанбай, XVII вв.	Координаты: N 46°11'05.0" E 56°18'49.9"

Все обследованные памятники, согласно классификации С.Ажигали [7,26] по географическому признаку делятся на семь больших групп: мангыстауская, устьюртская, североустьюртская (донызтауская), эмбо-сагызская, северо-прикаспийская, хобдинско-илекская и североприаральская.

Памятники исследованного нами региона относятся к мангышлакско-устьюртской группе [7], для которого свойственны обилие и массовость сооружений надмогильных памятников, архаизм их облика, преимущественная концентрация на ранних средневековых некрополях и кладбищах.

Основная масса памятников сконцентрирована на старинных некрополях и кладбищах. В основном памятники Северного Устьюрта относятся к поздним комплексам, то есть формирующимся в новое время –XVIII-XIX вв. (Шерлигул, Кайнар, Шолабай, Ортатау, Токсанбай и др.) (рис.3).

А

Б

В

Г

Д

Е

Ж

З

Рисунок 3 - Некоторые объекты историко-культурного наследия Северного Устьюрта:
А- Шерлигул; Б- Кайнар; В- Ортатау; Г-Шолабай; Д-Жельтау; Е – Некрополь без названия;
Ж- мавзолей Култана Аяпбергенулы; З-Токсанбай.

Эти объекты расположены в местности со сложным рельефом. Для них характерен контрастный ландшафт, который является неотъемлемой частью их архитектурного облика, придает им неповторимую живописность и превращает некрополи в своеобразные природно-ландшафтные памятники. Данная группа сложна по структуре, так как в состав комплекса входят мечети, жилые комплексы, некрополи с разнообразного типа надгробиями, кулпытасы, койтасы, саганатамы и др.

Еще одним различием данных памятников является четко выраженный этнически-родоплеменной признак. Основная масса исследованных памятников – казахские, с редкими вкраплениями туркменских, калмыцких и ногайских захоронений. Казахские памятники относятся к эпохе позднего средневековья и нового времени (XV-XIX вв.) Так, на Северном Устюрте доминируют погребальные сооружения родов табын, шеркеш, берш и т.д. Нередко в структуре одного крупного некрополя можно вычленить несколько родовых кладбищ.

Плато Жельтау и чинк Донызтау входят в ареал Североустюртской (Донызтауской) локальной группы памятников архитектуры. Здесь (а также восточнее, в актюбинской части чинка Донызтау и на плато Шагырай) расположены многочисленные культовые и погребальные комплексы (кладбища с надмогильными сооружениями, мавзолеями, мечетями с сопутствующими постройками), возведенные преимущественно в XVIII – начале XX вв., разной степени сохранности [26,27].

В частности, на исследуемой территории расположены такие объекты, как бейиты (некрополи) Ортатау, Шерикул (Шерлигуль), Шолабай, Кайнар, Тасастау, Асалы Кокетая, Саркаса и др.

Некоторые из них в настоящее время широко известны, являются объектом почитания и паломничества (как бейит ишана Шерлигуль), многие известны только специалистам, но представляют научный интерес. Часть памятников может быть музеефицирована и стать объектом познавательного и паломнического туризма.

Некрополь без названия, XIX – начало XX вв. – расположен в 160 км к востоку-юго-востоку от г. Кулсары, в 82,4 км к востоку от села Боранкулна горе Коленкели в урочище Егиндыбулак на территории Бейнеуского района Мангыстауской области (рис.3 Е). Данный некрополь находится на территории государственного комплексного природного заказника местного значения «Коленкели», созданного в 2015 году для сохранения краснокнижного вида устюртского горного барана (уриала), *Ovis vignei arkal* Eversmann, 1850, джейрана, *Gazella subgutturosa* (Güldenstaedt, 1780) и охраняемого вида сайгака, *Saiga tatarica* (Linnaeus, 1766).

Многие некрополи сформировались у почитаемых святых мест, к числу которых относятся могилы суфийских проповедников ислама и мечети, связанные с их деятельностью [27,28]. Не исключение и исследованный нами безымянный некрополь. Здесь находится захоронение Кайырмухамбета Жауперулы (Кайыршаахуна) (1864-1916) из племени Шегем рода Адай, объединения Жетыру Младшего жуза, который обучался в медресе Кукельдаш в Бухаре, два раза был в хадже, построил мечеть и обучал детей. Медресе Кукельдаш — медресе, основанное в 1569 году в Бухаре (Узбекистан) в столице Бухарского ханства, всеильным эмиром Кулбабакукельдашем. Самое крупное из сохранившихся среднеазиатских медресе, в 1993 году был включён в список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО.

Ниже мы приводим описание одного кулпытаса с данного некрополя.

Кулпытас 01 на некрополе. Навершие треугольное, прямостоящий кулпытас. Надпись выпирающая объемная, надпись на 10 рядах в отдельных квадратах, в нижней части родовая тамга (рис.4).

1. Адайруы
2. Тобыш тай-
3. фасы Бегейбөлімі
4. Мұратбекақ-
5. тығыТоғызбай
6. қызыАқжүні-
7. с уфат бол-
8. ды 8 жасында,
9. жазғанЖаңабай"
10. (рутаңбасы)

Рисунок 4 - Кулпытас 01

Значение: род Адай племя Тобыш отделение Бегей подразделение Муратбек дочь ТоғызбаяАқжунис умерла в возрасте 8 лет, написал Жаңабай

Культово-жилищный комплекс Шерлигул XVIII – начало XX вв. – памятник истории и культуры XVIII – начало XX вв., расположен в 139 км к востоку-юго-востоку от г.Кулсары, на горе Жельтау (рис.3 А). Статус: памятник истории и культуры местного значения.

Памятник состоит из остатков жилых построек и погребальных сооружений. Единый ансамбль составляют группа памятников, состоящая из мечети, 2 мазар, 10 койтасов, 15 саганатамов, более 50 кулпытасов, 50 оградок и около 200 надгробных памятников. Рядом находятся руинизированные остатки жилых помещений, загонов для скота и других построек. В сочетании с некрополем жилой комплекс создает впечатление целостного исторического памятника, имеющего важное значение для понимания культуры казахов того времени.

Комплекс носит имя ШерлигулаСаттигулулы (1830-1920 гг.), который в народе почитается как святой, как один из проповедников ислама и признанный целитель. По преданию он в 12 лет совершил хадж и отправился в Бухару для получения духовного образования, посетил Турцию и арабский Восток. Шерлигул возвратился домой, когда ему исполнилось 22 года. Первым делом он построил мечеть в восточной части Желтау, стал обучать детей, занимался целительством. До сих пор в народе сохранились легенды о святости этого человека.

Некрополь Ортау, XIX – начало XX вв. - расположен в 138 км к востоку-юго-востоку от г. Кулсары, на горе Жельтау. Единый ансамбль составляют группа памятников, состоящая из сандыктасов, койтасов, саганатамов, кулпытасов и оградок (рис.3 В).

Некрополь Жельтау, XIX – начало XX вв. - расположен в 129 км к востоку-юго-востоку от г. Кулсары, на горе Жельтау. Единый ансамбль составляют группа памятников, состоящая из около 30 надгробных памятников (рис.3 Д). Ниже мы приводим описание одногокулпытаса размером 12х25 см, высотой 1 м с данного некрополя.

Кулпытас 02 на некрополе Желтау. Навершие округлое, прямостоящий кулпытас. Надпись выпирающая объемная, надпись на 7 рядах в отдельных квадратах, в нижней части

родовая тамга. В 6 квадрате надпись резная. Кулпытас огорожен природными камнями (рис.5).

1. Адай руғы Балықчы
2. тайфасы Қожағұл
3. набирасы Мендіхужа
4. баласы Қожанияз
5. офат 6-да
6. 1859 санда. Қылдырды
7. әкесі Мендіқожа
8. (ру таңбасы)

Рисунок 5 - Кулпытас 02

Значение: род Адай, племя Балыкшы, внук Кожагула, Мендикожулы Қожанияз умер в 1859 году в возрасте 6 лет, знак установлен отцом Мендикожой.

Культово-жилищный комплекс Кайнар XVIII – начало XX вв. - памятник истории и культуры XVIII- XX вв., определяется как религиозно-бытовой комплекс (рис.3 Б). Расположен в км к юго-востоку от города Кулсары, граничит с Актюбинской и Мангистауской областями. Статус: памятник истории и культуры местного значения.

Памятник включает в себя большой некрополь, который включает в себя две могилы, 35 саганатамов (дом, построенный на могиле), 75 валунов (койтас), 350 могильных камней, 80 ограждений и около 300 захоронений, а также комплекс мечети и отдельный колодец – шынырау. Источник воды являлся единственным в округе местом с обильным выходом пресной воды. Колодец вырыт в толще камень – ракушечника, устье его обложено кольцевой выкладкой. Здесь же имеются остатки каменных корыт, с которых производился водопой скота.

Особенность комплекса – наличие целой системы культовых, административных сооружений, хозяйственных построек, медресе и т.д. Материал стен - сырцовый кирпич с чередованием каменных блоков. Перекрытие всех сооружений – купольные своды и купола, с каменными желобами для стока дождевой воды по периметру крыши. Внутренняя часть зданий сохранила следы былой качественной штукатурки и побелки. Центральное место занимает сама мечеть с четырьмя куполами на крыше. Высота мечети вместе с куполом составляла 4 метра, толщина стен – почти полтора метра. Купола со временем разрушились. Посередине зала – мощная колонна, от нее в четыре стороны уходят арки, а сама колонна является главной опорой здания.

Место расположения – большая и широкая впадина, поэтому комплекс можно лицезреть, поднявшись на высокие холмы вокруг него. Согласно исследованиям, мечеть-медресе в свое время построил известный Досжан ишан (Досеке) (1812-1896 гг.) – сын муллы Кашака, из рода табын, объединения жетыру Младшего жуза. Он – активный религиозный деятель, был одним из первых казахов, совершивших хадж в Мекку.

Ниже мы приводим описания некоторых кулпытасов с данного некрополя (рис.6-11).

№1 кулпытас

Вершина округленная, надпись резная, имеется каменное ограждение.

1. Кете руғы ...
2. К... .. бөлімі
3.уак
4. қызы Дәулет
5. хазірет келіні
6. офат 35
7. йашында 1340
8. (ру таңбасы)

Рисунок 6 - Кулпытас 1

Значение: Установлена женщине, надпись полностью не читается. Невестка Даулетахазирета умерла в возрасте 35 лет в 1340 году по хиджре, 1921 году по грегорианскому календарю.

№2 кулпытас

Стела установленная перед саганатамом. Текст кулпытаса написан контурными буквами в 5 квадратах. Последние 2 квадрата не читаются, стерлись.

1. Адай руғы Қырықмылтық
2. тайфасы Қарабас
3. аймағы Бекберді бөлімі
4.
5.
6. (ру таңбасы)

Рисунок 7 - Кулпытас 2

№3 кулпытас

Стела из известняка, установленная перед саганатамом. Текст кулпытаса написан контурными буквами в 4 квадратах. Внизу родовая тамга.

1. Адай руы Қырық-
2. мылтық тайфасы Тоқал бөлімі
3. Әжікүл ұғлы Ізекен
4. офат болды 73 жасында 132?
5. (ру таңбасы)

Рисунок 8 - Кулпытас 3

Значение: Род Адай, племя Кырыкмылтык, отделение Тоқал Ажикулулы Ізекен умер в возрасте 73 года в 132? году по хиджре, 1902(?) году по грегорианскому календарю.

№4 кулпытас

Стела, установленная перед каменным курганом. Текст кулпытаса вырезан в 10 рядах. Внизу родовая тамга.

1. Адай р-
2. уы Қырық-
3. мылтық та-
4. йфасы Тү-
5. гел аймағы
6. Құлеке Ма-
7. лшы ұғлы
8. офат болд-
9. ы 73 йа-
10. шында
11. (ру таңбасы)

Рисунок 9 - Кулпытас 4

Значение: Род Адай племя Кырыкмылтык отделение Тугел сын Кулеке Малшы умер в возрасте 73 года.

№5 кулпытас

Надпись на стене
саганатама

1. Табын руы ...
тайфасы Мала... Куал
Иманұғлы офат
2. Баласы Шердали
(Шеруали)

Рисунок 10 - Кулпытас 5

№6 кулпытас

Кулпытас перед саганатамом. Верхняя часть сломана, надпись объемная рельефная.

1.
2.
3. ... Қожаба-
4. й Дәуітұ-
5. ғлы офат бо-
6. лды 60 йа-
7. шында 1886
8. ... ұ-
9. стасы Қора-
10. ... (тазаланбаған)
11. ?

Рисунок 11 - Кулпытас 6

Значение: ... Кожабай Даутулы умер в возрасте 60 лет в 1886 году.

Некрополь Кайнар на сегодняшний день – одно из крупнейших и уникальных кладбищ в Западном Казахстане, включает в себя все образцы казахского камнерезного искусства в области культового зодчества – кулпытасы, койтасы, сандыктасы, саганатамы и мавзолеи. Комплекс считается также образцом образовательного центра, неотъемлемой частью которого является медресе.

Культово-жилищный комплекс Шолабай XIX- начало XX вв. - памятник истории и культуры, археологии и архитектуры расположен в горах Желтау в 132 км к востоку –юго-востоку от города Кулсары (рис.3 Г). Статус: памятник истории и культуры местного значения.

Площадь комплекса примерно 500х750 м., состоит из 5 частей. В центре – мечеть, жилые дома. Внутри жилые постройки, помещения для скота, камеральное здание, напоминающее наблюдательный пункт.

Комплекс расположен в живописном месте, защищён от холодных северных ветров и находится как бы в чаше. Это место самой природой было предназначено для кочевий благодаря наличию пресной воды и богатой природе. Строения гармонично вписываются в природный ландшафт, располагаясь на естественных террасах, а некрополь – на горных склонах.

Архитектура жилых построек необычна для казахских аулов, так как основным материалом был горный камень. Просторные дома, типа сакли, были основным видом строений. Могилы на некрополе украшены выточенными из камня кулпытасами, койтасами, из камня же были построены саганатамы и мазары. Это – яркий пример казахского зодчества и архитектуры конца XVIII- начала XX веков.

Мавзолей Култана Аяпбергенулы (рис.3 Ж). Расположен на родовом кладбище рода Адай. Единый ансамбль составляют группа памятников, состоящая из сандыктасов, койтасов, саганатамов, кулпытасов и оградок. Здесь находится мавзолей Култана Аяпбергенулы (1850-1927) из подразделения Жарылгап отделения Есен Турлыгул племени Шогы (Кырыкмылтык) рода Адай Младшего жуза, захоронение Аяпбергена Буланбайулы (1823-1866) из подразделения Жарылгап отделения Есен Турлыгул племени Шогы (Кырыкмылтык) рода Адай Младшего жуза.

Место захоронения Токсанбая. (рис.3 З). Здесь находится захоронение Шонайулы Токсанбая XVIIвека из рода Адай Младшего жуза. Некрополь огорожен и находится на вершине горы. К горе ведут каменные ступени. Единый некрополь составляют группа памятников, состоящая из в большинстве разрушенных сандыктасов, койтасов, кулпытасов и оградок.

На исследованной нами территории Северного Устюрта встречается еще один тип сооружений - *араны* или *стреловидные планировки*, как их называют обычно в археологической литературе [29]. Араны – древние загоны–ловушки для мигрирующих стадных копытных, представляющие собой невысокие каменные изгороди сложной конфигурации, часто стреловидные в плане, размерами сотни метров в длину (наиболее распространены 150-200 м). Они были выявлены сравнительно недавно и первоначально не привлекали к себе пристального внимания исследователей. Впервые археологические объекты подобного рода были обнаружены в 1952 г. во время работ Устюртско-Аджаибского отряда ХАЭЭ АН СССР на мысу Хантерсек, у развалин средневекового городища Ербурун кала [30]. Эти работы стали открытием и началом изучения одной из групп стреловидных планировок Устюрта. Однако в последующие годы интерес к такого рода археологическим объектам был утрачен.

Самые ранние араны датированы савромато-массагетским временем (середина I тысячелетия до н.э.) или возможно даже старше, самые поздние – вероятно средневековые

[31-33]. До сих пор назначение аранов не до конца ясно и остается предметом обсуждений и споров [34].

По мнению ряда археологов, появление такого рода сооружений является отражением сложного процесса перехода скотоводства у древних людей в новое качество. Такие араны были призваны, с одной стороны, обеспечить стабильность в поступлении мяса в рацион людей, которые путем загона в араны нескольких десятков голов скота, особенно в зимнее время, решали проблему обеспечения пищей своего племени, и, с другой, были важным этапом в одомашнивании новых видов скота и появлении селекционного отбора в развитии скотоводства.

По изученным нами материалам в планиграфическом отношении араны Северного Устюрта относятся к типу стреловидных планировок с системой стен из каменных плит, замкнутых колец и втянутых воронкообразных входов, включенных в естественный рельеф обрывистых плато и использующих отдельные элементы рельефа в качестве составляющих искусственно созданной системы оград, воронкообразных входов и колец (рис.12). Эти стреловидные планировки использовались в местах постоянного обитания диких копытных для загонной охоты специализированно на устюртских горных баранов (уриалов) *Ovis vignei arkal* Eversmann, 1850 [29].

Рисунок 12 - Араны на горе Жельтау в 5 км севернее некрополя Шолабай

Наличие и широкое распространение аранов становится возможным и необходимым в процессе перехода древних насельников к кочевому скотоводству как основному виду жизнедеятельности. Таким образом, Северный Устюрт стал одним их очагов культурогенеза, получившего законченный вид в этнических процессах, завершившихся формированием казахского этноса.

Араны территории изученного нами региона – часть огромной Североустюртской системы стреловидных планировок [35]. Будучи внешне впечатляющими и отчасти

загадочными, араны несомненно могут стать одним из важных туристических объектов в регионе.

Культурно-исторический потенциал исследуемого региона является одним из основных факторов туризма, поскольку важным средством привлечения туристов к знакомству с культурно-историческим наследием является самый сильный стимулирующий туристический мотив. Объекты историко-культурного наследия являются важным достоянием региона, которые могут привлекать инвестиции и существенно влиять на его экономическое развитие. Культурно-историческое наследие имеет большое значение в социальной сфере, выравнивая сезонные колебания и равномерно распределяя туристические потоки на территории. Культурно-исторические ресурсы создают положительный имидж региона, «брендинг» исторического и культурного наследия используется как эффективный инструмент управления на туристической арене [36].

В результате изучения сакральных мест Северного Устьюрта нами сделан SWOT – анализ их привлекательности, который позволил определить слабые, сильные стороны, а также угрозы и возможности развития данного вида туризма (таблица 2).

Таблица 2 - SWOT – анализ привлекательности сакральных мест Северного Устьюрта

<i>Сильные стороны</i>	<i>Слабые стороны</i>
1) наличие и разнообразие природных и историко-культурных памятников, сакральных мест. 2) наличие сакральных объектов, являющихся основным каркасом национальной идентичности казахского народа; 3) заинтересованность населения региона в развитии внутреннего туризма; 4) мирное положение на территории (не ведутся военные действия, нет угрозы для жизни на территории)	1) удаленность и труднодоступность территории; 2) слабая материально-техническая база; 3) недостаточно развитая система менеджмента и маркетинга; 4) малая доступность к сакральным объектам; 5) низкая безопасность путешествий к сакральным памятникам; 6) не сформированный имидж на туристском рынке. 7) не эффективная организация пребывания туристов на местах
<i>Возможности</i>	<i>Угрозы</i>
1) возможность использования меньших капитальных и организационных затрат; 2) создание новых рабочих мест; 3) высокий уровень узнаваемости региона в Казахстане и на международном рынке; 4) увеличение туристских потоков по въездному и внутреннему туризму; 5) увеличение инвестиционной активности в сфере туризма; 6) наличие международных связей; 7) возможность развития туристской инфраструктуры за счет привлечения инвестиций.	1) высокая стоимость туристических путевок в связи с высокими транспортными издержками; 2) более дешевые предложения в соседних странах; 3) нестабильная экономическая ситуация; 4) недостаточное финансирование; 5) потеря туристского рынка из-за низкого уровня туристского сервиса; 6) рост цен на туристские услуги и, как следствие, сокращение потока въездных туристов.

На основе проведенного нами SWOT-анализа сделан вывод, что при целенаправленной политике можно нейтрализовать большинство слабых сторон, которые препятствуют развитию привлекательности сакральных мест Северного Устюрта. В анализе показано, что возможностей больше, нежели угроз для развития данного вида туризма в регионе, да в целом в Казахстане.

Таким образом, оценка туристской привлекательности сакральных мест определяют не только наличие священного объекта или памятника историко-культурного наследия, но и контрастность форм рельефа данной местности, мозаичность и типологический спектр ландшафтов, наличие водных ресурсов играют большую роль.

Рассматривая роль культурно-исторического наследия Северного Устюрта в развитии внутреннего и внешнего туризма, отмечаем, что эти объекты, могут содействовать расширению ресурсов для привлечения туристов. Познавательный, религиозный, экологический, культурно-исторический туризм не только прибыльная отрасль для региона, но и сфера где может происходить идентификация народа. Однако необходимо обеспечить контроль за сохранением и рациональным использованием культурно-исторического и природного наследия. Необходимость изучения и развития сферы историко-культурного наследия основано на понимании важной роли культурно-познавательной деятельности для человека, признании и необходимости создания условий для реализации культурных потребностей человека в знании истории, религии, традиций, особенностей образа жизни.

Заключение

Территория Северного Устюрта заселена человеком с глубокой древности. Как минимум, находки времени неолита (VI–II тыс. до н.э.) хорошо известны в мангышлакско-устюртском районе и на Эмбе. Арало-Каспийский регион в целом характеризуется как важнейший культурно-генетический очаг, с которым связана историческая судьба многих народов древности, средневековья и нового времени: массагетов, дахов-парфян, аланов, мадьяр-венгров, огузов-сельджуков, кыпчаков, казахов, туркменов, башкир, каракалпаков и др. Ареал, с которым связано становление скотоводства в умеренном поясе, в связи с нахождением на северной и южной его окраинах вероятных центров доместики коня и овцы; возвышение и падение крупнейших этнополитических объединений, государств массагетского Турана, государства огузских ханов, Ногайской Орды.

Таким образом, территория Северного Устюрта исключительно насыщена памятниками истории и культуры казахского народа, как древнего, так и нового времени. Здесь расположено множество погребально-культовых комплексов, в которых установлены предками величественные некрополи с мечетями, могилами святых и богатым разнообразием надгробий. Сейчас эти памятники являются важной частью сакрального духовного богатства всего Казахстана.

В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» от 26.12.2019 года № 288-VI, все виды материальных памятников изначально имеют историко-культурную и научную ценность, и подлежат обязательной защите и сохранению в порядке, предусмотренном настоящим законом. В пределах охранных зон памятников архитектуры запрещается хозяйственная деятельность, движение автотранспортных средств должно быть ограничено.

К сожалению, в настоящее время, многие памятники находятся в аварийном состоянии. Разрушения происходят из-за неблагоприятных атмосферных воздействий, естественного старения материала и ветровой эрозии, влияния техногенной деятельности, отсутствия ограждений. Многие малые надгробия сломаны домашними животными. Следы разрушений коснулись в основном, мавзолеев и мечетей. Анализ местоположения здесь памятников историко-культурного наследия выявил, что при выборе места для поселения

учитывались топографические и ландшафтные особенности, при этом многие несоответствия между современными ландшафтно-климатическими условиями и характером расселения человека в прошлые века обусловлены палеоэкологической ситуацией, влиявшей на изменение численности и состава населения того времени. Северный Устюрт, в пределах исследуемого региона, представляет собой пластовую аридно-денудационную столово-останцовую равнину. Чередование водоупорных и водопроницаемых пород обусловило выход на поверхность ряда горизонтов грунтовых вод. Подземные воды являются единственным источником водоснабжения территории, как в прошлом, так и в настоящем. О наличии водоносных горизонтов, свидетельствуют действующие артезианские скважины и высохшие в настоящее время – родники. При выборе места расположения поселений учитывались: обеспеченность пресноводной водой, родники отмечены у подножия останцев на которых располагались поселения; учитывалось наличие пологого спуска с плато, что облегчало путь к поселению не только людям, но и диким животным, а это позволяло охотиться вблизи поселения, на местах водопоя и ведущих к ним тропах. Большую роль играл хороший обзор прилегающей местности, что давало преимущество в случае нападения извне.

Во многом это место уникально, так как сохранило единственное в Атырауской области место, где можно увидеть араны – геоглифы, памятники древней охотничьей и скотоводческой культуры, встречающиеся на Устюрте, Мангыстау и в Тургае.

Оптимальным решением, которое позволило бы сохранить ландшафтное, биологическое и историко-культурное разнообразие уникальной и ценной природной территории, было бы создание особо охраняемой природной территории – природного и историко-культурного парка «Северный Устюрт».

Создание такого парка исключит риск освоения территории нефте- и газодобывающими компаниями, поможет обеспечить контроль за развитием туризма и позволит существенно снизить уровень браконьерства. Освоение данного нового района Северного Устюрта под цели индустрии отдыха и туризма имеет большие перспективы.

Необходимо детальное изучение историко-культурного и природного наследия данной территории, а именно, организация комплексных экспедиций по изучению объектов, проведение реставрации, правильного использования, охраны объектов историко-культурного наследия; формирование туристского имиджа с учетом особенностей развития истории и культуры региона, разработка мер по комплексному изучению историко-культурных и природных памятников в целях развития рекреации и др.

Таким образом, наличие историко-культурных объектов, своеобразие ландшафтов, особенности географического положения, предполагают перспективность развития научного, религиозного и других видов познавательного туризма в регионе.

Авторы выражают благодарность журналисту, краеведу Казбеку Құттымұратұлы (Уральск, Казахстан) за прочтение эпиграфических надписей и зоологу, и экологу, сотруднику Сибирского экологического центра (Новосибирск, Россия) И. Э. Смелянскому за предоставление возможности ознакомиться с отчетом за 2018 год по результатам комплексной экспедиции для изучения территории предлагаемого природного парка «Северный Устюрт» в Жылыойском районе Атырауской области. Работа частично выполнена в рамках реализации проекта «Разработка интерактивной карты (электронной карты) о памятниках истории и культуры и святых местах» КГУ "Центр исследования историко-культурного наследия Атырауской области" Управления культуры, архивов и документации Атырауской области".

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Шаблий О. И. Сакральная география: становление и проблемы развития / О. И. Шаблий, А. И. Висътак // Проблемы территориальной организации общества: тезисы докл. науч. конф. – Пермь, 1993. – С. 27–28.
- [2] Замятина Н. Ю. Гуманитарная география / Н. Ю. Замятина, И. И. Митин // Большая Российская энциклопедия. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2007. – Т. 8. – С. 151.
- [3] Уваров М.С. Культурная география в культурологической перспективе (аналитический обзор) / М.С.Уваров // Международный журнал исследований культуры. – 2011. – №4 (5) – С.6-18.
- [4] Голубев С.В. Сакральная география. аспекты познавательного и паломнического туризма. 2014.[Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://nsportal.ru/vuz/istoricheskie-nauki/library/2014/01/28/sakralnaya-geografiya-aspekty-poznavatel'nogo-i>
- [5] Бекмагамбетов Р.К. Теоретико-методологические аспекты сакральной географии (о термине «сакральный») / Р.К. Бекмагамбетов, М.Ж. Бекмагамбетова // Отан тарихы. – 2018. – №2(82). – С.140-149.
- [6] Жерносенко И.Н. Сакральные центры Алтая: некоторые подходы к изучению феномена / И.Н. Жерносенко // Философская мысль. — 2016. - № 1. - С.1-24.
- [7] Ажигали С. Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии: памятники Арало-Каспийского региона / С.Е. Ажигали. - Алматы: НИЦ Гылым, 2002. 654 с.
- [8] Мендикулов М.М. Памятники архитектуры полуострова Мангышлак и Западного Устьюрта / М.М. Мендикулов. – Алма-Ата, 1956. – 215 с.
- [9] Афанасьев В.К. Работы в Западном Казахстане / В.К. Афанасьев, С.Б. Бисенов, Л.Л. Галкин // Археологические открытия 1975 года. — Москва, 1976. – С.513
- [10] Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана / М.М. мендикулов. - Алма-Ата : Онер, 1987. - 156 с.
- [11] Касенов М.С. Атырау-Каспий ойпатындағы отырықшылық ескерткіштері / М.С. Касенов. - Атырау, 2011. - 113 бет.
- [12] Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Жылыой Мақат аудандары. Т. III. - Атырау, 2013. - 11-45 бет.
- [13] Эпиграфические памятники атырауских казахов. Т.1.- Атырау, 2017 – С.99-143.
- [14] Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. – Астана, 2017 – С.253-255.
- [15] Сакральный Казахстан. Т.2. – Астана, 2018 – С.192.
- [16] Mazhitova, G.Z., Pashkov, S.V. & Wendt J.A. (2018). Assessment of landscape-recreational capacity of North Kazakhstan region. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 23(3), 731–737.
- [17] Beketova, A., Berdenov, Z., Mendybayev, E., Safarov, R., Shomanova, Zh. & Herman, G.V. (2019). Geochemical monitoring of industrial center for development of recreational areas (on the example of Khromtau-don industrial hub, Kazakhstan). *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 27(4), 1449–1463.
- [18] Kerimbay, B.S., Janaleyeva, K.M. & Kerimbay, N.N. (2020). Tourist and recreational potential of landscapes of the specially protected natural area of Sharyn of the Republic of Kazakhstan. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 28(1), 67–79.
- [19] Akhmedenov K.M. Assessment of the prospects of springs in Western Kazakhstan for use in religious tourism. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 2020, 31(3), 958–965.
- [20] Akbar, I., Yang, Z., Mazbayev, O., Seken, A. & Udahogora, M. (2020). Local residents' participation in tourism at a world heritage site and limitations: Aksu-Jabagly state nature reserve, Western Tian-Shan, Kazakhstan. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 28(1), 35–51.
- [21] Triki, M.B. (2019) The role of religious tourism in sustainable development in Saudi Arabia: evidence from quantile non-causality test. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, XII, 27, 4, 1321-1333.
- [22] McIntosh, I., Schlee, C. & Munro, D. (2020). New Directions in Sacred Journeys Research. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 8, 1, Article 2.
- [23] Wilson, K. (2020). Place and Space in Walking Pilgrimage. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 8, 1, Article 3.
- [24] Атлас Атырауской области. - Алматы: Институт географии, 2014. - 220 с.
- [25] Интерактивная карта памятников истории и культуры и сакральных мест Атырауской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://heritage-atyrau.kz/index.php/kk/>

- [26] Ажигали С. Е. Очерк культурного наследия Арало-Каспийского региона / С.Е. Ажигали // *Пространство и Время (электронный альманах)*, 2014. 5 (1–2). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ocherk-kulturnogo-naslediya-aralo-kaspiyskogo-regiona>
- [27] Ерофеева И. В. От Алтая до Каспия. Атлас памятников и достопримечательностей природы, истории и культуры Казахстана / И. В.Ерофеева, Б.Т. Жанаев, Л.Е. Масанова, А.Е. Рогожинский, Е.Х. Хорош. – Том 3 Западный регион - Алматы. 2011.– 476 с.
- [28] Стасевич И.В. Практика поклонения сакральным объектам и предметам в традиционной и современной культуре казахов и киргизов (в контексте изучения культа святых) / И.В. Стасевич // *Центральная Азия: традиция в условиях перемен*, – Санкт-Петербург, 2012. - 3 - С.270-301.
- [29] Калменов М.Д. Араны — стреловидные планировки Мангистау / М.Д. Калменов // *Материалы междунар. науч.-практич. конф. «Каспий - Арал өңірінң тарихи-мәдени мұралары»*. - Актау, 2007. - С. 282-290.
- [30] Толстов С.П. Работы ХАЭЭ АН СССР в 1949-1953 гг. / С.П. Толстов // *ТХАЭЭ. Т. 2*. - М., 1958. - С. 78.
- [31] Ягодин В. Н. Стреловидные планировки Устюрта (опыт историко-культурной интерпретации) / В.Н. Ягодин // *Археология Приаралья*. - Вып. 5. - Ташкент, 1991. - С.115–126, 193.
- [32] Деом Ж.-М. Регулирование поголовья диких животных в аридных регионах в древности: новые свидетельства из Северного Устюрта / Ж.-М.Деом, Р. Сала // *Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сборник мат-лов науч.-прак. конф.*, Алматы, 25–26 апреля 2008 г. - Алматы: Даик-Пресс, 2009. – С.135–141.
- [33] Barge, O., Brochier, J. É., Deom, J. M., Sala, R., Karakhanyan, A., Avagyan, A., & Plakhov, K. (2016). The 'desert kites' of the Ustyurt plateau // *Quaternary International*, 395, 113–132.
- [34] Svizzero S., Tisdell C. Desert Kites: Were They Used for Hunting or for Herding? A Review of the Recent Academic Literature // *Journal of Zoological Research*, 2018. 2 (4). 7–28.
- [35] Быкова Е. А. Миграция сайгаков и древние охотничьи сооружения на путях их сезонных перемещений / Е.А. Быкова, А.В. Есипов // *Экологический мониторинг и биоразнообразие*. - 2015. - № 3. - С. 51–57.
- [36] Affleck, J., Kvan, T. 2008. A Virtual Community as the Context for Discursive Interpretation: A Role in Cultural Heritage Engagement // *International Journal of Heritage Studies*. Volume 14, Issue 3, May 2008, P.268-280

REFERENCES

- [1] Shabl'ij, O. I. & Vis'tak, A. I. (1993). *Sakral'naja geografija: stanovlenie i problemy razvitiya* [Sacral geography: formation and problems of development]. *Problemy territorial'noj organizacii obshhestva: tezisy dokl. nauch. konf.* – Problems of territorial organization of society: abstracts of scientific conference reports. Perm, 27–28. [in Russian].
- [2] Zamjatina, N. Ju. & Mitin, I. I. (2007). *Gumanitarnaja geografija* [Humanitarian Geography]. *Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija* – Large Russian Encyclopedia. Moscow: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija, T. 8., 151. [in Russian].
- [3] Uvarov, M. S. (2011). *Kul'turnaja geografija v kul'turologicheskoj perspektive (analiticheskij obzor)* [Cultural geography in culturological perspective (analytical review)]. *Mezhdunarodnyj zhurnal issledovanij kul'tury* – International Journal of Culture Studies. 4 (5), 6-18. [in Russian].
- [4] Golubev, S. V. (2014). *Sakral'naja geografija. aspekty poznavatel'nogo i palomnicheskogo turizma* [Sacral geography. Aspects of cognitive and pilgrimage tourism]. Retrieved from <https://nsportal.ru/vuz/istoricheskie-nauki/library/2014/01/28/sakralnaya-geografiya-aspekty-poznavatel'nogo-i> [in Russian].
- [5] Bekmagambetov, R. K. & Bekmagambetova, M. Zh. (2018). *Teoretiko-metodologicheskie aspekty sakral'noj geografii (o termine «sakral'nyj»)* [Theoretical and methodological aspects of sacral geography (about the term "sacral")]. *Otan tarihy – Homeland history*, 2(82), 140-149. [in Russian].
- [6] Zhernosenko, I. N. (2016). *Sakral'nye centry Altaja: nekotorye podhody k izucheniju fenomena* [Sacral centers of Altai: some approaches to the phenomenon study]. *Filosofskaja mysl'*. —Philosophical thought, 1, 1-24. [in Russian].

- [7] Azhigali, S. E. (2002). Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii: pamjatniki Aralo-Kaspijskogo regiona [Nomad Architecture - a Phenomenon of Eurasian History and Culture: Monuments of the Aral-Caspian Region]. - Almaty: NIC Gylym, 654 [in Russian].
- [8] Mendikulov, M.M. (1956). Pamjatniki arhitektury poluostrova Mangyshlak i Zapadnogo Ustjurt [Monuments of architecture of the Mangyshlak peninsula and Western Ustyurt] Alma-Ata, 215 [in Russian].
- [9] Afanasyev, V.K., Bisenov, S.B. & Galkin, L.L. (1976). Raboty v Zapadnom Kazahstane [Works in Western Kazakhstan]. Arheologicheskie otkrytiya 1975 goda — Archeological discoveries of 1975, Moscow, 513 [in Russian].
- [10] Mendikulov, M.M. (1987). Pamjatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata, Oner, 156 [in Russian].
- [11] Kasenov, M.S. (2011). Atyrau-Kaspij ojpatyndagy otyrykshylyk eskertkishteri [Sedentary monuments of the Atyrau-Caspian lowland]. Atyrau, 113 [in Kazakh].
- [12] Atyrau oblysy tarih zhane madeniet eskertkishterinin zhiyntygy: Zhylyoj Makat audandary [Collection of historical and cultural monuments of Atyrau Region: Zhylyoy, Makat Districts] (2013). V. III, Atyrau, 11-45 [in Kazakh].
- [13] Jepigraficheskie pamjatniki atyrauskih kazahov - Epigraphic monuments of Atyrau Kazakhs (2017). V. I, Atyrau, 99-143 [in Russian].
- [14] Sakral'nye ob'ekty Kazakhstana obshhenatsional'nogo znachenija. – Sacral objects of Kazakhstan of national significance (2017). Astana, 253-255 [in Russian].
- [15] Sakral'nyj Kazahstan – Sacral Kazakhstan (2018). V.2, Astana, 192 [in Russian].
- [16] Mazhitova, G.Z., Pashkov, S.V. & Wendt J.A. (2018). Assessment of landscape-recreational capacity of North Kazakhstan region. GeoJournal of Tourism and Geosites, 23(3), 731–737 [in English].
- [17] Beketova, A., Berdenov, Z., Mendybayev, E., Safarov, R., Shomanova, Zh. & Herman, G.V. (2019). Geochemical monitoring of industrial center for development of recreational areas (on the example of Khromtau-don industrial hub, Kazakhstan). GeoJournal of Tourism and Geosites, 27(4), 1449–1463 [in English].
- [18] Kerimbay, B.S., Janaleyeva, K.M. & Kerimbay, N.N. (2020). Tourist and recreational potential of landscapes of the specially protected natural area of Sharyn of the Republic of Kazakhstan. GeoJournal of Tourism and Geosites, 28(1), 67–79 [in English].
- [19] Akhmedenov K.M. Assessment of the prospects of springs in Western Kazakhstan for use in religious tourism. GeoJournal of Tourism and Geosites, 2020, 31(3), 958–965 [in English].
- [20] Akbar, I., Yang, Z., Mazbayev, O., Seken, A. & Udahogora, M. (2020). Local residents' participation in tourism at a world heritage site and limitations: Aksu-Jabagly state nature reserve, Western Tian-Shan, Kazakhstan. GeoJournal of Tourism and Geosites, 28(1), 35–51 [in English].
- [21] Triki, M.B. (2019) The role of religious tourism in sustainable development in Saudi Arabia: evidence from quantile non-causality test. GeoJournal of Tourism and Geosites, XII, 27, 4, 1321-1333 [in English].
- [22] McIntosh, I., Schlee, C. & Munro, D. (2020). New Directions in Sacred Journeys Research. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, 8, 1, Article 2 [in English].
- [23] Wilson, K. (2020). Place and Space in Walking Pilgrimage. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, 8, 1, Article 3 [in English].
- [24] Atlas Atyrauskoj oblasti - Atlas of Atyrau region (2014). Almaty: Institute of Geography, 220 [in Russian].
- [25] Interaktivnaja karta pamjatnikov istorii i kul'tury i sakral'nyh mest Atyrauskoj oblasti [Interactive map of historical and cultural monuments and sacred places of Atyrau region]. Retrieved from <https://heritage-atyrau.kz/index.php/kk/>
- [26] Azhigali, S. E. (2014). Ocherk kul'turnogo nasledija Aralo-Kaspijskogo regiona [Essay of cultural heritage of the Aral-Caspian region] Prostranstvo i Vremja (jelektronnyj al'manah) - Space and Time (electronic almanac), 5 (1–2). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ocherk-kulturnogo-naslediya-aralo-kaspiyskogo-regiona> [in Russian].
- [27] Erofeeva, I. V., Zhanaev, B.T., Masanova, L.E. et al. (2011). Ot Altaja do Kaspija. Atlas pamjatnikov i dostoprimechatel'nostej prirody, istorii i kul'tury Kazakhstana [From the Altai to the Caspian

Sea. Atlas of monuments and attractions of nature, history and culture of Kazakhstan]. Volume 3 Western Region, Almaty, 476[in Russian].

[28] Stasevich, I.V. (2012). Praktika poklonenija sakral'nym ob#ektam i predmetam v tradicionnoj i sovremennoj kul'ture kazahov i kirgizov (v kontekste izuchenija kul'ta svjatyh) [The practice of worshipping sacred objects and subjects in the traditional and modern culture of Kazakhs and Kirghiz (in the context of the study of the cult of saints)]. Central'naja Azija: tradicija v uslovijah peremen – Central Asia: a tradition in change, St. Petersburg, 3, 270-301[in Russian].

[29] Kalmenov, M.D. (2007). Arany — strelovidnye planirovki Mangistau [Arany - arrow-shaped layouts of Mangistau] Materialy mezhdunar. nauch.-praktich. konf. «Kaspij - Aral onirinin tarihi-madeni muralary» —Materials of the international scientific-practical conf. "Historical and cultural heritage of the Caspian-Aral region", Aktau, 282-290.[in Russian].

[30] Tolstov, S.P. (1958). Raboty HAJeJe AN SSSR v 1949-1953 gg.[Works of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition USSR Academy of Sciences in 1949-1953]. // TKAE, 2, 78.[in Russian].

[31] Jagodin, V. N. (1991). Strelovidnye planirovki Ustjurta (opyt istoriko-kul'turnoj interpretacii) [Strelovidnye plani Ustyurt (Experience of Historical and Cultural Interpretation)]. Archeologija Priaral'ja - Archeology of the Aral Sea Region., Ed. 5, Tashkent, 115– 126, 193 [in Russian].

[32] Deom, Zh.-M. & Sala, R. (2009). Regulirovanie pogolov'ja dikih zhivotnyh v aridnyh regionah v drevnosti: novye svidetel'stva iz Severnogo Ustjurta [Regulation of wild animals population in arid regions in ancient times: new evidence from Northern Ustyurt] Nauchnye chtenija pamjati N.E. Masanova. Sbornik mat-lov nauch.-prak. konf., Almaty, 25–26 aprelja 2008 g. - Scientific readings in memory of N.E. Masanov. Collection of Materials of the scientific conference, Almaty, April 25-26, 2008. Almaty: Daik-Press, 135–141 [in Russian].

[33] Barge, O., Brochier, J. É., Deom, J. M., Sala, R., Karakhanyan, A., Avagyan, A., & Plakhov, K. (2016). The ‘desert kites’ of the Ustyurt plateau. Quaternary International, 395, 113–132.[in English].

[34] Svizzero, S., Tisdell, C. (2018). Desert Kites: Were They Used for Hunting or for Herding? A Review of the Recent Academic Literature. Journal of Zoological Research, 2 (4), 7–28.[in English].

[35] Bykova, E. A. & Esipov, A.V. (2015). Migracija sajgakov i drevnie ohotnich'i sooruzhenija na putjah ih sezonnyh peremeshhenij [Saiga migration and ancient hunting facilities on the routes of their seasonal movements]Jekologicheskij monitoring i bioraznoobrazie.- Ecological monitoring and biodiversity, 3, 51– 57[in Russian].

[36] Affleck, J., Kvan, T. (2008). A Virtual Community as the Context for Discursive Interpretation: A Role in Cultural Heritage Engagement. International Journal of Heritage Studies, Volume 14, Issue 3, 268-280 [in English].

Ахмеденов К.М., Сдыков М.Н., Рамазанов С.К.

СОЛТҮСТІК ҮСТІРТТІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ

КИЕЛІ ГЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ ТУРИЗМ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Солтүстік Үстірт танымды туризм үшін тартымды ететін бірегей игілікке ие. Бұл – тек өңірдің ғана емес, бүкіл Қазақстанның тарихы мен мәдениеті үшін аса маңызды сакралды мәні мен бірнеше мың тарихи ескерткіштері бар, көшпенді қазақтардың көптеген ұрпақтары құрған орасан зор тарихи-мәдени мұра.

Ескерткіштердің саны ғана емес, сапасы мен ерекше әртүрлілігі де таң қалдырады. Бұл көне қорымдар, діни-тұрғын үй кешендері, өзіндік кесенелер, мешіттер, көптеген стелалар-құлпытастар мен құлпытастар. Сондықтан Арал-Каспий ескерткіштер кешені біздің тарихымыз бен мәдениетіміздің ұлттық мақтанышы, игілігі мен құндылығы болып табылады.

Архитектураның өзіндік ерекшелігі жерлеу-ғибадат құрылыстарының ерекше жиынтығымен, ескерткіштер түрлерінің өзіндік ерекшелігімен, олардың жоғары көркемдік шешімдерімен, нысандардың тұтастығы мен толықтығымен сипатталады. Бұл ерекше бұқаралық ескерткіштер кешенінің пайда болуы – аридтік-дала аймағының көшпенділері мен жартылай көшпенділерінің шаруашылық мәдени типінің ерекшеліктерін көрсететін өлкенің өзіндік

этносаяси тарихының нәтижесі. Ең ежелгі қорымдар орта ғасырлар дәуірінде Үстірттің жекелеген аудандарында, соның ішінде солтүстік бөлігінде пайда болған. Алайда ескерткіштердің жаппай пайда болуы XVIII-XIX ғасырларда тіркеледі, бұл кезде мал шаруашылығында және қазақтардың қоныстану жүйесінде отырықшылыққа көшудің басында көрініс тапқан елеулі өзгерістер орын алады. XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында діни нысандардың басым көпшілігі, соның ішінде Солтүстік Арал, Солтүстік Үстірт (Доңызтау), Ембі, Сағыз, Атырау және т. б. мешіттер бар.

Солтүстік Үстірт құрамдас бөлігі болып табылатын Арал-Каспий тарихи-мәдени өңірі XIX ғасырда зерттеу нысанына айналды, бірақ тек тәуелсіз және Егемен Қазақстан жағдайында ғана ескерткіштердің барлық алуан түрлілігін кешенді және ғылыми зерделеу, қорғау, қайта қалпына келтіру және жаңарту жолымен мүмкін болды.

Бұл мақала осы кешеннің сипаттамаларына және оның ұлттық мәдениетін насихаттау, қазіргі туризмді дамыту үшін маңыздылығына арналған.

Кілт сөздер: Солтүстік Үстірт; Доңызтау; Желтау; Көлеңкелі; тарихи-мәдени мұра; киелі география; туризм; діни-тұрғын үй кешені; көшпенділер және жартылай көшпенділер мәдениеті; қорым; мемориалдық-ғибадат ескерткіштері; арандар.

Akhmedenov Kazhmurat, Sdykov Murat, Ramazanov Serik

NORTHERN USTYURT HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

AS AN OBJECT OF SACRAL GEOGRAPHY AND EDUCATIONAL TOURISM

Annotation. Northern Ustyurt has a unique treasure that makes it attractive for cognitive tourism. It is a huge historical and cultural heritage, created by many generations of nomadic Kazakhs, which numbers several thousand historical monuments: architectural, archeological cult monuments, which have an important sacred significance for the history and culture of not only the region, but the whole Kazakhstan.

Not only the quantity, but also the quality and inimitable variety of monuments are amazing. These are ancient necropolises, cult and dwelling complexes, peculiar mausoleums, mosques, numerous steles-culpitas and gravestones. Therefore, the Aral-Caspian Monument Complex is a national pride, heritage and value of our history and culture.

The uniqueness of architecture is characterized by an exceptional mass of burial and cult buildings, the originality of types of monuments, their highly artistic solution, integrity and completeness of forms. The origin of this original mass monument complex is the result of a peculiar ethnopolitical history of the region, which reflects peculiarities of economic and cultural type of nomads and semi-nomads of the arid-steppe zone. The earliest necropolises appeared in the Middle Ages in some parts of Ustyurt, including the northern part. However, the mass emergence of monuments is recorded in the XVIII - XIX centuries, when serious changes occurred in the cattle breeding and settlement system of Kazakhs, expressed in the beginning of the transition to semi-settlement. The vast majority of religious objects date back to the middle of the XIX - beginning of the XX centuries, including mosques in the Northern Aral Sea, Northern Ustyurt (Doniztau), Emba, Sagyz, Atyrau, etc.

The Aral-Caspian historical and cultural region, of which Northern Ustyurt is a part, became a subject of the research in the XIX century, but only in the conditions of independent and sovereign Kazakhstan it became possible to comprehensively and scientifically study, protect and restore by reconstruction and restoration of the whole variety of monuments.

The current article is devoted to the characteristic of this complex and its importance for the promotion of national culture and the development of modern tourism.

Keywords: Northern Ustyurt; Donyztau; Zhelttau; Kolenkeli; historical and cultural heritage; Sacred geography; tourism; culture of nomads and semi-nomads; necropolis; memorial and cult monuments; arany.

UDC 581.1

IRSTI 34.31.37

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).39

¹Mendymbaev E.Kh., ¹Atayeva G.M., ²Berdenov Zh.G., ³Akhmedenov K.M.¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan³West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan**DYNAMICS OF EFFICIENCY STIPA CAPILLATA + MEDICAGO FALCATA
ASSOCIATIONS OF DRY STEPPES OF THE AKTYUBINSK AREA AND INFLUENCE OF
ECOLOGICAL CONDITIONS ON ITS STOCK**

Annotation. The steppe phytocenosis characterized by certain species composition, structure and productivity. In the article it is given the results of studying productivity of the plant community Stipa capillata+Medicago falcata of dry steppes of the Aktyubinsk area. The peculiar properties of seasonal dynamic of plant community Stipa capillata+ Medicago falcata of dry steppes and specificity of the formation and accumulation of overground mass were characterized depending on hydrothermal conditions of territories and mode of use. It is given the characteristic of soil cover of the area. Variability of annual production, composition and structure of Stipa capillata+Medicago falcata community of Aktyubinsk area shows, that manifests the special nature of the arid steppe vegetation in the region.

Keywords: productivity, seasonal dynamics, stock of organic, phytomass, mortmass, production-destruction process.

In the given work it is given dynamics of efficiency of Stipa capillata+Medicago falcata association of dry steppes of the Aktyubinsk area.

Introduction

Productivity of the plant community is the result of the creation of organic matter and accumulation of energy in a unit (of) time across a unit area, which occupies the phytocenosis. In fact it is the rate of synthesis processes and transformation. Each plant community is characterized by species composition, structure and productivity [1]. These parameters are specific for phytocenosis and reflect the adaptation to the environment and pattern of resource use. During the transformation of community occur introducing or disappearing of species. This is manifested in the structure and productivity. This allows to use productivity index as an indicator of the state of cenoses and to assess their biosphere functions [2, 3].

Despite the advanced stage of scrutiny phytocenosis of forest-steppe zone, insufficient information about productivity of steppe community. This parameter often missing in the describing of the steppe vegetation's recovery process's stages on abandoned lands and in experiments. Parameters of productivity, regularities of its formation and transformation are important in the assessment of state and planning measures on conservation and restoration of steppe ecosystems. The essence of their accounting lies in the need to focus on parameters that are characteristic on natural ecosystems.

Productivity and species composition are the most objective criteria for assessment of current state of pasture. Plant community's (phytocoenosis) productivity often is the main parameter of the study. The analysis of the depending of the green biomass on the meteorological conditions. In the research we used the measure of aboveground green mass of grass (phytomass) and underground fitomasy (Table 3). It illustrates the change of aboveground and belowground mass of grassy vegetation on the object of resarch in terms of time. The productivity, which expressed in the amount of biomass is an important informative indicator, provides a measure of the natural conditions of the formation of steppe phytocenosis and level of anthropogenic load.

Materials and methods

Research was conducted on a stationary section in semi-desert zone around Tassay village (former state farm Novotroitskiy), Khromtau district, Aktobe region, Kazakhstan.

The dynamic of reproduction of organic compounds by biogeocoenosis is the parameter of its ecological state and adverse environmental conditions resistance. Important parameter of undisturbed steppe ecosystem's structure is recourses of dead phytomass and value of its elements (dead underground organs, substrates, rags and tree waste) [4]. Actually the impact of anthropogenic factors may to not reduce inventories and production of phytomass, but affect to value of dead phytomass resources. The dynamic of phytomass resources studied during the vegetation period of 2006 year. Methodic of such researches described in scientific works of N.I. Bazilevich and A.A. Titlyanova [5-9]. The underground phytomass determined in 0-30 cm layer, because the main active and productivity mass of roots concentrated in this layer. The parameters of pytomass resources' dynamic determined by separate blocks, namely: G-green phytomass, D- rag, L-substrate, R-natural roots, V-dead roots (Table 3). Also the following notations are in table: p^G , p^D , p^L , p^R , p^V -gains in fit blocks (Table 3). Mp- mineralization of underground organic compounds and Wp-mineralization of overground organic compounds. Measure of resources is hwt/ha., measure of gain is hwt/ha./year. Specifications of productivity and production-destruction process dynamics are in tables 3, 4. The soil's chemical properties analysis carried out according to STs [10-12].

Results and Discussion

The plant community grows on the meadow-chestnut soil in depressions (meadow-steppe hydrozone) [13]. The vegetation consists of forb-grass association. Projective cover degree and true cover degree respectively are 100-50%, length of stand is 25-57 cm. Meadow-chestnut soils are characterized by powerful humus horizon (31-61 cm) and high content of humus 3,45 % (Table 1).

Table 1- Content of humus on meadow-chestnut soil for 2006 year (Tassay village's neighborhood)

Horizon and depth, cm	Humus content by I.V. Tyurin method, (%)
A 0-31	3,45
B 31-61	1,43
BC 61-98	1,21
C 98...	-

The cutting description №1 of meadow-chestnut soils. The cutting located 1 km to the south from Tassay village.

Horizon A 0-31 cm – dark-grey, fresh, темно-серый, свежий, cloddy-nutty, heavy loamy, densely penetrated by roots, gasketed, boils at a depth of 13 cm, the transition to the next horizon is gradual.

Horizon B 31-61 cm – chestnut with a gray tint, fresh, heavy-nutty structure, heavy loamy, multi rooted, gasketed, boils at a depth of 24 cm, gradual transition.

Horizon BC 61-98 cm – taupe, fresh, cloddy-nutty, heavy loamy, small amounts of roots, gasketed, boils at a depth of 70 cm, transition to the next horizon marked by color.

Horizon c 98cm... - yellow-brown sea calcareous clay.

The data about the composition of water extract indicates the complete absence of highly soluble salts in the horizon A, which shows the sharp predominance of down currents of moisture over upward ones, which can bring salt. Calcium and magnesium account 4.94% of the absorption bases. Either there are no sodium at all or it is in an amount less than 1%. Analysis of the water extract confirms the absence of salinity throughout the profile.

Table 2 - The composition of the water extract of meadow-chestnut soil

Horizons	pH	Content, %; mg/eqv/100 g. of soil						
		HCO ⁻	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺	K ⁺
A 0-31	8,6	-	1,405	0,500	1,310	0,690	-	-
B 31-61	8,6	-	1,334	0,480	1,040	0,750	0,062	0,030
BC 61-98	9,2	-	0,442	0,660	0,600	0,550	0,022	0,018
C 98-...	9,4	-	-	-	-	-	-	-

Motley grass-grasses association has high productivity (Table 3) and occupies depression land.

Active growth of green phytomass was noted on May by 60,49 centner/ha as the air temperature was 20 °C, and air humidity was 82 %. Then the green mass gradually shrank due to the temperature increase to 37 degrees and it was 14,27 centner/ha in September.

The rag (B) in this association accumulates as phytomass or individual organs die off. Maximum rags content marked in autumn (123,99 centner/ha).

Maximum substrate content marked in September - 142,83 centner/ha.

Maximum natural roots (R) content marked in July (9,39 centner/ha), minimum content was 2,0 centner/ha in September. The dead roots (V) content are the highest in spring (May) and in autumn period.

Ecological measurement $((D+L+V)/(R+G))$ is more than 1, which shows good adaptation of association to extreme conditions.

To evaluate the intensity of the production-destruction process, the method of minimum estimates utilizing a system of balance equations was used [14]. In Russia, this method was applied by T.A. Vagina, N.G. Shatokhina in calculating the primary production of the phytocenosis of the West Siberian Plain, as well as by R.P. Zlotin, A. V. Drozdov in determining the annual increase in phytocenoses of the Russian Plain [15-17].

Table 3 - Productivity dynamics of a motley-grass association (in centner/ha) for 2006 in Tassay village

Month	G	D	L	R	V	R + V	(D+L+V/ R + G)
May	60, 49	56, 27	108, 48	5, 15	5, 5	10, 65	2, 59
June	56, 79	18, 71	65, 4	3, 8	5, 2	9, 00	1, 5
July	33, 92	10, 3	40, 05	9, 39	4, 21	13, 6	1, 26
August	-	-	-	-	-	-	-
September	14, 27	123, 99	142, 83	2, 00	5, 61	7, 61	16, 7
Average for the growing season	41, 37	52, 32	89, 19	5, 085	5, 13	10, 215	5, 512

The motley-grass association is characterized by a meadow-steppe type of rhythm in the production formation and five development periods: early-spring, spring-summer, summer, summer-autumn, and autumn. The rhythm of the processes of dieback and decomposition is also associated with the rhythm of development of the species that make up the association and with weather conditions.

Table 4 - Dynamics of the production-destructive process of the motley-grass association in 2006 in the village of Tassai

Month	p ^G	p ^D	p ^L	Mp	p ^R	p ^V	Wp
V - V I	0	3,7	41,26	84,34	0	10,7	11
V I-VII	0	22,87	31,28	56,63	5,59	0	0,99
VII-IX	196,8 2	216,47	108,78	0	0	9,82	8,42
Average for the growing season	65,61	81,013	58,44	46,99	1,863	6,84	6,80

In the early spring period (April-first 10 days of May), we noted the absence of production, energetic decomposition of the litter and the transition of rags to litter. In May, phytomass was increased by zero. Summer formation of production is also zero. From table 4 one can see that the maximum growth in phytomass was noted in September (196.82 c / ha). The build-up of rags is gradually increasing and in the autumn period is 216.47 centners / ha. The process of litter decomposition is going uneven throughout the year.

The maximum p was observed in September at 108.78 c / ha.

The decomposition of litter Mp has been most intensive in May, 84.34 c / ha, then the process gradually dies out, and in September it is equal to zero.

The maximum value of the growth of living roots is observed in the summer period of 5.59 centners / ha, after that a slow decay of this process is observed.

The maximum dieback was recorded in May 10.7 c / ha. The mineralization of dead roots in the motley-grass association changes unevenly throughout the growing season. In May, the most intensive mineralization of dead roots was noted as 11 c / ha, and the rest of the months are characterized by reduction of this process, obviously due to strong drying of soils.

Conclusions

As a result of studies carried out in the desert-steppe complex in the Khromtau district of the Aktobe region of Kazakhstan, we have seen that the studied association is a model of biodiversity. It was also concluded that the nature of the biocenosis, ecosystems, their morphological and functional structure, the biogeocenotic activity of the components largely depend on the nature of vegetation.

The complexity of the vegetation of the area under research is caused by the clearly expressed microrelief. Microrelief elements receive various amounts of heat and moisture.

Analysis of the dynamics of organic matter accumulation in the phytocenosis *Stipa capillata* + *Medicago falcata* demonstrates a decrease in production in July, which correlates with a decrease in mortmass. The explanation for the summer depression comes down to the fact that high summer temperatures ensure active decomposition of rags and litterfall. The subsequent regrowth of shoots contributes to an increase not only in plant biomass, but also in the production of the community as a whole. In this case, part of the shoots dries out by the end of the season, which ensures the accumulation of rags and an increase in the proportion of mortmass. The study of the seasonal dynamics of rags confirms this conclusion.

The dynamics of the production-destruction process is observed most intensively in the autumn months. In September, the increase in phytomass is 196.82 c / ha, rags - 216.47 c / ha, mineralization was 8.42 c / ha. However, it should be noted that the mineralization in the herb-cereal association changes unevenly throughout the growing season.

Soil fertility is inextricably linked with the productivity of plant communities. The content of soil humus in horizon A of the meadow-chestnut soil is 3.45%.

REFERENCES

- [1] Lavrenko, E.M., Korchagin, A.A. (1964). Field geobotany. Publishing House of Academy of Sciences, Leningrad.
- [2] Titlyanova, A.A. (1988). Productivity of grassy ecosystems. Biological productivity of grassy ecosystems. Geographical patterns and ecological features. Science. Sib. office, Novosibirsk, P. Under the editorship of V. B. Ilyin.
- [3] Titlyanova, A.A. (2002). Comparative analysis of productivity of Central Asian and Black sea and kazkh steppes. Steppes of Central asiaptitlyanova A. A. Comparative analysis of productivity of Central Asian and Black Sea-Kazakhstan steppes / Steppes of Central Asia. Novosibirsk: Publishing House of the SB RAS, 174-200.
- [4] Bazilevich, N. I. (1993). Biological productivity of ecosystems of Northern Eurasia. - M.: Nauka.
- [5] Bazilevich, N. I. Geographical regularities of biological productivity of soil and plant formations of Northern Eurasia, 10, 10-18.
- [6] Bazilevich, N. I., Grebenshikov, O. S., Tishkov A. A. (1986). Geographical regularities of structure and functioning of ecosystems. — M.: Nauka.
- [7] Bazilevich, N. I., Remezov N. P., Rodin, L. E. (1968). Methodical instructions to study the dynamics and biological cycles in the plant communities. — L.
- [8] Bazilevich, N. I., Rodin, L. E. (1965). Dynamics of organic matter and biological circulation of nitrogen and ash elements in the main types of vegetation of the globe. - M.; L.: Nauka.
- [9] Titlyanova, A. A., Bazilevich, N. I., Snytko, V. A. et al. (1988). Biological productivity of grass ecosystems: Geographical patterns and ecological features. - Novosibirsk: Nauka.
- [10] GOST 17.4.4.02-84 Nature protection. Soil. Methods of sampling and preparation of samples for chemical, bacteriological, helminthological analysis. Approved and put into effect by the Resolution of the State Committee of the USSR on Standards No. 4731 of 19.12.1984. Standards Publishing House. Moscow, 1985.
- [11] GOST 26213-91 Soils. Methods for determining organic matter. Approved and put into effect by the Resolution of the Committee for Standardization of Metrology of the USSR No. 2389 of 29.12.1991. Moscow, 1992.

[12] GOST 26423-85-GOST 26428-85 Soils. Methods for determining the cationic-anionic composition of an aqueous extract. Approved and put into effect by the Resolution of the State Committee of the USSR for Standards of 08.02.1985 No. 283. Moscow, 1985.

[13] Volobuev, V. R. (1970). Changes in vegetation productivity due to hydrothermal conditions. Publishing House of the USSR Academy of Sciences, ser biologicheskaya, 3.

[14] Titlyanova, A. A. (1978). Optimal estimation of the intensity of the processes of formation and decomposition of plant organic mass. In: Methods for studying the biological cycle in various natural zones, 150-157, Moscow: Mysl.

[15] Vagina, T. A., Shatokhina, N. G. (1971). Features of phytomass accumulation in different types of vegetation of the Barabinsk lowland // Geobotanical studies in Western and Central Siberia, 163-190, Novosibirsk: Nauka.

[16] Bazilevich, N. And. Drozdov, A.V., and Zlotin, R. I. (1993). Geographical features of productive and destructive processes in landscapes of Northern Eurasia, Izv. Russian Academy of Sciences. Ser. geogr., 4,5-21.

[17] Drozdov, A. V. (1969). The Productivity of zonal terrestrial plant communities and indicators of water-thermal regime of the territory // The General theoretical problems of biological productivity, 33-39. - L.: Science.

**Мендыбаев Е.Х., Атаева Г.М., Берденов Ж. Г., Ахмеденов К. М.
ДИНАМИКА ПРОДУКТИВНОСТИ АССОЦИАЦИЙ STIPA CAPILLATA +
MEDICAGO FALCATA СУХИХ СТЕПЕЙ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ВЛИЯНИЕ
ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА ЕЕ ЗАПАС**

Аннотация. Степной фитоценоз характеризуется определенным видовым составом, структурой и продуктивностью. В статье приведены результаты изучения продуктивности растительного сообщества *Stipa capillata*+*Medicago falcata* сухих степей Актюбинской области. Охарактеризованы особенности сезонной динамики растительного сообщества *Stipa capillata*+*Medicago falcata* сухих степей и специфика формирования и накопления надземной массы в зависимости от гидротермических условий территорий и режима использования. Дана характеристика почвенного покрова района. Изменчивость годовой продуктивности, состава и структуры сообщества *Stipa capillata*+*Medicago falcata* Актюбинской области показывает, что проявляется особый характер аридной степной растительности региона.

Ключевые слова: продуктивность; сезонная динамика; запас органики; фитомасса; мортмасса; производственно-деструкционный процесс.

В данной работе приведена динамика эффективности ассоциации *Stipa capillata*+*Medicago falcata* сухих степей Актюбинской области.

**Мендыбаев Е.Х., Атаева Г.М., Берденов Ж. Г., Ахмеденов К. М.
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚҰРҒАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ STIPA CAPILLATA +
MEDICAGO FALCATA ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНЫҢ ӨНІМДІЛІК ДИНАМИКАСЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОРЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ӘСЕРІ**

Аңдатпа. Дала фитоценозы белгілі бір түрлер құрамымен, құрылымымен және өнімділігімен сипатталады. Мақалада Ақтөбе облысының құрғақ даласындағы *Stipa capillata*+*Medicago falcata* өсімдік қауымдастығының өнімділігін зерттеу нәтижелері келтірілген. Құрғақ даладағы *Stipa capillata*+ *Medicago falcata* өсімдіктер қауымдастығының маусымдық динамикасының ерекшеліктері және аумақтардың гидротермиялық жағдайлары мен пайдалану режиміне байланысты жер үсті массасының қалыптасуы мен жинақталу ерекшелігі сипатталған. Ауданның топырақ жамылғысына сипаттама берілді. Ақтөбе облысының *Stipa capillata*+*Medicago falcata* қауымдастығының жылдық өнімділігінің, құрамының және құрылымының өзгермелілігі өңірдің құрғақ дала өсімдіктерінің ерекше сипаты көрініс табатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: өнімділік; маусымдық динамика; органикалық қор; фитомасс; мортмасс; өндірістік-деструктивті процесс.

Бұл жұмыста Ақтөбе облысының құрғақ даласындағы *Stipa capillata*+*Medicago falcata* қауымдастығының тиімділігінің динамикасы келтірілген.

УДК 379.846.574.1

МРНТИ 34.35.33

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).40

Сарманов А.Е., Султанов Е.С.

Институт фундаментальной медицины и биологии КФУ, Казань, РФ

E-mail: sarmanov.a@list.ru, sultanov.e.s@list.ru

КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЗООБЕНТОСА ОЗЕРА ШАЛКАР

Аннотация. В статье представлены результаты гидробиологических исследований озера Шалкар в летне-осенний период. По географическому расположению озеро Шалкар находится в полупустынной зоне. В общей сложности в 2018 году было отобрано 26 проб и в 2019 году 20 проб зообентоса по общепринятым гидробиологическим методикам. По результатам проведенных исследований в бентосных пробах в 2018 году отмечены 6 таксонов в 2019 году 10 таксонов донных организмов из двух классов: Malacostraca и Insecta. Из них: ракообразные 3 вида, насекомые 10 видов (полужесткокрылые 1 вид, личинки жесткокрылых 1 вид и личинки двукрылых 8 видов). Отмечено, что в составе бентосных сообществ по показателям численности и биомассы доминировали ракообразные и личинки хирономид. Расчёты индекса Шеннона–Уивера характеризовались низким видовым разнообразием сообществ всего 0,6 бит/экз. По классификации Китаева С.П. (2007) озеро Шалкар оценивается как водоёмочень низкой кормности. В целом состав донных беспозвоночных, количественные данные организмов зообентоса, уровень кормности озёр отличаются от литературных данных, имеющихся для данного региона, это напрямую связано с экологическим состоянием исследуемого водоема.

Ключевые слова: Западно-Казахстанская область; озеро Шалкар; гидробиология; зообентос.

Введение

Водные объекты Западно-Казахстанской области (ЗКО) представлены водохранилищами, озёрами и реками. Они образуются в процессе стекания дождевых и талых вод в водоёмы и понижения рельефа, происходящего как на земной поверхности, так и под ней (подземный сток) [1].

В Западно-Казахстанской области имеется обширный фонд природных водоёмов, пригодных для ведения товарного рыбоводства. Так, помимо главной артерии – реки Урал, здесь протекает 196 малых рек и насчитывается 326 озёр с общей площадью 90 800 га. [1].

Естественная кормовая база в любом водоеме представляет собой сложную равновесную систему, в состав которой входят организмы всех трофических уровней, тесно связанных между собой. Естественные корма содержат богатый набор питательных веществ,

необходимых для нормальной жизнедеятельности рыб и получения высокой рыбопродуктивности [2].

Зообентос – один из важнейших элементов экосистем континентальных водоёмов и водотоков, однако степень его изученности в Западно-Казахстанской области недостаточна [3]. В связи с этим, целью данной работы было исследование сообществ донных беспозвоночных озера Шалкар.

Материалы и методы исследования

Исследования проводились на озере Шалкар (рис. 1) в летне-осенний период 2018 - 2019 г. С озера в 2018 г. было отобрано 26 проб зообентоса ковша Ван Вина (площадь отбора 0,045 м²) и в 2019 20 проб при помощи гидробиологического скребка (режущая часть 25 см). Пробы отбирались раз в месяц, с трёх станций. Станции были отмечены в западной, восточной и в южной части озера. Грунт дна озера двух типов: песчаный – в прибрежной части водоема с тенденцией накопления ила к центру водоема, где грунт приобретает илистый характер. Грунт промывался через сито с размером ячеек 0,5 мм до исчезновения тонких фракций. Донные организмы отбирались из грунта и помещались в этикетированную посуду, после чего пробы фиксировались 70% этиловым спиртом. Для определения таксономической принадлежности гидробионтов использовались соответствующие определители [4–7]. Оценка уровня кормности водоёмов по зообентосу дана по С.П. Китаеву [8]. Камеральная обработка проб проводилась на базе кафедры зоологии и общей биологии Казанского федерального университета.

Рисунок 1 - Озеро Шалкар

Результаты исследования

В 2018 году в пробах организмов зообентоса преобладали ракообразные и личинки насекомых (личинки жесткокрылых и комаров-звонцов). Было выявлено 6 таксонов макрозообентоса, основную биомассу и численность составили ракообразные семейства *Gammaridae*. Полный список донных организмов представлен в таблице 1.

Таблица 1 – Таксономический состав организмов зообентоса озера Шалкар, 2018 г.

№	Таксоны	Номера станции					
		1		2		3	
		б/м	чис.	б/м	чис.	б/м	чис.
		мг/м ²	экз/м ²	мг/м ²	экз/м ²	мг/м ²	экз/м ²

Ракообразные							
1.	<i>Gmelinapusilla</i> (Sars, 1896)	3254	612	752	175	463	133
2.	<i>Paramysisintermedia</i> (Czerniavskyi, 1882)	63	19	140	22	159	29
Личинки жесткокрылых							
3.	<i>NeohaemoniaSp.</i> (Szekessy, 1941)	111	6	-	-	-	-
Личинки двукрылых							
4.	<i>Cricotopus gr. fuscus</i> (van der Wulp, 1874)	9	3	-	-	19	3
5.	<i>Glyptotendipesbarbipes</i> (Staeger, 1839)	740	159	429	79	532	108
6.	<i>Procladius</i> sp. (Skuse, 1889)	38	3	19	6	95	29
Итого		4215	802	1340	282	1268	302

Средняя численность донных беспозвоночных озера Шалкар за 2018 год составила 468 экз./ м², средняя биомасса – 2,3 г/ м². Значение биомассы донных сообществ озера Шалкар указывало на низкий уровень кормности водоёма.

На рисунке 2 представлены данные анализа сезонной динамики количественных показателей кормовой базы рыб озера Шалкар за 2018 год. Высокие показатели биомассы и численности донных организмов в 2018 году были отмечены в сентябре (3606 мг/м², 815 экз/м²), низкие показатели в июне (1096 мг/м², 200 экз/м²).

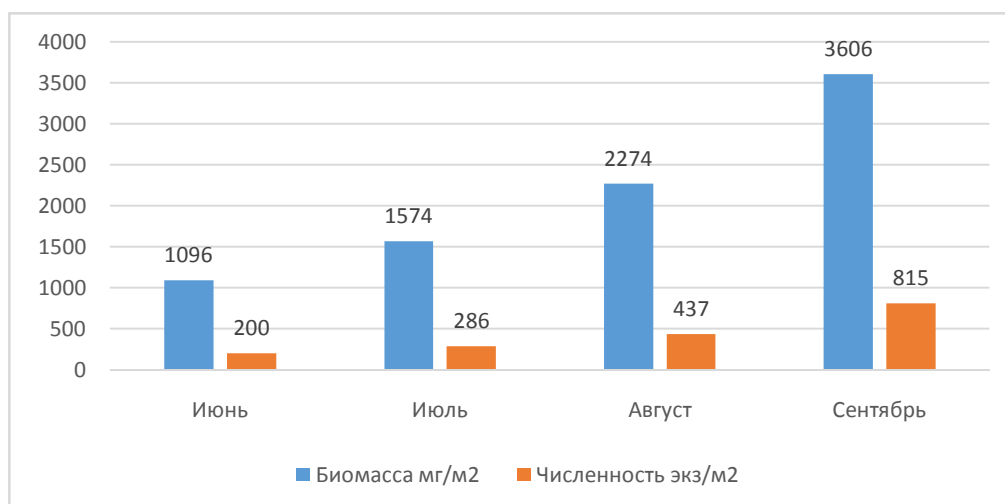

Рисунок 2 - Сезонная динамика количественных показателей зообентоса озера Шалкар, 2018 г.

Зообентос озера Шалкар в 2019 представлена в основном личинками комаров-звонцов. Существенную роль в обеспечении рыб кормом также играют ракообразные – Gammaridae. Кормовые организмы распространены в водоеме неравномерно. На озере Шалкар в 2019 году выявлено 10 таксонов донных организмов из двух классов: Malacostraca и Insecta. Из них: ракообразные 3 вида, насекомые 7 видов (полужесткокрылые 1 вид и личинки двукрылых 6 вида). Полный список организмов зообентоса представлен в таблице 2.

Таблица 2 – Таксономический состав организмов зообентоса озера Шалкар, 2019 г.

№	Таксоны	Номера станции					
		1		2		3	
		б/м мг/м²	чис. экз/м²	б/м мг/м²	чис. экз/м²	б/м мг/м²	чис. экз/м²
Ракообразные							
1.	<i>Gmelinapusilla</i> (Sars, 1896)	139	50	10	3	170	99
2.	<i>Paramysisintermedia</i> (Czerniavskyi, 1882)	3	1	20	3	-	-
3.	<i>Turkogammarusaralensis</i> (Uljanin, 1874)	644	80	304	53	231	34
Полужесткокрылые							
4.	<i>Sigaraassimilis</i> (Fieber, 1848)	-	-	-	-	20	2
Личинки двукрылых							
5.	<i>Cricotopus gr. fuscus</i> (van der Wulp, 1874)	-	-	-	-	4	1
6.	<i>Glyptotendipesglaucus</i> (Meigen, 1818)	198	29	201	35	339	43
7.	<i>Glyptotendipesparipes</i> (Edwards, 1929)	107	24	43,2	11	241	31
8.	<i>Microchironomustener</i> (Kieffer, 1918)	122	42	59,2	18	5	2
9.	<i>Saetheriasp.</i> (Jackson, 1977)	28	7	8	2	-	-
10.	<i>Tanytarsusmedius</i> (Reiss et Fittkau, 1971)	9	3	-	-	-	-
Итого		1250	236	645,4	125	1010	212

Высокие показатели численности и биомассы в станциях 1,2 показали ракообразные, особенно *Turkogammarus aralensis* (Uljanin, 1874), в станции 3 высокие показатели были у комаров-звонцов *Glyptotendipes glaucus* (Meigen, 1818). Средняя численность донных беспозвоночных оз. Шалкар составила 115 экз./м², средняя биомасса – 968,5 мг/м² (ст. 1 – 1250 мг/м², 236 экз/м², ст. 2 – 645,4 мг/м², 125 экз/м², ст. 3 – 1010 мг/м², 212 экз/м²). Расчёты индекса Шеннона–Уивера характеризовались низким видовым разнообразием сообществ всего 0,6 бит/экз. Значение биомассы донных сообществ озера Шалкар по «шкале трофности» указывает на очень низкий уровень кормности водоёма [8].

На рисунке 3 представлены данные анализа сезонной динамики количественных показателей кормовой базы рыб озера Шалкар за 2019 год. Высокие показатели численности были отмечены в сентябре (236 экз/м²), значение биомассы в мае (1628 мг/м²). Низкие показатели численности и биомассы выявлены в августе (149 экз/м²) и в июне (703 мг/м²) соответственно.

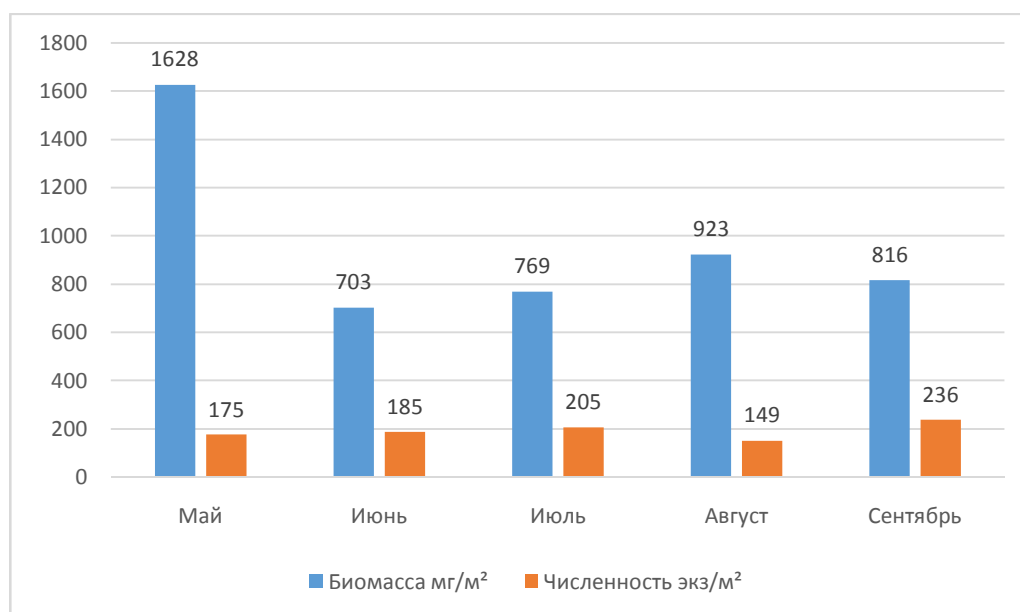

Рисунок 3 - Сезонная динамика количественных показателей зообентоса озера Шалкар, 2019 г.

Проведенный литературный анализ показал что на озере Шалкар организмы зообентоса слабо изучены и не весь вегетационный период, также не представлены видовые списки обнаруженных организмов.

В 1996 году под руководством к.б.н. К.М.Маминой [9] было проведено гидробиологическое исследование кормовой базы промысловых рыб. Она определила что зообентос озера Шалкар состоял из представителей 6 родов: ручейников (1 вид), бокоплавов (1 вид), хирономид (13 видов), олигохет (2 вида), моллюсков (2 вида) и пиявок (3 вида). По показателям биомассы озеро относилось к средnekормным водоемам. Показателем качества воды может служить относительная численность олигохет. Поскольку 48,3 % бентоса составляют олигохеты.

В сентябре 2017 г. при помощи штангового дночерпателя ГР-91 были отобраны 26 проб зообентоса. Согласно полученным результатам, в составе мягкого макрозообентоса исследованных озер доминировали представители групп ракообразных и насекомых. Среди ракообразных наиболее многочисленными были представители отрядов *Mysidacea* и *Amphipoda*. Средняя численность донных беспозвоночных оз. Шалкар составила 409,8 экз./м², средняя биомасса – 1,40 г/м² [10].

В отчете «Биологического обоснования предельно допустимых уловов (ПДУ) на южной стороне озера Шалкар на 2018 год» [11] представлены данные анализа сезонной динамики количественных показателей кормовой базы рыб озера Шалкар за 2015-2017 годы. Стоит отметить что исследования проводились раз в год (в июле 2015 года, в августе 2016 года и в сентябре 2017 года). Тогда наиболее благоприятные за трёхлетний период для донных сообществ отмечено в сентябре 2017 года, но эти показатели результаты только одного месяца, поэтому полностью не отражают всю динамику развития донных организмов за весь вегетационный период. Аналогичные результаты наблюдались и в сентябре 2018 года (рис. 2), но средние показатели за весь период исследования значительно отличались.

Заклучение

Таким образом кормовая база озера Шалкар подвержена сезонной и многолетней динамике, зависящей от влияния природных факторов среды. По количественным

показателям зообентоса кормовая база озера Шалкар в 2018 году по шкале трофности характеризовалась «низкой», а в 2019 году «очень низкой» кормностью. В первую очередь это связано с уходом зоны уреза воды от зарослей прибрежной водной растительности, были утрачены естественные места обитания для многих видов рыб и гидробионтов. Прибрежно-водная растительность играет существенную роль в жизни различных беспозвоночных; в их зарослях формируются благоприятные температурные условия и газовый режим, способствующие размножению и росту животных.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Мурзашев Т.К. Рыбохозяйственное состояние внутренних водоемов Западно-Казахстанской области : учебное пособие / Т.К.Мурзашев. – Уральск, 2005. – 63 с.
- [2] Привезенцев Ю.А., Практикум по прудовому рыбоводству. Учебное пособие для зооинженерных факультетов с.-х. вузов / Ю.А. Привезенцев. — М.: Высшая школа, 1982. — 208 с.
- [3] Алимов А.Ф. Введение в продукционную гидробиологию / А.Ф. Алимов. – Л.: Гидрометеиздат, 1989. – 152 с.
- [4] Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т 2. Ракообразные / Под. ред. С.Я. Цалолихина. – СПб.: Наука, 1995. – 632 с.
- [5] Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т 3. Паукообразные, Низшие беспозвоночные / Под. ред. С.Я. Цалолихина. – СПб.: Наука, 1997. – 448 с.
- [6] Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т 4. Двукрылые насекомые / Под. ред. С.Я. Цалолихина. – СПб.: Наука, 2000. – 997 с.
- [7] Кутикова Л.А. Определитель пресноводных беспозвоночных Европейской части СССР (планктон и бентос) / Л.А. Кутикова, Я.И. Старобогатов (ред.). – Л., 1977. – 511 с.
- [8] Китаев С.П. Основы лимнологии для гидробиологов и ихтиологов / С.П. Китаев. – Петрозаводск: Изд-во Карельский научный центр РАН, 2007. – 395 с.
- [9] Оценка состояния запасов промысловых стад рыб и биологическое обоснование общих допустимых уловов на водоемах областного значения. Раздел: водоемы Западно-Казахстанской области. Отчет о научно-исследовательской работе. – Уральск: ЗКФ НПЦ РХ, – 2006. – 157 с.
- [10] Сарманов А.Е. Состав сообществ донных беспозвоночных озер Шалкар и Сокрыл (Западно-Казахстанская область) / А.Е. Сарманов, Е.С. Султанов, Г.С. Кашеваров, Г.Р. Нигаматзянова, Л.А. Фролова // III международная школа – конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Материалы и технологии XXI века» (КФУ, 29.10.2018г.). Казань, 2018. С. 148.
- [11] Биологическое обоснование предельно допустимых уловов (ПДУ) на южной стороне озера Шалкар на 2018. Биологическое обоснование. – Уральск: ЗКФ КазНИИРХ. – 2017. – 25 с.

REFERENCES

- [1] Murzashev, T. K. (2005). Rybohozajstvennoe sostojanie vnutrennih vodoemov Zapadno-Kazahstanskoy oblasti: uchebnoe posobie [Fisheries state of inland water bodies of the West Kazakhstan region: textbook]. – Ural'sk [in Russian].
- [2] Privezencev, Ju. A. (1982). Praktikum po prudovomu rybovodstvu. Uchebnoe posobie dlja zootszenenryh fakul'tetov s.-h. vuzov [Workshop on pond fish farming. Textbook for zoo-engineering faculties of agricultural universities]. - M.: Vysshaja shkola [in Russian].
- [3] Alimov, A.F. (1989). Vvedenie v produkcionnuju gidrobiologiju [Introduction to Production Hydrobiology]. – L.: Gidrometeoizdat [in Russian].
- [4] Opredelitel' presnovodnyh bespozvonochnyh Rossii i sopredel'nyh territorij. T 2. Rakoobraznye [Keys to freshwater invertebrates in Russia and adjacent territories. T 2. Crustaceans] / Pod. red. S.Ja. Calolihina (1995). – SPb.: Nauka [in Russian].
- [5] Opredelitel' presnovodnyh bespozvonochnyh Rossii i sopredel'nyh territorij. T 3. Paukoobraznye, Nizshie bespozvonochnye [Keys to freshwater invertebrates in Russia and adjacent territories. T 3. Arachnids, Lower invertebrates]. Pod. red. S.Ja. Calolihina (1997). – SPb.: Nauka [in Russian].

[6] Opredelitel' presnovodnyh bespozvonochnyh Rossii i sopredel'nyh territorij. T 4. Dvukrylye nasekomye [Keys to freshwater invertebrates in Russia and adjacent territories. T 4. Diptera insects]. Pod. red. S.Ja. Calolihina (1997). – SPb.: Nauka [in Russian].

[7] Kutikova, L.A., Starobogatov, Ja.I. (red.) (1977). Opredelitel' presnovodnyh bespozvonochnyh Evropejskoj chasti SSSR (plankton i bentos) [Keys to freshwater invertebrates of the European part of the USSR (plankton and benthos)] .– L [in Russian].

[8] Kitaev, S.P. (2007). Osnovy limnologii dlja gidrobiologov i ihtiologov [Fundamentals of Limnology for Hydrobiologists and Ichthyologists]. – Petrozavodsk: Izd-vo Karel'skij nauchnyj centr RAN [in Russian].

[9] Ocenka sostojanija zapasov promyslovyh stad ryb i biologicheskoe obosnovanie obshhih dopustimyh ulovov navodoemah oblastnogo znachenija. Razdel: vodoemy Zapadno-Kazahstanskoy oblasti. Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote [Assessment of the state of stocks of commercial fish stocks and biological substantiation of the total allowable catches in water bodies of regional significance. Section: reservoirs of the West Kazakhstan region. Research report.]. – Ural'sk: ZKF NPC RH, (2006) [in Russian].

[10] Sarmanov, A.E. (2018). Sostav soobshhestv donnyh bespozvonochnyh ozer Shalkar i Sokryl (Zapadno-Kazahstanskaja oblast') [Composition of communities of benthic invertebrate lakes Shalkar and Sokryl (West Kazakhstan region)]. III mezhdunarodnaja shkola – konferencija studentov, aspirantov i molodyh uchenykh «Materialy i tehnologii XXI veka» - III international school - conference of students, graduate students and young scientists "Materials and technologies of the XXI century" (KFU, 29.10.2018 g.). Kazan, 148 [in Russian].

[11] Biologicheskoe obosnovanie predel'no dopustimyh ulovov (PDU) na juzhnoj storone ozera Shalkar na 2018. Biologicheskoe obosnovanie [Biological substantiation of maximum allowable catches (MPC) on the southern side of Lake Shalkar for 2018. Biological substantiation] – Ural'sk: ZKF KazNIIRH. (2017). [in Russian].

Сарманов А.Е., Султанов Е.С.

ШАЛҚАР КӨЛІНІҢ ЗООБЕНТОСЫНЫҢ САНДЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Шалқар көлінде жаз-күз мезгілінде жүргізілген гидробиологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері көрсетілген. Шалқар көлі географиялық аумақ бойынша жартылай шөлейтті аймақта орналасқан. Жалпы қабылданған гидробиологиялық әдістер бойынша 2018 жылы 26 сынама және 2019 жылы 20 зообентос сынама аланды. Атқарылған ғылыми жұмыстар нәтижесінде бентостық сынама аландардан *Malacostraca* u *Insecta* классына жататын су түбі организмдерінің 2018 жылы 6 таксон және 2019 жылы 10 таксон анықталды. Солардың ішінде: шаянтәрізділер 3 түр, жәндіктер 10 түр (қатты қанаттылар дернәсілі 1 түр, жартылай қатты қанаттылар 1 түр, қосқанаттылар дернәсілдері 8 түр). Бентостық қауымдастықтар құрамында сандық және салмақтық көрсеткіштер бойынша шаянтәрізділер мен хирономид дернәсілдері басым болды. Шеннон – Уивер индексінің нәтижесі қауымдастықтардың төмен түрлік алуандылығын көрсетті, тек 0,6 бит/дана. Китаев С.П. (2007) классификациясы бойынша Шалқар көлінің азықтық қоры өте төмен деп бағаланды. Жалпы, су түбі организмдерінің құрамы, зообентостың сандық мәліметтері, азықтық қор деңгейі аталған аумақтың әдеби мәліметтеріне сай келмейді, ол зерттелген суқойманың қазіргі экологиялық жағдайына тікелей байланысты.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан облысы; Шалқар көлі; гидробиология; зообентос.

Sarmanov Aibek, Sultanov Erzhan

QUANTITATIVE INDICATORS OF ZOOBENTHOS OF LAKE SHALKAR

Annotation. The article presents the results of hydrobiological studies of Lake Shalkar in the summer-autumn period. Geographically, Lake Shalkar is located in a semi-desert zone. In total, 26 samples were taken in 2018 and 20 zoobenthos samples were taken in 2019 according to generally accepted hydrobiological methods. Based on the results of the studies carried out in the benthic samples in 2018, 6 taxa were noted in 2019, 10 taxa of benthic organisms from two classes:

Malacostraca and Insecta. Of these: crustaceans 3 species, insects 10 species (hemiptera 1 species, larvae of coleoptera 1 species and larvae of dipterans 8 species). It was noted that crustaceans and chironomid larvae dominated in the composition of benthic communities in terms of abundance and biomass. Calculations of the Shannon – Weaver index were characterized by a low species diversity of communities of only 0.6 bits / specimen. According to the classification of S.P. Kitaev (2007) Lake Shalkar is assessed as a very low water body. In general, the composition of benthic invertebrates, quantitative data on zoobenthos organisms, and the level of feeding of lakes differ from the literature data available for this region, this is directly related to the ecological state of the studied reservoir.

Keywords: West Kazakhstan region; Shalkar lake; hydrobiology; zoobenthos.

УДК 911.52

МРНТИ 39.19.31

DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).41

Кожагалиева Р.Ж.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: rabdrakhmanova_7@bk.ru

ОСОБЕННОСТИ ОБВОДНЕНИЯ ЛИМАННЫХ УЧАСТКОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье приведен обзор ресурсов водообеспеченности оросительных систем земельного фонда ЗКО. В сложившихся социально-экономических условиях Западно-Казахстанской области создание устойчивого и высокопродуктивного сельскохозяйственного производства без возрождения орошения практически невозможно. Разнообразие и территориальная изменчивость рельефа, почв, атмосферных осадков и тепловых ресурсов области требуют применения дифференцированных приемов и методов использования орошаемых земель, и в том числе научно обоснованных норм и режимов орошения сельскохозяйственных культур с учетом как климатических особенностей, так и требований растений. Повышенное внимание к определению поливных норм и режимов орошения уделено потому, что именно реализуемые режимы орошения и технологии полива, а не сами по себе оросительные нормы, в наибольшей степени воздействуют на мелиоративное и экологическое состояние земель при орошении и урожай конкретной сельскохозяйственной культуры.

Ключевые слова: обводненность; лиманы; годовой сток; водные ресурсы; реки; разливы; оросительные системы; водохранилище; канал.

Введение

Характерной особенностью территории Западно-Казахстанской области является большая зависимость результатов производства продукции сельского хозяйства от засушливости года. В засушливые годы резко идет сокращение производства зерна и кормовой базы животноводства. Вследствие этого земельные ресурсы представлены преимущественно пастбищными угодьями и сенокосами, в области преимущественно

преобладание животноводческое направление сельского хозяйства, которое основано на природном использовании естественных сенокосов и лиманов.

Для стабильного обеспечения водой населения и агропромышленного комплекса мелиоративной водой в области построены оросительно-обводнительные системы общей протяженностью магистральных и распределительных каналов 848,8 км, с каскадом водохранилищ и 50 гидротехническими сооружениями. Из них: Урало-Кушумская оросительно-обводнительная система с самотечным водозабором из реки Урал расходом до 125 м³/сек в период весеннего половодья, с каскадом из четырех водохранилищ на р. Кушум и проектным водопотреблением 840 млн. м³ в год. Жаныбекская оросительно-обводнительная система с проектным водопотреблением 143 млн. м³ в год, с забором воды из Палласовской системы Волгоградской области. Мало-Узенская и Больше-Узенская оросительно-обводнительная системы с годовым водопотреблением 181,4 млн. м³, с забором воды из Саратовского канала Саратовской области Российской Федерации, а также Чаганское водохранилище с объемом воды 19,1 млн. м³ [1]. Всего в области сооружены 24 водохранилища, с общей полезной емкостью 495,15 млн. м³. Наиболее крупные из них: Битикское – 106,76 млн. м³, Донгелекское – 57,4 млн. м³, Кировское – 63 млн. м³, Пятимарское – 33,3 млн. м³. Вышеуказанные искусственно созданные водные артерии охватывают территорию площадью более 6 млн. га и обеспечивают водой население 71 сельских округов, к ним прикреплены 21,7 тыс. га регулярного орошения, 161,7 тыс. га лиманного орошения и 3435,7 тыс. га обводняемой площади.

Территория Западно-Казахстанской области большей частью занята Прикаспийской низменностью, наиболее возвышенная часть которой (более 50 м) прилегает на севере к Общему Сырту и на западе – к Подуральскому плато. С Прикаспийским выступом связывается бессточность рек и лиманов, для которых он стал основной преградой на их пути.

С общими особенностями тектонического устройства поверхности Прикаспийской низменности связано образование наиболее крупной Чижинской системы лиманов. Эта система представляет собой неглубокое (с глубинами 1-4 м) и широкое (до 50-100 км) понижение, расстилающееся в основном в пределах Чижинской тектонической синклинальной полосы. Чижинская депрессия разделена в северной части на две ветви: собственно Чижинскую и Восточно-Дюринскую. На юге Чижинские разливы резко сужаются (до 29-30 км) и переходят в почти меридиональную узкую полосу Балыктинских разливов, протягивающуюся на 80-90 км.

Собственно Чижинская ветвь представляет собой обширную неглубокую впадину, у северной границы которой заканчиваются несколько речек Чижи, образующих на окраине разливов редкую сеть очень мелких протоков и озерных впадин (Бирказан и др.) покрытых тонкой коркой соли или заросших тростником [1].

Для наглядного изображения Чижино-Дюринских и Балыктинских разливов приводится схема расположения данных разливов (рис.1).

Чижино-Дюринские разливы расположены на разливах рек Чижа 1 и 2, Дюра 1 и 2. Вода на данные разливы поступает с территории Саратовской области, где расположена водосборная площадь этих рек.

Чижинские разливы являются самым большими по площади. По определению И.В. Ларина [2], их площадь составляет 3000 км². В эту цифру входят не только заливные луга, но и отдельные повышения между ними. На долю заливных площадей приходится 2400 км², а из них 480 км² занято заболоченными массивами. Площадь лиманов не является величиной постоянной, она значительно изменяется в годы различной водообеспеченности [3].

Дюринская ветвь питается водами реки Восточная Дюра и представляет собой узкую, несколько расширяющуюся к югу полосу, где четкообразные и долиннообразные лиманы чередуются с вытянутыми увалами-останцовыми массивами водораздельной комплексной равнины [1]. Дюринские разливы расположены в устьях рек Восточной Дюры, Паники, Бобовой и нескольких оврагов и балок. Площадь лиманов в многоводный год составляет 630 км^2 , а площадь водосбора питающих рек достигает примерно 1000 км^2 [3,7].

Балыктинские разливы лежат южнее Чижинских и Дюринских и являются из непосредственным продолжением. Естественной границей между ними служат Балыктинский порог и оз. Балыкта. Площадь основного массива Балыктинских разливов составляет 470 км^2 . Он вытянут на 70 км и представляет цепочку разобщенных между собой понижений, иногда значительно заболоченных [3].

Полоса Балыктинских разливов питается в основном за счет сброса в нее вод Чижинской и Дюринской ветвей. На юге Балыктинская ветвь закрыта приподнятой полосой равнины, препятствующей выводу паводковых вод за пределы системы и сильно затрудняющей сток грунтовых вод. В годы высоких паводков из Балыктинских разливов вода частично отводится через реку Мухор в район Камыш-Самарских озер. К югу и западу от описанной системы в область заходит незначительная часть тектонической депрессии – Большой лиман, смешанного снегового и речного питания. В лиман впадает река Западная Дюра. А.Г.Доскач [4] описывает это понижение как цепь крупных лиманов, разделенных повышениями.

Рисунок 1 – Схема расположения лиманов Чижино-Дюринских и Балыктинских разливов

Реки Западно-Казахстанской области по условиям водного режима относятся к Казахстанскому типу с резко выраженным преобладанием стока в весенний период. Основным источником питания рек являются талые снеговые воды. В виду относительно

небольшого углубления русла рек (особенно на равнине) доля подземного питания их незначительна – не более 5-10 % годового стока. В годовом разрезе режим стока большинства рек характеризуется высоким весенним половодьем и низкой летней меженью с редкими дождевыми паводками. В осенний период наблюдается несколько повышенная водность в результате выпадения осадков и уменьшения испарения с водосборов. Зимой на большинстве рек сток прекращается из-за промерзания перекатов.

К востоку от Узеней расположились небольшие речки, берущие начало с южных отрогов Общего Сырта: Чижа 1-я, Чижа 2-я, Мерекень, Паника и Дюра Восточная, стекающая в обширную, но не глубокую, сильно суживающуюся к югу Чижинско-Балыктинскую впадину. Также на правобережье Урала протекает р. Кушум, являющаяся древним оттоком Урала, ответвляющимся от основной реки на северной окраине Прикаспийской низменности [5].

Длина рек Чижа 1-я, Чижа 2-я и других рек Чижинских, Дюринских и Балыктинских разливов, включая сами разливы, в пределах Западно-Казахстанской области составляет 344 км. Суммарная длина всех притоков протяженностью более 10 км – 120 км. Площадь водосбора, в пределах Западно-Казахстанской области, составляет 16140 кв. км, из них 3500 кв. км составляет площадь водосбора рек, а 12640 кв. км – площадь разливов. Водные ресурсы для площади 16140 кв. км – в средний по водности год составляют 287,01 млн. м³/год.

Река Чижа 1-я начинается рукавами, стекающими со склонов Общего Сырта, которая показана на рисунке 2. Водность реки заметно увеличивается после впадения в нее реки Беленькой. Заканчивается Чижа 1-я слепым устьем в понижениях Чижинских разливов.

Рисунок 2 – Река Чижа 1-я

При довольно значительному клоне местности, имеющем выраженное направление с севера на юг, речные воды в период половодья мощным потоком заливают лиман и вместе с водами Чижи 2-й растекаются понемногу далеко на юг, а также в широтном направлении. Направление русла прослеживается и на территории Чижинских разливов в виде сильно заболоченных удлинённых глубоких лиманов. Как и все другие реки Прикаспийской низменности, Чижа 1-я обладает временным стоком, летом она разбивается на ряд изолированных плесов, наибольший из которых длиной 10 км расположено коло урочища Аяк [3].

Река Чижа 2-я (рис. 3) начинается также с южных склонов Общего Сырта на высоте 100 м над уровнем океана и заканчивается сетью протоков, сбрасывающих воду в понижения Чижинских разливов. Устья протоков располагаются на высоте около 20 м. Общее падение составляет 80 м, что дает средний уклон 0,001. Около половины своего пути река проходит по территории Общего Сырта. Здесь в нее впадают притоки Тшайр, Кандыгал и Песчанка. Доурочища Хайсаново берега Чижи 2-й сравнительно высоки, местами круты, затем они быстро снижаются и, выходя из них, сливаются с остепью. Несмотря на незначительную длину и малую площадь водосбора (881 км²), река обладает хорошо выработанным руслом с большими глубинами, достигающими в отдельных плесах 4-7 м. В верховьях Чижа 2-я имеет небольшое протяжение и сток в течение всего года, поддерживаемый подземными водами, выклинивающимися в виде родников.

Рисунок 3 – Река Чижа 2-я

У села 2-я Чижа и ниже сток носит временный характер. Бурный паводок проходит большей частью за несколько дней. Подъем уровней происходит исключительно быстро. Спад воды большей частью проходит за 5-7 дней, но иногда растягивается на май и июнь. Летом река пересыхает, и водосохраняется лишь в глубоких плесах [3].

Река Чижа 3-я (Мерекень) имеет хорошо выраженное русло с глинистым дном (рисунок 4).

В 2,5 км ниже села Чижа 3-я, после впадения справа реки Подтяжки, русло распадается на три рукава, теряющиеся в урочище Чагарлык. Уклон реки составляет в среднем 0,0007, глубина 3 м. От верховьев до хутора Белугино по обеим сторонам руславых одят многочисленные родники, поддерживающие постоянное течение реки. Ниже родника Сангибай сток наблюдается лишь весной. В остальное время года вода сохраняется только в Белом плесе, расположенном в среднем течении реки.

Рисунок 4 – Река Чижа 3-я (Мерекень)

На рисунке 5 показана река Дюра, которая протекает на правобережье Урала и весной разливаясь, впадает в неглубокую, но сильно суживающуюся к югу Чижинско-Балыктинскую впадину.

Река Дюра стекает со склонов Общего Сырта и течет с севера на юг, а устье располагается непосредственно на низменности. Весной она вместе с речками Чижей разливается и затопляет обширные понижения – Чижинские, Дюринские и Балыктинские разливы [3].

Рисунок 5 – Река Дюра

Материалы и методы исследования

Исследования по изучению продуктивности многолетних злаковых трав, мероприятия по борьбе с засолением и солонцеватостью почв проводились на лиманах Чижино-Дюринских разливов Прикаспийской низменности Западного Казахстана.

На первом этапе была выполнена оценка изменений в продуктивности и агроэкологическом состоянии лиманов Прикаспийской низменности Западного Казахстана за период с 1970 по 2007 гг. на основании данных И.М. Фетисова (1969-1971 гг.) и результатов собственных исследований.

На втором этапе в период с 2005 по 2015 гг. проводились полевые эксперименты по разработке комплекса приемов возделывания многолетних злаковых трав на лиманах крестьянского хозяйства «Аманжол» Таскалинского района Западно-Казахстанской области. Почвы лиманов – лугово-каштановые, тяжелосуглинистые слабосолонцеватые. Реакция среды (рН) – слабощелочная в горизонте 0-50 см – близкая к 8. Обеспеченность фосфором – средняя, калием – высокая, азотом – низкая.

Результаты исследования

Рельефные условия местности и гидрологические режимы рек позволяют применять в регионе лиманное орошение. Лиманное орошение распространено на разливах рек Большой и Малый Узени, вдоль малых рек Уленты, Булдырты, Калдыгайты, Чижа, Дюра и т.д. Оно представляет собой относительно дешевый, доступный и очень эффективный путь повышения урожая естественных трав. Лиманное орошение позволяет наиболее эффективно использовать весенний сток и паводковые воды рек для увлажнения почвы, обеспечить стабильное производство кормов с малыми энергетическими затратами и улучшить эколого-мелиоративное состояние региона.

Для рационального выполнения экологических мероприятий необходимо на лиманах Чижино-Дюринских разливов проводить мероприятия по борьбе с засолением и солонцеватостью почв.

Результаты исследований [6] показывают, что в настоящее время при большом заборе воды на Урало-Кушумскую обводнительно-оросительную систему и отсутствии сброса воды из Саратовской области на лиманах Чижино-Дюринских разливов Прикаспийской низменности сформировалось три зоны:

- зона постоянного (ежегодного) затопления – 50-60 тыс. га;
- зона периодического (1 раз в 3 года) затопления – 70-90 тыс. га;
- зона, незатапливаемая паводковыми водами в последние 30-35 лет – 150-180 тыс. га.

Хорошую урожайность сена многолетних кормовых трав с высоким качеством можно получить только на лиманах зоны ежегодного затопления лиманов. В зоне периодического затопления и не затапливаемой зоне получают низкие урожай сена невысокого качества.

При ежегодном затоплении лиманов Чижино-Дюринских разливов Прикаспийской низменности минерализация грунтовых вод стабилизируется в пределах 0-3 г/л. При отсутствии затопления в течение 3-5 лет и более содержание солей в грунтовых водах увеличивалось с 3 до 10-12 г/л. Отсутствие затопления более 5 лет увеличивало засоление грунтовых вод выше нормативных показателей.

При отсутствии затопления лимана происходило ухудшение показателей водно-физических и агрохимических свойств луговых почв: отмечалось увеличение плотности, снижение порозности, уменьшение водопроницаемости. В зоне проведения затопления водно-физические и агрохимические показатели почв лимана во все годы исследований характеризовались более высокими показателями.

В зоне проведения затопления увеличение засоления почв не наблюдалось. При отсутствии затопления наблюдался заметный рост засоления почв лиманов, увеличение содержания поглощенного натрия до 20% от суммы поглощенных оснований.

Ухудшение показателей водно-физических и агрохимических свойств луговых почв, увеличение их засоления приводило к уменьшению в травостое многолетних злаковых трав и увеличению содержания степного разнотравья. Это губительно сказывается на урожайности выращиваемых агроценозов многолетних злаковых трав.

Проведенные исследования показали, что в зоне периодического затопления и в незатапливаемой зоне возобновление затопления даже после 30-летнего перерыва приводит к восстановлению плодородия верхнего горизонта почв и получению удовлетворительной продуктивности многолетних кормовых травостоев.

В зоне постоянного затопления лиманов Чижино-Дюринских разливов Прикаспийской низменности Западного Казахстана происходит постепенное вырождение травостоев, заметное падение урожайности и качества сена многолетних кормовых трав.

Заключение

Площади лиманного орошения находятся в наиболее хорошем состоянии, однако на 80% площадей требуются ремонтные работы по расчистке каналов, ремонту дамб и сооружений. Из-за хозрасчетных отношений многие крестьянские хозяйства не в состоянии оплачивать подаваемую воду, вследствие чего не в полной мере используются по назначению наиболее ценные темно-каштановые, каштановые и лугово-каштановые почвы с благоприятным мелиоративным состоянием.

За прошедшие 5 лет в Западно-Казахстанской области были восстановлены и реконструированы 9 водохозяйственных объектов, в связи с этим было обеспечено лиманное орошение почти 40 тысяч га земель. Благодаря восстановлению Кирово-Чижинского канала 90 тысяч гектаров пастбищных земель обеспечены водой. Начаты ремонтные работы гидротехнических сооружений на левобережье Урала, что позволит обводнить до 300 тысяч гектаров лугов.

Интенсификация сельскохозяйственного производства, в особенности животноводства, невозможна без использования всего потенциала оросительных мелиораций. За годы экономического кризиса проблемы производства сельскохозяйственной продукции привели к отказу от использования дорогостоящей дождевальной техники. Использование регулярного орошения неэффективно, и определяется реальной себестоимостью производимой продукции. Вследствие этого имеющиеся системы лиманного орошения являются единственно доступным способом мелиорации и средством получения высоких урожаев кормовых культур. Для реанимации земель лиманного орошения необходимо дальнейшие научные исследования по изучению общего состояния и продуктивности лиманов после многолетнего использования с различной периодичностью и нормой затопления в конкретных агроклиматических, гидрологических и почвенных условиях.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области / А.В. Петренко [и др.]; под ред. А.В. Петренко, А.А. Джубанова. – Уральск, 1998. – 200 с.
- [2] Ларин И.В. Растительность, почвы и сельскохозяйственная оценка Чижинских разливов / И.В. Ларин // Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. – 1927. – Гл. 3, 4, 6.

[3] Арефьева В.А. Гидрографическая характеристика степной зоны Волго-Уральского междуречья / В.А. Арефьева // Материалы по геоморфологии и палеографии СССР. – 1956. – Труды института географии. Выпуск 69.

[4] Доскач А.Г. Материалы к геоморфологической карте южного Заволжья и Прикаспийской низменности / А.Г. Доскач // Геоморфологические исследования в Прикаспийской низменности. М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С.47-87.

[5] Москалев, Г.Е. Природа Уральской области / Г.Е. Москалев, А.Г. Таранов. - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1985. - 80 с.

[6] Кожагалиева Р.Ж. Агробиологические основы выращивания многолетних злаковых трав на лиманах Западного Казахстана / Р.Ж. Кожагалиева // Монография. Уральск: РИЦ ЗКГУ им.М.Утемисова, 2019. – 137 с.

[7] Thompson L.M. Climatic change, weather variability, and corn production // Agro. J. 1986. 78. - 4: 649-653.

REFERENCES

[1] Petrenko, A.V. [et al.]; ed. Petrenko, A.V., Gubanova, A.A. (1998). Prirodno-recurnyj potencial i proektiruemye ob"ekty zapovednogo fonda Zapadno-Kazahstanckoj oblasti [Naturalis potentia resource et proiciatur objecta subsidiis Institutum, de Occidente Kazakhstan regione Uralsk] [in Russian].

[2] Larin, I.V. (1927). Ractitel'noct', pochvy i cel'ckohozyajctvennaya ocenka CHizhinckih razlivov [Virentia, convallis et rusticarum taxationem Chizhinsky exundat]. Materialy ocobogo komiteta po iccledovaniyu soyuznyh i avtonomnyh respublik- Materia specialis Ipsum research Unionis et sui iuris republics , 3, 4, 6 [in Russian].

[3] Aref'eva, V.A. (1956). Gidrograficheckaya harakterictika stepnoj zony Volgo-Ural'ckogo mezhdurech'ya [Hydrographic characteres adsurgit zonam Montij-Ural interfluve]. Materialy po geomorfologii i paleografii CCCR.Trudy inctituta geografii -Materia in geomorphology et paleography INSECTA, Rebus Instituti, de geographia, 69[in Russian].

[4] Dorskach, A.G. (1954). Materialy k geomorfologicheckoj karte yuzhnogo Zavolzh'ya i Prikacpijckoj nizmennosti [Materiem geomorphological map of southern Montij regione et Caspium imas Geomorphological research in Caspium campestribus]. Geomorfologicheckie iccledovaniya v Prikacpijckoj nizmennosti – Geomorphological research in the Caspian lowland 47-87 [in Russian].

[5]Mockalev, G.E. Taranov, A.G. (1985). [Priroda Ural'ckoj oblasti Natura Ural regione].- libellorum domus Saratov Universitatis [in Russian].

[6] Kozhagalieva, R.Zh. (2019). Agrobiologicheskie osnovy vyrashchivaniya mnogoletnih zlakov yh travna limanah Zapadnogo Kazahstana [Agrobiological bases crescit perennis gramina in estuaries Western Kazakhstan].-RIC ZKGU im.M.Utemisova [in Russian].

[7] Thompson, L.M. (1986). Climatic change, weather variability, and corn production. Agro. J, 78, 4: 649-653[in English].

Кожагалиева Р.Ж.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ КӨЛТАБАН ЖЕРЛЕРІН СУЛАНДЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада БҚО жер қорының суару жүйелерінің сумен қамтамасыз ету ресурстарына шолу келтірілген. Батыс Қазақстан облысының қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдайында суаруды жандандырмай тұрақты және жоғары өнімді ауыл шаруашылығы өндірісін құру іс жүзінде мүмкін емес. Облыстың жер бедерінің, топырақтарының, атмосфералық жауын-шашындарының және жылу ресурстарының әртүрлілігі мен аумақтық өзгергіштігі суармалы жерлерді пайдаланудың сараланған тәсілдері мен әдістерін, оның ішінде климаттық ерекшеліктер мен өсімдіктердің талаптарын ескере отырып, ауыл шаруашылығы дақылдарын суарудың ғылыми негізделген нормалары мен режимдерін қолдануды талап етеді. Суару нормалары мен суару режимдерін анықтауға көп көңіл бөлінеді, өйткені бұл суару нормалары емес, суару әдістері мен суару технологиялары,

суару кезіндегі жердің мелиоративті және экологиялық жағдайына және белгілі бір ауылшаруашылық дақылының өнімділігіне әсер етеді.

Кілт сөздер: суландыру; көлтабан; жылдық ағын; су ресурстары; өзендер; төгілулер; суару жүйелері; су қоймасы; канал.

Kozhagaliyeva Rima

FEATURES OF FLOODING OF ESTUARIES IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION

Annotation. The article provides an overview of water supply resources for irrigation systems of the WKO land Fund. In the current socio-economic conditions of the West Kazakhstan region, it is almost impossible to create a sustainable and highly productive agricultural production without reviving irrigation. The diversity and territorial variability of topography, soils, precipitation, and heat resources of the region require the application of differentiated methods and methods of using irrigated land, including scientifically based norms and regimes for irrigation of agricultural crops, taking into account both climatic features and plant requirements. Increased attention is paid to the definition of irrigation norms and irrigation regimes because it is the implemented irrigation regimes and irrigation technologies, and not the irrigation norms themselves, that have the greatest impact on the reclamation and ecological state of land under irrigation and the yield of a particular crop.

Keywords: Water cut; estuaries; annual runoff; water resources; rivers; spills; irrigation systems; reservoir; canal.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Абдешев Аскат Беккалиевич – Магистр, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Абибулаева Айжан Будановна - Педагогика ғылымдарының докторы, өзін-өзі тану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; asyoka93@gmail.com.

Айткалиева Карлыгаш Даиргалиевна - өнертану кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы Мәдениет саласының үздігі, Орал, Қазақстан; aitkalieva_kd@mail.ru.

Азкенова Жанаргүл Қадырбекқызы - PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; azkenova@mail.ru.

Акбулатов Айдарбек Ахметұлы – философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессоры, орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан; aidarbek_akbulat@mail.ru

Алипова Шара Жанайқызы – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; shara/alipova@list.ru.

Аманова Арай Көкорайқызы - Философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; amana1986@mail.ru.

Амандықова Айнель Нұрланқызы - Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; amandykova.ainel@bk.ru.

Амельченко Валентин Иванович – география ғылымдарының кандидаты, география кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ivan_avin@mail.ru.

Амельченко Людмила Борисовна – БҚУ доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ivan_avin@mail.ru.

Атаева Гульшат Мухановна - Биология ғылымдарының кандидаты, биология кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; a.g.m@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - География ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; kazhmurat78@mail.ru.

Ахметжанова Гульдарай Адильхановна – PhD-докторант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; guld84@mail.ru.

Байгалиева Лунара Есболатовна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; lunar9797@mail.ru.

Балтабаева Жәният Байжұманқызы - PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; zhaniyat93@gmail.com.

Бахтиярова Рысканым Жолболсыновна - Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; gysbj@mail.ru.

Бимагамбетова Гульнара Адилгиреевна – Биология ғылымдарының кандидаты, биология және экология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; b.g.a72@mail.ru.

Бияшова Бибинұр Қыдырғалиқызы - Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан; biyashova.b@icloud.com.

Ворфоломеева Ольга Викторовна - Халықаралық жаратылыстану ғылымдары академиясының Құрметті Ғылым докторы (РФ), Аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; o.vorfolomeeva@yandex.kz.

Габдрахманова Шынар Төлегенқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясының Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалының директоры, Орал, Қазақстан; arpercia81@mail.ru.

Даулетова Алия Болатовна - Тілдер дамыту орталығының оқытушысы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан; aliya-2474@mail.ru.

Дильдебасева Жайна Шынболатовна - Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан; zhaina.98@mail.ru.

Доукариева Улдай Кабахановна - филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан; uldevr@mail.ru.

Ержанова Сауле Баймырзақызы – Филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан; esb72@mail.ru.

Ергалиева Айгуль Темирбулатовна - Өнертану кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; aig_erg63@mail.ru.

Ергалиева Гулжан Алгазиевна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; e77ASK@yandex.ru

Есетов Елжан Нурлыханович - Математика кафедрасының оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; elzhan9311@mail.ru.

Жамирова Улмекен Шакирбаевна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; zhamir1978@mail.ru.

Жумабекова Фатима Ниязбековна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; zhumabekova.58@mail.ru

Жумағалиева Айсулу Елтаевна - Физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент, Математика кафедрасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; Aisulu-0152@mail.ru.

Жумасейтова Гульнара Тазабековна – өнертану кандидаты, профессор, Қазақ Ұлттық хореография академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

Жусупкалиева Галия Кайдаровна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; galiya64@mail.ru.

Илиеш Дорина Камелия – География ғылымдарының докторы, туризм және спорт кафедрасының профессоры, Орадэя университеті, Румыния; iliesdorina@yahoo.com.

Инкарова Жансулу Ишановна - География ғылымдарының кандидаты, физикалық және экономикалық география кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; inkarzh@mail.ru.

Иргалиев Асылбек Сапарғалиевич - Педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика және психология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; asylbek_78@mail.ru.

Кажимова Карылгаш Рахымовна - Философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ қауымдастырылған профессоры, мәдениет және өнер факультетінің деканы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; kk_r_1980@mail.ru.

Қадырова Айкөркем Мерекеқызы – магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; merেকেkyzy0707@mail.ru.

Калибекова Сымбат Канатовна – Магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; kalibekova_s@list.ru.

Кармалиева Альфия Данилқызы - Түзету-дамыта оқытудың бастауыш сынып мұғалімі, №13 орта мектеп КММ, Орал, Қазақстан; alfa101263@gmail.com.

Каркимбаева Жаннур Сериковна - Педагогика магистрі, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; k_zhannur@mail.ru.

Қдиргужина Эльмира Мендигалиевна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; elmira_k200873@mail.ru.

Кенжеғұлова Әсемгүл Исламғалиқызы - Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; asemk24@mail.ru.

Керімбаева Рысты Калдыхановна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; ristil971@mail.ru.

Кожахметова Ляззат Асылбековна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; Lyako1990@gmail.com.

Кожағалиева Римма Джамбуловна - Философия докторы (PhD), биология және экология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; rabdrakhmanova_7@bk.ru.

Қонысбаев Абылай Оңғарұлы - педагогика ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; k.abylai_95@mail.ru.

Маханова Нурсауле Бауржановна - PhD-докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; makhanova.nursaule@mail.ru.

Медеубаев Ерлан Ислямович - Тарих ғылымдарының кандидаты, Тарих және Этнография ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе, Қазақстан; emedeubaev@mail.ru.

Мендибаев Ерболат Хамзиевич - биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; beskurek@mail.ru.

Мұқанбетова Жанар Төлегенқызы – Магистр, аспирант, Қалмақ мемлекеттік университеті, Қалмақ Республикасы, Ресей; zhanar.duitova@mail.ru.

Муталиева Ардақ Шағайқызы – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

Муханбетчина Ақлима Габделовна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика және психология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Найманбаев Бекмурат Рахымбердиевич - Тарих ғылымдарының докторы, профессор қызметі міндетін атқарушы, Silkway халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан; naimanbaev_b@mail.ru.

Нәбиева Жанаргүл Жұмабайқызы - Педагогика ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; nabi.zhanar@inbox.ru

Омарова Гүлнар Әмзеқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан; almirasat@mail.ru.

Обыденкина Лариса Валентиновна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, «Педагогикалық шеберлік орталығы» ЖМ Орал қаласындағы филиалының директоры, Орал, Қазақстан; risa-8@mail.ru.

Өмірзақ Сезім Бахытжанқызы - Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан; sezimim99@mail.ru.

Өтегенова Карлыға Тасқалиқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, орыс филологиясы кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; karlyga@bk.ru.

Рамазанов Серік Кішібекұлы - География ғылымдарының кандидаты, география кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; serik-ram@mail.ru.

Рустенов Амангелді Рустенович – Ауыл шаруашылық ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Сабинова Алия Султанмуратовна - Өнертану кандидаты, қауымдастырылған профессор, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан; aliya_sabyrova@mail.ru.

Сагидуллаев Дарын Зайнуллаевич – Аспирант, Қазан Федералдық университеті, Қазан, Ресей; daryn_sagidullin@mail.ru

Сапарова Юлдуз Азимхановна – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

Сарманов Айбек Ертилеуович – ауыл шаруашылық ғылымдарының магистрі, , аспирант, Қазан федералдық университеті, Қазан, Ресей; sarmanov.a@list.ru.

Сарсенбаева Ботакоз Иватовна - Психология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Сдыков Мурат Наурызғалиевич – Тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; msdykov@mail.ru.

Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы – Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан: r.sultangalieva@mail.ru.

Сұлтанов Ержан Сахыпжанович - Ауыл шаруашылық ғылымдарының магистрі, аспирант, Қазан федералдық университеті, Қазан, Ресей; sultanov.e.s@list.ru.

Сугралиева Гаухар Амантаевна - Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; gauhar-0709@mail.ru.

Сырым Жалел - Педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ доценті, Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; zhalel.syrym@mail.ru.

Турумбетова Гульжан Абубакировна - Аға оқытушы, Silkway халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан; aynat1974@mail.ru.

Умарова Гульнар Сидеғалиевна - Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ доценті, Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; umarova_1959@mail.ru.

Уразова Алтын Максотқызы - Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; uralova_aaa@mail.ru.

Шомаева Дилара Ержанқызы – Өнертану ғылымдарының магистрі, Қазақ Ұлттық хореография академиясының докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; Dilara.shomayeva@gmail.com.

Erol KAPLUHAN - Философия докторы (PhD), география кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Мехмет Акифа Эрсоа атындағы Бурдур университеті, Бурдур қаласы, Түркия; ekapluhan@mehmetakif.edu.tr.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдешев Аскат Беккалиевич - Магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан;

Абибулаева Айжан Будановна - Доктор педагогических наук, профессор кафедры самопознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; asyoka93@gmail.com.

Айткалиева Карлыгаш Даирғалиевна - Кандидат искусствоведения, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, отличник культуры Республики Казахстан, Уральск, Казахстан; aitkalieva_kd@mail.ru.

Азкенова Жанаргуль Кадырбековна - PhD-докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; azkenova@mail.ru.

Акбулатов Айдарбек Ахметович - Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, заведующий кафедрой русской филологии, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; aidarbek_akbulat@mail.ru.

Алипова Шара Жанаевна – Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; shara/alipova@list.ru.

Аманова Арай Кокораевна - Доктор философии (PhD), Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; amana1986@mail.ru.

Амандыкова Айнель Нурлановна - Магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; amandykova.ainel@bk.ru.

Амельченко Валентин Иванович - Кандидат географических наук, доцент кафедры географии, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; ivan_avin@mail.ru.

Амельченко Людмила Борисовна - Доцент ЗКУ, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; ivan_avin@mail.ru.

Атаева Гульшат Мухановна - Кандидат биологических наук, старший преподаватель кафедры биологии, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан; a.g.m@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - Кандидат географических наук, профессор, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; kazhmurat78@mail.ru.

Ахметжанова Гульдарай Адильхановна - PhD-докторант, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан; guld84@mail.ru.

Байгалиева Лунара Есболатовна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; lunar9797@mail.ru.

Балтабаева Жаният Байжумановна - PhD-докторант, Евразийский национальный университет им. Л. Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; zhaniyat93@gmail.com.

Бахтиярова Рысканым Жолболсыновна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; gysbj@mail.ru.

Бимагамбетова Гульнара Адилгиреевна - Кандидат биологических наук, доцент кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; b.g.a72@mail.ru.

Бияшова Бибинур Кыдыргалиевна - Магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан; biyashova.b@icloud.com.

Ворфоломеева Ольга Викторовна - Почетный доктор наук Международной академии естественных наук (РФ), старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; o.vorfolomeeva@yandex.kz.

Габдрахманова Шынар Тулегеновна - Кандидат педагогических наук, директор филиала Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан по Западно-Казахстанской области, Уральск, Казахстан; arpercia81@mail.ru.

Даулетова Алия Болатовна - Преподаватель Центра развития языков, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, Уральск, Казахстан; aliya-2474@mail.ru.

Дильдебаева Жайна Шынболатовна - Магистрант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; zhaina.98@mail.ru.

Докариева Улдай Кабахановна - Кандидат филологических наук, профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан; uldevr@mail.ru.

Ержанова Сауле Баймырзаевна - Доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; esb72@mail.ru.

Ергалиева Айгуль Темирбулатовна - Кандидат искусствоведения, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; aig_erg63@mail.ru.

Ергалиева Гулжан Алгазиевна - Кандидат педагогических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; e77ASK@yandex.ru.

Есетов Елжан Нурлыханович - Преподаватель кафедры математики, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; elzhan9311@mail.ru.

Жамирова Улмекен Шакирбаевна - Кандидат педагогических наук, доцент, Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан; zhamir1978@mail.ru.

Жумабекова Фатима Ниязбековна - Кандидат педагогических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; zhumbekova.58@mail.ru.

Жумагалиева Айсулу Елтаевна - Кандидат физико-математических наук, доцент, старший преподаватель кафедры математики, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; Aisulu-0152@mail.ru.

Жумасеитова Гульнара Тазабековна - Кандидат искусствоведения, профессор, Казахская национальная академия хореографии, Нур-Султан, Казахстан;

Жусупкалиева Галия Кайдаровна - Кандидат педагогических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; galiya64@mail.ru.

Илиеш Дорина Камелия - Доктор географических наук, профессор кафедры туризма и спорта, университет Орадэя, Румыния; iliesdorina@yahoo.com.

Инкарова Жансулу Ишановна - Кандидат географических наук, доцент кафедры физической и экономической географии, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; inkarzh@mail.ru.

Иргалиев Асылбек Сапаргалиевич - Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; asylbek_78@mail.ru.

Кажимова Карылгаш Рахимовна - Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор ЗКУ им. М.Утемисова, декан факультета культуры и искусства, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; kkr_1980@mail.ru.

Калибекова Сымбат Канатовна – Магистрант, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; kalibekova_s@list.ru.

Кармалиева Альфия Даниловна - Учитель начальных классов коррекционно-развивающего обучения, КГУ Средняя школа №13, Уральск, Казахстан; alfa101263@gmail.com.

Каркимбаева Жаннур Сериковна - Магистр педагогики, Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан; k_zhannur@mail.ru.

Кдиргужина Эльмира Мендигалиевна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; elmira_k200873@mail.ru.

Кенжегулова Асемгуль Исламгалиевна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; asemk24@mail.ru.

Керимбаева Рысты Калдыхановна - Кандидат педагогических наук, доцент, Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан; ristil971@mail.ru.

Кожакметова Ляззат Асылбековна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; Lyako1990@gmail.com.

Кожакметова Римма Джамбуловна - Доктор философии (PhD), доцент кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; rabdrakhmanova_7@bk.ru.

Кадырова Айкоркем Мерекеевна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; merekekyzy0707@mail.ru.

Коньсбаев Абылай Онгарович - Магистр педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; k.abylai_95@mail.ru.

Маханова Нурсауле Бауржановна - PhD-докторант, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; makhanova.nursaule@mail.ru.

Медеубаев Ерлан Ислямович - Кандидат исторических наук, руководитель научно-исследовательского центра истории и этнографии, Казахско-русский международный университет, Актобе, Казахстан; emedeubaev@mail.ru.

Мендибаев Еролат Хамзиевич - Кандидат биологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан; beskurek@mail.ru.

Муканбетова Жанар Тулегеновна - Магистр, аспирант, Калмыцкий государственный университет, Республика Калмыкия, Россия; zhanar.duitova@mail.ru.

Муталиева Ардак Шагаевна - Кандидат педагогических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан;

Муханбетчина Аклима Габделовна - Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Найманбаев Бекмурат Рахимбердиевич - Доктор исторических наук, и.о. профессора, Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан; naimanbaev_b@mail.ru.

Набиева Жанаргуль Жумабаевна - Магистр педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; nabi.zhanar@inbox.ru.

Омарова Гульнар Амзеевна - Кандидат педагогических наук, старший преподаватель, университет Мирас, Шымкент, Казахстан; almirasat@mail.ru.

Обыденкина Лариса Валентиновна - Кандидат педагогических наук, директор филиала ЧУ «Центр педагогического мастерства» в г. Уральск, Уральск, Казахстан; risa-8@mail.ru.

Умирзак Сезим Бахытжановна - Магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан; sezimim99@mail.ru.

Утегенова Карлыга Таскалиевна - Кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; karlyga@bk.ru.

Рамазанов Серик Кишибекович - Кандидат географических наук, доцент кафедры географии Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; serik-ram@mail.ru.

Рустенов Амангельды Рустенович - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Сабирова Алия Султанмуратовна - Кандидат искусствоведения, ассоциированный профессор, Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, Алматы, Казахстан; aliya_sabyrova@mail.ru.

Сагидуллаев Дарын Зайнуллаевич - Аспирант, Казанский федеральный университет, Казань, Россия; daryn_sagidullin@mail.ru.

Сапарова Юлдуз Азимхановна - Кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан;

Сарманов Айбек Ертилеуович - Магистр сельскохозяйственных наук, аспирант, Казанский федеральный университет, Казань, Россия; sarmanov.a@list.ru.

Сарсенбаева Ботакоз Иватовна - Кандидат психологических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Сдыков Мурат Наурызгалиевич - Доктор исторических наук, профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; msdykov@mail.ru.

Султангалиева Рита Бекжановна - Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, ЗКУ им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; r.sultangalieva@mail.ru.

Султанов Ержан Сахыпжанович - Магистр сельскохозяйственных наук, аспирант, Казанский федеральный университет, Казань, Россия; sultanov.e.s@list.ru.

Сугралиева Гаухар Амантаевна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; gauhar-0709@mail.ru.

Сырым Жалел - Кандидат педагогических наук, доцент ЗКУ, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; zhalel.syrym@mail.ru.

Турумбетова Гульжан Абубакировна - Старший преподаватель, Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан; aynat1974@mail.ru.

Умарова Гульнар Сидегалиевна - Кандидат филологических наук, доцент, доцент ЗКУ, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; umarova_1959@mail.ru.

Уразова Алтын Максотовна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; urazova_aaa@mail.ru.

Шомаева Дилара Ержановна - Магистр искусствоведения, докторант Казахской Национальной академии хореографии, Нур-Султан, Казахстан; Dilara.shomayeva@gmail.com.

Erol KARLUHAN - Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор кафедры географии, Бурдурский Университет имени Мехмета Акифа Эрсоя, Бурдур, Турция; ekarluhan@mehmetakif.edu.tr.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdeshev, Askat Bekkalievich - Master's Degree, Senior Lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan;

Abibulayeva, Aizhan Budanovna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Self-Knowledge, Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; asyoka93@gmail.com.

Aitkalieva, Karlygash Dairgalievna - Candidate of Art History, Associate Professor, excellent student of Culture of the Republic of Kazakhstan, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; aitkalieva_kd@mail.ru.

Azkenova, Zhanargul Kadyrbekovna - PhD student, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; azkenova@mail.ru.

Akbulatov, Aidarbek Akhmetovich - Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Head of the Department of Russian Philology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; aidarbek_akbulat@mail.ru.

Alipova, Shara Zhanaevna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; shara/alipova@list.ru.

Amanova, Arai Kokoraevna - Doctor of Philosophy (PhD), Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; amana1986@mail.ru.

Amandykova, Ainel Nurlanovna - Master's Student, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; amandykova.ainel@bk.ru.

Amelchenko, Valentin Ivanovich - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor of the Department of Geography, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; ivan_avin@mail.ru.

Amelchenko, Lyudmila Borisovna - Associate Professor of ZKU, M. West Kazakhstan University named after Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; ivan_avin@mail.ru.

Atayeva, Gulshat Mukhanovna - Candidate of Biological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Biology, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; a.g.m.@mail.ru.

Akhmedenov, Kazhmurat Maksutovich - Candidate of Geographical Sciences, Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; kazhmurat78@mail.ru.

Akhmetzhanova, Guldaray Adilkhanovna - PhD-doctoral student, Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Nur-Sultan, Kazakhstan; guld84@mail.ru.

Baygalieva, Lunara Esbolatovna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; lunar9797@mail.ru.

Baltabayeva, Zhaniyat Baizhumanovna - PhD student, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; zhaniyat93@gmail.com.

Bakhtiyarova, Ryskanym Zholbolsynovna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; rysbj@mail.ru.

Bimagambetova, Gulnara Adilgireevna - Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Biology and Ecology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; b.g.a72@mail.ru.

Biyashova, Bibinur Kydyrgalievna - Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; biyashova.b@icloud.com.

Dauletova, Aliya Bolatovna - Teacher of the Center for Language Development, West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan; aliya-2474@mail.ru.

Dildebayeva, Zhaina Shynbolatovna - Master student, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan; zhaina.98@mail.ru.

Dokarieva, Uldai Kabakhanovna - Candidate of Philological Sciences, Professor, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk, Kazakhstan; uldevr@mail.ru.

Erol, Kapluhan - Doctor of Philosophy (PhD), Associate professor of the Department of Geography, Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Burdur, Turkey; ekapluhan@mehmetakif.edu.tr.

Gabdrakhmanova, Shynar Tulegenovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Director of the Branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan for the West Kazakhstan region, Uralsk, Kazakhstan; appercia81@mail.ru.

Iliesh, Dorina Camelia - Doctor of Geographical Sciences, Professor of the Department of Tourism and Sports, University of Oradea, Romania; iliesdorina@yahoo.com.

Inkarova, Zhansulu Ishanovna - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor of the Department of Physical and Economic Geography, ENU named after L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; inkarzh@mail.ru.

Irgaliyev, Asylbek Sapargaliyevich - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; asylbek_78@mail.ru.

Kazhimova, Karylgash Rakhimovna - Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of ZKU named after M. Utemisov, Dean of the Faculty of Culture and Art, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; kkr_1980@mail.ru.

Kalibekova, Simbat Kanatovna - Master's student, ENU named after L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; kalibekova_s@list.ru.

Karmalieva, Alfiya Danilovna - Primary school teacher of correctional and developmental education, KSU Secondary School No. 13, Uralsk, Kazakhstan; alfa101263@gmail.com.

Karkimbayeva, Zhannur Serikovna - Master of Pedagogy, Taraz Regional University named after M. H. Dulati, Taraz, Kazakhstan; k_zhannur@mail.ru.

Kdirguzhina, Elmira Mendigaliyevna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; elmira_k200873@mail.ru.

Kenzhegulova, Asemgul Islamgalievna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; asemk24@mail.ru.

Kerimbayeva, Rysty Kaldykhonovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Taraz Regional University named after M.H.Dulati, Taraz, Kazakhstan; risti1971@mail.ru.

Kozhakhmetova, Lyazzat Asylbekovna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; Lyako1990@gmail.com.

Kozhagaliyeva, Rimma Dzhambulovna - Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Biology and Ecology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; rabdrakhmanova_7@bk.ru.

Kadyrova, Aikorkem Merekeevna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; merekeyzy0707@mail.ru.

Konysbayev, Abylai Ongarovich - Master of Pedagogical Sciences, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; k.abylai_95@mail.ru.

Makhanova, Nursaule Baurzhanovna - PhD-doctoral student, ENU named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan; makhanova.nursaule@mail.ru.

Medeubaev, Yerlan Islyamovich - Candidate of Historical Sciences, Head of the Research Center of History and Ethnography, Kazakh-Russian International University, Aktobe, Kazakhstan; emedeubaev@mail.ru.

Mendibayev, Erbolat Khamzievich - Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; beskurek@mail.ru.

Mukanbetova, Zhanar Tulegenovna - Master's degree, Post-graduate student, Kalmyk State University, Republic of Kalmykia, Russia; zhanar.duitova@mail.ru.

Mutalieva, Ardak Shagaevna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan;

Mukhanbetchina, Aklima Gabelovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan;

Naimanbayev, Bekmurat Rakhimberdievich - Doctor of Historical Sciences, Acting Professor, Silkway International University, Shymkent, Kazakhstan; naimanbaev_b@mail.ru.

Nabieva, Zhanargul Zhumabayevna - Master of Pedagogical Sciences, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; nabi.zhanar@inbox.ru.

Omarova, Gulnar Amzeevna - Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Miras University, Shymkent, Kazakhstan; almirasat@mail.ru.

Obydenkina, Larisa Valentinovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Director of the branch of the CHU "Center of Pedagogical Excellence" in Uralsk, Uralsk, Kazakhstan; risa-8@mail.ru.

Ramazanov, Serik Kishibekovich - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor of the Department of Geography, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; serik-ram@mail.ru.

Rustenov, Amangeldy Rustanovich - Doctor of agricultural Sciences, Professor, West Kazakhstan state University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan;

Sabirova, Aliya Sultanmuratova - Candidate of Art History, associate Professor, Kazakh national Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan; aliya_sabyrova@mail.ru.

Sagidullaev, Daryn Zainullaevich - Post-graduate Student, Kazan Federal University, Kazan, Russia; daryn_sagidullin@mail.ru.

Saparova, Yulduz Ashimhanovna - Candidate of pedagogical Sciences, associate Professor, South Kazakhstan state University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan;

Sarmanov, Aibek Ertileuovich - Master of Agricultural Sciences, Post-graduate student, Kazan Federal University, Kazan, Russia; sarmanov.a@list.ru.

Sarsenbayeva, Botakoz Ivanovna - Candidate of psychological Sciences, associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan;

Sdykov, Murat Nauryzgalievich - Doctor of Historical Sciences, Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; msdykov@mail.ru.

Sultangalieva, Rita Bekzhanovna - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; r.sultangalieva@mail.ru.

Sultanov, Yerzhan Sakhypzhanovich - Master of Agricultural Sciences, Post-graduate student, Kazan Federal University, Kazan, Russia; sultanov.e.s@list.ru.

Sugralieva, Gaukhar Amantayevna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; gauhar-0709@mail.ru.

Syrym, Zhalel - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of ZKU, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; zhalel.syrym@mail.ru.

Shomaeva, Dilara Yerzhanovna - Master of Art History, doctoral student, Kazakh National Academy of Choreography, Nur-Sultan, Kazakhstan; Dilara.shomayeva@gmail.com.

Turumbetova, Gulzhan Abubakirovna - Senior lecturer, international University of Silkway, Shymkent, Kazakhstan; aynat1974@mail.ru.

Umirzak, Sezim Bakhytzhannovna - Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; sezimim99@mail.ru.

Utegenova, Karlyga Taskalieva - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Philology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; karlyga@bk.ru.

Umarova, Gulnar Sidegaliyevna - Candidate of philological Sciences, associate Professor of ZKU, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; umarova_1959@mail.ru.

Urazova, Altyn Maksutovna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; urazova_aaa@mail.ru.

Vorfolomeeva, Olga Viktorovna - Honorary Doctor of Sciences of the International Academy of Natural Sciences (RF), Senior Lecturer, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; o.vorfolomeeva@yandex.kz.

Yergaliyeva, Aigul Temirbulatovna - Candidate of Art History, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; aig_erg63@mail.ru.

Yergaliyeva, Gulzhan Algazievna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; e77ASK@yandex.ru.

Yesetov, Yelzhan Nurlykhanovich - Lecturer of the Department of Mathematics, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; elzhan9311@mail.ru.

Yerzhanova, Saule Baymyrzaevna - Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan; esb72@mail.ru

Zhamirova, Ulmeken Shakirbaevna - Candidate of pedagogical Sciences, associate Professor, Taraz regional University named after M.H.Dulati, Taraz, Kazakhstan; zhamir1978@mail.ru.

Zhumabekova, Fatima Niyazbekova - Candidate of pedagogical Sciences, Professor, Eurasian national University named after L.N.Gumilev, Nur-Sultan, Kazakhstan; zhumabekova.58@mail.ru.

Zhumagalieva, Aisulu Altaevna - Candidate of physico-mathematical Sciences, associate Professor, senior lecturer of the Department of mathematics, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; Aisulu-0152@mail.ru.

Zhumaseitova, Gulnara Tazabekovna - Candidate of Art History, Professor, Kazakh National Academy of Choreography, Nur-Sultan, Kazakhstan;

Zhusupkalieva, Galiya Kaidarovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; galiya64@mail.ru.

Baltabayeva Zh.B., Kazhimova K.R., Abibulayeva A.B. TRANSFORMATIONS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM: THE MANAGEMENT SYSTEM AT THE EDUCATIONAL ORGANIZATIONS.....	5
Kerimbayeva R.K., Zhamirova U.SH., Karkimbaeva ZH.S. MAIN DIRECTIONS OF THE MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN.....	12
Ахметжанова Г.А., Муталиева А.Ш., Абдешев А.Б. КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК СҮЙЕМЕЛДЕУ.....	18
Иргалиев А.С., Кдиргужина Э.М., Муханбетчина А.Г. ЖОО-ДА ОФИС ТІРКЕУШІ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ МОНИТОРИНГТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	26
Аманова А.К., Амандыкова А.Н. СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- МӘДЕНИ АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	36
Габдрахманова Ш.Т., Обыденкина Л.В., Муканбетова Ж.Т. НОВАЯ МОДЕЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ИНТЕГРАЦИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ И ПРАКТИКИ В ШКОЛЕ.....	42
Рүстеннов А.Р., Кожажалиева Р.Ж. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ- ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ.....	59
Айткалиева К.Д., Сапарова Ю.А. МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	64
Алипова Ш.Ж., Утегенова К.Т. ПРИМЕНЕНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ЦЕЛЯХ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ И ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ.....	73
Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. ПЕРЕДОВЫЕ МЕТОДЫ ОБНОВЛЁННОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	80
Бимагамбетова Г.А., Қадырова А.М., Қонысбаев А.О. БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	88
Ворфоломеева О.В. ДИАГНОСТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ МОТИВАЦИИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА ИСКУССТВ.....	98
Ергалиева.Г.А., Сарсенбаева Б. И, Нәбиева Ж.Ж БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ.....	104

Жумабекова Ф.Н., Керимбаева Р.К. БОЛАШАҚ МАМАНДАР ДАЯРЛАУДА РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ИДЕЯСЫН ТӘЖІРИБЕДЕ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ.....	118
Жусупкалиева Г.К., Сугралиева Г.А. ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ.....	125
Кармалиева А.Д. ПРАКТИЧЕСКИЙ ОПЫТ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПОДХОДА В ВОСПИТАНИИ АУТИЧНОГО РЕБЕНКА.....	133
Кожагалиева Р.Ж., Байгалиева Л.Б. КӨЛТАБАНДАРДА ЭКСКУРСИЯ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	138
Омарова Г.А. ИССЛЕДОВАНИЕ РОЛИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ.....	144
Сырым Ж.С., Кенжеғұлова Ә.И. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР.....	154
Иргалиев А.С., Бахтиярова Р.Ж. БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫНЫҢ ТЫҢДАУШЫЛАРЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ РЕФЛЕКСИЯ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	160
Жумагалиева А.Е., Есетов Е.Н., Кожахметова Л.А. ОҚЫТУ МЕН ОҚУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	178

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Umarova G.S., Doukariyeva U.K. THE INFLUENCE OF THE POETIC TRADITION OF PUSHKIN, ABAI.....	186
Умарова Г.С., Уразова А.М. КОНСТАНТА «ДЕД» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	193
Азкенова Ж.К. «КАЗАХСКИЙ» ГОГОЛЬ: ТЕНДЕНЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ.....	203
Акбулатов А.А., Сұлтанғалиева Р.Б., Утемисова Э.К. Р. ОТАРБАЕВТЫҢ «БАС» РОМАНЫ– ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТЫҢ ІЗДЕНІСТІК ҚҰБЫЛЫС.....	210
Бияшова Б.Қ., Өмірзақ С.Б. ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	217
Дильдебаева Ж.Ш., Ержанова С.Б. АЙТЫС ДҮЛДҮЛІ ШЫНБОЛАТ ДІЛДЕБАЕВ.....	227

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Жумасейтова Г.Т., Айткалиева К.Д. ПОЗНАНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ МИР ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ.....	235
Сдыков М.Н. КАЗАХИ В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX ВЕКА.....	243

Ергалиева А.Т., Сабирова Ә.С.

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНДА ХАЛЫҚТАР АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА МӘДЕНИ
БАЙЛАНЫСТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН (Құрманғазы күйлері мысалында).....258

Медеубаев Е.И.

ПОТЕРЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕГИТИМНОСТИ И ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ
РЕГИОНАЛЬНЫХ СТРУКТУР КОМПАРИИ КАЗАХСТАНА В ЭПОХУ
«ПЕРЕСТРОЙКИ»: АКТЮБИНСКИЙ ОБКОМ ПАРТИИ В 1989-1991гг.....268

Сагидуллаев Д.З.

САРАЙШЫҚТАҒЫ 1950-ІІІ ЖЫЛҒЫ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ.....288

Шомаева Д.Е.

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНОЙ РОЛИ ЖЕНЩИНЫ В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ
ОБЩЕСТВЕ НА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ТАНЦА.....296

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

Erol KARLUNAN

TURKEY ENERGY DEPENDENCE AND NUCLEAR ENERGY POLICY.....304

Берденов Ж.Г., Калибекова С., Маханова Н.Б., Илиеш Д.К., Инкарова Ж.И.

ЛАНДШАФТНАЯ СТРУКТУРА ГОРОДА НУР-СУЛТАН В РАЗВИТИИ «ЗЕЛЕННОГО
ПОЯСА».....322

Ахмеденов К.М., Сдыков М.Н., Рамазанов С.К.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ СЕВЕРНОГО УСТЮРТА В КАЧЕСТВЕ
ОБЪЕКТА САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА.....332

ЭКОЛОГИЯ – ECOLOGY

Mendybaev E.Kh., Atayeva G.M., Berdenov Zh.G., Akhmedenov K.M.

DYNAMICS OF EFFICIENCY STIPA CAPILLATA + MEDICAGO FALCATA ASSOCIATIONS
OF DRY STEPPES OF THE AKTYUBINSK AREA AND INFLUENCE OF ECOLOGICAL
CONDITIONS ON ITS STOCK.....356

Сарманов А.Е., Султанов Е.С.

КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЗООБЕНТОСА ОЗЕРА ШАЛКАР.....362

Кожағалиева Р.Ж.

ОСОБЕННОСТИ ОБВОДНЕНИЯ ЛИМАННЫХ УЧАСТКОВ ЗАПАДНО-
КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....369

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....379

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....382

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....386

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ƏOЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAХP – жоғарғы сол жақ бұрышында ƏOЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAХP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);
- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын

тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Кіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізіміндегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;

- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail).

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после названия организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должна содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;

- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;

- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;

- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);

- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);

- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks)

– through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);

- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);

- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);

- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;

- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;

- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;

- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the

annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

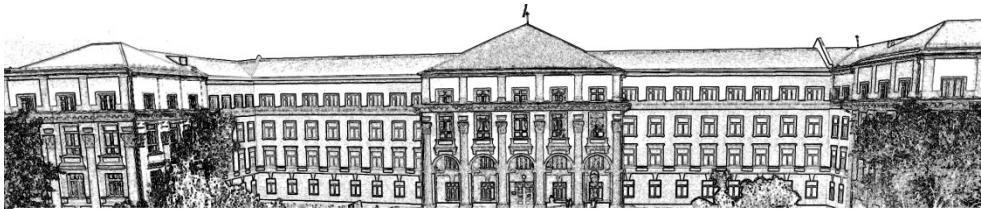
Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Қужалиева Р.Р.

**Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:**
Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 25.12.2020 ж. қол қойылды.

Подписано в печать 25.12.2020г.

Көлемі 25,25 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 97.

Объем 25,25 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 97.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2020.

090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2020.

090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.